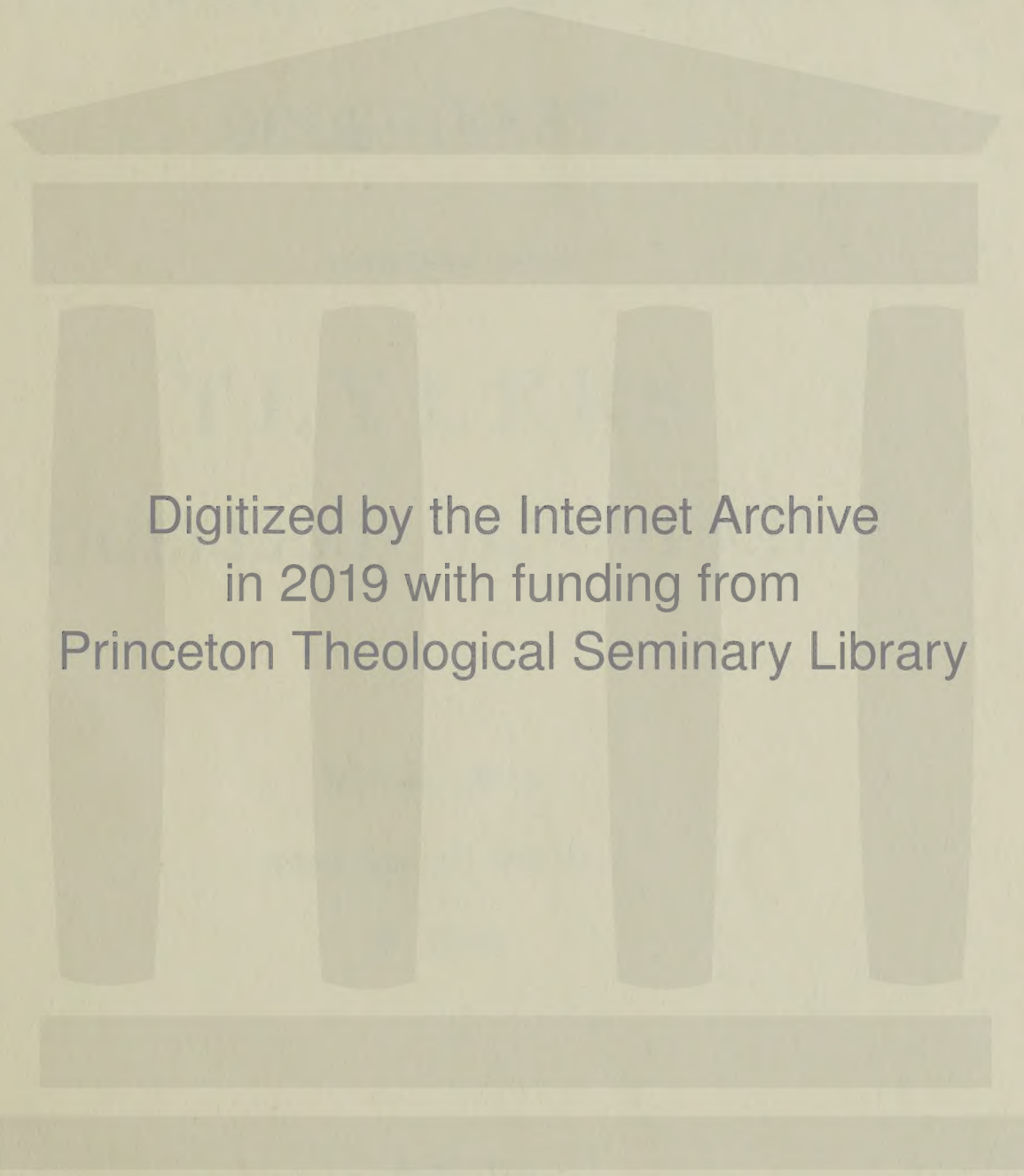

AS 244 .T39 v.9
Teyler's Godgeleerd
Genootschap.
Verhandelingen

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
Princeton Theological Seminary Library

VERHANDELINGEN

RAKENDE DEN

NATUURLIJKEN EN GEOPENBAARDEN

GODSDIENST,

UITGEGEVEN DOOR

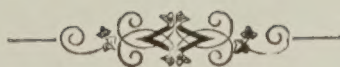
W
TEY LERS

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Nieuwe Serie.

NEGENDE DEEL.

1e Stuk.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.

1880.

PROGRAMMA

VAN

Teyler's Godgeleerd Genootschap

TÉ HAARLEM,

voor het jaar 1880.

Directeuren van TEYLER'S STICHTING en de Leden van TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP hebben in hunne vergadering van 14 November 1879 uitspraak gedaan over vijf verhandelingen, die hun, als antwoorden op de in 1877 uitgeschreven prijsvragen, waren toegezonden.

Eene daarvan, in de Hoogduitsche taal, met het motto: *Αἱ δευτεραὶ που φροντίδες κτλ*, betref de vraag:

„Hoe moet, met het oog op den hedendaagschen strijd onder de staathuishoudkundigen, over de onderlinge verhouding van Staat en Maatschappij worden geoordeeld volgens de beginselen der Christelijke zedenleer?“

Er werden tegen dit stuk onderscheidene bedenkingen geopperd. De vorm kon aangenamer, het historisch overzicht minder

fragmentarisch, het betoog hier en daar meer uitgewerkt zijn. Ook scheen de auteur nu en dan af te dwalen van het onderwerp der vraag, tot schade voor de eenheid van zijn geschrift. Doch in weerwil van deze en andere bezwaren erkenden de beoordeelaars eenstemmig de groote verdiensten der verhandeling en besloten zij dan ook den schrijver den uitgelooften eereprijs toe te wijzen. Het verzegeld biljet werd daarop geopend en bleek den naam te bevatten van

Dr. W. HOLLENBERG,

Gymnasial-Director in Saarbrücken.

De vier overige verhandelingen waren van Nederlandsche schrijvers afkomstig en strekten tot beantwoording van de prijsvraag:

„Het Genootschap verlangt: eene verhandeling over de toepassing van de conjecturaalkritiek op den tekst van de schriften des Nieuwen Testaments, waarin hare geschiedenis verhaald, hare noodzakelijkheid beoordeeld, en van hare belangrijkste uitkomsten een zoo volledig mogelijk overzicht gegeven wordt.“

De eerste, met het motto: *Ἄριστος κριτῆς κτλ.* bevatte wel is waar goede bijdragen tot de verklaring van het N. Testament, maar kon toch ter bekroning niet in aanmerking komen. Het daarin geleverd overzicht van de geschiedenis der conjecturaalkritiek was zeer onvolledig; het onderzoek naar hare noodzakelijkheid bepaalde zich niet bij het punt in quaestie en bracht dit niet tot beslissing; Hoofdstuk III, eindelijk, gaf, in plaats van „de belangrijkste uitkomsten der conjecturaal-kritiek,“ hoofdzakelijk de meening des Schrijvers over de beweerde inlasschingen

van geheele pericopen en verzen in den tekst van de boeken des N. Verbonds, inzonderheid in de Paulinische brieven.

De tweede verhandeling, geteekend met de woorden van GROEN VAN PRINSTERER: *En histoire pour connaître les grandes choses etc.*, hoewel blijkbaar het werk van een bekwaam en scherpzinnig man, moest eveneens worden afgekeurd. De Schrijver toonde eene zeer uitgebreide kennis van de literatuur over zijn onderwerp en was in de exegese van de schriften des N. Testaments niet onervaren. Doch men miste in zijn oordeel over den arbeid van anderen de betamelijke matiging en in de geheele verhandeling elk spoor van de vereischte zorg voor den vorm. Deel I was weinig meer dan een dorre catalogus van namen. Het II^{de} deel, over de noodzakelijkheid van de conjecturaal-kritiek, bevatte ternauwernood de schets van een betoog. De Bijlagen tot deze twee deelen, waarin nevens bruikbare bouwstoffen ook veel was opgenomen dat niet ter zake diende, konden in geen geval de schraalheid van den tekst goedmaken. Het „overzicht van de belangrijkste uitkomsten“ in Deel III ging niet verder dan het jaar 1830 en was dus onvolledig. Het eindoordeel over de gansche verhandeling, waarop de vraag, wat de Schrijver zou hebben kunnen leveren, geen invloed mocht oefenen, kon derhalve niet anders dan ongunstig zijn.

De twee overblijvende verhandelingen, met de motto's: *Nec temere nec timide* en *Abusus non tollit usum*, bleken aanstonds ter bekroning zeer ernstig in aanmerking te komen. Hun ideaal zagen de beoordeelaars in geen van de beide stukken ten volle verwezenlijkt. Inzonderheid scheen hun in beide het „overzicht van de belangrijkste uitkomsten“ niet critisch genoeg bewerkt te zijn. Doch beide verhandelingen bevalen zich aan door ordelijke behandeling van het onderwerp en droegen de blijken van groote vlijt en nauwkeurigheid. Stond de tweede bij de eerste in volledigheid achter, zij overtrof haar, omgekeerd, in andere opzichten, vooral in stijl en betoogtrant. Het zou daarom hoogst moeilijk

zijn geweest uit de twee stukken eene keuze te doen. Ze stonden, in weerwil van hun onderling verschil, wezenlijk gelijk, niet hoog genoeg om den vollen eereprijs weg te dragen, maar toch veel te hoog om onbekroond te blijven. Na ernstige overweging meenden de beoordeelaars het billijkst en het meest in het belang der wetenschap te handelen, wanneer zij de beide geschriften in de Werken van het Genootschap opnamen, met aanbieding aan elk der Schrijvers van de *zilveren Medaille* en *200 Gulden*. Indien zij met deze beschikking genoegen nemen, dan melden zij zich schriftelijk aan bij Directeuren van TEYLER'S STICHTING en geven hun vergunning tot het openen van hun naambiljet.

Als nieuwe prijsvraag wordt voorgesteld:

„Met het oog op E. VON HARTMANN'S *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins* vraagt het Genootschap: eene verhandeling over het pessimisme en de zedenkunde.“

De prijs voor het best en voldoende gekeurd antwoord op deze vragen bestaat in een gouden eerepenning, op den stempel des Genootschaps geslagen, ter innerlijke waarde van vierhonderd gulden.

De verhandelingen moeten in het Nederduitsch, Latijn, Fransch, Engelsch, of Hoogduitsch, met een *Nederduitsche* letter, vooral goed en leesbaar geschreven zijn door eene *andere hand, dan die van den opsteller*. Ook moeten zij vóór den bepaalden tijd *in haar geheel* worden ingezonden; en geene antwoorden, waaraan eenig gedeelte bij de inlevering ontbreekt, zullen tot het dingen naar den gemelden eereprijs worden toegelaten. De tijd der inzending van de antwoorden wordt gesteld vóór of op den eersten Januarij 1881, opdat zij vóór den eersten December van het genoemde jaar kunnen beoordeeld worden. Alle ingezonden stuk-

ken blijven het eigendom des Genootschaps, dat de bekroonde, met of zonder vertaling, in zijne werken opneemt, zonder dat de Schrijvers, anders dan met toestemming der Stichting, die mogen uitgeven. Ook behoudt het genootschap aan zich het regt om van de niet bekroonde stukken zoodanig gebruik te maken als het raadzaam zal oordeelen, hetzij zonder of met vermelding van den naam des schrijvers; in het laatste geval echter niet zonder zijne toestemming. Ook worden geene afschriften van de niet bekroonde stukken aan de schrijvers verleend dan ten hunnen koste. De in te zenden antwoorden moeten, zonder naam en alleen met eene spreuk onderteekend, vergezeld van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk ten opschrift voerende en van binnen des schrijvers naam en woonplaats behelzende, gezonden worden aan het Fundatiehuis van wijlen den Heer P. TEYLER VAN DER HULST, te Haarlem.

CONJECTURAAL-KRITIEK,

TOEGEPAST OP DEN TEKST

VAN DE

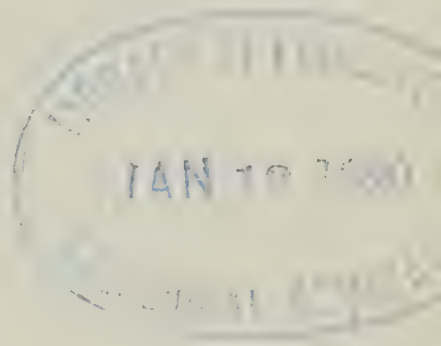
SCHRIFTEN DES NIEUWEN TESTAMENTS.

DOOR

Dr. W. C. VAN MANEN.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.

1880.

INHOUD.

INLEIDING	bladz. 1— 12
EERSTE DEEL. Geschiedenis der conjecturaal-kritiek. „	13—107
TWEEDE DEEL. Noodzakelijkheid der conjecturaal- kritiek	„ 108—156
DERDE DEEL. Vruchten der conjecturaal-kritiek . „	157—352

Directeuren van Teyler's Stichting en de Leden van Teyler's Godgeleerd Genootschap verlangen een verhandeling over de toepassing van de conjecturaal-kritiek op den tekst van de Schriften des Nieuwen Testaments, waarin haar geschiedenis verhaald, haar noodzakelijkheid beoordeeld, en van haar belangrijkste uitkomsten een zoo volledig mogelijk overzicht gegeven wordt.

Ziedaar een echt Hollandsche prijsvraag. Immers, de Nederlandsche theologen en philologen hebben sedert jaren, boven hun vakgenooten in den vreemde, te recht of te onrecht, den naam, dat zij inzonderheid hun aandacht plegen te wijden aan de genoemde kritiek. Misschien moeten wij het aan deze omstandigheid toeschrijven, dat Bestuurders van Teyler's Stichting zonder omwegen de stelling schijnen te huldigen: ieder weet, wat wij onder *conjecturaal-kritiek*, toegepast op den tekst van de Schriften des N. Ts, hebben te verstaan. Toch is niets minder waar dan dit.

Men neme er de proef van. Men vrage rond in zijn omgeving, en men zal al spoedig bespeuren: de een verstaat onder conjecturaal-kritiek de kunst om, bij het zoeken naar den echten tekst,

door gissing de ware lezing te vinden uit een grooter of kleiner aantal verschillende lezingen, vertalingen en aanhalingen bij oude schrijvers. Een ander is van oordeel, dat de conjecturaal-kritiek zich weinig of niet laat gelegen zijn aan verklaringen van oude getuigen betreffende den waarschijnlijk oorspronkelijken tekst, ten einde uitsluitend te leven van gissingen, geboren in het meer of minder rijke brein van den beoefenaar der oordeelkunde. Een derde glimlacht en keert u den rug toe, terwijl hij iets mompelt van een dubbele porte brisée met openslaande deuren.

Inderdaad, naar de beteekenis der woorden beschouwd, laat zich de uitdrukking *conjecturaal-kritiek* niet verdedigen. Zij doet ons denken aan een oordeelkunde, bij wier toepassing het *gissen*, het raden naar de waarheid, geoorloofd zal zijn. Maar aan welke kritiek zal dat laatste niet worden toegestaan? Zonder te gissen, te onderstellen, te raden naar de waarheid, komt de oordeelkundige geen stap verder, onverschillig op welk gebied hij zich moge bewegen. Het behoort tot den aard der kritiek, ook waar het haar toepassing geldt op den tekst van de schriften des N. Ts, plaats te laten voor vermoedens, meeningen, gissingen, waarvan de waarheid, hoe aannemelijk ook, niet wiskunstig kan worden bewezen. Wie als oordeelkundige ons zeggen zal, wat in de overgeleverde teksten van eenig geschrift echt en wat onecht, wat zuiver en wat bedorven, wat met opzet of bij toeval vervalscht, verminkt, bijgevoegd of verplaatst is, moet beginnen met meer of minder betrouwbare gissingen omtrent de bronnen, waaruit de afwijkende lezingen zijn voortgevloeid. Hij gist dat de ware lezing in de voorhanden bescheiden aanwezig, ofschoon nog voor het oog verborgen, is. Dan wel: hij vermoedt, dat de oorspronkelijke tekst, trots de menigte „afschriften“ van het in behandeling gestelde gedenkstuk, verloren is gegaan. Of hij onderstelt, dat weldra hetzij het een, hetzij het ander aan het licht zal komen, wes halve dienaangaande voorshands niets kan worden beslist. In

ieder geval maakt hij gissingen. Ook als hij een keus — zij het zelfs een onberispelijke! — doet tusschen verschillende lezingen. Hij weet niet dat de door hem bevoorrechte de echte is. Hij vermoedt, hij gist dit. Ontzeg hem het recht om zich op het gebied der gissingen te wagen. Vorder van hem dat hij wete, of niet wete. En gij doodt hem, — als oordeelkundige, wel te verstaan.

Streng genomen is alle kritiek conjecturaal-kritiek: en daarmee is de uitdrukking, uit een taalkundig oogpunt beschouwd, geoordeeld. Maar wij kennen het Horatiaansche „*verba valent usu.*“ Zal dit ons brengen waar wij zijn moeten? Ten deele. Niet volkomen. Want het spraakgebruik staat hier niet vast. Nagenoeg allen, die in vroeger en later tijd een werkzaam aandeel hebben genomen aan de toepassing der „conjecturaal-kritiek“ op den tekst van de schriften des N. Ts, spreken, de een veelvuldig, de ander nu en dan, van conjecturen, gissingen, zelfs van loutere en van bloote gissingen, waar zij het oog hebben op de verdediging van lezingen die aan handschriften ontleend, doch in hun schatting onjuist zijn. Waar de vrienden zoo voorgaan, kan men van de tegenstanders kwalijk het volgen van een meer redelijke gedragslijn verwachten. Toch ware het in beider belang wensche-lijk, aan de gedurig terugkeerende spraakverwarring een einde te maken. En dit is mogelijk, door handhaving en, voor zoo-
ver noodig, door verduidelijking van het eenmaal aangenomen spraakgebruik.

Men kent de thans verouderde onderscheiding tusschen hoogere en lagere kritiek. Bij de beoordeeling van de echtheid van boeken sprak men van hoogere, en als men zocht naar den oorspronkelijken tekst, van lagere kritiek. De laatste werd onderscheiden in uit- en inwendige kritiek, waarvan gene zich uitsluitend bezig hield met het getuigenverhoor, terwijl deze inzonderheid had te rekenen met de inwendige gronden van waarschijnlijkheid, die voor of tegen een bepaalde lezing pleitten. Die inwendige kritiek

werd nu op haar beurt meermalen hoogere, doch ook wel divinatorische en conjecturaal-kritiek genoemd.

Dat laatstgenoemde uitdrukking niet geheel onjuist gekozen mag heeten, volgt uit de zoo even toegelichte beteekenis der woorden. Intusschen is zij in den hier bedoelden zin in onbruik geraakt. Niet omdat men zich ergerde aan het overtollige *conjecturaal*, naast de reeds overvloedig duidelijke *kritiek*. Maar omdat men meer en meer onder conjecturen uitsluitend zulke gissingen verstond, die hoe dan ook, maar in ieder geval onafhankelijk van de getuigenissen der HSS. waren geboren. De *zuivere gissing* van weleer werd nu eenvoudig: *gissing*; en haar naam, oorspronkelijk een ongerepte, ging over in het woordenboek van hen, die hun minachting voor de „conjecturaal-kritiek“ gaarne plegen te openbaren door smalend te gewagen van loutere, bloote, of zuivere gissingen.

Inmiddels was de oude conjecturaal-kritiek, die zich slechts nu en dan durfde losmaken van het gezag der HSS., feitelijk gesplitst in twee takken, waarvan de eene inwendige en de andere conjecturaal-kritiek bleef heeten. De eerste, zoo was bij de zwijgende overeenkomst besloten, zou geen gissingen wagen dan aan de hand der oude getuigen en altijd steunende op hun gezag. De laatste daarentegen mocht zich vrij bewegen, zich door HSS., indien het haar goed dacht, in het rechte spoor laten brengen; maar ook onafhankelijk van hun stem, beproeven den echten tekst, als bij intuïtie, weer te geven. Zij neemt in de nieuwere wetenschap der tekstkritiek haar eigen plaats in, als divinatorische of conjecturaal-kritiek, naast de diplomatische of oorkondelijke, die gescheiden blijft in uit- en inwendige kritiek, maar alle gemeenschap met gissingen buiten de oude getuigen om heeft afgesneden.

Aan deze conjecturaal-kritiek, en aan deze alleen, waarvan het karakter en de werkkring nu duidelijk genoeg zijn omschreven, hebben de leden van Teyler's Godgeleerd Genootschap

ongetwijfeld gedacht bij het uitschrijven der bovengenoemde prijsvraag.

Hoe belangwekkend de beantwoording dier vraag zal zijn, indien zij aan billijke eischen voldoet, springt licht in het oog. De tekst van de schriften des N. Ts. verkeert nog altoos in een allertreurigsten toestand, ondanks den ijver aan het vergelijken van handschriften, aan het verzamelen van afwijkende lezingen en aan het herstellen van het oorspronkelijke, met behulp van deze middelen, besteed door mannen als Macey, Wettstein, Griesbach, Lachmann, Tischendorf, Tregelles, Scrivener, Alford, Ellicott en anderen. De oorkondelijke kritiek, hoe vlijtig ook beoefend, heeft ons nog volstrekt niet gebracht waar wij zijn moeten. Bevoegde beoordeelaars twijfelen zelfs, of haar rijpste vruchten, tekstuitgaven als die van Tischendorf en van Alford, wel eenige blijvende waarde bezitten. Doch al schuilt er ietwat overdrijving in de bewering van sommigen, dat uitgaven als de genoemde nog beneden den slechten receptus staan; zooveel is zeker, dat de uitnemendste beoefenaars der oorkondelijke kritiek tot heden machteloos zijn gebleven in het herstellen van alle bedorven plaatsen en in het bevredigend zuiveren van den jammerlijk verontreinigden tekst.

Bij dezen stand van zaken mag geen poging onbeproefd blijven om licht te brengen in het duister. Zal de conjecturaal-kritiek die taak mogen aanvaarden en in staat zijn, haar te volbrengen? Daar zijn er, die het beweren en alle heil van haar toepassing verwachten. Daar zijn er ook, die vooreerst haar hulp overbodig en ten andere haar nog machtelooser achten dan haar reeds bij uitstek machteloze oorkondelijke tweelingzuster. Zoowel de eene meening als de andere verdient een opzettelijk nauwkeurig onderzoek. De noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek moet getoetst, haar waarde of onwaarde in het licht gesteld worden.

Ter bereiking van dat doel zullen de vruchten, door haar afgeworpen in het verleden, een niet onbelangrijke bijdrage kun-

nen leveren. Maar die vruchten liggen op den akker der theologische en der philologische letterkunde. Schier niemand die ze opmerkt. Vandaar het merkwaardige verschijnsel, dat sommigen stoutweg spreken en handelen als had de conjecturaal-kritiek met het oog op den tekst van de Schriften des N. Ts. nog nooit iets van beteekenis verricht; en dat anderen zich beroemen op *hun* vinding en *hun* gissing, waardoor de waarheid aan het licht zal zijn gebracht, terwijl de ontdekking reeds eens of meermalen, hetzij enkele, hetzij tientallen jaren geleden, heeft plaats gehad. Onkunde is hier de bron van miskennis aan de eene en van mogelijke teleurstelling, of van ijdele zelfverheffing aan de andere zijde. Hoevelen zouden wellicht reeds sedert lang hebben afgezien van de meest tijdroovende en inspanning kostende — en daaronder de wanhopigste! — pogingen om het onverstaanbare verstaanbaar te doen worden, indien zij kennis hadden genomen van de vernuftige gissingen, vóór hen gemaakt, tot verbetering van den blijkbaar bedorven tekst. Hoevele anderen zouden, door die kennisneming, hun talent voor de beoefening der conjecturaal-kritiek krachtig hebben kunnen ontwikkelen en vruchtbaarder maken ten bate eener juiste verklaring van de Schriften des N. Ts.

Het is waar, de tijden zijn niet bijzonder gunstig voor kritiek en exegese van den tekst en van den inhoud des N. Ts. Andere vragen houden bij voorkeur de geesten, ook der wetenschappelijk gevormde en de wetenschap eerende theologen bezig. Men heeft, om van alle andere onderzoekingen te zwijgen, niet meer of minder dan de encyclopaedie der godsdienstwetenschap onder handen genomen. De bescheiden plaats, daar toe te kennen aan kritiek en exegese, schijnt zoo onbeduidend ¹, dat de moed ons dreigt te ontzinken om krachten te wijden aan en belangstelling te vragen voor een onderdeel der Nieuw-Testamentische tekstkritiek.

Toch behoeven wij ons niet door oordeelen als de bedoelde uit

¹ Zie Rauwenhoff, *Theol. Tijds.* 1878, bl. 178—180.

het veld te laten slaan. Onze tijd heeft behoefte, al wordt zij niet algemeen gevoeld, aan detailstudie, ook op het gebied van kritiek en exegese des N. Ts. Het laat zich verklaren, dat zij dit wel eens voorbijzien, die, tengevolge van breed opgevatte historische studiën, gewoon zijn geworden alle dingen bij voorkeur à vol d'oiseau te beschouwen. Het kleine verliest al licht, bij de beoefening van het grootē, zijn eigenaardige waarde en vaak hooge beteekenis. Dat mag evenwel niemand verlokken tot geringschatting van hetgeen, uit een ander oogpunt beschouwd, allerminst onbeduidend is.

Een goede verklaring van den inhoud des N. Ts blijft een levensbehoefte voor den godgeleerde, onverschillig aan welk deel zijner wetenschap hij hoofdzakelijk zijn krachten wenscht te wijden. Maar van een goede verklaring zal geen sprake kunnen zijn, zoolang de tekst in een kommervollen toestand verkeert. Niemand veronachtzaamt ongestraft een onderdeel van het meer of minder groot geheel, waarop hij zijn aandacht heeft gevestigd.

Laat de geschiedkundige beproeven, een beeld te ontwerpen van den apostel Paulus. Hij heeft rekening te houden met de vraag naar de echtheid der Paulinische brieven. Dat hij zich verdiepe in haar beoordeeling, maar met ter zijde stelling van de slotsommen, door de tekstkritiek verkregen of nog te verwerven; en zijn „Paulus“ loopt ernstig gevaar te mislukken.

Het ligt voor de hand, op dit voorbeeld te wijzen, nu juist dezer dagen een boek is verschenen, waarin de echtheid van Paulus' brief aan de Galatiërs wordt bestreden¹. Die bladzijden hadden nagenoeg geheel in de pen kunnen blijven, indien de geëerde schrijver in tijds had kennis genomen van de uitkomsten der conjecturaal-kritiek ten opzichte van de brieven aan de Galatiërs en aan de Korinthiërs.

Stond dit voorbeeld op zich zelf, wij zouden het te dezer

¹ Dr. A. Pierson, *De Bergrede*. 1878, bl. 99—110.

plaatse minder merkwaardig achten. Maar het voert ons in het hart der kwestie aangaande de geschiedenis, het ontstaan, het bestaan en de ontwikkeling van het Christendom gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling.

Neigt de zon van Tubingen inderdaad ten ondergang? Heeft Baur en hebben zijn groote leerlingen werkelijk vaak schromelijk misgetast? Moeten andermaal de grondslagen van het gebouw der oudste kerkgeschiedenis worden herzien?

Eenmaal gesteld, behooren die vragen ernstig te worden overwogen en zoo mogelijk beantwoord. Maar dan is ook het bewijs geleverd dat juist in dezen tijd, meer dan ooit te voren, de conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de schriften des N. Ts, gehoord moet worden. Want met haar veronachtzaming — zij zij dan rechtmatig of onrechtmatig — staan de meeste bezwaren van „onafhankelijke“ godgeleerden tegen Tubingen in het nauwste verband. De echtheid en de ongeschondenheid der hoofdbrieven, waaraan jarenlang niemand durfde twijfelen, zijn tegenwoordig zoo goed als die van alle andere Nieuw Testamentische schriften in zekere kringen verdacht geworden.

Is dit geschied met recht, of zonder voldoende reden?

Het antwoord op die vraag hangt voor een goed deel af van de waarde, of van de onwaarde der conjecturaal-kritiek. Een verhandeling, waarin haar geschiedenis verhaald, haar noodzakelijkheid beoordeeld en van haar belangrijkste uitkomsten een zoo volledig mogelijk overzicht gegeven wordt, kan mitsdien juist in onze dagen uitnemende diensten bewijzen.

Maar is het wel mogelijk een dergelijk werk samen te stellen?

Indien alleen volledigheid aanspraak maken kan op goedkeuring, dan zeker niet. De geschiedenis der conjecturaal-kritiek is tot heden niet geschreven. Zij is uiterst moeilijk na te sporen. Ten deele onsnapt zij, althans voor als nog, geheel aan onze waarneming, en wel gedurende een tijdvak van ongeveer 1400 jaren. Als afzonderlijk vak werd zij nooit beoefend, noch onder-

wezen. Handleidingen en monographieën, die kostbare bouwstoffen voor den geschiedschrijver, ontbreken hier bijkans geheel. Wat eenigszins daarop gelijkt, moet worden opgezocht, soms ter plaatse waar men deze dingen het allerminst verwacht.

Men zoekt vaak vruchteloos naar eenigen samenhang tusschen de gegevens voor het schrijven der verlangde geschiedenis. Daar is geen ontwikkeling der conjecturaal-kritiek als wetenschap, waarbij men haar stap voor stap zou kunnen volgen: van den dag der geboorte, door den kinderlijken leeftijd heen, naar de lente der jonkvrouwelijke schoonheid, of naar den zomer van haar volle levenskracht. Een oogenblik kon het denkbeeld ons toelachen om haar leven te schetsen als dat der dienstbare en der vrije. Zij zou zich, naar die voorstelling, achtereenvolgens hebben verkocht aan de dogmatiek, de harmonistiek, de apologetiek, het rationalisme en de nieuwere wijsbegeerte, om ten slotte, van alle kerkelijke banden vrij geworden, de vleugelen breed uit te slaan en een eigen gezegend en zegenend leven te leiden. Maar die voorstelling moest, bij nader overweging en kennisneming van vele bijzonderheden, worden losgelaten. Met haar verdween het schoone denkbeeld eener regelmatig zich ontwikkelende conjecturaal-kritiek, wier gangen men in staat is te volgen door en langs de doolhoven van der menschen denken en werken. Zoo het ooit in ernst aangegrepen en uitgewerkt mocht kunnen worden, dan zal het zijn na vele jaren. De eeuwen, die achter ons liggen, zullen op dien schoonen morgen het tijdperk der voorbereiding worden geheeten, waarin het licht nu eens meer dan eens minder helder straalde, maar zich allerminst de alleenheerschappij had verworven. Men kan niet zeggen, dat de conjecturaal-kritiek zich, met name in onze dagen, reeds allerwege als een volstrekt onbevooroordeelde doet kennen; en evenmin dat zij, b. v. in de voorgaande eeuw, altijd in het gareel der kerkelijke, of der antikerkelijke wenschen liep. Proeven van dienstbare en van vrije gissingen naar den oorspronkelijken tekst van

de schriften des N. Ts zijn uit alle eeuwen saam te lezen. Het optreden der conjecturaal-kritiek in verschillende tijden heeft iets grilligs. De gewenschte samenhang ontbreekt. Men mist den draad, die de geschiedenis tot geschiedenis pleegt te maken.

Redenen te over om in de volgende bladzijden niets meer te verwachten dan een proeve van de geschiedenis der conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de schriften des N. Ts.

Beter dan het eerste, zal het tweede deel der gevraagde verhandeling aan bescheiden eischen kunnen voldoen. Hier zijn minder bezwaren te overwinnen. Toch zal men wel doen, in gedachten te houden, dat één struikelblok niet uit den weg geruimd kan worden: nl. het feit, dat kritiek uit den aard der zaak altijd meer of minder subjectief is, en dat mitsdien dezelfde beoordeeling van de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek meer bevredigend zal zijn voor den een dan voor den ander.

Het derde deel, zeker niet het minst belangrijke, zou ongetwijfeld ieder van de voorgenomen bewerking doen afzien, indien hier een verzameling moest worden gegeven van alle gissingen, omtrent den oorspronkelijken tekst van de schriften des N. Ts gedurende den loop der eeuwen, onafhankelijk van de getuigenissen der HSS. gemaakt. Maar Teyler stelt zich tevreden met een zoo volledig mogelijk overzicht van de belangrijkste uitkomsten der conjecturaal-kritiek. Nu rijst evenwel de vraag: hoe ver reikt dit „zooveel mogelijk“ en wat is „belangrijk“?

Noch voor het een, noch voor het ander zijn scherp afgebakende grenzen aan te wijzen. Wat in mijn schatting belangrijk is, heeft wellicht in uw oog geen waarde, en omgekeerd. Een gissing kan mij, in verband met zekere eigenaardigheden in den tekst opgemerkt, gewichtig genoeg toeschijnen om haar in ernstige overweging te nemen; terwijl gij haar aanstonds verwerpt, omdat gij een geheel ander oog op den samenhang hebt en misschien in het onderhavige geval iedere gissing overbodig acht. Streng genomen zou alleen belangrijk kunnen heeten, wat

den toets der kritiek kan doorstaan. Maar aan een zelfstandige beoordeeling van alle gevonden gissingen valt niet te denken. Een jaar heeft slechts 365 dagen. Bovendien kunnen gebrekkige gissingen vaak uitnemende diensten bewijzen om betere te vinden. Terwijl men ze toetst, gaat niet zelden het ware licht op voor den geest. Waarom dan alles uitgemonsterd, wat misschien, of waarschijnlijk, kaf onder het koren zal blijken te zijn, indien het toch nog eenige voedende bestanddeelen bevat? Het komt mij voor, dat het doel, waarmede de prijsvraag is uitgeschreven, het best wordt bereikt, indien de verzameling zoo volledig mogelijk is ¹. Daarom behoeven nog niet alle volstrekt onbeduidende gissingen te worden opgenomen. Het schijnt voldoende, van deze slechts enkele als proeven te geven.

Maar ik spreek daar als ware mij de toegang ontsloten tot alle vroeger en later gemaakte gissingen. Het tegendeel is waar. Ik weet zeker, dat ik niet alles geef, wat men zou kunnen geven. Meer tijd en meer gelegenheid, om boeken en tijdschriften na te slaan, dan te mijner beschikking stonden, zouden ongetwijfeld meer doen vinden. Ik deel slechts mede, wat — trouwens ten koste van vrij wat moeite en inspanning — onder mijn oogen is gekomen. In dien zin is mijn overzicht zoo volledig mogelijk. Laat het overigens te wenschen over, ik meen toch te mogen verzekeren, dat het belangrijkste er niet wordt gemist. Mocht dit ook de slotsom zijn van hen, die in deze tot oordeelen bevoegd zijn en geroepen!

Het behoeft nauwelijks meer te worden herinnerd, dat de verhandeling zich splitst in drie deelen. Bij het voorafgaande

¹ Hierin heb ik mij vergist, blijkens het Programma van Teyler's G. G. voor 1880. De hoofdbedenking tegen mijn verhandeling heet, dat het derde deel „niet critisch genoeg“ bewerkt is. Het zij mij vergund, dit oordeel wel wat zacht te noemen, aangezien de verzameling, overeenkomstig mijn opvatting van de vraag, *volstrekt niet* kritisch is.

mocht dit reeds als onderstelling worden aangenomen. De verdeling is gegeven door den vorm der gestelde vraag. Zij kan geen andere zijn dan deze :

- I. Geschiedenis der conjecturaal-kritiek.
 - II. Noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek.
 - III. Vruchten der conjecturaal-kritiek.
-

Eerste Deel.

GESCHIEDENIS DER CONJECTURAAL-KRITIEK.

De conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de schriften des N. Ts, d. i. de kunst der beoordeeling van den overgeleverden tekst, ten einde door gissing den oorspronkelijken te vinden, hetzij men daarbij al dan niet acht geeft op oude getuigen, maar in ieder geval zonder zich daaraan te binden, werd en wordt sedert eeuwen beoefend. Zij heeft mitsdien een geschiedenis.

Wie haar wil volgen op den weg, dien zij, door goed en kwaad gerucht, van den dag harer geboorte af tot heden, heeft bewandeld, zal wel doen nu en dan te rusten. De toejuicing, haar te beurt gevallen, en de minachting, waarmede zij vaak werd bejegend, bieden beurtelings in bonte samensmelting en in schrille tegenstelling, daartoe de meest geschikte gelegenheid aan. Nu eens hemelhoog verheven en dan ter helle toe verneerd, werd zij in den loop der eeuwen noch steeds met denzelfden ijver beoefend, noch altijd met gelijke voornaamheid afgewezen. Geven wij acht op het voornaamste wat dienaangaande valt waar te nemen, dan kunnen wij haar geschiedenis het gevoeglijkst splitsen in vier tijdvakken. Het eerste loopt van haar geboorte tot op de uitvinding der boekdrukkunst. Het tweede

van de samenstelling en verschijning van den eerst gedrukten Griekschen tekst des N. Ts in het begin der 16^e eeuw tot den bloeitijd van de heerschappij der lectio recepta. De herleving der kritiek in het algemeen en der tekstkritiek in het bijzonder doet, ook voor haar onderdeel, de conjecturaal-kritiek, met den aanvang der 18^e eeuw een nieuw, een derde tijdvak aanbreken, dat na omstreeks honderd jaren ten einde spoedt, als Griesbach en wie zijn voetstappen drukken, met hun kritische uitgaven van het N. T., algemeen een schier onbepaalde waardeering vinden. Van de alleenheerschappij dier kritische uitgaven in het begin der 19^e eeuw loopt het vierde of laatste tijdvak, dat nog niet is afgesloten en waarbij wij alzoo slechts voorloopig het jaartal 1878 plaatsen.

De grenzen zijn op deze wijs zeker niet scherp getrokken. Trouwens, dat is ook niet wel mogelijk. De geschiedenis biedt rustpunten aan. Doch de overgang van het eene tijdvak in het andere heeft nooit plotseling plaats. Van de eigenaardigheden, waardoor het leven zich gisteren onderscheidde, zal morgen meer bij den een dan bij den ander worden aangetroffen, hetzij als nawerking, hetzij als regelmatige voortzetting.

I.

De conjecturaal-kritiek, wier geschiedenis wij zullen nagaan, dagteekent van het oogenblik toen de eerste lezer van Paulus' oudsten, ons bewaard gebleven brief, openlijk of voor zichzelf de opmerking maakte: de apostel of zijn secretaris heeft zich hier waarschijnlijk verschreven. De lezer giste toen wat, naar zijn meening, de afzender van den brief had willen zeggen. Hij deelde die gissing aan anderen mede, of schreef haar op den kant van het kostbare stuk. Weldra vond zijn voorbeeld navolging op breede schaal.

De oorspronkelijke bescheiden werden gelezen en herlezen. Hoe meer men ze ter hand nam, des te spoediger hadden zij hun uitwendige frischheid en hun tastbare levenskracht verloren. Bovendien konden niet alle belangstellenden zich daarheen begeven, waar brieven en andere geschriften van apostelen en van apostolische mannen werden bewaard. Verschillende redenen alzoo, die er spoedig toe leidden, dat men in korten tijd een betrekkelijk groot aantal afschriften maakte van de merkwaardig geachte boeken en boekjes.

Natuurlijk was het aanvankelijk allen te doen om een zoo nauwkeurig mogelijk afschrift van het oorspronkelijke. Men kon echter met den besten wil niet altijd gehoor geven aan dien billijken eisch. Niet allen, die zich met het afschrijven onledig hielden, waren meesters in het vak. Zelfs zij, die het best voor hun taak waren berekend, bleven geestverwanten van den goeden Homerus, die van tijd tot tijd sluimert. Fouten slopen bij menigte in. Werden zij ontdekt, dan haastten afschrijvers en lezers zich, om ze naar hun beste weten, d. w. z. in den regel bij gissing, te herstellen. Zoo bleef het tot omstreeks het midden der derde eeuw, toen christenen voor het eerst begonnen te begrijpen, dat vergelijking van handschriften noodzakelijk werd, indien de afwijkende exemplaren ten slotte niet een geheel verschillende tekst zouden geven.

Het was de gouden eeuw der conjecturaal-kritiek. Men kon en mocht haar beoefenen zonder eenige aanmerking te duchten. Velen maakten van deze vrijheid een ruim gebruik, handigen en onhandigen, scherpzinnigen en stompzinnigen, bedachtzamen en voorbarigen onder de afschrijvers en lezers. Nooit zijn binnen zoo korten tijd meer gissingen gemaakt omtrent den echten tekst. Nooit heeft een grooter aantal onbevoegden zich te buiten gegaan aan het misbruiken van de kunst der conjecturaal-kritiek, onder den schijn van haar te dienen, ofschoon men — het worde tot verontschuldiging van vele onkundigen herinnerd — noch het

een, noch het ander bedoelde. Men zocht te goeder trouw den inderdaad bedorven, of onecht gewaanden tekst te herstellen. De gissing was schier het eenige hulpmiddel, waarvan men zich bedienen kon. En gissingen werden geboren, zoo goede als kwade, bij honderd- zoo niet bij duizendtallen.

Tot op zekere hoogte bleef deze toestand voortduren tot aan het eind der 15^e eeuw, toen de uitvinding der boekdrukkunst weldra haar zegen voor de verbreiding en de zuivering van den tekst der Schriften des N. Ts zou doen kennen. Zoolang die tekst uitsluitend in handschriften werd bewaard en voortgeplant, hadden afschrijvers en lezers vrij spel en aanleiding te over om bij gissing den oorspronkelijken inhoud weer te geven, of den overgeleverden althans te verbeteren. Evenwel, na het midden der derde eeuw niet meer in zoo onbepaalde mate als voor dien tijd. De begonnen vergelijking van handschriften werd van tijd tot tijd voortgezet. Invloedrijke personen en lichamen belastten zich met de verspreiding van tekstrecensiën, die in zekere kringen waren goedgekeurd. Een en ander maakte velen meer schroomvallig in het wijzigen, herstellen en verbeteren van hetgeen zij geschreven vonden. Naarmate de eerbied voor den inhoud der „gewijde“ Schriften toenam, verdubbelden de ijver en de nauwlettendheid der afschrijvers, terwijl een heilzame vrees voor het maken van fouten en het willekeurig herstellen van deze in omvang en beteekenis won. De vaststelling van den Kanon bracht mede het hare bij, om de voortgaande verontreiniging van den tekst te voorkomen, maar dan ook om de conjecturaal-kritiek in haar vrijheid, zoowel als in haar losbandigheid, binnen engere grenzen te beperken. Zoo werd een dartele jeugd, waarin het noch aan uitspattingen, noch aan treffende proeven van frissche levenskracht had ontbroken, aldra gevolgd door weinig aantrekkelijke kwijnende meisjesjaren.

Hoe belangrijk zou het zijn, de conjecturaal-kritiek in dit lange tijdvak van ruim 14 eeuwen, doch inzonderheid gedurende

de eerste tweehonderd jaren, van tred tot tred te volgen. Hoe gaarne zouden wij de namen kennen van haar schrandere beoefenaars en van hen, die kinderlijk woest met haar stoeiden in die schoone lentedagen. Zoowel het een als het ander is ons voor als nog, misschien wel voor immer, ontzegd.

Dit volgt ten deele uit den aard der zaak. De tallooze gissingen, door afschrijvers en lezers gemaakt, ten einde fouten te verbeteren en het oorspronkelijke te herstellen, zijn tegelijk met de aantekeningen, die ter verklaring van den inhoud op den kant werden geschreven, in den tekst opgenomen. Zij vormen thans, met het oorspronkelijke en het verbasterde, de overrijke stof der verschillende lezingen, die de handschriften ons aanbieden, ook voor zoover dezen later eens of meermalen werden bijgewerkt.

Zoo mogen wij in het algemeen spreken. Van een aanwijzing der bijzonderheden moeten wij ons onthouden tot tijd en wijle, dat het der tekstkritiek, hetzij al dan niet mede door gebruik te maken van gissingen, gelukt zal zijn, de betrokken geschriften in hun oorspronkelijken vorm te herstellen. Doch ook daarna zal het uiterst moeilijk zijn, van elke afwijkende lezing met zekerheid te verklaren, of zij een eenvoudige schrijffout, een met leerstellige of andere bedoelingen opzettelijk aangebrachte wijziging, dan wel een oordeelkundige gissing is, d. w. z. een poging om den blijkbaar of den schijnbaar bedorven tekst te herstellen, minstens te verbeteren. Bovendien zal het wel altijd een onbeantwoorde vraag blijven, hoevele van dergelijke gissingen zijn noodig geweest en werkelijk gebezigd, om aan den tekst het voorkomen te schenken, dat hij thans in de verschillende handschriften heeft.

Doch al waren wij in staat een volledig overzicht te nemen van alle gissingen, afgezien van uitwendige getuigen, tot herstel van den oorspronkelijken inhoud der schriften des N. Ts gemaakt, van den dag af harer eerste verspreiding tot op dien harer verzameling in den oudsten gedrukten bundel; dan zouden wij nog

niet de namen kennen van hen, die gedurende de eerste 14 à 15 eeuwen onzer jaartelling de conjecturaal-kritiek beoefenden. De meesten schuilen onder het algemeene „librarii, of „afschrijvers“ en „lezers“. Slechts enkelen zijn ons bij name bekend.

Origenes, + 254, spreekt, in zijn bekende aantekening bij Mt. XIX : 19 ¹, over de verschillende oorzaken, waaraan de afwijkingen in handschriften moeten worden toegeschreven. Hij voegt er bij, dat hij de ontdekte fouten in het O. T. heeft verbeterd; maar, laat hij daarop volgen, naar den inhoud der Latijnsche vertaling zijner woorden: „in de exemplaren van het N. T. heb ik gemeend, dit niet zonder gevaar te kunnen doen“. Daar heeft hij zich bepaald tot het mededeelen van zijn gissingen (suspiciones) en het uiteenzetten der redenen, die er hem toe hebben geleid. Deskundigen mogen zijn werk beoordeelen. (Judicent ergo, qui possunt, utrum vera sint quae tentamus an falsa.)

Men ziet, de geleerde kerkvader schroomt niet, gissingen te maken, waar hij dit noodig acht. Alleenlijk wil hij zorg dragen, dat zij niet, als die van zoovele en daaronder hoogst onkundige afschrijvers, ongemerkt in den tekst sluipen. De door hem genomen maatregelen hebben echter niet kunnen verhinderen, dat zijns ondanks na hem is geschied wat hij wenschte te voorkomen. Wij weten b. v., uit zijn eigen mededeelingen, dat hij Mt. VIII : 28 *Γεργεσηνῶν* wilde schrijven, hoewel hij dit woord in geen enkel handschrift vond, omdat hij de gewone lezingen niet kon verklaren. Joh. I : 28 stelde hij, bij gissing, de wijziging *ἐν Βηθαβαρά* voor, omdat hij geen Bethanië aan de andere zijde der Jordaan kende. Beide gissingen zijn in HSS. opgenomen. De eerste werd zelfs gedurende eeuwen lectio recepta.

Werd Origenes in deze gevallen geleid door aardrijkskundige

¹ Zie o. a. Wettstein, *Proleg.* 174. Doedes, *Tekstkritiek* 38. Hilgenfeld, *H. K. Einl.* 788.

bedenkingen, elders noopten hem de eischen van taal en stijl, of het redebeleid, veranderingen in den overgeleverden tekst voor te stellen. Zoo wilde hij Mt. I : 23 *καλέσει* in plaats van *καλέσουσι* lezen; en meende hij dat de woorden *καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον* Mt. XIX : 19, na de opsomming der genoemde geboden, in Jezus' mond ongepast en waarschijnlijk door een latere hand waren toegevoegd.

Omdat de aangehaalde profetie hem veeleer aan een woord van Zacharia dan van Jeremia deed denken, vermoedde hij, dat 'Ιερειίου, Mt. XXVII : 9, een schrijffout was voor *Ζαχαρίου*, tenzij de aanhaling ontleend mocht zijn aan een verloren geschrift van Jeremia. In jongere HSS. treft men deze gissing als echte lezing aan.

Na Origenes en door gelijke beginselen geleid, hebben o. a. Hieronymus, + 420, Theodoretus, bisschop van Cyrus, + 457, Isidorus van Pelusium, + omstreeks 440, en Augustinus, + 429, beproefd door gissingen den bedorven tekst voor het minst hier en daar te herstellen. Zoo hield eerstgenoemde 'Ησαίου, Mt. XIII : 35, voor een opzettelijke verandering van het eertijds niet begrepen, maar toch oorspronkelijke 'Ασάφ. Het woord *Βεελζεβούλ*, Mt. X : 25 en elders, scheen hem onverstaanbaar toe, ofschoon hij het in alle HSS. vond, weshalve hij het veranderde in *Βεελζεβούβ*. De Vulgata, Luther in zijn vertaling, en anderen namen dit over. De vader van Petrus heette, volgens Hieronymus, Johannes, waarom hij Mt. XVI : 17 zonder schroom 'Ιωνά in 'Ιωαννά veranderde. Taalgeleerdheid deed hem Mc. III : 17 *Βενερεέμ* schrijven in plaats van *Βοανεργές*, en 2 Kor. VI : 15 *Βελία* in *Βελίαλ* veranderen. Zijn aardrijkskundige kennis gaf hem *Συχέμ* in de pen, voor *Συχάρ*, Joh. IV : 5. Door vergelijking van hetgeen Jesaja had geschreven, rees bij hem het stellige vermoeden, dat reeds de eerste overschrijver van Mt. XII : 20, aan het slot, ten gevolge van een afdwaling van het oog, een geheel vers had weggelaten.

Redenen van uitlegkundigen aard bewogen inzonderheid Theodoretus, den verstandigen uitlegger en geloovigen geschiedschrijver, gelijk Hase hem noemt, nu en dan gissingen te wagen, en b. v. te onderstellen dat Mt. VIII : 9 waarschijnlijk niet *ὑπὸ ἐξουσίαν*, maar *ἐπ' ἐξουσίαν*, of *ἐξουσιῶν*, moet worden gelezen.

Isidorus van Pelusium betrad in zijn *Brieven* meermalen hetzelfde spoor, omdat het naar zijn overtuiging vaststond, dat de zin dikwerf is verstoord geworden door het veranderen, overslaan of bijvoegen van een enkele letter, hetgeen hij met bewijzen poogt te staven. Zoo zal b. v. *εἰ*, Hebr. VII : 11, een schrijffout zijn voor *ἐπέι* en Paulus 1 Tim. IV : 3 niet *ἀπέχεσθαι*, maar *ἀντέχεσθαι* hebben geschreven.

Augustinus mocht aanmerkingen maken op het gedrag van den Manichaeër Faustus, die, volgens zijn mededeelingen, liever aannam dat de schrift vervalscht was dan dat God zou liegen; hij verklaarde toch zelf, *Epist.* 19, dat hij zonder bedenking de handschriften der kanonieke boeken voor bedorven hield, als hij daarin iets aantrof, dat in strijd scheen met de waarheid. Dan kende de vrome kerkvader zich, evengoed als de bestreden ketter het waagde, het recht toe om naar eigen oordeel den oorspronkelijken tekst zoo mogelijk te herstellen. Hij ging zelfs anderen voor — het wordt tot zijn lof vermeld — in het „verbeteren“ van handschriften.

Trouwens, wat ook rechtzinnigen en onrechtzinnigen elkander met reden konden verwijten, hierin zondigden allen, indien het zonde heeten moet; dan wel: in dit opzicht maakten allen zich verdienstelijk, indien het als verdienste gelden mag, dat zij den te recht of te onrecht bedorven geachten tekst, mede door gissing, trachtten te verbeteren of te herstellen. Mannen als Hesy-chius en Lucianus, hoe men ook verder over hun arbeid oordeele, Eusebius van Caesarea en dergelijken, die zich met vergelijken en met bezorgen van handschriften onledig hielden, zullen zich mede wel niet altijd van het maken van gissingen hebben ont-

houden. Maar hoe groot het aandeel is geweest, dat ieder van hen heeft gehad in het samenbrengen van den voorraad, dien wij met den eigenaardigen naam van *verschillende lezingen* plegen aan te duiden, laat zich niet meer bepalen. Behoudens enkele uitzonderingen zijn alle gissingen, gedurende ruim 14 eeuwen, eerst in grooten getale, daarna in minder rijken overvloed, tot herstel van den tekst gemaakt, voor zoover zij niet met hun scheppers zijn voorbijgegaan, naamloos ter onzer kennis gebracht.

Wij moeten ons tevreden stellen met de wetenschap, dat de conjecturaal-kritiek, ofschoon men haar naam niet kende, van den aanvang af, eerst vlijtig, soms zelfs buitensporig veel, daarna matiger, niet zelden slechts met zekeren schroom en gewoonlijk onder het masker der geheimhouding werd toegepast bij het lezen en gebruiken van de schriften des N. Ts, zoolang deze niet door den druk konden worden vermenigvuldigd.

II.

De herleving der klassieke letteren in Italie, straks ook daarbuiten, bracht tegen het einde der middeleeuwen, met andere belangrijke schatten, uit de schuilhoeken van lang vergeten bibliotheken en donkere kloosters, de kritiek weder te voorschijn. In haar gevolg, of liever: als een deel van haar wezen, trad, met jeugdige frischheid, na eeuwen te hebben gesluimerd, de conjecturaal-kritiek op. Zoodra men zich aangordde om de zegeningen der boekdrukkunst in verband te brengen met een gewenschte verspreiding van de schriften des N. Ts in de grondtaal, deed zij haar invloed gevoelen. Laurentius Valla en Reuchlin hadden, onder de humanisten, een bij uitstek bescheiden voorbeeld gegeven. Aelius Antonius Nebrissensis, Demetrius Cretensis, Ferdinandus Pintianus en Lopez de Stunica, de bewerkers van het N. T., op last van den kardinaal Franciscus Ximenes de Cisneros, voor de

editio Complutensis te Alcalá in 1514 gedrukt, en in 1522 verschenen, maakten naar het schijnt een tamelijk vrij en ruim gebruik van de conjecturaal-kritiek. Het gemis van werkelijk oude HSS. moest er hen wel toe leiden. Daar wij echter niet alle bronnen kennen, waarvan zij zich hebben bediend en die vaak ten onrechte als oude unciaal HSS. zijn geroemd, blijft het niet zelden in het onzekere voor ons, die een der zeldzaam geworden exemplaren van den door hen geleverden tekst mogen inzien, of wij kennis maken met gissingen dan wel met verloren geraakte lezingen.

Gevoed met den geest van het humanisme, kon onze beroemde landgenoot Desiderius Erasmus de hulp der conjecturaal-kritiek niet versmaden bij de ietwat latere samenstelling van zijn Grieksch N. T., dat vóór alle andere uitgaven, in 1516, het licht zag. Bovendien werd hij meermalen tot het wijzigen van den gevonden tekst genoopt, door zijn groote liefde voor de Vulgata en omdat zijn handschriftelijke hulpmiddelen uiterst gebrekkig waren. Zoolwel de vier volgende uitgaven van den in hoofdzaak gehandhaafden, doch in bijzonderheden dikwerf gewijzigden tekst, als de daarbij gevoegde aantekeningen, bieden de ondubbelzinnigste bewijzen aan, dat Erasmus nooit afkeerig is geweest van de poging om door gissing, zoo mogelijk, het oorspronkelijk geschrevene weder te geven.

Zijn voorbeeld en dat der Complutensis wekten in meerdere of mindere mate allen tot navolging op, die, tot aan de heerschappij van den zoogenaamden Receptus, hun krachten beproefden aan de uitgaaf van een Grieksch N. T. Zij namen in hoofdzaak òf den tekst van Erasmus, 1^e uitg., òf dien van Ximenes over, tenzij zij, wat sommigen deden, een gelijken eerbied voor beide hoofduitgaven van het N. T. graece aan den dag legden. Maar allen veroorloofden zich eenige, hetzij vele, hetzij weinige afwijkingen. Onder deze komen er niet zelden voor, die bijkans zeker, òf ongetwijfeld, aan gissingen haar ontstaan hebben te danken.

De Straatsburger hoogleeraar E. Reuss deelt ons dienaangaande in zijn *Bibliotheca Ni Ti graeci*, 1872, eenige belangwekkende bijzonderheden mede. De *Biblia Aldina*, in 1518 te Venetie verschenen — zoo schrijft hij als de slotsom van zijn nauwgezet onderzoek — bevatten lezingen, afwijkende van die van Erasmus, doch waarschijnlijk voor het grootste gedeelte niet aan handschriften ontleend, maar aan gissingen van taalkundigen aard.

Verder vinden wij hoogstwaarschijnlijk meer of minder juiste gissingen, waarvan sommigen later in HSS. werden gevonden, in de tekstuitgaven van Nic. Gerbelius 1521; van Jo. Wisendanger 1524; van Nic. Brijling 1543, 1544 en 1546; van Christoph. Froschauerus 1547; van Hier. Frobenius en Nic. Episcopus met aantekeningen van Andr. Osiander 1537; van dezelfde 1545; van Toussaint bij C. Guillard te Parijs 1543. Talrijk zijn evenwel deze gissingen niet en van enkele moet in het midden worden gelaten of zij werkelijk gissingen zijn, dan wel lezingen van onbekend gebleven HSS. of onwillekeurige veranderingen, bij het overschrijven of bij het nazien der proeven gemaakt. Zeer spoedig toch ontstond onder de protestantsche godgeleerden — de katholieken lieten zich weinig gelegen zijn aan den Griekschen tekst — een zekere schroom om af te wijken van de bekende en met name de Erasmiaansche lezingen. Deze hadden, reeds in 1534, zooveel gezag verkregen, dat de voor die dagen voortreffelijke tekstuitgaaaf van Sim. Colinaeus, die in geen twee honderd jaar zou worden verbeterd, niet alleen met weinig ingenomenheid werd ontvangen, maar hier en daar zelfs met tegenzin en kwalijk verholten ergernis. Men kende de bronnen niet, waaruit de geleerde uitgever had geput. De tekst week af van den alom gebruikten Erasmiaanschen; en men hield het er voor, dat al deze afwijkingen evenzooveel gissingen waren. Toch had Colinaeus, die verzuimd had in een voorrede rekenschap te geven van den door hem bewandelden weg, er slechts zeer weinige opgenomen in den tekst. Reuss vond slechts één lezing

van de duizend door hem vergeleken plaatsen niet in eenig HS. terug.

Robertus Stephanus (Estienne) handelde dan ook geheel in den geest van zijn tijd, toen hij in zijn editio mirifica, 1546, op de 1000 lezingen niet meer dan 9 nieuwe invoerde, d. w. z. lezingen aan HSS. ontleend, maar die nog niet in gedrukte uitgaven van den tekst een plaats hadden gevonden. Aan het opnemen van gissingen in den tekst viel vooreerst niet meer te denken, tenzij dit ter sluiks kon geschieden en als ware het bij ongeluk plaats had. Zelfs Beza, die meer dan één zijner tijdgenooten de conjecturaal-kritiek beoefende en toepaste op den tekst van de Schriften des N. Ts, nam slechts enkele gissingen op in zijn spoedig beroemd geworden en jarenlang hoog gewaardeerde tekstuitgaven, 1565, 1582 enz.

Wij kennen slechts één uitzondering op den algemeen geworden regel, en wel bij Elias Hutter. Hij week, in zijn uitgaaf van het N. T. in twaalf talen, 1599, dikwerf af van de meest gevolgde lezingen. Vaak zonder zich te storen aan de getuigenissen van HSS. Soms, zegt Reuss, p. 105—106, heeft hij inderdaad den tekst verbeterd, doch overigens sterker sprekende proeven gegeven van willekeur en van stoutmoedigheid, dan van kritisch talent en van vernuft. Enkele gissingen, ten bate van theologische stellingen beproefd, zouden hem, indien zij minder belachelijk waren, tot een loozen bedrieger stempelen. B. v. Mt. XXVIII : 18 καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ πατήρ καὶ γὰρ πέμπω ὑμᾶς. Aan Hand. IX : 25 voegt hij toe: καὶ λέγει αὐτῇ ταλιθὰ κοῦμι. Hand. XX : 28 schrijft hij: κυρίου καὶ θεοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Rom. IV : 5 πιστεύοντι δὲ μόνον. 1 Petr. III : 15 κύριον τὸν θεὸν Χριστὸν.

Intusschen had de geest van het humanisme te veel invloed geoefend op het ontstaan der hervorming dan dat haar degelijkste zonen reeds in de eerste jaren na 1517 de conjecturaal-kritiek geheel konden vaarwel zeggen. Zij wisten immers, hoe veelvuldig

Erasmus zich van haar had bediend bij de vaststelling en bij de toelichting van den door hem bezorgden en hoog gewaardeerden tekst! Waarom zouden zij dan niet vrijmoedig zijn voorbeeld volgen? De verschillende uitgaven hadden toch reeds bewezen, voor zoover hier eenig bewijs noodig mocht wezen, dat de kritische arbeid niet in eens voldoende was verricht. Luther, hoewel geen man om zich lang met tekstkritiek bezig te houden, had in beginsel geen bezwaar tegen het maken van gissingen. Zonder aarzelen volgde hij in zijn klassieke bijbelvertaling den humanist Reuchlin, waar deze, in afwijking van de getuigenissen der HSS., Hand. IX : 36 *Ταβία*, en niet *Ταβιθά*, las. Meer proeven van de toepassing der conjecturaal-kritiek op den tekst van de schriften des N. Ts vinden wij bij Johann Brenz, 1499—1570, den hervormer van Zwaben, den volbloed geestverwant en wakkeren pleitbezorger van Luther in diens strijd met de Zwitsers over de leer van het avondmaal. Stoutter evenwel dan de genoemden, in het wagen van gissingen tot herstel van den oorspronkelijken tekst, betoonde zich de wegbereider der hervorming in Frankrijk, Joh. Faber Stapulensis (Lefèvre d'Étaples), + 1537. Hij was in zijn oordeelkundige bewegingen vrijer dan Erasmus, omdat hij zich had weten los te maken van het gezag der Vulgata; en hij heeft van die vrijheid een ruim gebruik gemaakt. In Duitschland deed Andreas Osiander, + 1552, ofschoon in veel beperkter mate, hetzelfde, wat te opmerkelijker is, omdat deze hervormer van Neurenberg tot de uiterste rechterzijde der Lutheranen behoorde, en dezen al te veelvuldig naar het pas verlaten Katholicisme overhielden. De Zwitsersche theoloog Wolfgang Musculus, eigenlijk Meussin of Müsslin geheeten, die in 1527 het klooster verliet en ten jare 1563 als hoogleeraar te Bern stierf, heeft in zijn kommentaren op het N. T. menige gissing aangaande den oorspronkelijken tekst voorgedragen, die nog altijd de aandacht verdient. Een even onbevangen en wel zoo vruchtbaar beoefenaar der conjecturaal-kritiek was zijn geleerde tijdgenoot Liebhard,

1500—1574, meer bekend onder den naam van Joachim Camerarius. In verschillende betrekkingen werkzaam, was hij nu eens meer vol ijver voor letterkundige, met name Grieksche en Latijnsche studiën, terwijl hij zich dan weder meer geheel aan de behartiging van godgeleerde aangelegenheden wijdde, zoodat men kan aarzelen of men hem zijn plaats zal aanwijzen onder de theologen dan wel onder de philologen der 16e eeuw. Zijn arbeid kwam intusschen van beide zijden der conjecturaal-kritiek ten goede.

Dat mag ook gezegd worden van Sebast. Castellio, of Castalio, gelijk hij zich liever noemde. Hij heette eigenlijk Chateillon en was van afkomst een Franschman, geb. 1515, overl. 1563. Te Genève betoonde hij zich, in de schatting van Kalvijn en diens geestverwanten, een te vrijzinnig theoloog, mede omdat hij den tekst der Schriften van het N. T. te veel wilde herstellen en vertalen naar de modellen der Grieksche klassieken. Als hoogleeraar in het Grieksch te Bazel zette hij dien arbeid voort en moest hij deswege o. a. menig hard woord van Beza hooren. Hij maakte niet enkel gissingen, maar bepleitte ook het goed recht der tekstkritiek in het algemeen, waaronder hij blijkbaar mede conjecturaal-kritiek verstond. Hij achtte het even mogelijk, dat de Schriften des N. Ts in geschonden staat tot ons zijn gekomen als die van Plato, Aristoteles, Homerus, Cicero, Virgilius en anderen. Gelijk de HSS. waaruit wij deze schrijvers kennen, moesten z. i. ook die des N. Ts worden besnoeid en verbeterd. Het eerste zou den stam niet deren en het andere, betoogde hij ¹, kon noch het gezag der Schrift ondermijnen, noch strijdig worden geacht met Gods zorg voor haar behoud. Niemand behoeft dienaangaande eenige vrees te koesteren. Het gezag der Schrift staat of valt niet met de juistheid of onjuistheid van enkele letters of woorden; en wat Gods vermeende zorg voor haar volstrekte ongeschondenheid betreft, de Heer

¹ Zie Wettstein, *Prolog.* 176—177.

heeft wel geheele boeken, ja levende schepselen, zelfs geheele volken, die de zijnen mochten heeten, laten verloren gaan!

Een Castello mocht in hun oogen de voegzame grenzen overschrijden, Kalvijn en Beza waren daarom nog geen tegenstanders van de conjecturaal-kritiek. Integendeel. De vader der gereformeerde rechtzinnigheid heeft zelf meermalen beproefd den oorspronkelijken, maar verloren geachten tekst van de schriften des N. Ts door gissingen te herstellen. Wat Kalvijn, + 1564, in dit opzicht slechts nu en dan waagde, heeft zijn tijdgenoot en vriend Theod. Beza, + 1605, zonder blikken of blozen veelvuldig gedaan. Enkele gissingen nam hij op in den tekst, dien hij bezorgde, doch de meeste in aantekeningen bij den tekst, of in afzonderlijke uitlegkundige geschriften. Zijn klassieke vorming deed hem ten einde toe, ondanks zijn lateren ijver voor de protestantsche godgeleerdheid in het algemeen en de belangen der hervormde kerk in het bijzonder, een zekere voorliefde behouden voor humanistische studiën. Daaraan hebben wij ongetwijfeld zijn vruchtbaren arbeid op het veld der Nieuw Testamentische conjecturaal-kritiek te danken. Die werkzaamheid zou echter voor ons belangwekkender zijn, indien zij van minder gehechtheid aan de Vulgata getuigde. Dat Beza de eerste zou geweest zijn, die gissingen aangaande het N. T. waagde te maken, gelijk Friedrich H—n (Hülsemann?) verzekert ¹, is stellig onjuist. Maar dat hij „deswege veel leed“, is mogelijk: hoewel ook deze mededeeling minstens sterk overdreven schijnt. Immers, een heftige en voor den auteur pijnlijke tegenstand laat zich kwalijk rijmen met den bijval, dien zijn tekstuitgaven in ruimen kring en jaren aaneen genoten, noch met het feit dat Beza de vader van den Receptus is geworden. Trouwens, hij werd dit niet als conjecturaal criticus. Aan den tekst heeft hij niet veel zorg besteed. Opzettelijk, om geen aanstoot te geven,

¹ *Neue Theol. Blätter*. 1800 III. 323.

deelde hij alleen in de aantekeningen mede wat z. i. veranderd moest worden, of hij nam de verbeteringen, die hij noodzakelijk achtte, stilzwijgend op in de vertaling.

De vrije geest der ontluikende hervorming was geweken. Theologen wilden reeds niet meer, dan bij zeldzame uitzondering, hooren van kritiek, laat staan van kritiek en conjecturaal-kritiek toegepast op den tekst van de Schriften des N. Ts. Zulke uitzonderingen waren: Johannes Piscator (Fischer), hoogleeraar aan verschillende Duitsche akademiën en gedurende de laatste 41 jaren zijns levens — hij stierf in 1625 — te Herborn; en zijn ambtgenoot Pasor, die later, in 1625, naar Franeker verhuisde en de eerste was, die een woordenboek op het N. T. schreef. Beiden, maar vooral Piscator in zijn uitlegkundige geschriften, maakten meermalen gebruik van gissingen tot wijziging van niet begrepen of duistere teksten. Zoo ook Usseus (Usher) hoogleeraar in de godgeleerdheid te Dublin, + 1556, en zijn landgenoot H. Hammond te Oxford, hofprediker van Karel I, + 1660. Maar vooral Tanaquil Faber (Tanaguil Lefèbre) 1615—1672, die geboren in den schoot der Katholieke kerk en doorkneed in de klassieken, tot het Protestantisme overging en als hoogleeraar in de godgeleerdheid te Saumur tijdgenoot en nakomeling verbaasde door zijn stoute, ofschoon niet altijd juiste gissingen. Hij had niet te vergeefs gezeten aan de voeten van den grooten Scaliger en na diens dood met warme ingenomenheid de *Scaligerana*, 1659, in het licht gegeven.

Een uitzondering moet het zeker heeten, dat de rechtzinnige Franciscus Gomarus, de groote tegenstander van Arminius, zich soms aan gissingen waagde. Van den meer milden Coccejus, + 1669, kan ons dit minder verwonderen; en evenmin van beider ambt- en landgenoot, den in taalkennis uitmuntenden Meinh. H. Schotanus, achtereenvolgens hoogleeraar te Franeker en te Utrecht, + 1644.

Het was de bloeitijd der leerstellige meening, dat God van

den aanvang af heeft gewaakt voor de zuiverheid en het ongeschonden voortbestaan van den overgeleverden tekst. Er behoorde inderdaad moed toe, om met den strijdlustigen Frid. Spanheim, in 1642 naar Leiden gekomen, openlijk te verklaren dat zeer dikwijls alle en ten minste de meeste HSS. dezelfde dwaling bevatten en door de kritiek moeten worden genezen ¹. Protestantsche en katholieke godgeleerden stemden in met de stellige verzekering van Bellarminus, + 1621: hoewel vele kettters getracht hebben den tekst te bederven, heeft het echter nooit aan rechtzinnige christenen ontbroken, die hun schandelijke pogingen ontdekten en niet duldden, dat de heilige schriften daardoor zouden worden bedorven ². Wij twijfelen er niet aan, schrijft G. J. Hencke in zijn bij herhaling gedrukte *Dissertatio philologica de textu N. Ti. Graeco*, die hij ten jare 1707, onder J. H. Michaëlis verdedigde, „dat wij den tekst des N. Ts zuiver en ongeschonden bezitten“. Want, zegt hij, God is van dien tekst de auteur en heeft daarin zijn wil geopenbaard, terwijl een breede rij geleerde en vrome mannen zich heeft beijverd om den kostbaren schat ongeschonden te bewaren. Wel geven de HSS. verschillende lezingen, woorden en volzinnen die verandering hebben ondergaan, uitlatingen, bijvoegsels; maar deze betreffen alle gewoonlijk slechts schrijffouten en wijzen op dwalingen, die gemakkelijk kunnen worden hersteld. Men raadplege slechts de oudste en beste codices, „quippe qui omnes, advigilante Dei providentia, iisdem corruptionibus commaculati non potuerunt“. De Voorzienigheid had de conjecturaal-kritiek overbodig gemaakt.

Maar anders oordeelde Spanheim te Leiden en hij bepleitte, ofschoon voorloopig door weinigen gevolgd, het recht der kritiek. In Frankrijk nam de bestrijder der goddelijke ingeving van de Hebreeuwsche vocalen, punten en accenten, Ludovicus Cappellus (Louis Chapelle) + 1658, dezelfde taak op zich. Hij won door

¹ Zie Wettstein, *Prol.* 178.

² *Lib. II de verbo Dei. c. 7.*

zijn stillen arbeid, als hoogleeraar te Saumur, althans enkelen, b. v. Samuel Bochart, + 1667, die in den dienst van de Hervormde kerk in Frankrijk de wetenschap niet vergat en proeven van de beoefening der conjecturaal-kritiek in zijn geschriften heeft nagelaten.

De godgeleerden van beroep bekommerden zich over het algemeen weinig om de kritiek, nadat het jeugdig vuur der Hervorming sedert het midden der zestiende eeuw was gedoofd. Zij hadden het te druk met de dogmatiek en met de verheerlijking van den overgeleverden tekst, om ernstig aan zijn zuivering te denken. Intusschen was de conjecturaal-kritiek uit hun handen overgegaan in die der philologen. Daar werd zij vlijtig beoefend; wel is waar zelden, en misschien nooit, opzettelijk; maar toch zoo veelvuldig, dat men later een aanzienlijke verzameling van door hen gemaakte gissingen heeft kunnen geven. De voornaamsten dezer philologen zijn:

Joseph Justus Scaliger, uit Frankrijk afkomstig en van 1593 tot aan zijn dood in 1609, hoogleeraar in de oude letteren te Leiden. De uitgever zijner *Opuscula*, Is. Casaubonus, een Zwitsersch philoloog, hoogleeraar in het Grieksch te Genève, daarna te Montpellier en te Londen, + 1614. Joh. Drusius (van der Driesche), geb. te Oudenaarde, achtereenvolgens hoogleeraar in het Oostersch te Oxford, te Leiden en te Franeker, waar hij in 1616 stierf; beroemd als orientalist en exegeet, maar die verklaarde dat hij geen theoloog was en niet wist of hij een grammaticus verdiende te heeten. Salmasius (Claude de Saumaise), 1588—1653, geboren in Bourgondie, de jongere vriend en waardige opvolger van Scaliger te Leiden; een man die grooten invloed heeft gehad op de ontwikkeling der godgeleerdheid zijner dagen. Onze landgenooten Hugo de Groot, 1583—1645, staatsman en geleerde, die zich in rechten en letteren lauweren verwierf en trots de ongunst der tijden verdienstelijk trachtte te maken voor kerk en theologie, schrijver van een uitgebreiden

en volledigen kommentaar op het N. T.; en Daniel Heinsius, 1580—1655, een der beroemdste leerlingen van Scaliger, die als hoogleeraar niet enkel kommentaren schreef op de werken van Grieksche en Romeinsche dichters, maar ook *Excercitationes sacrae ad N. T.* 1639. Ger. Joh. Vossius, 1577—1649, ofschoon in den vreemde geboren, van Hollandsche afkomst, hoogl. te Leiden en daarna te Amsterdam. Diens zoon Is. Vossius, 1618—1689, mede beroemd om zijn geleerdheid, doch tevens berucht om zijn loszinnigheid. Patricius Junius, bibliothecaris van Engeland's koning Karel I, † 1649, wiens talrijke gissingen, onder de papieren van Is. Vossius naar Leiden verhuisd, later door Wettstein aan Bowyer werden medegedeeld en langs dien weg aan de vergetelheid ontruikt. Jacobus Perizonius, in 1651 geb. te Appingadam en als hoogl. in de geschiedenis, de Grieksche taal en de welsprekendheid te Leiden overleden in 1715; een philoloog die, blijkens zijn nagelaten geschriften, zijn eerste liefde, de theologie, nooit geheel heeft kunnen vergeten. Lambert Bos, 1670—1717, hoogl. te Franeker, een grondig geleerde, wiens scherpzinnigheid niet enkel de ongewijde, maar ook de gewijde letterkunde ten goede kwam; getuige zijn *Observationes in N. T.* 1707.

Deze allen hebben zich van tijd tot tijd, de meesten hunner zelfs zeer dikwerf, aan gissingen omtrent den tekst der schriften des N. Ts gewaagd. Soms kwamen zij daartoe ten gevolge van hun geschied- of tijdrekenkundige studiën: een enkele maal omdat tijdgenooten hun hulp bij de verklaring van duistere plaatsen hadden ingeroepen: doch gewoonlijk omdat Nieuw-Testamentische teksten hun voor den geest stonden bij de behandeling der klassieken, of omdat zij zich opgewekt gevoelden tot het maken van aantekeningen bij het N. T. graece, dat zij lazen en met welks inhoud zij even vertrouwd waren als met hun Homerus of Plato. Vandaar dat de meeste gissingen, door hen voorgesteld, in een breede, bijna onafzienbare rij geschriften over, of naar aanleiding van, dan wel kommentaren op de klassieke auteurs van oud Hellas

en Rome zijn verstrooid. Eerst in een volgende eeuw zouden zij voor een goed deel worden verzameld en daardoor gemakkelijker binnen het bereik gebracht van hen, die krachtens hun ambt en hun studie in de eerste plaats geroepen waren om Nieuw-Testamentische kritiek en exegese te beoefenen. Voorshands sloegen zij, de theologen, weinig acht op de waarlijk niet onbeduidende proeven van conjecturaal-kritiek ten opzichte van den tekst der Schriften des N. Ts gegeven door de groote philologen hunner dagen. Een Joh. Chr. Wagenseil, hoogl. te Altdorf, † 1705, die zelf enkele bijdragen leverde en het werk van anderen wist te waardeeren, was een zeldzame verschijning. Misschien mag evenwel tot verontschuldiging der theologen worden opgemerkt, dat niet alle philologen bij het voordragen van gissingen even gelukkig waren. Nu eens was hun vondst meer vernuftig dan juist. Bij een andere gelegenheid scheen zij eerder de vrucht van overdreven liefde voor de zuiverheid van het klassieke Grieksch, dat men overal wenschte aan te treffen, of van grenzenloozen ijver voor het Arabisch of het Aethiopisch, waarvan men de sporen meende te kunnen volgen tot in de Evangelien en de apostolische brieven, dan van een eerbaar verlangen om den tekst der gewijde Schriften van fouten te zuiveren. Hoewel gewoonlijk zonder eenig recht, misten de philologen in de schatting der theologen den noodigen eerbied voor Gods Woord, dat zij behandelden als ware het een hier en daar bedorven woord van menschen.

III.

De 18^e eeuw bracht in dien stand van zaken een merkbare verandering. Met haar vangt een nieuw tijdperk aan voor de geschiedenis onzer conjecturaal-kritiek. Niet omdat zij van nu af aan eensklaps door de meest belanghebbenden met onderscheiding

bejegend, naar eisch gewaardeerd en beoefend werd. Het waren veeleer dagen van voorbereiding en van ernstigen strijd; maar die weldra zouden worden gevolgd door menigen schitterenden triomf.

Het vergelijken van HSS. en het verzamelen van verschillende lezingen begonnen meer en meer de belangstelling te wekken. Zij baanden den weg voor de verschijning van de eerste nieuwere kritische uitgaaf van den tekst des N. Ts, bezorgd door Ed. Wells in 1709 en volgende jaren, nadat Jo. Mill reeds twee jaren vroeger de door hem en door zijn voorgangers Walton, Curcellaeus en Fell verzamelde schatten in het licht had gegeven. Maar aan het opnemen van gissingen in den tekst dacht zoo min de een als de ander. Dat zou waarschijnlijk ook R. Bentley niet hebben gedaan, indien hij overeenkomstig zijn voornemen, in 1720 breedvoerig beschreven, een Grieksch N. T. had laten drukken zooals het, naar zijn meening, in de dagen van Hieronymus werd gelezen. Trouwens, alle nieuwere uitgevers van het N. T., hoe kritisch ook hun kritiek mocht wezen, hebben zich, in de 18^e zoowel als in de 19^e eeuw, tot op den huidigen dag, zorgvuldig onthouden van het wijzigen der overgeleverde teksten door gissing alleen. De uitzonderingen op dien regel zijn niet talrijker dan volstrekt noodig is tot zijn bevestiging. Men zie desverkiezende de optelling der emendationes ex conjectura, lectiones arbitrarie, novae et inauditae, en plane singulares in Reuss' *Bibliotheca*. Welk een uiterst geringe oogst, op een bijkans onafzienbaar veld verzameld, gedurende omstreeks 200 jaren!

Allen lieten den Receptus herdrukken, of wijzigden hem naar HStelijke lezingen. Mocht men evenwel een sprookje gelooven, dat anderhalve eeuw lang de ronde heeft gedaan in handboeken en tijdschriftartikelen, en dat uitgedacht schijnt om een verdienstelijk man aan de minachting van tijdgenoot en nakomelingschap prijs te geven; dan zou toch reeds in 1729, al was het dan maar voor eens, van dien regel zijn afgeweken. Toen is bij

Robers te Londen een N. T. in 2 dl., Grieksch en Engelsch, verschenen, waarvan de ongenoemde bewerker, Will. Mace of Macey, predikant bij de Presbyterianen te Gresham, onmiddellijk schier alom werd verketterd. Hij zou zich op de meest willekeurige vervalsching van den tekst hebben toegelegd. Michaelis, *Einl. in die göttl. Schr. d. N. B.* 4^e Aufl. I, 798—799, bespreekt het werk, dat hij zelf niet heeft gezien, doch meent te kennen uit de *Hallische Bibliothek* IV N° 418 en 419, waar het wordt beschreven „als een der lichtvaardigste ondernemingen tegen de leer van de godheid van Christus“, en dat de zalige Wolff in zijn *Curae*, evenals Leonh. Twells in een afzonderlijk geschrift, behoorlijk zal hebben weerlegd. Hij is diep verontwaardigd en kan geen woorden genoeg vinden om naar eisch den onverlaat te kastijden, die den regel volgt, dat hem geoorloofd is „nach blossen Vermuthungen die Lesarten des N. T. zu ändern“; en „die lacht om hen, die geen lezing willen verdichten“. Honderd jaar later herhalen Horne en Tregelles, in hun *Introd. to the text. crit. of the N. T.*, 2^e ed. 1860, p. 689, de oude klachten over de „arbitrary alterations and bold criticisms“ van Daniel (?) Mace in zijn „beautiful printed book“, waar „various passages“ zijn gewijzigd „in conformity with the Arian hypothesis“. Hun landgenoot Scrivener, *A plain introd. to the crit. of the N. T.* 1861, p. 321, noemt den tekst en de vertaling van „W. or Daniel Mace“: „alike unworthy of serious notice“. Hij deelt met tastbare blijdschap mede, dat beide „sedert lang zijn vergeten“.

De waarheid is echter, dat Mace of Macey een nieuwe recensie gaf van den tekst naar lezingen van HSS., die toen voor een deel minder bekend waren, doch bijna alle den bijval van latere critici hebben verworven, zoodat Macey, ofschoon vergeten en veracht, veel heeft bijgedragen tot den roem, dien anderen, en met name Griesbach, mochten oogsten. Reuss, die dit voor het eerst weder aan het licht heeft gebracht en met de stukken bewezen, *Bibl.* 172—176, heeft slechts één gissing in den fel

bestreden tekst ontdekt en wel bij Gal. IV : 25, waar de zinstorende woorden: ὁσος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ zijn weggelaten, met de opmerking: „there is no MS. so old as common sense“.

Men ziet intusschen reeds uit de verbolgenheid die deze weinige woorden, doch misschien inzonderheid het opnemen van niet algemeen bekende lezingen, opwekten, welke bejegening den meer ijverigen beoefenaar der conjecturaal-kritiek wachtte. De omzichtigheid gebod, den tekst liever te laten zooals hij was, of dien zoo min mogelijk en alleen naar HSS. te wijzigen, terwijl men in aantekeningen of in andere geschriften zijn gissingen meedeelde. Mannen als Mill, Bengel, Wettstein, Griesbach en Schulz hebben dit dan ook zorgvuldig, op het voetspoor van Th. Beza en H. Stephanus, gedaan. Geen humer deinsde voor het maken van gissingen terug; maar zij namen ze niet dan bij hoogst zeldzame uitzondering op in den tekst. Na 30 jaren tekstkritiek beoefend en HSS. vergeleken te hebben, was John Mill, + 1707 te Oxford, tot de slotsom gekomen, dat wij niet overal het oorspronkelijke kunnen weergeven, tenzij wij, in afwijking van de gevonden lezingen, bij gissing de echte trachten te vinden; weshalve hij zonder aarzelen in zijn voorrede en in de aantekeningen bij zijn N. T. Gr. gissingen voordraagt. De vrome Joh. Alb. Bengel, 1687—1752, had te veel eerbied voor den bijbel en voor de algemeene gehechtheid aan het bekende Gods woord, om, behoudens enkele wijzigingen in de Openbaring, nieuwe d. w. z. vroeger niet gedrukte lezingen, laat staan dan gissingen op te nemen in zijn N. T. Gr. 1734. Zijn grondige kennis had echter hem, den baanbreker van de beoefening der kritiek onder de Duitsche Lutheranen der 18^e eeuw, overtuigd van de noodzakelijkheid om van tijd tot tijd tot gissingen de toevlucht te nemen, hoewel hij ze zelf niet dan met de grootste schroomvalligheid voordroeg, in zijn *Gnomon* en elders.

Minder beducht om zijn kritisch vernuft, geoefend in de behandeling van den tekst der klassieken, mede vrij spel te laten

tegenover den tekst van de schriften des N. Ts, was de Engelsche philoloog Richard Bentley, 1662—1742. Wel mislukte, ten gevolge van de rustelooze tegenwerking zijner behoudzieke en vreesachtige vijanden, het plan om een kritische uitgaaf van het N. T. te bezorgen, maar zijn geleerde gissingen tot herstel van den tekst, deels inderdaad zeer merkwaardig, doch die soms ook de grenzen der waarschijnlijkheid overschrijden, zijn niet alle verloren gegaan. J. J. Wettstein nam er niet weinige op, naast die van anderen, in de rijke aantekeningen bij zijn weinig belangrijken tekst van het N. T. 1751, 52. Reeds vroeger had deze Amsterdamsche hoogleeraar bij de Remonstranten, in 1693 te Bazel geboren, doch wegens zijn onrechtzinnigheid uit Zwitserland verdreven, + 1754, een lans gebroken voor het goed recht der conjecturaal-kritiek en, zonder het misschien te bedoelen, den eersten stoot gegeven tot haar beoefening in ruimer kring. Ten jare 1730 waren van zijn hand, bij R. en J. Wettstein en G. Smith te Amsterdam, zonder vermelding van den doorzichtigen naam des schrijvers, *Prolegomena ad Ni Ti ed. accuratissimam* verschenen, waarin hij zijn oordeelkundige beginselen ontwikkelde. Onder de regelen, welker inachtneming hij bij het onderzoek der verschillende lezingen noodzakelijk achtte, noemde hij als vijfde: *emendationes ex conjectura petitae, sicut non temere unquam admittendae, ita nec temere rejiciendae sunt.* Aan de toelichting dezer stelling zijn tien, met zorg gestelde, bladzijden gewijd, 169—179; of juister gezegd: aan het pleidooi voor haar tweede gedeelte. De eerste helft heeft, naar hij meent, geen nader bewijs noodig. Aan een te weelderig vernuft mag bij de beoordeeling van den tekst geen kwartier worden verleend. Dat spreekt vanzelf. Maar daarom wijze men niet alle gissingen af. Het vernuft van geleerde en vrome mannen kan hier goede diensten bewijzen, tenzij men, wat onmogelijk is, van te voren kan aantoonen, dat alle fouten met behulp der aanwezige HSS. kunnen worden verbeterd. Hoe theologen in het algemeen ook

mogen klagen over de stoutheid der critici (= philologen) in het gissen naar den echten tekst; zij zelf en alle anderen, die ervaren zijn in het Grieksch, hebben zich toch nooit kunnen onthouden van pogingen om bij gissing den tekst te verbeteren. Ten bewijze lascht Wettstein een lijst in van ongeveer 180 dergelijke gissingen, afkomstig van Origenes, Hieronymus, Eusebius, Isidorus, Erasmus, Luther, Kalvijn, Beza, Musculus, Drusius, Piscator, Casaubonus, Scaliger, Hartung, Price, Bertram, Curcellaeus, Stephanus, Gomarus, Hammond, Homberg, Battier, Masius, Bos, J. R. Wettstein, Castalio, Bentley, Heinsius, Grotius, Stunica, Jac. Faber Stapulensis, Tan. Faber. Is. Vossius, Clericus, Saravius, Jac. Gothofredus, en enkele ongenoemden. Na deze wolk van getuigen — de oudste verzameling van vruchten der conjecturaal-kritiek en als zoodanig bijzonder merkwaardig ¹ — deelt Wettstein met de eigen woorden der schrijvers mede, hoe Origenes, Castalio en Spanheim de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek, ieder op zijn wijs, betoogden. Wat hemzelf betreft, hij wil geen stoutigheden in bescherming nemen, doch evenmin alle geleerden, schriftuitleggers en uitgevers, die, met terzijdestelling van handschriftelijke lezingen, gissingen in den tekst opgenomen of der opneming waardig hebben geacht, van goddeloosheid beschuldigen. Aan de tegenpartij werpt hij voor de voeten, dat zij bij het onderwijs en op de drukkerij toch wijzigingen toelaat, wat ongeoorloofd moet heeten, indien niets bij gissing mag veranderd worden. Hij deelt ook niet de vrees van velen, dat het goddelijk gezag der schriften langs dezen weg zal beginnen te wankelen. Toch belijdt hij ten slotte „openhartig“ — *ingenue* — dat hij nauwelijks een enkele der

¹ In de opgaaf der cijfers schuilen vrij wat fouten. — Men zou geneigd kunnen zijn den voorrang toe te kennen aan den straks te noemen Alberti, maar hoe merkwaardig diens verzameling moge wezen, zijn *Periculum*, p. 10–42, houdt zich te uitsluitend bezig met Price, om als voorlooper van Wettstein's *Prolegomena*, p. 170–174, te worden beschouwd.

hem bekende en voorgedragen gissingen, hoe „geleerd en vernuftig“ ze hem ook voorkomen, kan goedkeuren. Hij wil slechts, dat ieder in zijn oordeel vrij zij en vrij blijve.

Dat wenschte ook zijn ambtgenoot in wijsbegeerte, Hebreeuwsch en kerkgeschiedenis, de geleerde Clericus (Jean le Clerc) geb. te Genève in 1657 en hoogl. te Amsterdam van 1684—1736. Hij verdedigde de conjecturaal-kritiek theoretisch in zijn *Ars Critica* en praktisch door menig voorbeeld van haar toepassing op den tekst van het N. T. in zijn talrijke geschriften. Hoewel minder schroomvallig, althans in zijn woorden, dan Wettstein, wist hij toch evenals deze maat te houden, wat naar het schijnt sommigen in die dagen moeilijk viel. De Engelsche criticus Pricaeus (J. Price) b. v. overschreed naar veler oordeel de voegzame grenzen, evenals weinig tijds later zijn landgenooten Bp. Pearce en de philoloog Toup.

Onze Johannes Alberti, 1698—1762, die als theoloog zijn grondige kennis van de Grieksche taal en letterkunde dienstbaar maakte aan de verklaring van het N. T., zag zich o. a. genoopt tegen Price in het strijdperk te treden, nadat hij had kennis gemaakt met zijn *Annotat in N. T.* Hij deed dat — en het verwonderde hem, dat niemand zulks vroeger had beproefd — in zijn *Periculum criticum*, 1727, met bescheidenheid en met waardeering van den geleerden Engelschman, dien Coccejus „virum in Graeca literatura non contemnendum“ en Al. Morus „optimum et eruditionis exactissimae“ had genoemd. Trouwens, Alberti vreesde alleen voor overdrijving. Zelf pastte hij meermalen de conjecturaal-kritiek toe en maakte hij gebruik van haar vruchten, die anderen reeds vóór hem hadden geplukt, getuigen zijn uitlegkundige geschriften, het aangewezen *Periculum* niet buitengesloten. Bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid te Leiden, in 1740, sprak hij over den innigen samenhang van theologie en kritiek, de *theologiae et critices connubio*, welk „bondig betoog“, volgens IJpey en Dermout, *Gesch. d. N. H. K.*

III, 380, „een algemeenen indruk“ maakte en bewerkte dat „welhaast ten onzent de kritiek des N. T. de meest geliefkoosde studie werd van allen die goede theologanten wenschten te worden“. Het leeuwendeel van dien ijver kwam evenwel aan de diplomatische kritiek ten goede. Hoezeer ook deze, waarvan echter de conjecturaal-kritiek toenmaals niet streng werd gescheiden, ondersteuning behoeft, bewijst, om een sprekende kleinigheid te noemen, het *Judicium* waarin de Leidsche faculteit voor theologie haar goedkeuring verleende aan de uitgaaf van Alberti's *Periculum*. Zij had daarin niets gevonden, dat in strijd was „met de gezonde en heilige leer van ons geloof“. Maar, heet het verder, uiterst omzichtig: „judicium de Emendationibus similibusque rebus huc spectantibus Criticis relinquimus“. Toch waren die verbeteringen nagenoeg alle op HSS. gegrond.

Minder edelmoedig en waardeerdend dan Alberti tegenover Price, waren anderen in hun bestrijding van alle, dus ook van conjecturaal-kritiek. Bekend zijn het hatelijke „examen variantium lectionum Joh. Millii in N. T.“, waarmede Dan. Whitby, + 1726, het eerste deel van zijn *Paraphrase and comm. on the N. T.* meende te verrijken; het schotschrift van Dr. Leonard Twells tegen Macey: *A Critical exam. of the late New Text and Version of the Greek Test.* 1732, en de talrijke anathema's, die Bentley's plannen, 1720, en Wettstein's *Prolegomena* uitlokten.

Onder allen evenwel, die de onschendbaarheid van den Receptus verdedigden, komt de kroon toe aan Joh. Christoph. Wolff, predikant te Hamburg, + 1739. Hij schreef met volharding en toegerust met veel kennis van zaken, vijf lijvige kwartijnen, waarin hij den overgeleverden tekst des N. Ts, zooals hij zich in den loop der 16^e eeuw een zeker burgerrecht had verworven en sedert 1633, toen hij voor de tweede maal de pers der Leidsche heeren Elzevier verliet ¹, met niet weinig arrogantie

¹ Reuss, *Bibl.* 111.

als *ab omnibus receptus* placht aan te melden, zocht te handhaven tegenover de „*calumniae et novitates vel veterum vel recentiorum*“. De titel van het werk is welsprekend en vooral de aanhef typisch: „*Curae philologicae et criticae in quatuor Evv. etc., quibus integritati contextus graeci consulitur, sensus verborum ex praesidiis exegeticis illustratur, diversae interpretum sententiae enarrantur, et modesto examini subjectae vel approbantur vel repelluntur.*“ Tot rechtvaardiging van zijn uitgaaf deelt de schrijver o. a. aan zijn lezers de ontzettende feiten mede: „*nostra inprimis aetate non defuisse, qui nunc paucorum, nec optimorum Codicum, imo interdum unius auctoritate innixi, nunc vero conjecturis immaturis et ingenio luxurianti temere indulgentes scriptionem huc usque receptam passim deserendam esse contenderent.*“

Het deel, waarin de vier eerste brieven van Paulus worden behandeld, belooft als toegift, 2^e ed. 1737 p. 792 vv., een onderzoek naar enkele Paulinische plaatsen, die kort geleden door L. M. Artemonius „*temere et infeliciter*“ waren besproken. Op vinnigen toon poogt Wolff den gehaten „Sociniaan“, die teksten durfde schenden — men zou denken bij honderden! — te weerleggen; en wel op Rom. I : 4; IX : 5; 1 Kor. XVI : 24 en 1 Kor. II : 11. Bij de laatstgenoemde plaats bestaat de gewraakte ketterij alleen in den wensch om met den Alexandrinus te lezen: *τίς γὰρ οἶδε τὰ τοῦ ἀνθ.* enz.

Geen wonder, dat dergelijke aanvallen de beoefenaars der conjecturaal-kritiek tamelijk koel lieten en dat zij bij voorkomende gelegenheden hun werk rustig voortzetten. Zoo deed ook de gehate Artemonius of Lucas Mellerius, onder welke namen zich Sam. Crell, 1660—1747, placht te verschuilen. Hij was voorganger eener antitrinitarische, sociniaansche gemeente te Königswalde bij Frankfort a/d Oder en heeft zich meermalen gewaagd aan gissingen, waarvan inderdaad sommige, doch volstrekt niet alle naar socinianisme rieken. De ongelukkigste is ongetwijfeld die op Joh. I : 1, waar hij wenschte te lezen: *καὶ Θεοῦ ἦν ὁ λόγος.*

Maar of zij daarom verdiende, sedert haar aanbeveling in Crell's *Initium Ev. S. Joan. restitutum*, in alle handboeken en voordrachten, waar van conjecturaal-kritiek sprake was of is, genoemd te worden als schier alles afdoend bewijs, hoe *de* Socinianen deze kritiek plachten te misbruiken in het belang hunner ketterijen? *De* Socinanen, hoe dikwerf ook door vrienden en vijanden van de conjecturaal-kritiek ten toon gesteld, hebben, voor zoover den schrijver dezer verhandeling bij de onderhavige studie is gebleken, niet meer dan hun rechtzinnige broeders in Christus, voor geliefkoosde stellingen een steun gezocht bij onverdedigbare gissingen.

Wij treffen, ook in de achttiende eeuw, beoefenaars der conjecturaal-kritiek aan onder de pleitbezorgers van verschillende richtingen, onder theologen en philologen. Naast de reeds genoemden verdienen nog vermelding: Sam. Battier, toen Wettstein zijn *Prol.* schreef, hoogl. in het Grieksch te Bazel. Ph. d'Orville. Knatchbull. Ashbey. Bryant. Edw. Law, bisschop van Carlisle, + 1787. Th. Sherlock, bisschop van Londen, + 1761. Will. Whiston, prof. in de wiskunde te Cambridge, + 1752, schrijver van *The primitive N. T.*, waarin hij het N. T. naar verschillende HSS. vertaalde, tevens ontdekker van noodzakelijk geachte omzettingen in Mattheus' Evangelie. Dr. Wall, bekend om zijn *Critical Notes*. Onze F. L. Abresch, van wien in 1743 *Adnotationes ad quaedam loca Ni Ti* verschenen achter *Anim. ad Aeschylum*. Campegius Vitringa Sr., 1659—1722, de roem van Franeker's hoogeschool. Zijn jongste zoon en naamgenoot, mede als hoogleeraar te Franeker werkzaam geweest, wiens *Diss. sacrae* in 1731 door Venema zijn bezorgd. Joh. Jac. Reiske, 1715—1774, een uitstekend philoloog, die zich met de borst had toegelegd op het Arabisch, zonder evenwel de studie van het Grieksch te verwaarloozen. Chr. Aug. Heumann, hoogl. in de godgeleerdheid te Göttingen, + 1764, van wiens talrijke geschriften hier inzonderheid de *Erklärung des N. Ts*, 12 dl.

1750—63 en de na zijn dood verschenen *Anmerkungen üb. s. Erkl.* 1764 der vermelding waardig zijn.

Boven allen verdienen genoemd te worden: de Engelsche bisschop Barrington en zijn geleerde landgenooten Prof. Owen, + 1795, en de philologen Th. Mangey, Jer. Markland, Joh. Toup. De Duitsche hoogl. J. D. Michaelis te Göttingen, + 1791, J. S. Semler te Halle, + 1791; en J. J. Griesbach, + 1812. De Nederlandsche hoogleeraren Tib. Hemsterhuis, 1685—1766, achtereenvolgens te Amsterdam, te Franeker en te Leiden belast met het onderwijs in de Grieksche taal en letterkunde; zijn zoon Frans Hemsterhuis, die zich als oudheidkenner naam wist te maken, + 1790; Herman Venema, 1697—1787, vrijzinnig theoloog en verdienstelijk schriftverklaarder; en de uitstekende leerling van Tib. Hemsterhuis: Lod. Casp. Valckenaer, geb. te Leeuwarden in 1715, hoogl. te Franeker, 1741—66; en te Leiden, + 1785.

De Engelsche beoefenaars van de conjecturaal-kritiek in de 18^e eeuw hebben, meer dan hun studiegenooten op het vasteland, het voorrecht gehad bekend te worden en bekend te blijven. Zij zijn, gelijk trouwens allen die belang stellen in de conjecturaal-kritiek, grooten dank schuldig aan den geleerden boekdrukker en uitgever te Londen: Will. Bowyer. „Adstipulante Wetstenio“, hoewel niet geheel in overeenstemming met Wettstein's zienswijze, gelijk aan Reuss, *Bibl.* 184, is gebleken, bezorgde deze ijverige uitgever van bijbelteksten, onder de initialen G. B., een Grieksch N. T., Londen 1763, 12°, waaraan hij een menigte gissingen, afkomstig van verschillende geleerden, toevoegde. De kennismaking met Wettstein's *Prolegomena* had hem indertijd opgewekt om de daar gegeven lijst uit te werken en aan te vullen. Jaren aaneen verzamelde hij een schat van aantekeningen; die na de belangstellende ontvangst, daaraan in 1763 ten deel gevallen, ten jare 1772, aanzienlijk vermeerderd, afzonderlijk werden herdrukt, in 8°, onder den titel: „Critical Conjectures and obser-

vations on the New Testament, collected from various authors, as well in regard to words as pointing, with the reasons on which both are founded. By William Bowyer, F. S. A.“

De verzamelaar, die nu en dan, doch spaarzaam, ook zelf optreedt als exegeet en als conjecturaal-criticus, geeft, gelijk reeds uit den titel van zijn werk blijkt, meer dan gissingen en, voor zoover hij ze kon opsporen, de redenen, die tot haar ontstaan hebben geleid. Bovendien onderscheidt hij niet streng tusschen gissingen, die wel en die niet op de getuigenissen van HSS. steunen; zoodat meermalen een afwijkende lezing, indien zij onder de bescherming van dezen of dien geleerde werd genomen, een gissing bij hem heet en het dien ten gevolge soms moeilijk voor ons is, te onderzoeken of wij inderdaad met een gissing hebben te doen. Dit, zelfs gevoegd bij het feit dat de uitlegkundige opmerkingen, die hier mede een plaats hebben gevonden, over het algemeen geringe waarde bezitten, neemt echter niet weg, dat Bowyer voor de conjecturaal-kritiek, haar geschiedenis en haar beoefening, een verdienstelijk werk heeft verricht. Wat philologen en theologen gedurende eeuwen hadden gegist betreffende den oorspronkelijken tekst van het N. T. viel nu, voor een goed gedeelte, gemakkelijk onder het bereik van oordeel- en uitlegkundigen, die bovendien in het voorbeeld der ouderen al licht een spoorslag tot navolging vonden.

Nog vóór zijn dood had Bowyer maatregelen genomen voor de bezorging van een noodig geworden derden druk. Zijn handschrift, aanmerkelijk verrijkt met de kantteekeningen van Jer. Markland, den geleerde „R“(edactor) der 2^e uitgaaf, en aangevuld door bijdragen van Bp. Barrington, Prof. J. D. Michaelis, Mr. Stephen Weston en den Eerw. Is. Gosset, verscheen onder het nauwlettend toezien van Bowyer's wakkeren medewerker en vriend Owen bij J. Nichols, in 1782, 4°. Dertig jaar later zag andermaal een vermeerderde en verbeterde uitgaaf van dit standaardwerk, versierd met het portret van Guilielmus Bowyer,

architectus verborum, het licht bij John Nichols & Zn. te Londen, 1812. Ditmaal was echter de uitbreiding van geringer beteekenis dan in 1782. Het aanhangsel van 1763 was intusschen een achtbare kwartijn van 655 bladz. geworden en kondigde zich nu aan als afkomstig van William Bowyer, Bp. Barrington, Mr. Markland, Prof. Schultz, Prof. Michaelis, Dr. Owen, Dr. Woide, Dr. Gosset en Mr. Weston.

Inderdaad hebben wij hier een verzameling, waartoe velen hun bijdragen hebben geleverd; maar die toch allerminst volledig mag heeten. Michaelis heeft dat reeds opgemerkt en met enkele bewijzen gestaafd, bij de aankondiging van den tweeden druk, in zijn *Or. u. Ex. Bibl.* III, 123—134; waarbij men vergelijkte, wat schrijver dezes niet mocht gelukken: *Brit. Mag.* II, 140; Harles, *Spicilegium ad Bowyeri et Schulzii collectionem conjecturarum*, 1777; en de nu reeds tweemaal zijdelings genoemde: *Konjecturen üb. das N. T., zuerst ges. von W. Bowyer, aus dem Engl. der zweiten Ausg. übers., und durchaus mit Zusätzen u. Berichtigungen bereichert* von Johann Christoph Fried. Schulz, in twee 8° deelen te Leipzig verschenen in 1774 en '75. De uitgevers van den vierden Engelschen druk verzekerden, dat zij, door vriendelijke tusschenkomst van Dr. Woide, alle bijzonderheden hebben kunnen opnemen, die Schulz aan het oorspronkelijke werk heeft toegevoegd. Zij zijn niet talrijk. Trouwens, de verzamelaar, als hoogl. te Giessen gestorven in 1806, keurde het gebruik der conjecturaal-kritiek niet af en paste haar meermalen bij zijn oordeel- en uitlegkundige studien toe, maar hij stelde zich spoedig met de door haar volbrachte taak tevreden.

Dat deed ook de ongenoemde, die zijn nalezing op Bowyer-Schulz: *Spicilegium conjecturarum criticarum in N. T.* plaatste in het *Museum criticum* van Ferd. Stosch 1777 II: I p. 5—25, 121—128, 247—251. Zijn bijdragen hebben betrekking op exe-gese, op handschriftelijke tekstkritiek en zijn slechts voor een

zeer klein gedeelte proeven van conjecturaal-kritiek, ten deele van eigen vinding, ten deele van anderen afkomstig.

Een eigenaardige plaats in de geschiedenis der conjecturaal-kritiek, bijkans typisch voor haar toenemende waardeering in het godgeleerd Duitschland der 18^e eeuw, neemt J. D. Michaelis in. Zijn talrijke geschriften stellen ons in staat, hem beurtelings als een beslist tegenstander en als een warm pleitbezorger dier kritiek voor te stellen. Het komt zelfs voor, dat wij hem in hetzelfde werk, in dezelfde verhandeling, ja op dezelfde bladzijde als met twee monden hooren spreken. Men zie b. v. zijn *Einleitung in die göttl. Schr. d. N. Bs.* 4^e Ausg. 1788, bl. 722—755. Hij behandelt daar uitvoerig de vraag, of oordeelkundige gissingen in het N. T. geoorloofd zijn. Eerst toont hij aan, dat die vraag geen theologische, maar een kritische is. De gewone rede-neering der tegenstanders, die conjecturaal-kritiek goddeloosheid achten, omdat de Voorzienigheid wel zal hebben gezorgd, dat nergens de echte lezing van Haar, d. i. van Gods woord verloren ging, is zonder beteekenis. Ons geloof kan geen schade lijden door het veranderen of wegnemen van enkele woorden, indien men ten minste niet ter wille van de geloofsleer in- of uitdraagt. Men zette daarom alle vrees ter zijde, hoewel.... „het onwaarschijnlijk is dat men in het N. T. kritische gissingen tot herstel van den tekst noodig heeft“.

Dat laatste zal dan hoofdzakelijk hieruit blijken. Als men slechts één HS. bezit, zijn gissingen vaak noodig. Maar wij hebben er vele van het N. T. Wat men aan Colinaeus en Beza nog kan vergeven en wat Erasmus geoorloofd was, mag aan een Wettstein niet meer worden toegestaan. Dat hebben de voorstanders der conjecturaal-kritiek niet geweten of niet gevoeld, maar het moet ons verhinderen hun voorbeeld te volgen. Toch kan de hoogleeraar zich soms niet weerhouden, gissingen te maken. Ze dringen zich aan hem op. De tekst, inhoud of samenhang, dwingt hem fouten te zien, die voor geen verbetering uit de

HSS. vatbaar zijn. Wij moeten dan ook wel erkennen, dat lezingen zijn verloren gegaan en te eeniger tijd nog wel in HSS. kunnen gevonden worden.

Men zij daarom uiterst voorzichtig en men vergete niet, dat misschien nauwelijks één op de honderd gissingen, door Bowyer verzameld, juist is. De ontleding van enkele, door Origenes, Hieronymus en anderen voorgesteld, moet dan de stelling rechtvaardigen, dat de „meeste“ onnoodig zijn; waarna de schrijver, bl. 738—746, in hoogst bescheiden vorm de zijne voordraagt. Hij vraagt meer, dan dat hij beslist en geeft telkens zijn wensch te kennen, dat wat hem de juiste lezing toeschijnt nog eens in eenig HS. worde gevonden.

In dit opzicht huldigt Michaelis alzoo geheel den regel, dien Bp. Barrington wilde toegepast zien en dien Nichols in de 3^e uitgaaf van Bowyer's *Conjectures* meedeelt. De Engelsche geleerde klaagt, met een ongenoemde, over de speelschheid van velen bij het maken van gissingen: the frolick of conjecture. Hij merkt op, dat eigenlijk alleen HSS. een hechten grondslag tot veranderingen in den tekst aanbieden, terwijl men bij elke gissing behoort te onderstellen, dat toekomstige ontdekkingen haar juistheid zullen staven.

Michaelis heeft dit voorrecht, wat zijn Nieuw-Testamentische gissingen betreft, nog nooit ondervonden; ofschoon hij te dien einde meermalen HSS. liet nazien; en hij acht deze omstandigheid „werkkelijk afschrikwekkend“. Toch blijft hij hopen en wekt hij anderen, inzonderheid geleerde reizigers op, eerst gissingen te maken en dan, bij het bezoeken van bibliotheken, in HSS. na te gaan of zij juist waren.

Voorbeelden als van Bahrtdt, die Joh. I : 1 wilde lezen: *καὶ θεὸς ἦν καὶ ὁ λόγος*, en van Eberhard, die Mt. XXV : 46 het tweede *αἰώνιον* achter *κόλασιν* wenschte weg te laten, beide niet om oordeelkundige, maar om leerstellige redenen, vervulden hem met tegenzin. Aan Wettstein kon hij kwalijk zijn pleitrede

voor de conjecturaal-kritiek vergeven, terwijl hij toch geen enkele gissing durfde opnemen in den tekst. Van Bentley, onder wiens gebreken „critische Dreistigkeit“ bovenaan staat, zal hij niet licht gelooven, dat hij inderdaad, volgens zijn belofte, een tekst zonder gissingen zou hebben laten drukken, indien hem het uitgeven niet onmogelijk ware gemaakt. Macey is hem een gruwel ¹.

Maar wat ons mocht nopen om Michaelis onder de weifelende voorstanders der conjecturaal-kritiek te rangschikken, wijkt ten slotte voor het bericht zijner geleerde bevinding, ten jare 1782, onder de voorbereiding voor een college over Rom. IX : 14—17. Toen werd het hem voor goed duidelijk, dat gissen tot herstel van den tekst geoorloofd en noodzakelijk is, werhalve hij het van dien tijd af met grooter vrijmoedigheid deed ².

Willen wij in enkele woorden 's mans afwisselende houding tegenover de conjecturaal-kritiek samenvatten, dan mogen wij zeggen: eerst vrij afkeerig van haar toepassing, daarna een belangstellend toeschouwer bij het werk harer vrienden, heeft hij zich langzamerhand met volledige toewijding in haar dienst gesteld. Of zij daardoor evenwel veel heeft gewonnen? Aan rechtstreeksche vruchten zeker niet; maar aan billijker waardeering en beoefening in ruimer kring ongetwijfeld niet weinig.

Dat laatste geldt in geen mindere mate van Joh. Aug. Ernesti, 1707—1781, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leipzig, den vader der nieuwere exegese. Hoewel geen blind bewonderaar van elke kritiek, noch beschermheer van alle gissingen en zelf, naar het schijnt, zich zelden wagende op dit gebied, heeft hij de rechten der kritiek in het algemeen, en daaronder die der conjecturaal-kritiek krachtig verdedigd. Getrouw aan het Quinctiliaansche: „Enarrationem praecedat emendata lectio“, acht hij een goede exegese zonder kritiek van den overgeleverden tekst ondenkbaar. Men tornt niet aan het werk des H. Geestes, als men later

¹ *Einl.* 798—829.

² *Or. u. Ex. Bibl.* 1783, bl. 159—169.

ingevulde woorden schrapt, of fouten door overschrijvers, hetzij opzettelijk, hetzij uit misverstand begaan, tracht te herstellen. Daartoe is niet enkel een kritiek noodig, die boeken uit boeken verbetert; maar ook een die, met behulp van het vernuft en de kennis der geleerden en bij analogie, gissingen maakt. Zulke gissingen kunnen den uitlegkundige onschatbare diensten bewijzen. Hij behoort ze te raadplegen, zonder ze daarom alle over te nemen of haar een plaats aan te wijzen in den tekst.

Wij vinden dit oordeel van den invloedrijken Ernesti, die bij zijn lessen en in zijn geschriften de gestelde regelen placht toe te passen, het bondigst ontwikkeld in de *Institutio interpretis N. T.*, waarvan de 5^e uitg., door C. F. Ammon bezorgd, in 1809 verscheen, P. III. C. X. § 12—25. Hij waarschuwt daar ook tegen overijling en misbruik, terwijl hij aan den anderen kant middelen aangeeft om zich te oefenen in de toepassing der conjecturaal-kritiek op den tekst van het N. T. Men make te dien einde kennis met de oordeelkundige opmerkingen en geschriften van anderen; en — een voor die dagen bijzonder karakteristieke raad — men neme proeven op de klassieken. Dat is „veiliger“ en doet minder licht zondigen: „excusatus peccatur“.

Sommigen hebben die welmeenende wenken onopgemerkt gelaten, tot schade van de wetenschap zoowel als van hun persoonlijken roem, b. v. C. F. Bahrdt, 1741—1792. De goede, voor het minst ernstige en der overweging waardige gissingen van dezen bewegelijken, strijdlustigen geest, die nergens rust en overal tegenkanting vond, verzinken in den vloed van onbekookte invallen, waarmede hij, als met oordeelkundige opmerkingen, zijn wetenschappelijke en zijn populaire geschriften zocht te verrijken. Misschien verdient J. A. Eberhard, de bekende apologeet van Sokrates, hoogl. te Halle, + 1809, naast hem te worden geplaatst. Maar men wachte er zich voor, op het voetspoor van anderen, hetzelfde te zeggen van Semler en van Griesbach. Beiden hebben

ongetwijfeld veelvuldig gebruik gemaakt van de conjecturaal-kritiek en daarbij stellig meermalen misgetast. Dit mag echter geen reden zijn om hen onder de lichtvaardige gissers te rangschikken. Zij zelve zijn bij voorkomende gelegenheden niet in gebreke gebleven, tegen overdrijving te waarschuwen. Griesbach heeft dit o. a. eens op een allervermakelijkste wijze gedaan in Augusti's *Neue Theol. Blätter*, I, III, 1—9, waar hij de „gissing“ uitwerkt, dat Paulus zijn brieven oorspronkelijk in het Duitsch geschreven heeft, terwijl de vertaler den Griekschen tekst van 2 Kor. V : 1—4 onverstaanbaar maakte door *Hülle* in *Hütte* te veranderen.

Wanneer wij Griesbach bij deze gelegenheid den wensch hooren uiten, dat achtenswaardige geleerden hun gissingen liever niet openbaar maakten; dan zouden wij er bijna toe komen in hem een anti te begroeten. Doch wij kennen zijn aantekeningen en weten, dat hij de conjecturaal-kritiek, noch in theorie, noch in de praktijk versmaadde. Alleenlijk, hij wilde voorzichtig zijn en geen gissingen opnemen in den tekst, dien hij intusschen in alle HSS. erg bedorven achtte, getuigen o. a. zijn *Prolegomena* bij de tweede uitgaaf van zijn *N. T. gr.* p. LXIV vv.

Aan de heerschende „Konjekturwuth“, meende F. H—n (Hülsemann?) tegen het einde der 18^e eeuw, moest de kritiek paal en perk stellen. Toch blijkt het niet uit zijn opstel over het gebruik der conjecturaal-kritiek, geplaatst in Augusti's *N. Th. Bl.* III, 316—336, dat die woede in de laatste jaren bijzonder sterk was toegenomen. Maar wel dat de Duitsche theologen over het algemeen nog weinig kennis hadden genomen van de door Bowyer-Schulz verzamelde gissingen. Immers in het tegenovergestelde geval, ware het artikel vrij wel overbodig geweest, waarin hij wijst op den aard der conjecturaal-kritiek, op de bezwaren die men bij haar beoefening ontmoet, op enkele voorbeelden van z. i. gelukkige en op vele van z. i. ongelukkige gissingen. Voor zoover deze voorbeelden, niet alle aan Bowyer ontleend, van heinde en ver waren verzameld, schijnen zij te

pleiten voor des schrijvers belangstelling. Evenwel ontbreekt het niet aan uitdrukkingen, die ons doen vermoeden dat hij in bijkans alle aangehaalde proeven -- en dat getal is niet gering -- weinig meer zag dan speligen van het vernuft.

Meer ongeveinsde waardeering en tevens beoefening der conjecturaal-kritiek vinden wij bij den verlichten Duitschen theoloog W. A. Teller, 1734--1804; den kommentator J. H. Heinrichs, die Koppe's *N. T. graece perpetua annot. ill.* 1809, vervolgde; M. Weber, *De intempestiva lectionis emendandae cura*, 1783; P. J. S. Vogel, *De conjecturae usu in crisi N. T.* 1795; en den Göttinger hoogl. J. G. Eichhorn, 1752--1827. H. K. A. Hänlein verklaarde zonder omwegen, dat oordeelkundige gissingen tot herstel van den diep bedorven tekst van het N. T. even noodig zijn als bij andere geschriften. Hij deed dit in zijn *Handb. d. Einl. in d. S. d. N. Ts.* 1801, bl. 265, onder verwijzing naar het reeds genoemde geschrift van Vogel, diens pinkster-program van 1798, *Examinis curarum criticarum et exegeticarum Gilberti Wakefield in libros N. T. particula prima*. Minder hoog was J. G. Herder, + 1803, met de conjecturaal-kritiek ingenomen, ofschoon hij haar noodzakelijkheid erkende. Hij vergeleek de gissing bij het snijmes van den heelmeeester. „Nothwendig und heilsam kann's allerdings leider sein, aber nur fürchterlich nothwendig, fürchterlich heilsam, und der Elende, der damit spielt und schnitzelt, hier nach belieben ein Ohr, dort ein Auge, dort eine Nase wegbringen und besser machen will, die ihm nicht recht ist -- ein Verstümmeler ist er.“

Wat Engeland en Deutschland belangrijks leverden op het gebied der conjecturaal-kritiek, bleef in Nederland niet onbekend. Daar bloeide in de 18^e, gelijk in de 17^e eeuw, de studie der klassieken en leefden juist de groote philologen, wier vruchtbare voorgang de godgeleerden tot navolging prikkelde. Onder hen, die den meesten invloed op laatstgenoemden hebben gehad, staat in de 18^e eeuw Valckenaer bovenaan. Bij de overdracht van

het rectoraat aan de hoogeschool te Franeker in 1745 hield hij een redevoering *de sacra N. T. critice a literatoribus, quos vocant, non excercenda*, waarvan de nawerking nog na jaren werd gevoeld, tot ver over de grenzen van ons vaderland. Op meesterlijke wijze, beurtelings hoogst ernstig en fijn sarkastisch, geeselt hij de bekrompen zielen, die beducht zijn voor de kritiek en betoogt hij haar recht van bestaan aan de hand der geschiedenis, die zoowel getuigenis aflegt van het ontstaan der schromelijkste fouten als van de pogingen der voortreffelijkste mannen, om het gebrekkige te herstellen. De gissing kan daarbij niet worden gemist. Maar philologen moeten zich van dien arbeid onthouden. Zij kunnen er toch geen eer mee inleggen, worden van kwade bedoelingen verdacht en houden alzoo het einddoel, waarnaar zij streven, feitelijk tegen. Dat zij zich desverkiezende oefenen in het zoeken, ook bij gissing, naar den echten tekst voor hun bijzonder gebruik; maar niet in het openbaar. Theologen moeten die taak, te lang door hen verzuimd, overnemen.

Toen deze redevoering dertig jaar later werd herdrukt ¹, in *Ti. Hemsterhusii et L. C. Valckenarii Orationes*, L. B. 1784, mocht de auteur in een corollarium, dat de rectorale overdracht verving, met voldoening spreken over de toegenomen liefde voor kritiek, die wel altijd nog aanmoediging behoefde, maar toch ook reeds hier en daar tot de orde moest worden geroepen. Zoo klaagt hij over den ijver van een ongenoemden geleerde, die schier alle gissingen van den Engelschen Toup placht toe te juichen, hoewel hij ze „*parum considerate scriptae*“ en Toup gelukkiger achtte in het herstellen van oude comoedies, dan van het N. T. Men zou uit deze terechtwijzing, geplaatst naast een uitval, in hetzelfde werk p. 395, tegen Thomas Mangey, een

¹ De gewijzigde titel: *Oratio de critica emendatrice in libris SS. N. T. a literatoribus, quos vocant, non adhibenda*, heeft de schrijvers van verschillende handboeken twee redevoeringen van Valckenaer over hetzelfde onderwerp doen opgeven.

oogenblik gaan gelooven, dat Valckenaer meende: philologen, of gelijk hij ze noemt: critici, behooren zich van Nieuw-Testamentische conjecturaal-kritiek te onthouden. Toch is niets minder waar dan dit. Hij prijst den door hem hoog gewaardeerden Jer. Markland, als die soms in enkele aantekeningen bij Grieksche schrijvers tot verbetering van Nieuw-Testamentische teksten, meer licht heeft laten opgaan over de H. Schrift, dan onderscheiden theologen in lijvige kommentaren. Zijn eigen voorbeeld is trouwens het beste bewijs, dat het hem geen ernst was met de vermaning, te Franeker den philologen gegeven. Aan den herdruk zijner *Oratio* voegde hij een keurig *Schediasma* toe, *specimen exhibens adnotationum criticarum in loca quaedam librorum sacrorum N. T.* Ter voldoening eener oude gelofte, geeft hij daar eerst een reeks plaatsen, waaruit zal moeten blijken, dat reeds de Statenvertalers conjecturaal-kritiek beoefenden. Valckenaer had dit beweerd in zijn *Oratio* van 1745. Velen hebben het hem, ten onzent en in Duitschland, nagezegd en nageschreven. Doch de bewijzen, die hij voor zijn stelling aanvoert, zijn uiterst zwak, ofschoon vaak vernuftig gevonden. Heringa heeft ze ontleed en vernietigd ¹. Belangrijker zijn de volgende bladzijden: 349—412, waar tal van oordeelkundige opmerkingen en gissingen worden besproken en ten deele weerlegd, ten deele aanbevolen. Daaronder niet weinige, die van Valckenaer's groote scherpzinnigheid en gelukkige beoefening der conjecturaal-kritiek getuigen en die Ev. Wassenbergh, den uitgever der *Selecta e scholis L. C. Valckenarii*, waarin ook nog menige gissing van zijn hand een plaats vond, deden wenschen, dat het *Schediasma* in aller handen ware. Dezelfde liefhebbende leerling betreurt het, inderdaad niet zonder reden, dat uitgevers van den tekst des N. Ts, inzonderheid Griesbach, niet meer aandacht hebben gewijd aan Valckenaer's opmerkingen en gissingen.

¹ Een verslag van Heringa's arbeid komt voor in de *Godg. Bijdr.* 1838, bl. 176—194.

Geheel in den geest van den beroemden spreker uit Franeker, hield diens ambtgenoot K. Segaar, † 1803, in 1772 te Utrecht een redevoering *de critice in divinis N. T. libris aequae ac in humanis sed circumspiciendae et meae etiamnum exercenda*. Hij waarschuwt nadrukkelijk tegen overdrijving aan beide zijden en bindt den strijd aan tegen hen, die de kritiek blijven verwaarloozen en nog altijd droomen van een echten Receptus, waarin niets te verbeteren valt; maar ook tegen hen, die al te overmoedig zijn in het maken en in het toejuichen van gissingen. Geen oordeelkundige, die den tekst wenscht te herstellen, kan ze missen; doch we hebben ze niet noodig in grooten getale, en in geen geval neme men ze op in den tekst, tenzij ze zoo zeker zijn, dat twijfel onhoudbaar is geworden. Sommigen gaven, vroeger en later, mede in den jongsten tijd goede voorbeelden; maar ook waren en zijn er die, voor hun bijzonder gebruik zoowel als in het openbaar en in geschriften, zich te lichtvaardig betoonden.

De conjecturaal-kritiek had inderdaad in vele kringen van vaderlandsche theologen haar naam gevestigd. Hoogleraren lieten haar recht wedervaren op den kathedraal. Zij en hun geleerde vrienden, predikanten, soms ook juristen, zelfs medici, wisselden, in gesprekken en brieven, van gedachten over hun oordeelkundige meeningen. Dat bij die gelegenheden menige vernuftige inval, waarvoor men hoogstens een geleerden glimlach ten beste had moeten geven, met te veel onderscheiding werd behandeld, laat zich gemakkelijk denken en ook nog wel, indien het noodig mocht zijn, aanwijzen.

Onder hen, die zich in de collegekamer en in geschriften als warme voorstanders der conjecturaal-kritiek deden kennen, verdient wellicht niemand meer dan H. Venema, hoogl. in de godgeleerdheid te Franeker, † 1787, genoemd te worden. Hoe kon hij zich tegenover Valckenaer beklagen over de traagheid der theologen, die over het algemeen volstrekt niet met denzelfden

ijver zich toeleggen op de herstelling van den tekst van het N. T., als philologen op die van Grieksche en Romeinsche schrijvers! Hijzelf gaf een ander voorbeeld. Hij beoefende de kritiek, nam kennis van den arbeid door anderen verricht en deelde de slotsommen, waaronder niet weinig gissingen, mede, in zijn *Hist. Eccl.* en elders. Wat hem bruikbaar voorkwam teekende hij aan op den rand van een N. T. van Curcellaeus. Het waren afwijkende lezingen, aan HSS. en vertalingen ontleend, benevens gissingen, van anderen afkomstig en door hem goedgekeurd, doch grootendeels van eigen vinding. Zijn neef en jongere ambtgenoot in het Oostersch, J. H. Verschuir, op wien de liefde van den oom voor conjecturaal-kritiek was overgegaan, stelde dien schat na Venema's dood ter hand aan S. Wijngaard, rector te Kampen, die op aansporen van Verschuir, naar den 3^{en} Engelschen druk, een Latijnsche vertaling zou geven van Bowyer's *Conjectures*, aanmerkelijk vermeerderd met de bijdragen die onderscheiden vaderlandsche geleerden hem hadden verstrekt. Maar Wijngaard stierf, voordat de begonnen arbeid was voltooid ¹. Toen besloot Verschuir de verzameling van zijn oom, vermeerderd met enkele gissingen van Valckenaer, van Venema's leerling en ambtgenoot P. Conradi en van zichzelf, op te nemen aan het slot van zijn *Opuscula, in quibus de variis S. literarum locis, et argumentis exinde desumptis, critice et libere disseritur*. Hij had er aantekeningen, deels ter bestrijding, deels ter aanbeveling van Venema's gissingen bijgevoegd; maar hij stierf in 1803, voordat het werk ter perse was gelegd. Zijn ambtgenoot in de theologie, Joh. Anth. Lotze, 1770—1832, nam nu de bezorging der uitgaaf op zich. Hij schreef andermaal aantekeningen ter aanbeveling en ter bestrijding, als ook ter aanvulling uit het

¹ Zijn weduwe stond de nagelaten papieren af aan Prof. J. A. Lotze te Franeker, die spoedig voor de uitgaaf hoopte te zorgen. Het is mij niet gebleken, dat deze ooit heeft plaats gehad, noch waar zich het handschrift van Wijngaard thans bevindt.

eigen, trouwens niet zeer rijke oordeelkundige brein. Eindelijk verschenen de *Conjecturae criticae de variis N. T. locis*, als p. 358—443 van Verschuur's *Opuscula*, 1810. Zij zijn een niet te versmaden aanvulling van Bowyer's verzameling en hadden meer belangstelling verdiend, dan zij naar het schijnt hebben ondervonden, al stemmen wij gaarne aan Lotze toe, dat Venema meermalen tot gissingen zijn toevlucht heeft genomen, waar dit niet bepaald noodzakelijk was, en dat hij naast gelukkige ook minder gelukkige oogenblikken bij de beoefening der conjecturaal-kritiek heeft gehad.

Doch van wien, die zich hiermede veelvuldig heeft bezig gehouden, geldt dat niet? Het is opmerkelijk, hoe bijkans allen die wij in de 18^e eeuw onder de korypheën op dit gebied mogen rekenen, elkander, of oudere voorgangers, van overdrijving beschuldigen en meermalen verwijten dat zij, alleen uit zucht om gissingen te maken, misschien het verworpen woord zouden voorstellen, als zij de door gissing verkregen lezing in den tekst hadden gevonden. Wie bewijzen verlangt, doorbladere Bowyer's *Conjectures*, waar toch niet alleen gissingen medegedeeld, maar ook gissingen worden bestreden. Michaelis' *Einleitung*, Valckenaer's *Schediasma*, en de verzameling Venema-Verschuur-Lotze leveren mede in dit opzicht belangrijke bijdragen.

De conjecturaal-kritiek werd meer dan ooit te voren door theologen beoefend, maar altijd nog door vakgenooten, evenals alle kritiek, met een verdacht oog aangezien. Het ware midden te houden scheen den verstandigen en bedachtzamen de kunst, waarin men mocht trachten elkander de loef af te steken. De eerepalm moet hier, wat de waardeering der conjecturaal-kritiek betreft, want van haar toepassing heeft hij zelden of nooit eenige zelfstandige proeven gegeven, worden toegekend aan Jodocus Heringa, Eliza's zoon, 1765—1840, destijds predikant te Vlissingen, later, 1794—1836, hoogl. te Utrecht, schrijver van de door het Haagsch genootschap bekroonde prijsverhandeling

over *Het vereischt gebruik, en hedendaagsch misbruik der kritiek, in de behandeling der heilige schriften*, uitgegeven in 1793. Karakteristiek is zijn beroep op de boosheid van Voltaire over een kritische gissing van Kennicott, omdat er, bij voortgang op dien weg van tekstherstel, niet meer te strijden zou zijn tegen tastbare dwaasheden in de godsdienst der christenen. Zoo weinig, bedoelt Heringa, schaadt de kritiek aan de godsdienst! Hij verdedigt dan ook haar recht van bestaan, en bepleit nadrukkelijk, met het oog op den hulpbehoevenden staat van den overgeleverden tekst, haar noodzakelijkheid. Maar men zij in de toepassing hoogst omzichtig, onpartijdig, waarheidlievend. Men prale niet met zijn oordeelkunde op den kansel en brenge den leek niet in de verzoeking, zijn „hoogachting en eerbied voor, en vertrouwen op de hemelsche Openbaring te verliezen“. Men zij vooral bescheiden en niet aanstonds gereed om „een duistere plaats te branden en te snijden“. „Eene gissing kan zeer vernuftig en fraai zijn, zij kan veel waarschijnlijkheid hebben, maar evenwel niets meer zijn dan een vermoeden, welks *nodeloosheid* bij nader onderzoek van het taaleigen, welks *onwaarheid* door getuigenissen wordt aan den dag gelegd.“ In den tekst worde nooit eenige lezing opgenomen, waarvan het niet bewijsbaar is, dat zij in de oudste HSS. staat of gestaan heeft. Beroemde godgeleerden hebben beproefd door gissingen, „niet de oorspronkelijke hand der gewijde Schrijveren“, maar den „gedrukten tekst“ te verbeteren. Inderdaad is het mogelijk, dat „kleine misslagen“ in alle bekende HSS. zijn ingedrongen. Een „zonderlinge verscheidenheid van lezingen“ versterkt dit vermoeden bij sommige plaatsen. Men mag om deze en andere redenen „aan geleerde en in dit werk geoefende mannen van onzen tijd niet kwalijk nemen, dat zij gissingen aangaande eene door getuigenissen nog niet bevestigde lezing voorstellen, evenmin als men het aan Schriftverklaarders kwalijk neemt, dat zij aan woorden en uitdrukkingen der H. Schriften bij gissing eene beteekenis geven, die niet als zeker

bewezen kan worden. Integendeel verdient hun arbeid den lof der Bijbelminnaren, wanneer zij dien besteden tot overeenbrenging van strijdigheden, tot werkelijke opheldering van het redenbeleid, en dus tot eer van Gods heilig Woord, en opruiming van zwa-
righeden tegens het zelve ingebracht.“

Geheel in overeenstemming met deze beginselen, hecht Heringa bij het mededeelen van proeven, waaruit het gebruik en het misbruik der kritiek aan het licht zullen treden, zijn zegel aan enkele gissingen, die der harmonistiek ten goede komen. Maar onevenredig groot is het aantal bewijzen, die hij geeft voor het misbruik dat sommigen, ouderen en nieuweren, van de conjecturaal-kritiek maakten. Zeer dikwerf bestaat de eenige reden van verwerping in een: „tegen alle HSS. in“; alsof nu weder, volgens den schrijver, elke gissing reeds als zoodanig geoordeeld ware.

Het is een geven en nemen zonder einde. In beginsel verdedigt Heringa de conjecturaal-kritiek en mag hij onder haar warmste pleitbezorgers worden gerekend. Hij neemt kennis van haar vruchten; doch als het op de toepassing aankomt, schijnt hij zich te haasten, de aan den dag gelegde waardeering te verloochenen en zich al dichter en dichter aan de zijde der bestrijders te scharen.

Zoo ging het trouwens bij velen. De conjecturaal-kritiek vond waardeering, nu niet meer, gelijk in de voorgaande eeuw, schier uitsluitend bij philologen. Maar de waardeering, die theologen haar schonken, was over het algemeen die van een kunst zonder noemenswaardige praktische waarde. Haar beoefening bleef een liefhebberijstudie, met wier resultaten men niet al te ernstig moest rekening houden.

IV.

Gelijk de conjecturaal-kritiek tegen het einde der 16^e en in de 17^e eeuw werd verdrongen door de toenemende heerschappij

van een zoogenoemden *textus receptus*; zoo verloor zij de heroverde belangstelling in de laatste jaren der 18^e eeuw, ten gevolge van de klimmende waardeering, die kritische tekstuitgaven, als van Griesbach en anderen, vonden. De rijkdom der nageslagen en openbaar gemaakte lezingen scheen de gissing tot herstel van den tekst meer en meer overbodig te maken. Philologen volgden den raad door Valckenaer gegeven al stipter en stipter. Zij onthielden zich weldra schier geheel van de toepassing der conjecturaal-kritiek op den tekst van het N. T. Theologen volgden ook nu weder hun voorbeeld.

In Engeland, waar — Nederland misschien uitgezonderd — de conjecturaal-kritiek in de tweede helft der 18^e eeuw meer dan elders had gebloeid, vinden wij in de 19^e eeuw nauwelijks eenig spoor van haar beoefening. Het is waar, van Bowyer's *Conjectures* verscheen in 1812 een 4^e druk, vermeerderd met de bijdragen van onderscheiden geleerden. Maar hoe weinig volledig deze heeren op de hoogte waren, of gebleven waren, van het onderwerp, dat zij met ingenomenheid heetten te behandelen, bewijzen de feiten dat Valckenaer's naam in den bundel niet wordt genoemd en dat de verzamelaars evenmin gebruik hebben gemaakt van de bovengenoemde nalezing in het *Museum Criticum* van Stosch, als van het bijeengebrachte door Venema, Verschuur en Lotze.

Weldra geraakte hun werk in vergetelheid, om nog slechts nu en dan als curiositeit te worden genoemd. Zoo acht de „oordeelkundige“ F. H. Scrivener, *Introduction*, p. 369, het alleen geschikt „to see the utter fruitlessness of the attempt to illustrate Scripture by ingenious guesswork“; en de geheele verzameling „hopelessly condemned by the deep silence of a host of authorities which have since come to light“; een verzekering die natuurlijk niet op onderzoek rust, want het tegendeel is waar.

Geheel in overeenstemming met dit ongunstig oordeel over den arbeid van Bowyer, is de diepe minachting, die Scrivener voor de conjecturaal-kritiek koestert. Bij de behandeling der wetten

en grenzen van de inwendige kritiek, zegt hij, p. 369, opzettelijk te hebben gezwegen over de „conjectural emendation, formerly deemed quite legitimate“, omdat bevoegde rechters het eens zijn over haar volstrekte onwaarde. Wel verhaalt hij, eenige bladzijden verder, 376, dat een blik in een buitenlandsch tijdschrift hem onlangs heeft overtuigd dat „the race of the conjectural emendators is not so completely extinct as I had supposed“; maar de daar gevonden gissing van Prof. Kuenen, „this Dutch Bentley — and he well deserves the name“, mag alleen worden beschouwd als „a mere *jeu d'esprit*“¹.

Ongeveer in denzelfden geest als Scrivener, laten Th. H. Horne en S. P. Tregelles zich uit in de *Introduction*, waarvan Horne de 1^e uitgaaf in 1834 en Tregelles de 2^e bezorgde in 1860. Sommigen, heet het daar, p. 149—150, voegen bij de drie bronnen voor tekstkritiek: HSS., vertalingen en aanhalingen bij oude schrijvers, een vierde: „*Critical conjecture*, a name which has been so applied, and which has been by some so rashly maintained, that it can hardly now be discussed without at least a feeling that it is connected with very irreverent treatment of Holy Scripture“. Het groot aantal HSS., die wij bezitten, maakt alle gissingen, ten einde fouten te herstellen, overbodig. Die het tegendeel beweren, willen eigenlijk slechts den tekst in overeenstemming brengen met hun persoonlijke inzichten en meeningen. Conjecturaal-kritiek toe te passen is „uncritical“.

Zoo oordeelden in hoofdzaak, ofschoon niet altijd even vinnig in de keus hunner woorden, bijna alle Engelsche geleerden, die zich gedurende de laatste halve eeuw met tekstkritiek hebben bezig gehouden. Te vergeefs zoekt men bij J. Ellicot, die de Paulinische brieven uitgaf „with a critical and grammatical commentary“, of bij C. J. Vaughan's *Η ΙΠΡΟΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΕΠΙ*,

¹ De geleerde schrijver bespreekt hier de gissing van Prof. Cobet op Hand. VII : 20, medegedeeld in *Mnemosyne*, 1860. Zie hierachter bij Deel III.

die een tekst naar HSS., hem bezorgd door B. T. Westcott, liet drukken; naar eenige gissing of naar eenige waardeering van de conjecturaal-kritiek. Eerstgenoemde acht het zelfs noodig in zijn aantekening bij Gal. III : 20 — 3^e ed. 1863 — op den voorgrond te plaatsen, dat „all idea of the verse being a gloss (Michaelis, Lücke) must be summarily dismissed, as there is no variation found in the MSS. or mss. either in the words or their order“. J. B. Mc. Clellan vertaalde in 1875 het N. T. *from a critically revised Greek text*; maar wist niets mee te deelen van door hem aangetroffen onechte bestanddeelen. Het blijkt maar al te waar, wat Horne en Tregelles verklaren: „there is no one thing as to which critical editors were more fully unanimous than in the rejection of all conjecture in the formation of a text“.

Dr. J. Muir te Edinburg, door mij gevraagd naar de namen van hen, die mogelijk na 1812, het jaar waarin Bowyer's *Conjectures* voor de laatste maal verschenen, in Engeland de conjecturaal-kritiek hadden beoefend, had de goedheid een paar zijner geleerde vrienden te Oxford te raadplegen. Maar de vraag werd zoo weinig begrepen, dat één hunner, Mr. J. Milson, medewerker aan *The Holy Bible with various renderings and readings*, 1876, o. a. schreef: een opgaaf van de theologen in Engeland en in Amerika, die sedert 1812 „conjectures on the N. T.“ hebben gegeven, zou zich uitstrekken van Valpey in 1816 tot Tregelles, Westcott, Host enz. in Engeland en tot Thayer, Hovey en anderen in Amerika.

Beter had de Eerw. T. K. Cheyne de bedoeling der vraag gevat. Doch hij kende slechts één Engelschman, die na 1812 gissingen betreffende den tekst van het N. T. had openbaar gemaakt, den Eerw. W. Linwood, die den naam had „as one of the first Greek scholars of his day at Oxford“. De bijgevoegde aanwijzingen hebben mij op het spoor gebracht van diens „Observata quaedam in nonnulla Ni. Ti. loca“, eerst in een beperkt aantal exemplaren

voor privaat gebruik gedrukt, en daarna opgenomen in het te gelijker tijd overleden *Journal of sacred literature*, Williams & Norgate, London, 1867 Oct. p. 23—32 en 1868 Jan. p. 285—296. Het tweede stuk heeft tot opschrift: „de conjecturae ope in Ni Ti emendatione admittenda“.

Beide opstellen zijn in 1865 geschreven, naar aanleiding van H. Alford's *N. T. gr.*¹, doch geven, jammer genoeg, slechts een uiterst klein gedeelte van de bedenkingen, die deze uitgaaf bij Linwood wekte. De geleerde schrijver doet zich kennen als een ervaren en behoedzaam beoefenaar der conjecturaal-kritiek. Hij klaagt over haar verwaarloozing en spreekt meermalen zijn verwondering uit, dat niemand een gissing waagde tot herstel van dezen of dien tekst; terwijl in sommige gevallen dezelfde gissing toch reeds voor jaren was meegedeeld, waaruit schijnt te blijken, dat Linwood dit met bijna alle beoefenaars der conjecturaal-kritiek uit den nieuweren tijd gemeen had, dat hij weinig of geen kennis nam van hetgeen anderen vóór hem op het betreden terrein hadden gevonden. Intusschen baant hij moedig het spoor, doch zonder zich aan overschatting van de waarde der gissing bij de kritiek schuldig te maken; een verklaring, die natuurlijk geen onbepaalde ingenomenheid met alle hier voorgedragen gissingen behoeft in te sluiten.

Linwood wil dankbaar erkennen, dat wij tegenwoordig een schat van lezingen bezitten, die uitnemende diensten kunnen doen tot herstel van den vaak diep bedorven tekst; doch in vele gevallen kan hem die rijkdom niets baten. Het gaat niet aan, wat Alford en Tischendorf deden, om „als uitgevers“ de eischen der grammatica in het aangezicht te slaan en onverstaanbare, onmogelijke lezingen te laten drukken. Waarom zou men niet liever een goede gissing opnemen in den tekst? Men bedenke toch dat het oudste HS. op zijn vroegst in de 4^e eeuw werd geschreven en

¹ Eerste uitg. 1849, 4^e 1860, volgens Reuss, 271.

dat zelfs het beste niet zonder vele fouten en latere invoegsels tot ons is gekomen. Ondanks alle regels door Griesbach en anderen, tot Alford toe, voor de tekstkritiek vastgesteld, durft hij staande houden, dat geen lezing, bij gewijde of bij ongewijde schrijvers, de ware kan zijn „*quae non probabilem secum sententiam conjunctam habeat. Probabilem autem eam voco, quae per se sit veri similis et scriptoris menti accommodata*“. Men brenge daartegen niet in, dat de bijbelschrijvers dikwerf spreken over dingen, die wij niet begrijpen. Want over duistere zaken te spreken is iets anders dan duister te spreken.

Geen enkel geschrift, uit de oudheid tot ons gekomen, kan men zonder gissingen te maken verstaan. Het N. T. evenmin. Waarom zou men bij de tekstkritiek gissingen van geleerden niet even goed gebruiken als die van onbekende afschrijvers uit vroeger eeuwen? Wij zijn in dit opzicht niet vooruitgegaan. Griesbach deelde ten minste nog gissingen mede in zijn aanteekeeningen. Maar Tischendorf en Alford achten ook dat overbodig.

Intusschen: hoe welluidend en belangwekkend de stem van Linwood mocht wezen, zij was als die eens roependen in de woestijn. Zelfs zijn landgenooten hebben zijn pleidooi en zijn proeven onopgemerkt gelaten, of spoedig vergeten.

Frankrijk legde, zoo mogelijk, in den loop dezer eeuw nog grooter minachting voor de conjecturaal-kritiek aan den dag. Wat Hippolyte Rodrigues in zijn *St. Paul*, 1876, zegt ten bewijze dat 1 Thess. II : 14, 15 later ingevoegd zou zijn, verdient alleen vermelding als curiositeit. Renan vond in den brief aan de Romeinen wel aanwijzingen, dat Paulus dit opstel in verschillende afmetingen aan onderscheiden gemeenten heeft gezonden, maar noch in dezen nog in eenigen anderen brief van den Apostel een enkele interpolatie, gelijk hij in zijn *St. Paul* verklaarde. Overigens gaat hij, met de bloem zijner oordeelkundige landgenooten, de conjecturaal kritiek zonder eenige plichtpleging of minder aangename bejegening voorbij.

Meer belangstelling vinden wij in Duitschland en in Zwitserland, hoewel ook daar een voegzame ijver ver van algemeen en sprekende voorliefde een zeldzaamheid was. Griesbach, zelf een voorstander, maar te weinig beslist om gissingen op te nemen in den tekst, heeft misschien meer dan eenig ander bijgedragen om zijn volksgenooten een gewoonlijk onverschillige houding te doen aannemen. Hij deed dat niet rechtstreeks, noch opzettelijk, maar veeleer tegen zijn bedoeling, ten gevolge van den bijval, dien zijn uitgaven van het Grieksche N. T. vonden. Die na hem hetzelfde veld bearbeidden en evenzeer, door het veelvuldig gebruik van hun tekstuitgaven gemaakt, een ver strekkenden invloed op hun tijdgenooten oefenden, traden schier allen — Lachmann uitgezonderd — in zijn spoor, doch zij verwijderden zich steeds verder van een mogelijke toepassing der conjecturaal-kritiek. Misschien heeft Dav. Schulz, hoogl. te Breslau, † 1854, die in 1827 een half N. T. naar Griesbach liet drukken, een enkele gissing opgenomen in den tekst ¹. Hij was in ieder geval in beginsel een voorstander. Scholz en Matthaei dachten niet aan gissingen. Bij Lachmann en die hem volgden kwamen zij niet te pas, zoolang zelfs geen poging werd gewaagd om den oorspronkelijken tekst te geven en alle zorg bij de uitgaaf van een Grieksch N. T. moest worden besteed aan het vinden van den tekst, die in de 4^e eeuw den meesten bijval had genoten. Wat Reuss, *Bibl.* 218, ons mededeelt omtrent een inlassching, die de hoogl. Jos. Gehring zich bij Mt. I : 12 veroorloofde, kan niet als bewijs gelden, dat de katholieke geleerde conjecturaal-kritiek beoefende. Tischendorf bleef zijn leven lang te zeer verdiept in HSS. en was steeds te blind ingenomen met de door hem verzamelde schatten, om zich niet minstens aan één van deze vast te klemmen. Geen enkele gissing vond genade in zijn oogen. Hij stelde zich voor, alleen met behulp der uitwendige getuigen, den

¹ Zie Doedes, *Tekstkritiek*, 132, maar ook Reuss, *Bibl.* 200.

tekst te kunnen herstellen, gelijk hij in de dagen van Irenaeus werd gelezen. Reeds in zake orthographie wenschte hij uiterst omzichtig te zijn, en hoewel hij op dit gebied een weinig naar gelijkheid durfde streven, wilde hij toch de eenheid in zijn werk gaarne prijsgeven, om zich maar te wachten voor het stellen van een eigen oordeel boven den tekst „ad antiquos testes“. Al wat hij over de waarde en de geschiedenis der conjecturaal-kritiek in zijn uitvoerige *Prolegomena*, Ed. VII *major*, meende te moeten zeggen, wist hij samen te vatten in deze weinige, hier vooral veel beteekenende woorden, p. XLVI: „conjecturas vero, quamvis passim probabilitate se commendent, a libro tam immensae auctoritatis plane arcere et sanum et necessarium est“. Na deze verklaring, mag het niemand verwonderen, dat wij in de aanteeeningen wel de onbeduidendste afwijkende lezingen, maar slechts hoogst zelden een enkele gissing van Origenes, Hieronymus, Griesbach en nog een paar anderen vermeld vinden. Voor de gemoedsrust van den gevierden criticus ware het wellicht beter geweest, ook die weinige onaangeroerd te laten. De aanraking alleen maakte hem in den regel reeds boos.

Hoe geheel anders handelde een van Tischendorf's voorgangers in het uitgeven van een oordeelkundig, naar HSS. samengesteld, Grieksch N. T.: G. H. Knapp, Hoogl. te Halle, + 1826. Toen hij zijn beknopten, inzonderheid voor studenten bestemden arbeid ¹ van 1797 ten tweede male naar de pers zond, het was in 1813, plaatste hij achter de Apocalypse, p. 767—784, een *Sylloge notabiliorum aut celebratiorum conjecturarum de mutanda lectione in ll. N. T.* Het is meer dan wat de mededeeling van Reuss, *Gesch. d. H. S. N. Ts*, doet vermoeden: een verkorte herhaling van wat Bowyer had verzameld. Wel heeft Knapp blijkbaar aan dezen het meerendeel zijner gissingen ontleend; doch te gelijker tijd andere van heinde en verre verzameld,

¹ Zie Reuss *Bibl.* 220—221.

terwijl men te vergeefs bij hem zoekt wat ter aanvulling van den 2^{en} (of 3^{en}) druk van Bowyer aan de volgende uitgave(n) werd toegevoegd. Hij geeft schier uitsluitend gissingen, en niet tevens onder dien naam handschriftelijke lezingen, die de voorkeur schijnen te verdienen. Ook schrijft hij niet dan bij uitzondering iets tot toelichting bij de gissing en den naam van haar vader. Waartoe deze dicht ineengedrongen, ietwat onoogelijke en daarom minder bruikbare massa moet dienen, heeft Knapp in de voorrede, p. VII—VIII, kort en duidelijk gezegd. Zij is bestemd voor eerstbeginnenden, om zich, onder de leiding van bekwame leermeesters, in het oordeelen te oefenen. Maar inzonderheid voor geleerden, ter te gemoetkoming van hun geheugen, opdat zij als met een enkelen blik het bekende zouden kunnen overzien. Slechts weinig gissingen, meent Knapp, houden steek. Vele, ofschoon ingeniosae atque argutae, verliezen bij nader onderzoek haar waarde. Enkele blijken reeds bij de eerste kennismaking onwaarschijnlijk, verwerpelijk en den naam der beroemde schrijvers, van wie zij afkomstig zijn, onwaardig. Maar de meeste bewijzen toch dezen dienst aan den uitlegger, dat zij als een doorlopende lijst zijn van werkelijke of vermeende moeilijkheden, waarbij dubbele behoedzaamheid voegt.

Men ziet: Knapp is een zeer bescheiden voorstander van de conjecturaal-kritiek, die hij zelf, naar het schijnt, zelden in toepassing bracht. Zijn *Sylloge* werd herdrukt met het N. T. 3^e ed. 1824, 4^e ed. — bezorgd door Prof. J. C. Thilo, die de gissingen in twee kolommen plaatste ¹ — 1829, en 5^e ed. 1840.

Wij kunnen alzoo niet zeggen, dat het den Duitschen geleerden dezer eeuw aan de gelegenheid heeft ontbroken om met toegepaste conjecturaal-kritiek kennis te maken. Toch zou ik niet durven verzekeren, dat zij veel plachten om te gaan met Knapp's

¹ Mor. Rödiger heeft, naar ik meen, de verzameling aangevuld voor deze uitgaaf, die ik echter niet heb kunnen raadplegen.

Sylloge, of met de verzameling Bowyer-Schulz. De bewijzen ontbreken, terwijl de gedrukte kommentaren en andere geschriften eer het tegendeel doen vermoeden. W. M. L. de Wette, + 1849, wiens voorgang als exegeet allerminst tot Bazel was beperkt, hield zelden rekening met de gissingen van anderen en wachtte over het algemeen weinig heil van de conjecturaal-kritiek. Hij meende ¹ dat zij, bij den overvloed van kritische hulpmiddelen tot herstel van den tekst des N. Ts, zelden noodzakelijk was en dat gissingen hier niet licht algemeen zouden worden goedgekeurd, omdat het N. T. in zoo nauw verband staat met het geloof der christenen. De Consistorialrath H. A. W. Meyer te Hanover, wiens „kritisch-exegetische“ handboeken alom zijn verspreid, houdt bij elk hoofdstuk van het N. T. rekening met de verschillende lezingen der HSS. Hij erkent hoe deze ontstaan zijn o. a. door gissingen en interpolaties; maar een lezing vaststellen in afwijking van wat de HSS. geven, durft hij niet. „Conjecturen sind entbehrlich und willkürlich“, heet het o. a. bij de behandeling van het vierde Evangelie, 3^e uitg. bl. 119. Slechts zelden slaat hij acht op de gissingen van anderen en dan nog alleen om ze in het voorbijgaan met een slag in de lucht te vernietigen. Wanneer b. v. Valckenaer, Wassenbergh, Fritzsche en B. Bauer de woorden *τούτ' ἐστὶν ἀνίπτοις*, Mc. VII : 2, een glosse noemen, dan heet dit kort en goed: „grundlos und gegen alle Zeugen“. Wat Wilke aanvoert om vs. 2—4 van hetzelfde hoofdstuk voor een later invoegsel te houden, schijnt geen enkel woord van wederlegging waard. Na een onmogelijke verklaring van Gal. III : 20 gegeven, en een paar der vele gissingen op deze plaats te hebben vermeld, merkt de invloedrijke commentator op, dat de conjecturaal-kritiek, „wie an keiner Stelle des N. T., so auch hier nicht im Rechte ist“. Bij 1 Kor. II : 4 wordt de gissing van Cobet en anderen uit de hoogte verworpen en *πειθοῖς*,

¹ *Einl.* § 59.

waarvan reeds Venema en Valckenaer aantoonde, dat het geen Grieksch is, behouden.

Uit Meyer spreekt dezelfde geest, dien wij bij monde van Prof. A. Buttmann, in een bijdrage „zur Kritik u. Grammatik d. n. Ts“, *Stud. u. Krit.* 1858, bl. 495, hooren getuigen, dat veranderingen in den tekst te maken ter wille van de grammatica, al staan haar regels nog zoo vast, een gevaarlijk beginsel is, dat men allerminst mag toepassen bij schrijvers, als die des N. Ts, „die sich lieber der zwanglosen Sprache des Volkes, als der innerhalb festerer Grenzen sich bewegenden Schriftsprache bedienen“.

Meer waardeering vinden wij bij mannen als de hoogleeraren K. R. Hagenbach te Bazel, K. Rosenkranz te Königsberg, E. Reuss te Straatsburg, F. Lücke te Göttingen en H. A. Schott te Jena, + 1835. De eerste wil, *Encykl.* 6^e uitg. 156, het ware midden houden en noch, in navolging van vroeger dagen, te vrijgevig zijn met gissingen, noch ze onbepaald afkeuren, daar het toch bewezen is, dat ze dikwerf door later gevonden lezingen zijn bevestigd. Men houde zich in den regel aan HSS., doch in geval van nood wage men gerust een gissing.

Als alle andere middelen zijn uitgeput, zegt Rosenkranz, *Encykl.* 2^e uitg. 129, en de tekst blijft nog bedorven, onzinnig, dan neme men zijn toevlucht tot gissingen om den samenhang te herstellen, of het verloren woord te vinden. De bijbelboeken zijn, evenmin als een geslepen diamant, ongeschonden tot ons gekomen. Doch men zij uiterst voorzichtig en trachte zich geheel in den kring van des schrijvers gedachten te verplaatsen. Dat is zeker niet gemakkelijk en een groot deel der conjecturaal-kritiek „ein breit ausgetretenes Machwerk pedantischer Grillenfängerei“.

Reuss, *Gesch.* § 398, wil ook deze kritiek in theorie niet onbepaald verwerpen, doch acht haar, met het oog op den toenemenden voorraad van uitwendige hulpmiddelen tot tekstherstel, voor de praktijk bijkans onnoodig. Hij vestigt de aandacht op

haar geschiedenis, en geeft daartoe bijdragen in zijn *Bibliotheca*, doch alleen omdat de behandeling der diplomatische kritiek er hem toe leidt.

Lücke roemt Schleiermacher, *Stud. u. Krit.* 1834, o. a. omdat hij door zijn geschrift over den eersten brief aan Timotheus, 1807, de divinatorische kritiek bij de Duitschers heeft „ingevoerd“. Want hoewel deze kritiek haar gevaarlijke zijde heeft en zij allerminst „Jedermanns Ding“ is, behoort zij toch tot de volledige theologische wetenschap van den kanon. Zij is hier even goed op haar plaats als bij de klassieke letterkunde. Zoo oordeelt ook Schott, *Isagoge hist. crit. in N. T.* 1830, p. 574. Hij draagt aan een bedachtzame conjecturaal-kritiek op: het herstellen van enkele, hoewel spaarzaam voorkomende plaatsen, die anders onverstaaubar zijn.

Op eigenaardige wijze en met bijzondere warmte placht Fr. D. E. Schleiermacher, + 1834, voor zijn talrijke hoorders de rechten der conjecturaal-kritiek te bepleiten en haar grenzen af te bakenen. Zijn *Hermeneutik und Kritik* — ook als: *literarischer Nachlasz* II — in 1838 door Lücke uitgegeven, inzonderheid bl. 290—354 schenken ons dienaangaande voldoende licht. In het algemeen onderscheidt hij oorkondelijke en divinatorische kritiek. Zoodra men verbeteringen maakt, treedt de laatste op. Maar men behoort met de eerste te beginnen. Zij vormt den grondslag, waarop de andere mag en vaak moet voortbouwen. Heeft men van een bedorven plaats slechts één uitgaaf, dan ontstaat de gissing „also das divinatorische Verfahren“. Bezit men daarentegen een toegankelijken kritischen apparatus, dan raadplege men, zal men philologisch handelen, de oorkonden. Terwijl men zoekt naar mogelijke werktuigelijke fouten, gaat de oorkondelijke kritiek niet zelden in de divinatorische over. Zij vullen elkander aan en men kan allerminst de laatstgenoemde overbodig achten, indien er veel HSS. zijn; want de hermeneutiek kan eischen, dat men van hen afwijkt, te meer omdat zij

dikwerf met de meest uiteenloopende bedoelingen zijn gewijzigd. Bovendien hebben de opzettelijke verbeteringen in HSS. geen hooger waarde dan gissingen. Men zal altijd het beste doen, zich aan de oudste lezingen te houden, en daarop gissingen te bouwen. Regels laten zich voor de conjecturaal-kritiek niet geven, wel „Cautelen“. Zij is een kunst, waarin een ontwikkeld talent zich kan oefenen. Een goede gissing behoort te voldoen aan de eischen der hermeneutiek en van het spraakgebruik. Uit haar moet het ontstaan der verschillende lezingen kunnen worden verklaard. Het Nieuw-Testamentische spraakgebruik is echter zoo onzeker, dat de divinatorische kritiek hier minder dan elders kan worden toegepast. Doch de oorkondelijke heeft hier evenzeer, meer dan elders, met moeilijkheden te worstelen, aangezien de HSS. met verschillende bijoogmerken opzettelijk zijn gewijzigd. De eigenaardige beteekenis van het N. T. schrijft den beoefenaar der conjecturaal-kritiek, naast buitengewone omzichtigheid, bijzondere grenzen voor. Hij make van zijn gissingen nooit een positief, altijd slechts een negatief gebruik, en brenge ze in geen geval in teksten, waarmede bepaalde leerstukken staan of vallen. Wat eindelijk de praktijk betreft, de slotsommen der diplomatische en der divinatorische kritiek mogen niet met elkander worden verwisseld. De laatste zal men daarom gevoegelijk niet in, maar onder den tekst plaatsen. Door ze daarin op te nemen, zou men den lezer verschalken, al geeft men in de aantekeningen rekenschap van zijn daden.

Ook van Schleiermacher zouden wij derhalve nooit een Grieksch N. T. hebben mogen verwachten, dat in zijn tekst het beste aanbod wat de oordeelkundige kon geven. Behalve dat een zekere dogmatische, of zoo men wil: antidogmatische schuchtheid hem weerhield, de conjecturaal-kritiek overal toe te passen waar hij dit noodig oordeelde naar zijn onbevangen wetenschappelijke overtuiging, zou hij uit vrees voor misleiding den best geoordeelden tekst niet hebben laten drukken en dus werkelijk

zijn lezers een rad voor de oogen hebben gedraaid. Intusschen heeft zijn theoretisch onderwijs, en misschien ook zijn voorbeeld in de collegekamer, niet weinig bijgedragen om bij velen althans eenige liefde voor conjecturaal-kritiek wakker te houden of aan te blazen. Behalve bij de reeds genoemde hoogleraren Schott en Lücke, treffen wij, stellig ten deele onder den invloed van Schleiermacher, gissingen aan bij zijn ambtgenooten H. E. G. Paulus te Heidelberg, + 1851, K. F. A. Fritzsche te Rostock, + 1846, L. J. Rückert te Jena, G. H. A. Ewald te Göttingen, D. Schenkel te Heidelberg en A. Schweizer te Zurich. De beide laatstgenoemden hebben inzonderheid, op het voetspoor van C. H. Weisse, het vierde Evangelie kritisch onderzocht en daarin een reeks invoegsels van een vreemde hand ontdekt ¹. De omstandigheid dat deze heeren gaarne het besproken boek aan Johannes wilden toekennen, doch meenden daarin pas te zullen slagen, na verwijdering van een aantal niet johanneische teksten, is inmiddels niet zeer geschikt om deze proeven van conjecturaal-kritiek hoog te doen aanslaan, of voor haar geschiedenis bijzonder belangrijk te achten. Het vermoeden dat de wetenschap, die slechts in vrijheid bloeien kan, hier dienstbaar is geworden aan een ondergeschikt belang, ligt voor de hand en wekt onwillekeurig wantrouwen.

De Tubingers F. C. Baur, + 1860, A. Schwegler, + 1857, E. Zeller hebben zich uiterst zelden met conjecturaal-kritiek bezig gehouden. Zij hadden het wellicht te volhandig met de echtheid of de onechtheid der boeken, om zich veel aan den oorsprong der woorden te laten gelegen zijn. Slechts enkele malen verwierpen zij bij gissing, evenals K. Schrader dat deed in zijn *Paulus*, een paar verzen of een, naar zij meenden, later ingevoegd gedeelte van een volzin. Hun voorbeeld werd in dezelfde bescheiden mate gevolgd door Ritschl, Holsten, Bethe, Laurent, Lipsius en Volkmar. Laatstgenoemde beproefde o. a. in *Die Evv.*

¹ Zie hierachter Dl. III bij Joh. II : 1—12 en III : 28—30.

oder *Marcus* u. s. w. 1870, den oorspronkelijken tekst te herstellen van Mc. XVI en in *Paulus Römerbrief*, 1875, dien van des apostels belangrijkste nalatenschap. Wat de Züricher hoogleeraar dienaangaande in het midden brengt, is karakteristiek voor de kennis der waardeering en der toepassing van de conjecturaal-kritiek door de Nieuw Tubingensche school. Volkmar oordeelt, p. XX, ten gevolge van nauwkeurig onderzoek, dat het Vatikaansche HS. den brief van Paulus „bis auf sehr wenige und geringe Ausnahmen“, geheel teruggeeft. Wat daaraan ontbreekt kan gemakkelijk worden hersteld — niet door gissingen te wagen, maar — „nach der gesammten übrigen Textüberlieferung“. Behoudens enkele uitzonderingen — zie hierachter Dl. III bij Rom. VII : 19, 20 en XV — bepalen zich zijn „aanmerkingen bij den eenstemmig overgeleverden tekst“, 72—106, tot een bespreking van in HSS. gevonden lezingen. Gissingen van anderen schijnen zijn aandacht niet waardig. Aan Tischendorf verwijt hij zijn vasthoudendheid en zijn voorliefde voor den Sinaiticus, maar zelf is hij niet minder vasthoudend tegenover de in beginsel gehuldigde conjecturaal-kritiek.

Zijn alzoo de diensten door Tübingen aan dezen tak der oordeelkunde bewezen, uiterst gering; zij steken toch nog bijzonder gunstig af bij de houding, aangenomen door mannen als Bunsen, Hilgenfeld, B. Weiss en Immer. De eerste liet zich, in zijn *Bibelwerk*, niet met conjecturaal-kritiek in; en Holtzmann, die het 8^e deel bezorgde, bracht bl. 444 Uhlhorn's oordeel, dat de gissing van Weisse omtrent interpolaties in den brief aan de Romeinen een curiositeit is, die geen wederlegging noodig heeft, in herinnering, zonder er iets meer bij te voegen dan dat dit vonnis „überflink fertig“ schijnt, na hetgeen zelfs Laurent in zijn *Neutestamentl. Studien* over later ingevoegde woorden of teksten heeft opgemerkt.

Hilgenfeld heeft zich herhaalde malen, in zijn *Zeitschrift* en in zijn *Hist. krit. Einl. in d. N. T.*, 1875, van de conjecturaal-

kritiek hoogst afkeerig getoond. Hij wijst Volkmar's poging om den tekst van Mc. XVI te herstellen af, met een „allein es ist doch bloss Vermuthung“, *Zschr.* 1870, bl. 376. De hoogleeraar te Jena maakt gaarne melding van ten onzent verschenen theologische werken; maar voor Straatman's studiën over den 1^{en} Korintherbrief heeft hij geen ander woord over dan dat hij ergens, in het voorbijgaan, rept van „deze zeer gewaagde onderstelling“; 1871, bl. 454. Alleen het boekje van Rovers over 2 Kor. XII : 12 geniet de eer eener korte, zij het ook uiterst zwakke bestrijding; bl. 602. Vigelius wordt, 1872, bl. 446, hoog verheven, omdat hij H. XXI van het 4^e Evangelie aan den schrijver van dat werk toekent, wat Hilgenfeld zelf reeds had gedaan in zijn zegevierend artikel tegen Hoekstra en Scholten: „Das Johannes-Evangelium nicht interpolirt“, *Zschr.* 1868, bl. 434—454. Het is inderdaad vermakelijk te zien, hoe deze geleerde zich, *Einl.* 812, ergert aan Tischendorf, omdat hij, waarschijnlijk ten gevolge van een schrijf- of drukfout, in zijn kleine ed. VIII^a, 1873, „bloss ἐκ τοῦ διαβόλου!“ opnam „statt des allgemein bezeugten ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου“. Als Scholten Joh. VI : 1 τῆς Τιβεριάδος een glosse noemt, houdt alle redeneering op, meent Hilgenfeld, *Einl.* 717, en anderen wil hij, naar het schijnt, behoeden voor de onaangename gewaarwordingen; die hij daarbij moest ondervinden. Wie zich door zijn *Einleitung* in de geheimen der tekstkritiek laat inwijden, zal zich niet onmiddellijk aan gissingen wagen. Want hoeveel uitnemends hij moge vinden op de desbetreffende bladzijden, geen woord ter aanbeveling, zelfs niet ter bestrijding van de conjecturaal-kritiek. Hier wordt alle heil verwacht van haar diplomatische zuster. Zoo is het ook in *Das Marcus-Evangel.*, dat B. Weiss in 1872 heeft uitgegeven. De schrijver verklaart in de voorrede dat hij bijzonder veel zorg heeft besteed aan het herstel van den tekst. Hij geeft, p. 27—34, een uitnemend overzicht van de HSS. die in aanmerking komen; maar over gissingen, haar recht of haar

onrecht, geen woord. Stilzwijgend is de regel gehuldigd, dien de Berner hoogl. A. Immer, *Hermeneutik des N. Ts*, 1873, bl. 88 aldus pleegt aan te bevelen: „men mag geen oordeelkundige gissing toelaten, wanneer zij niet minstens door één oud getuige wordt ondersteund.“

Intusschen hebben anderen in den laatsten tijd wederom eenige belangstelling voor conjecturaal-kritiek aan den dag gelegd. Hitzig in zijn *Beiträge zur Kritik paul. Briefe* 1870, bl. 22 vv., waar hij tracht aan te wijzen welke gedeelten later in den oorspronkelijken brief van Paulus aan de Kolossers zijn ingelascht. De reeds genoemde Heidelberger hoogleeraar Holtzmann in zijn uitvoerige *Kritik der Epheser- und Kolosserbriefe*, 1872, bij welke gelegenheid hij beproefde den brief terug te vinden, dien Paulus aan de Kolossers zal hebben geschreven, maar dien een onbekende omgewerkt, uitgebreid en verspreid heeft als brief van Paulus aan de Efeziërs; en dien een ander uit dezen brief aan de Efeziërs heeft aangevuld en gebracht in den vorm van onzen kanoniekten brief aan de Kolossers. Hausrath, in zijn *Vier-Capitel Brief des Paulus an die Korinther*, 1870, ten betooge dat 2 Kor. X—XIII een afzonderlijk geheel vormen, ouder dan 2 Kor. I—IX. Hagge, in zijn verdediging, behoudens eenige wijzigingen, van Hausrath tegenover Klöpffer, *Jahrb. f. Prot. Th.* 1876, bl. 481—531. Wagenmann, in zijn poging om den proloog van het 4^e Evangelie door omzetting duidelijker te maken, *Jahrb. f. Deutsche Th.* 1875, bl. 441—6. Diestelmann en enkele anderen.

Die bewijzen van belangstelling zijn evenwel niet talrijk en hebben evenmin ver strekkende gevolgen, daar zij minder den tekst raken dan wel de samenstelling der besproken kanonieke boeken. Slechts enkelen hebben gedurende den loop dezer eeuw in Duitschland en in Zwitserland meer ernst gemaakt met een gezette beoefening der conjecturaal-kritiek: Joh. Schulthess, + 1836, K. Lachmann, + 1851, Chr. Herm. Weisse, + 1866 en zijn leerling E. Sulze. Misschien zouden wij hier ook den naam moeten vermelden van J.

R. Tobler, predikant te Zurich, die in 1867 een poging waagde om het Johannesevangelie in zijn oorspronkelijken vorm te herstellen ¹. Maar het schijnt raadzaam, dien arbeid liever onopgemerkt te laten ², te meer omdat de schrijver zich niet andermaal op dit gebied heeft bewogen.

Joh. Schulthess, hoogl. te Zurich, had in zijn klassieke vorming een goede voorbereiding gehad voor een veeltijds gelukkige beoefening der conjecturaal-kritiek, waarvan hij zich als een warm voorstander deed kennen, inzonderheid in zijn *Symbolae ad internam criticen librorum canonicorum*, 1833. De voorrede van het 1^e deel en de epistola dedicatoria aan D. Schulz, waarmede het 2^e deel begint, zijn gewijd aan de toelichting der stelling, dat de lotgevallen der HSS. gedurende de eerste eeuwen inwendige kritiek, waaronder de schrijver ook gissingen verstaat, noodzakelijk maken. De rechtzinnige kerkleeraars hebben, vóór en na de vaststelling van den kanon, hun best gedaan om door besnoeiing en wijziging van teksten, alsook door woorden en volzinnen in te voegen, de meeningen der bijbelschrijvers zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met hun eigen denkbeelden. Dat konden zij vóór de vaststelling van den kanon gemakkelijker doen dan daarna; doch ook toen lieten zij zich niet onbetuigd. Deze Presbyterianen, zooals men hen kan noemen, omdat zij allen behoorden tot de school van Johannes Presbyter, hebben zorgvuldig de oude HSS., die tegen hen konden getuigen, vernietigd. Zij beschuldigden de kettters van hetgeen zij zelf onophoudelijk en hun tegenstanders niet of hoogst zelden deden: nl. den tekst vervalschen ter wille van een rechtzinnig geachte leer. Daarom kan de geschiedenis van de ontwikkeling der kerkleer, vooral voor zoover zij onder heeten strijd werd aangenomen, ons helpen om den moedwillig bedorven tekst te herstellen. Soms dwingen stijl en samenhang, in strijd

¹ Zie hier achter Dl. III bij Joh. I; 1.

² Zie *Theol. Tijds.* I; 263—5.

met de uitwendige getuigen, aan een latere invoeging te denken.

Met een merkwaardigen rijkdom van voorbeelden tracht Schulthess de juistheid zijner opvatting van den arbeid der Presbyterianen te staven, waaruit de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek noodwendig voortvloeit. Hij moge daarbij, als rationalist, wat veel de ketters in bescherming genomen en de rechtzinnigen soms zonder voldoende grond hebben hard gevallen; dit neemt niet weg, dat zijn betoog nog altijd de aandacht verdient en hij, ondanks menigen misgreep, een gelukkig beoefenaar van de conjecturaal-kritiek mag heeten. Hij heeft door zijn woord, zoowel als door zijn voorbeeld, haar rechten krachtig verdedigd tegenover velen, die van bedorven teksten niet durfden spreken, om toch maar niet te kort te doen aan het kostbare bijbelwoord, of van heiligschennis te worden beschuldigd.

Zijn invloed was echter niet groot, evenmin als die van Karl Lachmann, voor zoover hij als pleitbezorger van de conjecturaal-kritiek is werkzaam geweest. In de voorrede bij het 2^e dl. van zijn Grieksch N. T., waarmede p. V van het 1^e dl. worde vergeleken, heeft hij ons een voorsmaak gegeven van een oordeelkundig gezuiverden tekst, dien wij gaarne van zijn hand zouden hebben ontvangen. Hij heeft het echter niet verder gebracht dan *recensere*. Het tweede punt van zijn programma: *emendare*, heeft hij niet dan bij wijze van voorbeeld kunnen uitwerken. Hij wilde naar het ideaal, door Schleiermacher uitvoerig geschetst, eerst een tekst bezorgen, zooals die z. i. de meest verbreide in de 4^e eeuw mocht heeten. Deze bevat natuurlijk meermalen onmogelijke lezingen, omdat nu eenmaal in de 4^e eeuw sommige teksten allerjammerlijkst waren bedorven. Daarom behoorde hij vervolgens zooveel mogelijk te worden gezuiverd met behulp van oude getuigen en van gissingen. Van dat zuiveringswerk heeft Lachmann, ongelukkig genoeg, slechts proeven geleverd.

Nog spaarzamer in het meedeelen van gissingen, voor het minst in het openbaar, was de man, die wellicht het vlijtigst

van allen in den nieuweren tijd de conjecturaal-kritiek heeft beoefend: C. H. Weisse. Hij paste haar toe op den tekst van het Johannesevangelie en vond daar vrij wat sporen van latere inlasschingen, waarvan hij echter in zijn *Evangelische Geschichte*, 1838, slechts in het algemeen gewag maakte, zonder in noemenswaardige bijzonderheden te treden. Hij oefende zich in de oordeelkundige behandeling van Homerus en van Plato's werken; gaf van dien arbeid proeven in het licht en mocht zich de goedkeuring daarop verwerven van mannen als G. Curtius. Bovenal hield hij zich bezig met den tekst der Paulinische brieven. Op dezen paste hij bij voorkeur, met onverpoosden ijver en telkens bij vernieuwing, zijn oordeelkundige beginselen toe. Hij was uiterst voorzichtig, won gaarne het oordeel van deskundigen in over de slotsommen, waartoe hij was geraakt ¹, onderwierp deze gedurig aan een vernieuwd ernstig onderzoek en wist zich daarbij vrij te houden van elken leerstelligen invloed op den kritischen arbeid. Zoo hij daarin faalde — en hij heeft ongetwijfeld meermalen misgetast — dan mag dit allerminst worden toegeschreven aan overmoed, aan overhaasting, aan bekrompenheid, of aan eenig ander vooroordeel; maar veeleer aan het betrekkelijk subjectief karakter van zijn kritiek, of aan haar soms minder gelukkige toepassing ². De beginselen dier kritiek heeft hij zelf bij verschillende gelegenheden meer en minder uitvoerig toegelicht. Eerst naamloos in de

¹ Dat Lachmann zijn werk goedkeurde is mogelijk, doch wordt door Loman, *Th. Tijdschr.* II : 247, zonder grond verzekerd. Lachmann was onverwacht gestorven, voordat hij zijn oordeel over den hem toegezonden arbeid van Weisse had kunnen mededeelen.

² Niet zonder grond merkt Holtzmann, *Krit. der Eph. u. Kol.* 121, op, dat de kritiek van Weisse, met name die aangaande den brief aan de Kolossers, het karakter draagt van een primitieve proefneming. Weisse gaat, naar het oordeel van den Heidelberger hoogleeraar, nu eens te ver en dan weer niet ver genoeg.

Blätter für lit. Unterhaltung 1844, N. 126—129, herdrukt in Seydel's *Kleine Schriften zur Aesthetik*, 443—474; later in een verhandeling over „Stil und Manier“, eveneens door Seydel opgenomen, 297—375; in *Evangelienfrage* 1856, 91 vv., *Reden üb. d. Zuk. d. ev. Kirche*, 1849, 214 vv. en *Philos. Dogmt.* 1862, III, 329 vv.

Weisse noemde zijn kritiek „stijlkritiek“, maar hij gebruikte dan het woord stijl in den zin, dien men daaraan pleegt te hechten in de geschiedenis der beeldende kunsten. Uitgaande van de onderstelling, dat men uit het werk den meester leert kennen, trachtte hij zich te verplaatsen in de ziel van den schrijver om te kunnen zeggen, wat deze al dan niet kan en zal hebben medegedeeld. De eigenaardige stijl van schrijvers of kunstenaars is een afdruk van hun persoonlijkheid. Men kan daarom de physiognomie van den stijl als toetssteen gebruiken bij de beoordeeling van de echtheid of onechtheid van geheele geschriften en van enkele bestanddeelen van den overgeleverden tekst.

Naar dezen regel ging Weisse, bij de beoordeeling van de Paulinische brieven, uit van den eersten brief aan de Korinthiërs, omdat hij daarin een oorkonde zag, „die in al haar deelen den stempel der meest volledige ongeschondenheid en echtheid draagt“ en waarnaast, behoudens den kleinen brief aan Philemon, alleen nog 2 Kor. ¹ en 1 Thess. mogen geplaatst worden. Deze brieven stelden den criticus in staat zich een scherp begrensde voorstelling te vormen van het karakter des apostels als schrijver. Hij heeft ons echter dien eigenaardigen „stijl“ van Paulus niet in de bijzonderheden beschreven. Wel kennen wij de slotsonnen, waartoe het gebruik van zijn toetssteen hem heeft geleid. De brieven aan de Romeinen, Galatiërs, Filippiërs en

¹ Oorspronkelijk bestaande uit drie brieven; 1° H. 1—7; 2° H. 8—9; 3° H. 10—13.

Kolossers zijn, volgens Weisse, sterk geïnterpoleerd en voor een deel samengesteld uit de bijeenvoeging van echte bescheiden¹. Die aan de Efeziërs is een onpaulinische omschrijving van den brief aan de Kolossers. 1 Tim. en 2 Thess. zijn niet van Paulus, met uitzondering wellicht van de laatste woorden. Van de andere pastoraalbrieven zijn alleen 2 Tim. IV : 9—22 en Tit. III : 12—15 paulinisch.

Weisse zelf heeft deze slotsommen slechts met een enkel woord aangeduid in zijn *Phil. Dogmatik* I : 146. Zijn leerling en vriend E. Sulze gaf na 's mans dood: *Beiträge zur Kritik der Paulinischen Briefe an die Gal., Römer, Phil. u. Kol. von C. H. Weisse*, Leipzig 1867, een hoogst merkwaardig geschrift, voor de conjecturaal-kritiek van het grootste belang. Sulze tracht licht te verspreiden over de methode van zijn vereerden meester en haar inzonderheid te vrijwaren tegen de bedenking, dat zij te veel gelegenheid geeft tot subjectieve oordeelvellingen. Hij deelt de teksten der genoemde brieven mede, zooals zij, blijkens de gevonden schrifturen van den overledene, moeten gelezen worden. Hij voegde daaraan een vertaling toe, die slechts ten deele van Weisse afkomstig is, en eenige aantekeningen, waaronder gissingen van eigen vinding. In dit geschrift hebben wij alzoo een eerste proeve, zij het ook nog slechts voor een viertal Paulinische brieven, van een tekstuitgave, waarbij de conjecturaal-kritiek op breede schaal haar werk heeft verricht. Wel heeft men met reden geklaagd over een indigesta moles, aangezien wij niet in bijzonderheden hooren, waarom zoovele woorden en verzen worden uitgeworpen. Maar dit bezwaar neemt niet weg, dat de *Beiträge* een goudmijn zijn voor allen, die belang stellen in de conjecturaal-kritiek en die voor eigen oefening, of bij de exegese, vragen naar ernstige gissingen omtrent den echten tekst der genoemde brieven. Dat Weisse toch het laatste woord in deze niet heeft

¹ Zie voor de bijzonderheden Dl. III.

gesproken, zou hij zelf het eerst erkennen en volgt bovendien reeds uit het feit, dat zijn eigenaardige methode het oog wel opent voor grootere en kleinere inlasschingen van lateren datum, doch niet dan hoogst zelden den weg wijst tot herstel van bedorven woorden. Van dergelijke tekstverbeteringen vinden wij dan ook in de *Beiträge* schier geen sporen.

Keeren wij uit den vreemde terug naar het vaderland, dat wij in den aanvang dezer eeuw hebben verlaten, dan mogen wij al aanstonds opmerken, dat de conjecturaal-kritiek hier langer dan elders de kortelings veroverde achting van velen genoot. De invloed van een Valckenaer en een Venema deed zich nog geruimen tijd gelden. Wij hadden reeds gelegenheid, hierop de aandacht te vestigen, door het bespreken van den arbeid van Verschuur en van Lotze. Naast hen mag nog de naam worden genoemd van den Franeker hoogl. in het Oostersch E. J. Greve. Zijn uitlegkundige geschriften, die betrekking hebben op het N. T., inzonderheid *De brief aan de Galatiërs*, die na zijn verscheiden, in 1811, het licht zag, geven bewijzen van zijn vrijmoedigheid en van zijn ijver om in voorkomende gevallen den tekst door het maken van gissingen te herstellen. In denzelfden geest zal zich wel het onderwijs hebben bewogen van den Leid-schen hoogl. Joh. Clarisse, 1770—1846, die in zijn *Encycl. Theol.* 1832, p. 167, als vijfde hulpmiddel voor de beoefening der tekstkritiek, de oordeelkundige gissing noemt en er bijvoegt: „admittenda, sed prudenter et modeste, sine cupiditate aut mutandi textus recepti pruritu, usurpanda“.

Minder Platonisch dan de liefde voor conjecturaal-kritiek bij Clarisse schijnt geweest te zijn, was zij bij Ev. Wassenbergh, hoogl. in de Grieksche en Nederl. letterkunde te Franeker, geb. 1742, + 1826. Hij ging zijn studenten voor en zocht hen te oefenen in het vrijmoedig beoordeelen en wakker herstellen van overgeleverde teksten, allereerst van de werken der klassieken. Inzonderheid heeft hij zich voor de beoefenaars der conjecturaal-

kritiek verdienstelijk gemaakt, door de uitgaaf van een tweetal verhandelingen, die hij vóór de beide deelen der door hem bezorgde *Selecta e Scholis Valckenarii*, 1815—1817, plaatste. Van Valckenaer, zegt hij in de eerste: *De glossis Ni Ti*, I, p. 1—82, heeft hij geleerd de H. Schrift niet met ongewasschen handen aan te raken; en van een oneerzaam jachtmaken op nieuwtjes in zake tekstkritiek weet hij zich vrij. Maar hij acht zich verplicht, de noodzakelijkheid dier kritiek te verdedigen. Ditmaal bepaald met het oog op de talrijkheid der in alle HSS. ingeslopen bijvoegsels, zoo groote als kleine. Van de verschillende soorten dier glossen geeft hij vervolgens een leerrijk overzicht, met een beknopte aanwijzing van de bronnen, waaruit zij ontsproten; en ten slotte een belangrijke verzameling van latere inlasschingen, opgemerkt door hem of door anderen. Wel behoort niet alles wat hij meedeelt tot het gebied der gissingen in engeren zin en zelf verklaart hij, zich niet te hebben toegelegd op volledigheid. Maar hij heeft intusschen voor de beoefening der conjecturaal-kritiek kostbare schatten bijeengebracht. Dat deed hij ook in de andere verhandeling: *De trajectionibus in N. Ti contextu saepe necessariis*, II p. 1—62. Daar zet de oudhoogleeraar duidelijk uiteen, wat omzettingen zijn en hoe zij ontstaan door schrijffouten, afdwalingen van het oog; door bijvoeging van hetgeen eerst was overgeslagen, op den kant en vandaar in den tekst, soms onder, soms boven den regel waar het behoorde te staan, enz. Alleen door gissing kunnen dergelijke omzettingen, wanneer zij in alle HSS. zijn doorgedrongen, worden terechtgebracht. Hoe ook deze tak der conjecturaal-kritiek met vrucht kan worden beoefend, blijkt verder uit een belangrijke reeks proeven, waarvan de eer der vinding deels aan den schrijver, deels aan anderen toekomt.

Zoowel de eerste als de laatste verhandeling had meer belangstelling verdiend dan haar van de zijde der schriftverklaarders en oordeelkundigen ten deel is gevallen. Trouwens, de algemeene

geestesrichting der theologen was der kritiek niet bijster gunstig gezind, en allerm minst der conjecturale. Merkwaardig is in dit opzicht de lektuur van het artikel „Kritiek en exegese van het N. T.“, geplaatst in het 1^e dl. van de *Bijdragen tot de beoefening en gesch. d. godg. wet.* 1813, bl. 47—246. De ongenoemde schrijver, blijkbaar een man die op de hoogte is van zijn tijd en die in de voorste gelederen staat, doet zich kennen als een warm pleitbezorger van de kritiek; men zou denken, ook van de conjecturale. „Hare vlucht is zeker stouter. Vrij en ongebonden mag zij, in de onbegrensde velden der mogelijkheid, rond zweeven. Die zich aan haar zonder vernuft en verbeeldingskracht waagt, wordt een gemeene droomer; en die daarmee door de natuur rijkelijk bedeed is, is daarom niet bewaard van met Ikarus diep te vallen.“ Maar als het op de toepassing aankomt, vindt zelden een gissing, door hem besproken, genade; naar de keus en de hardheid der woorden te oordeelen, hoofdzakelijk omdat men toch liefst maar geen gissingen moet maken, aangezien zij altijd onzeker zijn.

Theorie en praktijk zijn hier in dubbelen zin twee. Juist zooals wij dat bij Heringa zagen. Het moet dan ook ongetwijfeld mede aan den invloed van dezen hoogleeraar worden toegeschreven, dat de conjecturaal-kritiek, uit de verte met eerbied begroet, al minder en minder beoefenaars vond. Wassenbergh, althans zijn zoo even besproken verhandelingen, werden haastig vergeten. Lotze kon zijn plan, om den nagelaten arbeid van Wijngaard te voltooien en uit te geven, niet volvoeren, waarschijnlijk uit vrees voor gebrek aan belangstelling. Het scheen voorshands gedaan met de gewijde oordeelkunde; en aan gissingen maken, dacht niet meer één. Weinigen slechts die iets begrepen van de droefheid, die M. T. Laurman, schrijver, in de *Godg. Bijdr.* voor 1839, over Theodorus Beza's kritiek van het N. T., vervulde, bij de overweging, bl. 219, dat zonder goede kritiek geen zuivere interpretatie mogelijk is en dat toch „de kritische wetenschap

niet alzoó beoefend wordt door onze natie, als haar roem, hare bekwaamheid en litterarische wetenschap anders medebrengen“. Zelfs nog hij, die in de *Godg. Bijdr.* voor 1845 met hooggestemden lof de bekroonde prijsverhandeling over tekstkritiek van Doedes aankondigde en een klaagzang dichtte op het verval dier kritiek, achtte zich onmiddellijk daarop, bl. 709, geroepen de geruststellende verzekering te geven, dat niet vele godgeleerden al hun tijd en vlijt aan deze wetenschap behoeven te besteden, aangezien zij „daartoe te weinig belangrijke resultaten oplevert“. Trouwens, deze schrijver herinnerde zich nauwelijks, „dat er in ons land iets belangrijks betrekkelijk de gewijde kritiek is in het licht gekomen“, sedert Heringa's *Gebruik en misbruik* in 1793. Mannen als Venema, Verschuur, Lotze, Wassenbergh hebben blijkbaar voor hem niet geschreven.

Wie zich echter van het optreden van Dr. J. I. Doedes met zijn *Verhandeling over de tekstkritiek des N. Vs. Bekroond en uitgegeven door Teyler's Godgel. Gen. 1844*, gouden bergen mocht hebben beloofd voor de beoefening der conjecturaal-kritiek, zou zich weldra bitter teleurgesteld zien. Wel had de „jeugdige geleerde“ zich bijzonder verdienstelijk gemaakt voor de waardeering der oorkondelijke tekstkritiek ten onzent; maar het maken van gissingen vond in zijn oogen geen genade. Schulz heet, bl. 131, een gevaarlijken weg te bewandelen, omdat hij, bij de beoordeeling van een lezing, wat veel waarde hecht aan het spraakgebruik van den schrijver. „Nog slechts ééne schrede is er te doen, en men komt er toe, om op het veld der *inwendige* kritiek *gissingen* te maken“. Wel wordt, bl. 257, toegestemd „dat er oudtijds lezingen in HSS. gestaan hebben, die niet gevonden worden in de HSS. welke wij nu bezitten“. Maar deze en dergelijke gronden mogen nooit leiden tot een „onbeteugeld voortwoeden“ van de inwendige kritiek. Men behoort zich „door het gegevene te laten binden en niet op eigen wieken drijvende, zich boven den schrijver te verheffen en uit te maken, wat hij

heeft *willen* schrijven“, bl. 246. De kritische gissing wordt hier dan ook alleen bij de aanwijzing der hulpmiddelen besproken, bl. 287 en 294, omdat sommigen haar daar hebben geplaatst. Zij is evenwel overbodig. Hoe weinig waarde de verhandelaar aan haar toekent, blijkt uit de omschrijving: „Zij wordt daar, waar de echte lezing niet kan teruggevonden worden, te hulp geroepen, *laat al het voorhandene varen*, verlaat het veld der overlevering en der geschiedenis en stelt *in de plaats der zekerheid* eene waarschijnlijkheid“. Wel geeft hij toe: „een gelukkige greep, zooals men het noemt, heeft somtijds een woord gevonden, dat beter in den samenhang past en beter met des schrijvers spraakgebruik overeenkomt, dan de lezingen, door de getuigen ons aan de hand gedaan“. Doch onmiddellijk daarop heet het: „het vernuft moge uit het voorhandene naar het oorspronkelijke gissen, de uitlegger moge er gebruik van maken; maar de tekstkritiek mag er zich niet aan wagen, omdat zij is historisch onderzoek, hetgeen uitgaat van de vooronderstelling, dat het oorspronkelijke uit het voorhandene kan worden teruggevonden“. In dit dogma ligt dan ook kennelijk de voornaamste oorzaak van des schrijvers tegenzin in gissingen.

Later schijnt Dr. Doedes in dit opzicht ietwat vrijzinniger te zijn geworden. Bij zijn academische lessen heeft hij zich althans wel gunstiger uitgelaten over de waarde van lezingen, die verloren zijn gegaan en nu slechts kunnen gegist worden; terwijl hij het afkeurend oordeel, door Tischendorf over alle conjecturaalkritiek geveld, te streng noemde. Maar verder dan deze theoretische, trouwens altijd nog zwakke waardeering, kwam het schier nooit ¹. Te Utrecht werden zoo min in de collegekamer van Prof. Doedes, als in die van zijn voorganger Bouman ², gissin-

¹ Zie ook *Jaarb.* I : 256—260 en II : 426.

² Vgl. zijn waarschuwend woord in *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Ned.* 1862, bl. 306—307.

gen aanbevolen, veel minder gemaakt, en slechts hoogst zelden besproken.

Niet anders was het te Groningen, ondanks het licht dat daar voor de beoefening der godgeleerde wetenschappen werd ontstoken. Trouwens, de Groninger school moest uit haar aard weinig hart hebben voor conjecturaal-kritiek. „Bij de woorden en de letters“ te blijven staan, scheen haar niet voegzaam, terwijl men liever behoorde door te dringen „in de gedachten, in den gang der denkbeelden en in de zielsgesteldheid der heilige sprekers en schrijvers“. Die ontboezeming van *Waarheid in Liefde*, 1854, bl. 552, naar aanleiding van Holwerda's *Betrekking* enz., is karakteristiek.

Intusschen had de ontwaakte ijver voor het oordeelkundig onderzoek van den tekst des N. Ts reeds sommigen bewogen, zich op het gebied der gissingen te wagen. In de voorste rijen stond een andere leerling van Heringa, straks een der vaders van de nieuwere theologie en de door haar gehuldigde kritiek: Dr. J. H. Scholten. Hij heeft het element van waardeering, gelijk Doedes dat van miskennis der conjecturaal-kritiek, die beide in de ziel van hun Utrechtschen leermeester werden gevonden, verder ontwikkeld. De eerste proeve werd gegeven in het veel besproken „Kritisch onderzoek naar de echtheid van Mt. XII : 40“, bl. 36—112 van de *Nieuwe bijdr. t. bev. v. bijb. uitlegk. Verzameld door J. Ab Utrecht Dresselhuis*. I. 1845. Met ouderen, komt de Leidsche hoogleeraar tot de slotsom, dat het genoemde vers later zal zijn ingevoegd, hoewel het tegenwoordig in alle HSS. staat. Toch hebben wij hier geen zuivere proef van conjecturaal-kritiek. Want de verwerping rust — wat men, zonderling genoeg, in den regel heeft voorbijgezien — niet uitsluitend op inwendige gronden. Destijds durfde Scholten zich nog niet geheel losmaken van het gezag der HSS. en hij zou „aarzelen, om tegen zoovele van elkander onafhankelijke getuigen een woord of textvers, alleen op inwendige gronden, uit den text te verwij-

deren“¹. Enkele jaren later, toen hij meedeelde, waarom hij, in navolging van Schulthess, aan de echtheid twijfelde van Joh. V : 28—29², bepleitte hij, met groote vrijmoedigheid en bijzondere warmte, het recht der conjecturaal-kritiek, tegenover allen die haar „slechts *subjectieve*, d. i. *geene* waarde“ wilden toekennen, of meenden dat zij gevaarlijk was voor het christendom, alsof zij „de deur zou openen voor het rationalisme, om wat met zijne begrippen niet strookt, willekeurig uit de H. Schrift te verwijderen“.

In deze richting ging Scholten voort, toetste andermaal eenige bestanddeelen van den in HSS. overgeleverden tekst van het vierde Evangelie, wierp ze van zich en handhaafde zijn recht om aldus tegen het diplomatisch gezag der HSS. te strijden, met wapenen ontleend aan den stijl en het leerbegrip des schrijvers en van den samenhang der woorden. De aanval was nu gericht op de uitdrukking *ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ* Joh. VI : 39^b, 40^b, 44^b, 54^b en XII : 48^b; *Jaarb.* VIII : 431—458.

Dat ging te ver, naar het oordeel van Dr. D. Harting. Immers, wat was het nog kort geleden, dat Niermeyer „iets over Hand. X : 34—36“ in zijn *Magazijn*, Dl. I, had geplaatst naast een poging van Steenberg tot herstel der ware lezing van Mt. XIX : 16, 17. Verbeeld u: in Holland alleen negen glossen ontdekt binnen weinige jaren! Hoewel in beginsel niet tegen de conjecturaal-kritiek, achtte Harting toch een zoo kwistige toepassing gevaarlijk, vooral met het oog op het jongere geslacht. Het voorbeeld kon aanstekelijk zijn. Hij ontlastte zijn gemoed in een brief aan Dr. A. Niermeyer, geplaatst in de *Jaarb.* IX : 173—180 en weldra beantwoord, bl. 392—400. Niermeyer handhaafde zijn stelling, dat een goede exegese hem had genoopt aan een glosse te denken. Hij meende dat er meer in den tekst te vinden zijn, tenzij men in voorkomende gevallen den knoop wilde doorhakken

¹ Zie bl. 89—91.

² *Jaarb. voor wet. theol.* VI : 419—453,

en „iets van een gevexeerde plaats maken“. Hij duchtte geen gevaar van het opsporen der latere invoegsels. Ook niet, als jonge theologen zich daaraan wijden. Regelen zijn daarvoor niet te geven. „Er is kritische takt, divinatorisch instinkt voor noodig“.

Harting was, blijkens zijn wederwoord, bl. 400—402, niet overtuigd. Hij gaf toe, dat hij een weinig had overdreven; want iedere uitkomst, ook op het gebied der tekstkritiek des N. Ts, die de vrucht mag worden genoemd van een ernstig wetenschappelijk onderzoek, is hem welkom. Desalniettemin bleef hij bezorgd dat velen wellicht zouden verzeilen op de gevaarlijke klip der glossomanie. Daar moesten nog jaren verlopen, voordat deze geleerde zich met warme ingenomenheid schaarde onder de pleitbezorgers der conjecturaal-kritiek ¹.

Intusschen stond hij met zijn toenmalige opvatting niet alleen. Daarom mag zijn briefwisseling met Niermeyer ook nu nog een niet onbelangrijke bijdrage heeten tot de geschiedenis der conjecturaal-kritiek in ons vaderland gedurende de laatste 30 à 35 jaren. Men zie slechts hoe G. Steenhoff, in de *Bijdragen, verz. door van Willis*: IV : I, bl. 178 vv., terugdeinst voor het aanbevelen eener gissing op 2 Kor. VIII : 19, omdat zij „te gewaagd“ zou zijn, „daar geene varians lectio er voor pleit“. Men leze wat P. J. Laan schreef in de *Jaarb.* VI : 301—322 ter afwijzing van Scholten's poging om Mt. XII : 40 aan den evangelist te ontzeggen; of wat M. A. Jentink aldaar, VII : 454 vv., plaatste ter bestrijding van wat Scholten had gegist omtrent Joh. V : 28—29. Laan kon niet dulden, dat iets van den inhoud der schrift „zonder groote noodzaak van haar werd afgetrokken“. Jentink verzekerde, dat hij zich, „zij het uit vooroordeel of uit angstvalligheid“, niet gaarne iets liet „ontnemen uit een zoo heilig en dierbaar boek“.

Dergelijke bedenkingen konden echter een oordeelkundige als

¹ Zie hieronder, aan het einde van het 1^e deel dezer verhandeling.

Scholten niet uit het veld slaan. Hij bleef bij voorkomende gelegenheden het antwoord niet schuldig en ging inmiddels rustig voort op den ingeslagen weg, zoowel bij het geven zijner academische lessen als in geschriften. Getuigen de 2^e uitgaaf van zijn *Hist. krit. Inleiding*, 1856; wat hij ter verklaring van Joh. II : 19 schreef in de *Godg. Bijdr.* 1858; zijn *Ev. naar Joh.* 1864; *Het oudste Ev.* 1868; *Het Paul. Ev.* 1870; *Is de 3^e Ev. de schrijver v. h. bk. d. Hand.?* 1873; en verschillende tijdschriftartikelen. Al deze werken leveren de sprekende bewijzen, dat Scholten bij voortduring niet schroomde, woorden en verzen, die hij in strijd achtte met den stijl, het spraakgebruik en het leerbegrip van den onder handen genomen schrijver, of niet passende in den samenhang, ondanks de eenstemmige verklaringen der HSS., voor latere invoegsels te houden. De aldus toegepaste kritiek, bleef zijn leus, „moge als *innerlijke* van de *uitwendige* of diplomatische kritiek te onderscheiden zijn; maar zij is niet minder objectief dan deze; zelfs durven wij beweren, dat eene kritiek ontleend aan den schrijver zelven objectiever is dan het beroep op HSS., ter beoordeeling van wier verschillende lezingen het subjectieve niet zelden een groote rol vervult“¹.

Toch zijn de verdiensten van den hoogleeraar Scholten ten opzichte van de conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst der Schriften van het N. T., minder groot, dan zij schijnen te zijn. Voor een goed deel betreft die kritiek, met name in het *Oudste* en in het *Paul. Ev.*, niet den tekst, maar de samenstelling der behandelde boeken. Voor een ander gedeelte stond die kritiek, met name van het Johannes' Evangelie, al te zeer onder den invloed der dogmatiek, om op blijvende waarde aanspraak te kunnen maken; wat door den schrijver zelf, in de *Voorrede* van het *Ev. n. Joh.*, met ronde woorden werd erkend. Eindelijk heeft de hoogleeraar zich, ondanks de proeven die het tegendeel schij-

¹ *Godg. Bijdr.* 1858 : 461.

nen te bewijzen, nooit los kunnen maken van het gezag der uitwendige getuigen. Wij zagen daarvan reeds een voorbeeld bij zijn onderzoek naar de echtheid van Mt. XII : 40. In 1856 heet het, dat Semler, Eichhorn en anderen H. XV en XVI van den brief aan de Romeinen hebben afgescheiden „op gronden, ontoereikend tegenover het gezag der HSS. en vertalingen“. Om dit gezag zooveel mogelijk te ontzien, worden steeds alle latere toevoegsels bij het 4^e Evangelie daar ingelascht genoemd, voordat het werk openbaar gemaakt, mitsdien voordat het afgeschreven werd.

Doch al is het getal der gissingen door Scholten gemaakt tot herstel van den tekst des N. Ts, niet zoo groot, als het oppervlakkig kon schijnen; het woord en het voorbeeld van den hoogleeraar hebben hun invloed niet gemist. Vooral, omdat een en ander is samengevallen met de kritisch-literarische werkzaamheid van mannen als de hoogleeraren P. Hofman Peerlkamp en C. G. Cobet. De eerste, bekend om zijn bewerking van den romanschrijver Xenophon Ephesius, en beroemd om zijn uitgaven van Horatius en van Virgilius, heeft zich bijkans tot zijn dood toe met gissingen bezig gehouden. Hij stierf op 80jarigen leeftijd in 1865 te Hilversum, waar de vrienden zich nog meermalen verlustigen in de herinnering der levendige gesprekken tusschen hem en den oudhoogleeraar van Hengel over Peerlkamp's vernuftige invallen. Doch buitenaf hoorde men daarvan niet veel. Peerlkamp's *Opmerkingen betreffende de staten-overzetting van de Evangelien en Hand. d. Ap.*, waren in 1855 naamloos verschenen bij P. N. van Kampen te Amsterdam. Het is een kostelijk geschrift, waarin, naast tal van exegetische opmerkingen, een reeks, grotendeels zeer gelukkige gissingen met de meeste bescheidenheid wordt voorgedragen. De schrijver wil ze niet opgenomen zien in tekst of vertaling, maar acht ze niettemin met reden, ofschoon niet alle evenzeer, van het hoogste belang. Ook laat hij niet altijd onopgemerkt, wat anderen vóór hem hebben vermoed om-

trent den oorspronkelijken, niet in HSS. te vinden tekst van de behandelde plaatsen.

Meer bekend, hoewel van veel geringeren omvang, dan de arbeid van Peerlkamp, is wat zijn ambtgenoot Cobet reeds tot heden rechtstreeks heeft verricht voor de toepassing onzer conjecturaal-kritiek. Met Kuenen, die bij zijn academische lessen over tekstkritiek, gelijk in zijn *Crit. et herm. l. N. T. lineamenta* ed. 2^a, 1859, § 78 en 79, de noodzakelijkheid der oordeelkundige gissing verdedigt, bezorgde hij, in 1860, een *Novum Test. ad fidem codicis Vaticani*. De belangrijke voorrede geeft veel wat de beoefenaar, of de toekomstige beoefenaar der conjecturaal-kritiek tot zijn leering ter harte kan nemen. De geleerde uitgevers wijzen o. a. op de veelheid der fouten in dit beste aller HSS. van het N. T. Zij doen de verschillende soorten kennen van misstellingen en verschrijvingen, die alleen bij gissing kunnen worden terechtgebracht. Zij vestigen de aandacht op de meest voorkomende verwisselingen van letters, waardoor andere woorden ontstaan, dan oorspronkelijk werden geschreven. Maar wat hun tekst betreft, zijn zij spaarzaam met het invoegen van gissingen. Zij laten geen andere toe, dan die door het Grieksche taaleigen en de orthographie worden gevorderd. Zoo trachten zij, hoewel altijd nog slechts ten deele, het Vatikaansche HS. te herstellen, wat natuurlijk iets anders is dan den oorspronkelijken tekst van het N. T. aan het licht brengen. Daarom kunnen zij ook een tweetal in de voorrede vermelde gissingen op dien tekst niet opnemen in hun uitgaaf van het N. T., wat trouwens Kuenen in ieder geval onoirbaar zou hebben geacht.

Elders waren de handen van onzen beroemden Graecus minder gebonden, met name in het tijdschrift *Mnemosyne* ¹. Daar heeft hij, bij verschillende gelegenheden, gissingen voorgesteld en verdedigd, soms met een uiterst lakonisch „locum in Paulina ad

¹ Uitgegeven te Leiden bij E. J. Brill.

Cor. Ep. I 4. 8. *vetere mendo liberabimus*“, 1875, p. 112; maar ook wel met een leerrijk betoog als ter inleiding en met tal van ophelderende voorbeelden uit het gedenkboek der schrijffouten in oude HSS. en uit de werken der klassieken. Zoo Dl. IX, 1860, p. 308—318 en 389—391.

Maar wie door geleerde en hooggeleerde voorbeelden verlokt, het gebied der conjecturaal-kritiek betraden, Prof. W. A. van Hengel volgde niet licht. Hoe uitvoerig zijn kritiek en exegetische mochten wezen, hij hield zich zelden bezig met de gissingen van anderen en nog zeldzamer misschien, heeft hij beproefd door eigen vinding den tekst te herstellen. Hij was er niet in beginsel tegen; alleenlijk van de toepassing kwam niet veel. Zoowel bij zijn onderwijs als in zijn uitlegkundige geschriften, wilde hij gewoonlijk liever alle andere, zelfs de onmogelijkste middelen beproeven, om aan den overgeleverden en diplomatisch gezuiverden tekst een verstaanbaren zin te leenen, dan dien tekst in alle HSS. bedorven te achten en zich dientengevolge aan verbeteringen bij gissing te wagen.

Zijn jongere ambtgenoot J. J. Prins heeft in den grond der zaak even weinig hart voor de conjecturaal-kritiek, al bleek hij niet ongenegen, bij voorkomende gelegenheden, een lans voor haar te breken. Zoo stelde hij den lezers der *Godg. Bijdr.* ¹ voor, een vers te verwijderen uit den brief aan de Hebreërs, en verzekerde hij tevens, dat men ten onrechte „op het gebied des N. V. van conjecturaal-kritiek nog altijd meer of minder afkeerig is“. Hij roemde meermalen een „gissing“ van Cobet op 1 Kor. II : 4 en gaf elders ² zijn instemming te kennen met de bezwaren tegen „noch machten“ Rom. VIII : 38 en tegen H. XII : 3 van denzelfden brief. Maar tot een nauwkeurig rekening houden met de belangrijkste gissingen uit vroegeren en lateren tijd kwam het evenmin als tot een geregelde, zelfstandige toepassing der conjecturaal-

¹ 1862 ; 609 vv,

² *Theol. Tijds.* 1875 : 308.

kritiek. Getuigen des hoogleeraars mededeelingen omtrent zijn oordeelkundige lessen ¹. Enkele malen zouden wij zelfs eerder meenen een tegenstander dan een vriend onzer kritiek te hooren ². En zeker ontbreekt er wel iets aan de ware belangstelling, wanneer wij den hoogleeraar ³ hooren verklaren, dat hij desnoods zeker vers, als later ingevoegd, uit den tekst wil lichten, hoewel dit toch een „lichtvaardige proefneming“ zou zijn.

Ten slotte kan het ons niet bevreemden, dat de Leidsche faculteit voor theologie, zoomin als die van Utrecht of van Groningen, een school heeft gevormd, waarin de conjecturaal-kritiek vlijtig wordt beoefend. Van het Amsterdamsch Atheen was evenmin iets dergelijks te wachten. De hoogleeraren A. D. Loman en S. Hoekstra hebben bij voorkomende gelegenheden getoond, dat zij gissingen van anderen wisten te waardeeren en de laatste ook, dat hij zich soms op dit gebied wel durft wagen. Toch was hun ijver in dit opzicht niet groot. Loman heeft zelfs eens het glibberig pad der „psychologische exegese“ aanbevolen, ten einde men zich zou „kunnen redden buiten conjecturen“ ⁴. En Hoekstra kon het overkomen, dat hij een gissing afwees „omdat zij alle gezag der MSS. mist en dus den tekst geweld aandoet“, op dezelfde bladzijde ⁵, waar hij voorstelt, dat men zich bij een gissing van zijn vinding nedervleie. Hun ambtgenoot J. G. D. Martens heeft zoo weinig liefde voor de conjecturaal-kritiek, dat hij haar slot-sommen, zelfs bij de meest onmiddellijke aanraking, geen woord van wederlegging waardig acht. In een uitvoering artikel over „het leerstuk van den hemelschen mensch“, *Studiën. Th. Tijdschr.* IV, vereenigt deze hoogl. zich, wat de hoofdzaak betreft, met Straatman's verklarende omschrijving van 1 Kor. XV : 47 en zegt dan, bl. 211, zonder ook maar eenigszins toe te lichten,

¹ *Theol. Tijds.* 1872 : 615—627 en 1874 : 510—520.

² *Godg. Bijdr.* 1862 : 521 v.; 1867 : 607 vv.

³ *De Maaltijd des Heeren*, 1868, bl. 63—64.

⁴ *Godg. Bijdr.* 1862 : 449 vv. ⁵ *Jaarb.* X : 128,

waarom dit niet goed zou zijn: „Datgene los te laten wat Straatman als benevelend afkeurt, is slechts mogelijk, wanneer wij hem volgen in het uitwerpen van vs. 45“.

Al kunnen wij nu ten onzent, zoo min als elders, wijzen op een school, door wier hoofden en leden de conjecturaal-kritiek bloeit; zij bleef toch, behalve bij de genoemden, van tijd tot tijd de opmerkzaamheid tot zich trekken, zoo van vrienden als van tegenstanders. Onder de laatsten trad M. A. Jentink nog eens op; en nu om Joh. XXI, althans grootendeels, met het eenstemmig getuigenis van alle HSS., voor den apostel te behouden, terwijl men op inwendige gronden de echtheid had bestreden; *Jaarb.* IX : 221—248. D. Harting bleef voorshands wantrouwen koesteren. Hij vond het bedenkelijk, dat Vissering een enkele gissing durfde overnemen in zijn vertaling van het N. T.; *N. Jaarb.* 1860 : 501. Mr. Is. da Costa verhief zijn stem tegen Hoekstra, in de onderstelling dat deze een gissing op Rom. IX : 5 had voorgeslagen, als uiterste redmiddel om de godheid van Christus weg te redeneeren; *Jaarb.* X : 706—722. W. Scheffer „verzamelde grieven op het gebied der bijbelverklaring“, *Godg. Bijdr.* 1853, maar hij dacht er niet aan, van conjecturaal-kritiek gebruik te maken. Een besproken gissing wijst hij af met een „om de MSS. mag men niet anders lezen“. Slechts wanneer het de interpunctie geldt, roept hij zegepralend uit: „in dit opzigt heeft geen der MSS. eenig gezag“. Toen er sprake was van een nieuwe vertaling des N. Ts, hetzij door Vissering, hetzij door een synodale commissie, waren de meesten van oordeel, dat men den gewonen tekst moest volgen. Daarvan af te wijken, „hoe weinig wezenlijke waarde die ook bezitte“, achtte een ongenoemde in de *Jaarb.* XIII : 830, „bedenkelijk“, indien de vertaling ten minste tot algemeen kerkelijk gebruik of voor de gansche gemeente moest dienen. F. W. B. van Bell mocht meer hart hebben voor het recht der wetenschap op erkenning en dat der gemeente op een bruikbaren tekst; hij beyal

toch geen conjecturaal-kritiek aan; *Godg. Bijdr.* 1855 : 267 vv. J. R. Wernink juichte het toe, dat Prins — wat dezen „wel niet bezwaarlijk vallen“ kon — het vermoeden der interpolatie van 1 Kor. XV : 1—10 had afgewezen. Hij achtte het in ieder geval „oordeelkundiger“, de weinige woorden die misschien in vs. 4 bezwaar opleveren, uit den tekst te verwijderen, dan vs. 1—10 voor een latere inlassching te houden; *Godg. Bijdr.* 1863 : 502. D.-N. vond in Straatman's „stoutheid“ om 1 Kor. XV : 1—11 „eenvoudig voor onecht“ te verklaren, het bewijs „hoezeer dat getuigenis van Paulus ten aanstoot is“. Met meer waardeering en met argumenten bestreed C. F. Gronemeyer het toestemmend antwoord, door Straatman gegeven op de vraag, of er interpolaties zijn in 1 Kor. XIV. Hij kon wel een gissing op Gal. III : 20 toejuichen, maar wilde niet geheele verzen „uit den tekst werken“. Eens zou hij zich zelfs gewonnen hebben gegeven tegenover een kleine pericoop, 1 Kor. XV : 33^b—35, had Straatman niet bij vernieuwing, op een ongepast oogenblik, zijn vrijzinnigen Paulus ten tooneele gevoerd; *Godg. Bijdr.* 1866 : 960—982. Twee jaar vroeger had E. C. Jungius, in hetzelfde tijdschrift, 1864 : 528—563, 1 Kor. XI : 18—34 nader onderzocht en, tegen de bedenkingen van Straatman, op waardige wijze beproefd te verdedigen als afkomstig van Paulus. J. M. Assink Calkoen wilde wel toegeven, dat de HSS. der oude en niet het minst die der N. T. schrijvers kantteekeningen, invoegsels en wijzigingen van een vreemde hand bevatten; maar hij wenschte „niet dan als uiterste redmiddel“ over te gaan tot het aannemen van interpolaties; *Godg. Bijdr.* 1870 : 337—351. In academische proefschriften zochten G. J. van der Flier, *Hist. krit. ond. naar de echth. v. Rom. XV en XVI*, 1866 (Vgl. *Godg. Bijdr.* 1867 : 140 vv.); P. F. Vigelius, *Hist. krit. ond. n. d. schr. v. Joh. XXI*, 1871, en P. van Veen, *Exeg. ond. naar 1 Kor. XV : 1—11*, 1870, bijdragen te leveren tot verdediging van de echtheid der in behandeling gestelde stukken; waarbij zij geen

aanleiding vonden zich als bijzondere vrienden van de conjecturaal-kritiek te doen kennen.

Intusschen maakten anderen, behalve de reeds vroeger genoemden, bij voorkomende gelegenheden met vrijmoedigheid een enkele gissing. Zoo J. Ab Utrecht Dresselhuis; J. T. Bergman + 1878; J. G. Ottema; R., schrijver in de *Godg. Bijdr.*; U. W. Thoden van Velzen; W. H. van de Sande Bakhuizen¹; H. H. van Witzenburg; W. Franken Azn; P. van Dugteren; J. Breunissen Troost; C. E. B. Uloth; allen in verschillende tijdschriftartikelen. Deze lijst zou nog met enkele namen kunnen worden vermeerderd, indien wij nauwkeurig de stellingen wilden nagaan, geplaatst achter de academische proefschriften, inzonderheid die te Leiden gedurende de laatste twintig jaar zijn verdedigd. Doch wij zouden dan wellicht gevaar loopen, namen te noemen van personen, die zich nimmer aan gissingen waagden.

Iets meer dan de genoemden, ofschoon, naar den omvang en den rijkdom zijner uitlegkundige geschriften te oordeelen, toch uiterst spaarzaam heeft A. H. Blom zich op het besproken terrein bewogen, o. a. in *De brief van Jacobus*, 1869. G. Vissering verstoutte zich enkele malen hetzelfde te doen in zijn vertaling van het N. T. en werd hierin, hoewel slechts steelsgewijze, gevolgd door de bewerkers der Nieuwe Synodale vertaling. J. Jongeneel droeg eenige gissingen voor in zijn *Neue Entdeckungen*, 1868. J. C. Matthes zocht in *De Nieuwe richting*, 2^e dr. bl. 203—204, de oogen van het volk o. a. ook te openen voor het bestaan van interpolaties in het N. T.; en M. A. N. Rovers volgde zijn voorbeeld in de *Nieuw-Testamentische letterk.* 1874, I : 139—141, nadat hij reeds elders voor meer bevoegden proeven van zijn conjecturaal-kritiek had gegeven. De hoogleeraren J. Cramer te Groningen en P. D. Chantepie de la Saussaye te

¹ Mijn mededinger naar Teyler's kroon, wiens arbeid te gelijk met deze verhandeling het licht zal zien.

Amsterdam sloten zich aan bij hen die haar recht van bestaan erkenden. De eerste, door in zijn *Nieuwe bijdragen* II: 2^e st. bl. 85, Joh. XXI een „aanhangsel“ te noemen „dat later aan het Evangelie is toegevoegd“. De ander, door hetgeen hij heeft geschreven in de *Studiën. Th. Tijdsch.* 1877 : 374—378, over Gal. III : 20, en 1878 : 83—142, over „De brieven aan de Korinthiërs“, waar inzonderheid bl. 83—93 de aandacht verdienen om de daar gevonden waardeering van hen, die latere toevoegsels in de Paulinische brieven meenen te hebben ontdekt. Prof. A. Pierson gaf mede, in zijn *Bergrede* 1878, naast blijken van miskenning der conjecturaal-kritiek, enkele proeven van waardeering.

Hoe groot echter de verdiensten mogen wezen van de voortreffelijkste onder de reeds genoemden: de namen bleven nog onvermeld, tenzij ze in het voorbijgaan moesten worden aangestipt, van hen, die onder ons gedurende de laatste jaren het vlijtigst de conjecturaal-kritiek in verband met den tekst des N. Ts hebben beoefend. Zij zijn die van J. H. Holwerda, J. W. Straatman en J. H. A. Michelsen.

Wat Holwerda op dit gebied deed is, voor zoover hij het liet drukken, te vinden in zijn *Uitlegkundige aantekeningen op eenige plaatsen uit het N. T.* 1853; *De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den bijbel, inzonderheid van de schriften des N. Ts*, 1853; *Bijdragen tot de uitlegging v. h. N. T.* 1855; en *Tischendorfs editio 7ma Ni Ti*, geplaatst in de *Nieuwe Jaarb.* 1860 III : 548—597.

Chr. Sepp heeft in zijn bekroonde *Proeve eener pragmat. gesch. der theol. in Ned.* 2^e dr. 1860 bl. 233, waar hij met veel waardeering van de conjecturaal-kritiek spreekt, zijn leedwezen te kennen gegeven, dat Holwerda zijn Grieksche taalkennis, waarin hij gaarne zijn superioriteit erkent, „slechts aanwendt, om er ons dieper van te overtuigen, dat een groot aantal plaatsen van het N. T. voor ons onverstaanbaar is“. Hoe de geleerde prijsverhan-

delaar zoo kon schrijven, met de eerste drie der genoemde werken van Holwerda voor zich, is mij volstrekt onbegrijpelijk. Men zou geneigd zijn te zeggen: ziedaar een nieuw en onverdacht bewijs, hoezeer het godgeleerd Nederland de groote talenten van den Gorkumschen predikant meer bij, trouwens zeldzaam, voorkomende gelegenheden placht te roemen, dan naar eisch te waardeeren en er zijn voordeel mede te doen.

Het is waar, Holwerda heeft op de door Sepp aangehaalde bl. 79 vv. der *Bijdragen* gesproken, alsof hij weinig heil verwachtte van de conjecturaal-kritiek. Maar het is er zoover van daan dat hij haar een „hoogst gevaarlijk middel“ zou hebben genoemd, „om bezwaren uit den tekst weg te nemen“, dat hij juist op die bladzijden bezig is zich te verdedigen tegen de beschuldiging van van Hengel, alsof hij hier een al te „ruim veld voor gissingen“ had meenen te vinden. Holwerda dweept niet met gissingen, ook niet met die van eigen vinding. Dat heeft hij in de genoemde geschriften telkens en telkens bij vernieuwing gezegd. Hij acht „het getal der bedorvene plaatsen in het N. T., welke door emendatie of conjectuur hersteld kunnen worden, niet zeer groot“. Ook dat heeft hij met dezelfde, of met andere woorden, meermalen herhaald. Groot is daarentegen in zijn oog het getal der volstrekt of vooralsnog onherstelbaar bedorven teksten. Hij kan niet meegaan met alle gissingen, onverschillig van wie zij afkomstig zijn, van Bentley of van Valckenaer, van van Hengel of van Scholten; en hij zegt dit niet altijd in vriendelijke bewoordingen. Rom. IX : 5, meent hij in de *Nieuwe Jaarb.* 1858 : 55—100, kan zeer goed zonder gissingen worden verklaard, als men maar niet bang is om te hooren dat Paulus' leer niet overeenstemt met eigen zienswijze. Verschillende gissingen op Joh. XIX : 29 wijst hij af, *Uitl. Aant.* 27 vv., omdat ze hem onhoudbaar voorkomen, ofschoon hij zelf geen betere kan geven. Hij gelooft, *Betr.* 15, te mogen verzekeren, dat verreweg de meeste gissingen uit vroeger dagen „geheel onbruikbaar“ zijn. Maar hij legt die

verklaring af te midden van een warm pleidooi voor de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek. Elders verzekert hij plechtig, *Bijdr.* 101, dat hij een diepen afkeer heeft van het hem ten laste gelegde weghakken. Het is in dezen samenhang, dat hij uitroept: „wil men weten wat eigenlijk weghakken is, men vrage het aan die geleerden, welke Matth. XII : 40, Joann. V : 28, 29 en andere plaatsen, als onechte invoegsels, willen uitmonsteren. Bij het lezen van die conjecturen ging het mij als den wolf in de fabel.“

Inderdaad, Holwerda haalt het „critische snoeimes“ niet haastelijk voor den dag. Hij bezint zich lang eer hij er gebruik van maakt. Maar als het noodig is dan schroomt hij niet, er zich van te bedienen. Alleenlijk, hij wil dit nimmer doen, tenzij langs diplomatischen weg geen licht te krijgen en de kans van welslagen hem duidelijk is geworden. Met slechte gissingen, blijft zijn leus, zijn wij even weinig gebaat als met slechte verklaringen. Als hij de hand aan het werk slaat, stelt hij zich Cobet tot voorbeeld; *Betr.* 93. Evenals deze, heeft hij zich geoefend op de klassieken, voordat hij zich aan de kritiek van den tekst des N. Ts waagde; *Uitl. Aant.* 50. Zijn grondige kennis van het Grieksch en zijn onbevooroordeelde blik op hetgeen de HSS. bevatten, deden hem een heirleger bedorven plaatsen ontdekken. Het is niet bemoedigend voor den lezer, daarop telkens gewezen te worden. Vaak komt men in de verzoeking te denken, dat Holwerda meer lust heeft in het leggen van den vinger op, dan in het genezen van wonden. Toch is dat zoo niet. Ongetwijfeld danken wij aan hem, meer dan aan eenig ander beoefenaar der conjecturaal-kritiek, de kennis van een aantal bedorven plaatsen, tot wier herstel zelfs nog geen poging werd gewaagd. Zeker hadden wij gaarne bij al die gelegenheden den conjecturaal-criticus aan het werk gezien. Toch mogen wij niet vergeten, dat ook die kennis, ofschoon negatief, een positieve waarde heeft. Allermint mogen wij voorbijzien, dat Holwerda een schat van gissingen, soms

zelfs als met kwistige hand, heeft gestrooid over de bladzijden, wier hoofdreden van bestaan gewoonlijk een andere was dan gissingen van den schrijver wereldkundig maken. Misschien moeten wij het mede aan deze omstandigheid wijten, dat van de hier te vinden, maar moeilijk te raadplegen — en daaronder zoovele rijpe — vruchten van conjecturaal-kritiek betrekkelijk weinig wordt genoten.

Meer besproken en bestreden, ofschoon even zeldzaam gewaardeerd en nog minder geroemd, is de oordeelkundige werkzaamheid van Straatman. In zijn strijdschrift over *De realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden*, 1862, bl. 93—97, had hij, ter loops, zijn gevoelens ontvouwd, dat 1 Kor. XV : 1—11 een latere inlassching en niet van Paulus' hand is. De nadere toelichting zou volgen. Aan die belofte werd voldaan door de uitgaaf van het 2^e stuk der *Kritische studiën over den 1^{en} brief van Paulus aan de Korinthiërs*, 1865. Het 1^e stuk was twee jaar vroeger verschenen en bevat hoofdzakelijk oordeelkundige beschouwingen over 1 Kor. XI—XIV. Sedert heeft Straatman nog eenige proeven van zijn kritische studiën betreffende den tekst van het N. T. gegeven in het *Theol. Tijdschrift* II : 24—57; VIII : 400—409; XI : 24—26.

Wij leeren hem uit die verschillende werken kennen als een bijzonder scherpzinnig man, die de oordeelkundige taak, door hem aanvaard, tot op een aanzienlijke hoogte volbrengt. Het is hem gebleken, dat de conjecturaal-kritiek wel in beginsel gehuldigd, maar in de praktijk schier nimmer wordt toegelaten. Toch heeft zij een veel omvattende roeping te vervullen. De tekst van het N. T. is niet zoo zuiver tot ons gekomen als de gangbare eerbied voor den overgeleverden vorm schijnt te onderstellen. Men heeft in de 1^e en in de 2^e eeuw de schriften des N. Ts, met name de Paulinische brieven, jammerlijk verontreinigd, door grootere en kleinere inlasschingen, wijzigingen en uitlatingen. Deels geschiedde een en ander toevallig, uit onkunde of uit

misverstand; maar voor het grootste gedeelte opzettelijk, om Paulus te laten zeggen, wat men gaarne als van zijn lippen zou hooren en om het beeld van den grooten heidenapostel zooveel mogelijk te doen gelijken op dat van zijn tegenstander Petrus. Het streven naar katholiciteit, of de zich vormende katholieke kerk, is de hoofdschuldige.

Van die onderstelling uitgaande, ziet Straatman de sporen van opzettelijke tekstvervalsching van joodsch-christelijken huize, ook waar minder ergdenkende lezers die onmogelijk kunnen ontdekken. Het is een der zwakke zijden zijner kritiek, die de waardeering, waarop zij aanspraak mag maken, vaak in den weg staat. Zijn kracht ligt in het ontleden en toetsen van de in behandeling genomen plaatsen aan de strenge eischen van logica, grammatica en historie. Hij kan niet gelooven, zoolang men hem niet van het tegendeel zal hebben overtuigd, dat Paulus niet een man zou geweest zijn uit één stuk, maar dat hij zichzelf gedurig zou hebben tegengesproken en daarbij vaak zoo weinig wist wat hij schreef, dat hij onzin te lezen gaf. Waar hij dergelijke dingen aantreft, moet hij wel denken aan bedorven teksten. Geen dogmatisch vooroordeel staat hem bij kritiek en exegeze in den weg, behoudens dat ééne, de reeds genoemde schaduw van den altijd hem vergezellenden joodsch-christelijken interpolator, waarnaast natuurlijk nu en dan, gelijk bij alle exegeten en critici, de onderstelde juistheid van een vroeger gegeven verklaring moet worden geplaatst. Maar dat het eigen gevoelen niet overeenstemt met dat van den apostel, gaat Straatman zoo min aan als Holwerda en vele anderen, die in den nieuweren tijd hun persoonlijke overtuigingen hebben weten los te maken van het verkapte, zoowel als van het volstrekke gezag des bijbels. In dien zin is Straatman onbevooroordeeld, vrij. Nooit laat hij dit dieper gevoelen, dan waar hij, gelijk gewoonlijk bij den aanvang van zijn onderzoek, het kritisch oor leent aan de maestro's, of die als zoodanig worden geacht, op het gebied der exegeze.

Als hij met meesterhand de innerlijke onwaarschijnlijkheid van de door hen gegeven verklaringen, of wat daarvoor moet doorgaan, heeft aangewezen, is het in den regel tevens duidelijk geworden, dat samenhang, redebeleid, spraakgebruik en historische data, alle te zamen of enkele van deze, de slotsom wettigen: de overgeleverde tekst is bedorven.

Nauwelijks heeft Straatman het zoo ver gebracht, of hij slaat gissingen voor, hetzij om den tekst te wijzigen, hetzij — wat veelvuldiger voorkomt — om eenige woorden of volzinnen daaruit te lichten. Desnoods stapelt hij een paar, tot drie en meer gissingen op elkander, om te verklaren hoe het één uit het ander en ten slotte de bedorven tekst, dien wij voor ons hebben, kan ontstaan zijn. Hij rust niet voordat hij dit, naar hij meent, heeft aangetoond. Hij komt er niet gemakkelijk toe om een plaats onherstelbaar bedorven te noemen, of zichzelf voor als nog niet bij machte om het oorspronkelijke te herstellen. Evenmin denkt hij er ernstig aan te beproeven, of langs diplomatischen weg wellicht het vereischte licht kan worden aangebracht. Gewoonlijk gaat hij uit van de onderstelling, dat van die zijde nagenoeg al het mogelijke reeds is verricht en hij wordt dan wel eens, hoe vreemd het moge klinken, het slachtoffer van te groote vasthoudendheid. Redenen waarom zijn gissingen niet altijd betrouwbaar en ook niet altijd noodig zijn.

Straatman is dikwerf niet voorzichtig genoeg en te haastig in het maken van gissingen. Misschien moet dit weder ten deele worden toegeschreven aan de dwaling, waarin hij blijkbaar verkeert, dat hij ongeveer de eerste is in Nederland en misschien wel in Europa, die heeft ontdekt dat conjecturaal-kritiek op den tekst des N. Ts kan en mag worden toegepast. In overeenstemming met dit naïeve gevoelen is de tastbare minachting, die deze vriend van de kritiek, behoudens spaarzame uitzonderingen, aan den dag pleegt te leggen voor den arbeid van oudere en jongere beoefenaars der hoog door hem gewaardeerde wetenschap.

In dit opzicht staat Michelsen, die zelf reeds meer dan eenmaal had verdiend door Straatman met eere te worden vermeld, ver boven den voormaligen predikant der Doopsgezinden te Groningen. Hij maakt gebruik van wat hij bij tijdgenooten en bij ouderen vindt. Wanneer hij dit niet meer doet dan werkelijk het geval is, schijnt dit eeniglijk het gevolg te zijn van de algemeene, mitsdien ook hem aanklevende onbekendheid met hetgeen de voorgeslachten op dit gebied hebben verricht. Wij allen lijden onder de heerschappij van kommentaren als die van de Wette en Meyer, en van zoogenaamde kritische tekstuitgaven als die van Tischendorf. De invloed van een akademisch onderwijs in de exegese, waarbij weinig, ook wel niets, werd vernomen van een conjecturaal-kritiek, die behoort toegepast te worden op den tekst des N. Ts, laat zich gevoelen, zelfs bij de beste beoefenaars dier kritiek.

In scherpzinnigheid staat Michelsen bij Straatman niet achter. Ook niet in deugdelijke kennis van het Grieksch. En, ongelukkig genoeg, evenmin in wat men kritische stoutheid, ik zou liever zeggen: voorbarigheid in het oordeelen, heeft genoemd. Zijn gissingen dragen dikwerf den stempel van meer of minder vernuftige invallen, waarop dan zonder bedenken wordt voortgebouwd, als ware het op een grondslag, niet van zand, maar van graniet. Hij gunt zich vaak den tijd niet, of acht het niet der moeite waardig, om rekenschap te geven van zijn oordeelkundige daden. Hierin heeft Straatman zich immer zijn meerdere betoond. Maar boven dezen munt wederom Michelsen uit in het vlijtig raadplegen van den kritischen voorraad, inzonderheid handschriftelijke lezingen, en in het zorgvuldig onthouden, dat wij allermint zijn gebonden aan de overgeleverde interpunctie.

Zijn arbeid mag ten slotte, evenals die van Straatman, ondanks de aanklevende gebreken, zeer verdienstelijk heeten. Het pleit allermint tegen den schrijver, dat hij *Het Evangelie van Marcus*, waaryan het *eerste gedeelte* in 1867 te Amsterdam bij Funke is

verschenen, voor de helft in handschrift heeft moeten bewaren. De belangstelling was van de zijde der koopers te gering, dan dat de uitgaaf kon worden voltooid. Intusschen bezitten wij ongetwijfeld het meeste, en dat is niet weinig, wat Michelsen als beoefenaar van de conjecturaal-kritiek voor den tekst van ons 2^e Evangelie heeft gedaan. Wat hij verder van dergelijke studiën openbaar maakte, kan men vinden in het *Theol. Tijdschrift* VII : 421—429; IX : 155—169; X : 70—81; XI : 215—224.

Eigenaardig knoopt zich ten slotte aan den naam van Michelsen die van zijn leermeester in de kennis der klassieken te Haarlem, S. A. Naber, vast. Deze Amsterdamsche hoogleeraar schreef *ΤΙΙΕΡ ΤΑ ΕΣΚΑΜΜΕΝΑ*, keurige en voor de conjecturaal-kritiek belangrijke bladzijden, in *Mnemosyne* 1878, p. 85—104. Zij doen den wensch ontstaan, dat velen, even bevoegd en in staat om mede te spreken als hij, en ook hij zelf nog meermalen, gelijk de literatoren der voorgaande eeuw en Cobet soms in de onze, hun leest mogen verlaten. Wij zullen het hem desgevorderd gaarne vergeven, dat hij eigenlijk, voor verreweg het grootste gedeelte, geen gissingen voordraagt op den tekst van het N. T., maar op dien ad fidem codicis Vaticanani geleverd door Kuenen en Cobet. Dit onderscheid heeft echter niet veel te beteekenen. De gevolgde methode leidt hoogstens, gelijk in het onderhavige geval, tot het mededeelen van een paar „gissingen“, die wij reeds door Tischendorf als handschriftelijke lezingen kenden; terwijl misschien bij een enkele andere gelegenheid de nu wel wat verwaarloosde lezingen dienst hadden kunnen doen. Niemand meene intusschen dat Naber zich als een lichtvaardig criticus heeft doen kennen. Wel spreekt hij gewoonlijk zeer bepaald en blijkbaar vast vertrouwende op de juistheid van zijn oordeel; maar hij is niettemin hoogst omzichtig in het wagen van gissingen, wat zelfs dan moet worden toegegeven, als men niet of niet geheel door zijn meestal beknopt samengeperste redenen mocht overtuigd zijn. De medegedeelde gissingen betreffen inzon-

derheid den tekst der Handelingen; maar ook tot herstel van dien der evangeliën en der brieven werden enkele pogingen gewaagd.

Spoediger dan men bij het stellen der voorgaande regelen zou hebben durven verwachten, heeft Naber *ΜΕΥΤΕΡΟΝ ΑΥΘΙΣ* geschreven, in *Mnemosyne* 1878, p. 357—372. Dit stuk is een waardig vervolg van het bovengenoemde. Het bevat een reeks gissingen, die de overweging van alle belangstellenden ten volle verdienen. Daarnaast: enkele behartigenswaardige wenken betreffende de uitlegkunde en een paar proeven van diplomatische tekstkritiek. De tekstuitgaaf, door Kuenen en Cobet naar den Vaticanus bezorgd, bleef het uitgangspunt van den schrijver. Maar het verwaarloozen van lezingen, die anderen door den druk tot het gemeen goed van allen hebben gemaakt, behoort thans tot de uitzonderingen, evenals het voorbijzien van gissingen, die reeds elders werden voorgedragen ¹.

Dat deze tweede reeks gissingen minder belangwekkend is, dan de eerste, zou ik niet durven beweren met den verslaggever van Naber's arbeid in het *Theol. Tijdschrift* 1880, bl. 74—97. Daarentegen zal zijn vermoeden wel juist zijn, dat het hem ging als den toeschouwer bij den wedloop met zijn hindernissen, die allengs gewend aan de stoute sprongen van den *δοουεὺς*, zijn opgetogenheid voelt verflauwen ². De geachte schrijver, H. P. Berlage, moge bij deze gelegenheid zelf een gissing wagen, hij heeft toch blijkbaar niet veel kennis genomen van Naber's voorgangers op dit gebied en daardoor niet bespeurd, dat de Amster-

¹ Het zou niet moeilijk zijn te bewijzen, dat de laatstgenoemde verbetering een vrucht is van Teyler's vraag naar een verhandeling over conjecturaalkritiek. Intusschen blijkt uit dit feit bij vernieuwing, van hoeveel belang het is, de verspreide gissingen te verzamelen. Zie boven bl. 6, 10, 11.

² Bovendien was hij kennelijk met zijn opstel over de eerste reeks gereed, toen de tweede hem in handen kwam. Onjuist is de opgaaf, dat de beide stukken in verschillende jaargangen van *Mnemosyne* zouden voorkomen.

damsche hoogleeraar soms een overbodig werk verrichtte. Zijn verslag is een welverdiende hulde aan den schrijver, een toelichting van eenige, een bestrijding van andere der door hem voorgedragen gissingen, waarbij hijzelf zich doet kennen als een bedachtzaam vriend van de conjecturaal-kritiek.

Een ander, niet minder verrassend bewijs van toenemende belangstelling ten onzent in dezen tak van wetenschap, werd kortelings geleverd door den Doopsgezinden predikant D. Harting te Enkhuizen. In Mei 1879 trad deze geleerde voor zijn medeleden van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, in haar gewone vergadering, Afdeeling *Letterkunde*, op met een *Bijdrage tot de vaststelling van den tekst der Schriften van het N. T.*¹. Na een zaakrijke herinnering van den treurigen toestand, waarin de HSS. ons den bedoelden tekst hebben overgeleverd, besprak hij den weg, waarlangs wij, zoo immer mogelijk, den oorspronkelijken inhoud van de Schriften des N. Ts zullen kunnen terugvinden. Met nadruk zocht hij te betoogen, hoe de oude, nog altoos gevolgde, de diplomatische, wel beschouwd slechts leidt tot schromelijke willekeur en eigenlijk niets meer dan een bloot conventioneelen maatstaf aan de hand doet. Noch de oudheid, noch de innerlijke waarde, noch het groote aantal der aanwezige HSS. kan den nog schier algemeen gehuldigten regel van tekst-kritiek wettigen. De zoogenaamde regelen, vastgesteld voor het onderzoek en het gebruik der codices, verdienen slechts een katechismus van diplomatische casuïstiek te heeten. Men handelt willekeurig en in strijd met de kennis, die men sedert lang heeft betreffende den bedorven toestand van alle HSS., als men bij voortduring weigert in de uitgave van den tekst iets op te nemen, wat niet door het gezag der HSS. bevestigd wordt. Die methode, meende Harting, heeft haar tijd gehad en moet

¹ Opgenomen in de *Verlagen en Mededeelingen der K. A. v. W. Afd. Letterkunde*, 2^e Reeks, Dl. IX : 46—70.

plaats maken voor de „streng wetenschappelijke“, waarbij aan de gissing volle recht wedervaart, gelijk dit sedert lang op elk ander gebied van letterkunde geschiedt. Juist in onze dagen kan de nieuwe arbeid begonnen en met hoop op een goeden uitslag worden voortgezet, nu de kritische voorraad zoo groot is, dat wij nauwelijks met eenige waarschijnlijkheid kunnen vermoeden, dat nog weer nieuwe vondsten den reeds aanwezigen schat zullen komen vergrooten; en nu men in de beoefening der onmisbare hulpwetenschappen groote schreden vooruit heeft gedaan. Palaeografie, grammatiek, lexicografie, de bewerking der concordantiae, hermeneutiek, alles werkt samen om het herstellen van den tekst, mede door gissingen, mogelijk te maken. De gevaren van het subjectivisme blijven bestaan. Maar deze kunnen overwonnen worden door samenwerking.

Ten slotte stelde Harting voor „dat eene commissie of gezelschap van deskundigen zich vormde, met het doel, eene volgens zuiver wetenschappelijke regelen bewerkte kritische uitgave van het Nieuwe Testament tot stand te brengen. Eene zoodanige vereeniging, die de te verrichten taak onder hare leden verdeelde, doch tevens zich tot regel stelde het door elk afzonderlijk bewerkte tot het voorwerp van een gemeenschappelijk onderzoek te maken, en alleen aan datgene in den tekst eene plaats te geven, wat daarin omnium consensu verdiende opgenomen te worden, — zulk eene vereeniging zou waarborgen van zorgvuldigheid en nauwkeurigheid aanbieden, die aan iederen bloot individueelen arbeid uit den aard der zaak moeten ontbreken.“

Dat voorstel vond in de Akademie weinig bijval, doch niet omdat men den diplomatischen boven den hier aanbevolen „streng wetenschappelijken“ weg meende te moeten verdedigen. Met name zocht Prof. Kuenen aan te toonen, hoe de welgemeende raad van Harting als onpraktisch en onuitvoerbaar moest worden afgewezen.

Intusschen had de geachte spreker uit Enkhuizen zegevierend

bewezen, hoezeer hij zijn ouden twijfel aan de deugdelijkheid en de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek ¹ heeft overwonnen. Zijn warm pleidooi voor de vroeger verdachte, toegelicht met enkele sprekende proeven, schenkt hem een eereplaats onder haar vrienden. Het weinige, dat van den ouden zuurdeesem nog is achtergebleven, zal gewis mede worden uitgezuiverd, zoodra de erkenning zal zijn gewonnen, dat de grenzen tusschen een „interpolatie van grooter of kleiner omvang“ en de invoeging van een enkel woord of van eenige letters, moeilijk zijn aan te wijzen, en dat elke invoeging, onverschillig of haar lengte een paar millimeters dan wel eenige decimeters bedraagt, den oorspronkelijken tekst verontreinigt en mitsdien langs streng wetenschappelijken weg moet worden verwijderd.

Wanneer theologen als Holwerda, Straatman en Michelsen — naast welke thans ook Harting mag worden genoemd, waartoe in het najaar van 1878 de vrijmoedigheid moest ontbreken — bijgestaan door literatoren als Cobet en Naber, de handen ineen wilden slaan; hoe spoedig wellicht zouden wij dan niet in het bezit kunnen komen van een Grieksch N. T., waarop wij nog altijd wachten, waarin ook de conjecturaal-kritiek haar werk zoo goed mogelijk heeft verricht, al zou het stellig jaren, misschien eeuwen na dien, voor betering vatbaar blijven. Wat tot heden de beste beoefenaars dier kritiek ons gaven, zijn proeven, die, hoe belangrijk ook, te veel het karakter dragen eener tijdelijke liefhebberij en te veel op zichzelf staan, om te leiden tot het bezit van een mede door gissing herstelden tekst. Scholten gaf iets in dien geest voor het Johannesevangelie ². Michelsen ging een schrede verder met het oog op Marcus ³. Weisse deed het meeste in die richting, voor eenige Paulinische brieven ⁴. Velen

¹ Zie boven bl. 85 en 92.

² Zie zijn *Ev. n. Joh.* bl. 58—80.

³ *Het Ev. v. Markus* bl. 7—30.

⁴ *Beiträge.*

hebben bijdragen geleverd, zoo ten onzent als in den vreemde. Waar sluimert de philoloog-theoloog, die, toegerust met de noodige talenten, al dezen arbeid verwerken en aanvullen kan en bereid is, ons uit den tijd der voorbereiding tot dien der volledige toepassing van de conjecturaal-kritiek op den tekst der Schriften des N. Ts over te brengen?

Of hebben wij daaraan geen behoefte?

Laat ons zien.

Tweede Deel.

NOODZAKELIJKHEID DER CONJECTURAAL-KRITIEK.

Nadat zoovelen in ouden en nieuweren tijd, van Origenes af tot Lachmann in Duitschland, Linwood in Engeland en Straatman¹ in Nederland toe, hebben betoogd hoe noodzakelijk het is, de conjecturaal-kritiek toe te passen op den tekst van de Schriften des N. Ts; kan het overbodig schijnen, dit andermaal te beproeven. Aan hetgeen zij, alsook Wettstein, Valckenaer, Venema, Verschuur, Michaelis, Wassenbergh, Schleiermacher en Holwerda dienaangaande hebben opgemerkt, valt niets wezenlijks toe te voegen. Zij zelve moesten reeds, dikwerf zonder het te weten of te bedoelen, in herhalingen vallen van hetgeen anderen vóór hen, soms beter en vollediger, reeds jaren geleden hadden gezegd.

Toch mag een vernieuwde behandeling der oude stof te dezer plaatse niet achterwege blijven, al dreigt het gevaar, dat de deskundige lezer hier in hoofdzaak terugvindt wat hij zich elders zag aangewezen. Het schijnt echter niet noodig, de noodzakelijkheid te bespreken van de toepassing der kritiek in het algemeen op den tekst van de Schriften des N. Ts. Haar mogen

¹ Men zou nu voor dezen naam kunnen lezen: Harting,

wij, voor ditmaal althans, boven allen twijfel verheven achten, na hetgeen Heringa en Doedes in hun bekroonde prijsverhandelingen, benevens vele ouderen en jongeren in handboeken, redevoeringen en tijdschriftartikelen dienaangaande met afdoende bewijzen hebben in het midden gebracht.

De vraag, die ons alleen mag en moet bezighouden, is deze: behoort de gissing al dan niet te worden toegelaten onder de hulpmiddelen, waarvan de oordeelkundige zich bedient, wanneer hij zijn krachten wijdt aan het herstel van den oorspronkelijken, of aan de verbetering van den overgeleverden tekst van de schriften des N. Ts? Wie zich, met Lachmann, ten doel stelt den tekst te bezorgen, zooals die gewoonlijk werd gebruikt in de vierde eeuw, behoeft bij deze vraag niet stil te staan. In zoover, maar ook in zoover alleen, hangt haar beantwoording af van het doel, dat men zich bij de beoefening der tekstkritiek voor oogen houdt. Of wij met Doedes mogen verwachten, althans trachten, het oorspronkelijke weder te vinden? Of wij met Schleiermacher moeten verklaren: wij zullen nooit verder komen dan den meest verbreiden tekst der vierde eeuw? Dan wel, of wij, met Tischendorf's VIII^a, voor het minst tot de dagen van Irenaeus kunnen opklimmen? Dat mag voor het oogenblik onbeslist blijven. Bij de vraag naar de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek gaan wij eenvoudig uit van de onderstelling, dat wij in ieder geval den oorspronkelijken tekst zoo dicht mogelijk behooren te naderen en ons derhalve niet mogen tevreden stellen met een uitgaaf, die nog voor verbetering vatbaar is.

Men heeft die noodzakelijkheid ontkend en gezegd: de diplomatische kritiek is voldoende ter bereiking van het omschreven doel.

Wij zullen niet herhalen, wat reeds in de inleiding, bl. 2—3, werd opgemerkt, dat elke oordeelkunde, dus ook de oorkondelijke, zich uit haar aard reeds met gissingen bezig houdt; weshalve het minstens zonderling klinkt den criticus, wie hij overigens moge

zijn, te hooren verzekeren, dat hij zich niet met conjecturen wenscht in te laten. Hij die erkent — wat geen beoefenaar der tekstkritiek in onze dagen zal weigeren — dat ons in de uncialen eigenlijk slechts *literarum elementa* zijn gegeven, zal geen der oudste HSS. kunnen lezen of voor den minder ontwikkelde leesbaar kunnen maken, zonder een heirleger gissingen te wagen, betreffende de verdeeling der letters in woorden en der woorden in volzinnen, het plaatsen van leesteevens en het bijvoegen van accenten. Gissingen, die vaak alles behalve onschuldig kunnen heeten en niet zelden den grootsten invloed hebben op de verklaring van het geschrevene.

De consequentie vordert ongetwijfeld, dat wie als diplomaat met vrijmoedigheid gist, voor dergelijken geestesarbeid niet terugdeinst, zoodra hij de kringen der diplomatie heeft verlaten. Maar de mensch is nu eenmaal niet altijd consequent; en, wat in dit geval alles afdoet, het onderzoek — de beoordeeling van de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek — betreft juist de vraag, of men hier gehouden is consequent te zijn.

De meesten zien zelfs niet in, hoe hier van consequentie sprake kan zijn. Want, meenen zij: die den tekst diplomatisch behandelt, gist *met* en die de conjecturaal-kritiek toepast, gist *zonder* *literarum elementa*. Het laatste zou echter nog bewezen moeten worden en is stellig in vele gevallen onjuist. Niemand zal b. v. beweren, dat Naber geen rekening hield met de *literarum elementa*, toen hij voorstelde $\Delta\text{EN}\Delta\text{P}\text{O}\Upsilon$ Openb. VII : 1 te veranderen in $\Delta\text{N}\Upsilon\Delta\text{P}\text{O}\Upsilon$; $\acute{\alpha}\text{πα}\chi\theta\eta\text{ναι}$ Hand. XII : 19 in $\acute{\alpha}\text{πα}\lambda\lambda\alpha\chi\theta\eta\text{ναι}$; $\sigma\acute{\tau}\epsilon\mu\mu\alpha\tau\alpha$ Hand. XIV : 13 in $\acute{\pi}\acute{\epsilon}\mu\mu\alpha\tau\alpha$; $\acute{\alpha}\text{πα}\gamma\acute{\gamma}\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\text{ν}\tau\alpha\varsigma$ Hand. XV : 27 in $\acute{\alpha}\text{πα}\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\omicron\upsilon\text{ν}\tau\alpha\varsigma$; $\acute{\epsilon}\tau\epsilon\rho\omicron\upsilon\text{ν}$ Hand. XVII : 7 in $\sigma\phi\acute{\epsilon}\tau\epsilon\rho\omicron\upsilon\text{ν}$; $\text{T}\text{I}\text{M}\text{I}\text{A}\text{N}$ Hand. XX : 24 in $\text{Z}\text{H}\text{M}\text{I}\text{A}\text{N}$; $\delta\upsilon\text{ν}\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon$ Hand. XXVII : 15 in $\delta\upsilon\text{ν}\acute{\alpha}\mu\epsilon\text{ν}\omicron\upsilon$; $\acute{\alpha}\pi\omicron$ in $\acute{\upsilon}\pi\omicron$, en omgekeerd, op tal van plaatsen¹. Nu hebben zeker niet alle gissingen een even onschuldig voorkomen als

¹ Men vindt deze en een menigte soortgelijke voorbeelden in Dl. III.

deze. Dikwerf wijkt de conjecturaal-criticus geheel en al af van de gegeven grondstof voor den bouw van woorden en volzinnen; maar nooit houdt hij op, daarmede eenige rekening te houden. Ten slotte verbindt hij zijn gissing toch weer aan hetgeen hij geschreven vond. Hoe zijn verhouding moet heeten tegenover de *literarum elementa*, is eigenlijk slechts een vraag van meer of minder. Zij wisselt af tusschen bijkans volstrekten eerbied en schijnbaar volledige veronachtzaming. Maar daarmede is dan ook de stelling geoordeeld, dat hij *zonder* en zijn diplomatische broeder *met* *literarum elementa* pleegt te werken; zoodat hierin het karakteristieke onderscheid tusschen beiden zou bestaan, wanneer de een zich, zoowel als de ander, aan gissingen waagt. De kloof, die in dit opzicht den meest rechtzinnigen conjecturaal-criticus van den meest vrijzinnigen diplomaat scheidt, is uiterst gering. In beide kampen komen onderling afwijkende zienswijzen voor, die van vrij wat meer beteekenis zijn. Aan de uiterste rechterzijde staat de man, die in beginsel de noodzakelijkheid der tekstkritiek erkent, maar zich krampachtig vastklemt aan den receptus, waarvan hij in de praktijk tittel noch jota loslaat; en aan de uiterste linkerzijde de vriend van het onbesuisde „hakken en snijden“, die zweert bij de mogelijkheid van zijn speelsche gedachten. Tusschen beiden bevindt zich een lange reeks oordeelkundigen, die elkander de hand reiken en aldus een wel gesloten schakel vormen.

Daar is een geleidelijke overgang van de oorkondelijke tot de conjecturaal-kritiek. Wie de eerste beoefent, zet vaak, zonder er aan te denken, den voet op het gebied der andere. Dan ziet menigeen zich door de logica genoopt, de noodzakelijkheid der laatstgenoemde te erkennen. Doch anderen trekken zich terug en houden vol, dat het geheel iets anders is, als diplomaat een keus te doen tusschen verschillende lezingen, of uit te maken wat in een bepaald HS. uit de *literarum elementa* gelezen moet worden; én lezingen voor te stellen, waarbij één of meer letters door den oordeelkundige zelf met bewustheid zijn veranderd in

den gevonden tekst. Zij achten zich, met Meyer en Tischendorf *passim*, gerechtigd te gissen, dat bepaalde lezingen uit gissingen ontstaan en daarom verwerpelijk zijn. Zij meenen dat zij mogen veranderen wat in hun oogen schrijffouten zijn, al zijn de gebrek-kig bijeengevoegde letterteekens voor twee of meer uitleggingen vatbaar. Maar afwijken van het geschrevene, iets doorhalen wat in alle HSS. wordt gevonden, iets bijvoegen wat overal ontbreekt; dat durven zij niet. In dien zin wijzen zij de conjecturaal-kritiek af.

Welnu, laat ons dan met het oog op dezen — afgezien van het consequente of het inconsequente van hun gedrag — de vraag naar de noodzakelijkheid dier kritiek trachten te beantwoorden.

Op zichzelf genomen, is het zeker niet waarschijnlijk, dat men zich van gissingen zal kunnen onthouden, wanneer men beproeft den oorspronkelijken tekst van de schriften des N. Ts weder te vinden. Hoe veelvoudig was niet de aanleiding tot het binnensluipen van allerlei fouten, zelfs al denkt men niet aan opzettelijke veranderingen. Het oog kon afdwalen, het oor een verkeerden klank opvangen, de hand zich verschrijven. Al wat men van dien aard pleegt op te sommen, ter verklaring van het ontstaan der verschillende lezingen, is ook reeds van toepassing op het eerste afschrift van het oorspronkelijke werk. Bovendien konden daarin, mede door kwade bedoelingen, opzettelijke wijzigingen zijn aangebracht, wanneer nl. de overschrijver te recht of te onrecht meende, dat hij bij den apostel of den evangelist een fout had ontmoet, die in een onbewaakt oogenblik aan diens schrijfstift ontvloden, en bij het nalezen over het hoofd gezien, dan wel het gevolg was van de onachtzaamheid van des auteurs amanuensis. Ook konden de lezers van het oorspronkelijke werk, voordat het voor de eerste maal werd afgeschreven, kantteekeningen hebben gemaakt, die reeds door den eersten afschrijver voor authentieke bijvoegsels gehouden en mitsdien in den tekst

werden opgenomen. Werd nu dit eerste afschrift op zijn beurt afgeschreven, dan gingen de fouten en gewaande verbeteringen in de volgende afschriften over; óf ze werden ontdekt en zooveel mogelijk hersteld, maar in het laatste geval zeker niet altijd even gelukkig en voldoende, zoodat niet zelden het zorgvuldig verpleegde kleinkind nog minder dan de oudste zoon op den vader geleek.

Nu is het ongetwijfeld mogelijk, dat van één oorspronkelijk werk door onderscheiden personen zooveel afschriften zijn genomen, dat een nauwkeurige vergelijking van deze nog na verloop van eeuwen den echten tekst aan het licht kan brengen. Het laat zich kwalijk denken, dat b. v. tien afschrijvers allen dezelfde fouten maken. Evenwel ook dit is mogelijk. Maar het behoeft ons hier niet verder bezig te houden. Want wij bezitten die onderstelde verschillende afschriften van het oorspronkelijke niet. Het is evenzeer mogelijk, dat onze HSS. afstammen van één als van tien of meer eerste afschriften; en niemand kan ons zeggen in welken — wie weet in hoe onuitrekenbaar verren — graad van bloedverwantschap een bepaald HS. staat tot den oorspronkelijken tekst.

Onder deze omstandigheden kan het allerminst een lichtvaardige gevolgtrekking heeten, als men met het oog op de schriften des N. Ts verklaart: een tekst, die gedurende 14 à 15 eeuwen door aanhoudend af- en wederom afschrijven moest worden bewaard, is hoogstwaarschijnlijk op enkele of op vele plaatsen zoo bedorven, dat hij niet zonder het maken van gissingen kan worden hersteld.

Dit vermoeden wordt bevestigd door hetgeen de geschiedenis der kritiek ons leert aangaande den arbeid van andere oude schrijvers. Men vindt dien in den regel niet terug zonder zich aan gissingen te wagen. Daar heeft men dan ook, sedert de renaissance, de conjecturaal-kritiek met den gelukkigsten uitslag beoefend. Niemand, hoe afkeerig overigens van haar toepassing op gewijde, soms ook op ongewijde teksten, die dit ontkent. De

meesten geven het zelfs te gereeder toe, naarmate zij minder willen hooren van een beoordeeling naar dezelfde methode van den tekst des N. Ts. Dan verzekeren zij ons, met Bouman b. v., dat de conjecturaal-kritiek „onontbeerlijk is, waar wij met schrijvers te doen hebben, als Vellejus Paterculus, wien het vernuft van Ruhnkenius, uit den éénen, hoogst gebrekkigen *Codex Murbacensis*, veelal meesterlijk verbeterde; of als Xenophon Ephesius, wiens tekst op vele plaatsen door Hemsterhuis zoo gelukkig hersteld werd, dat zijne gissingen naderhand door een later gevonden Handschrift bevestigd werden“¹.

Waarom zullen wij nu den tekst der klassieken naar een anderen, strengeren maatstaf meten, dan die voldoende wordt geoordeeld tegenover den tekst des N. Ts? Of, omgekeerd, hier niet noodig achten een kritiek, die ginds onmisbaar wordt genoemd?

Toch niet, omdat de tekst des N. Ts in tamelijk onbedorven toestand tot ons is gekomen? Men mocht het meenen, wanneer men een net gedrukt Grieksch N. T. zonder aantekeningen in handen neemt, en zonder grondige kennis van taal, stijl, geschiedenis en eischen der logica, vluchtig doorleest. De beoefenaars der tekstkritiek zijn beter ingelicht. Allen zonder onderscheid. Zij weten, dat de tekst in den overgeleverden vorm vaak allerjammerlijkst bedorven en uiterst moeilijk te herstellen is. Naarmate hun studiën in omvang en in diepte winnen, wordt deze overtuiging levendiger en vaster. Het is opmerkelijk hoe zeer bevoegde beoordeelaars, ieder op zijn beurt, den meer opzettelijk door hen onderzochten tekst bij uitstek, boven dien van andere schriften uit den Nieuw-Testamentischen bundel, bedorven hebben genoemd. Michelsen, de schrijver van *Het Evangelie van Marcus*, vond tekstkritiek bij geen boek zoo noodzakelijk als bij het tweede Evangelie. Naber oordeelde zoo over de *Handelingen*, toen hij

¹ *De Godgeleerdh. en hare beoef.* 306.

aan de lezers van *Mnemosyne* inzonderheid gissingen omtrent den tekst van dit werk mededeelde. Weisse vond een menigte interpolaties in de Paulinische brieven; alleenlijk niet in die aan de Korinthiërs. Deze liet hij, behoudens de vraag naar de samenstelling van den tweeden, buiten behandeling. En Straatman verwierf zich zijn grootste lauweren als conjecturaal-criticus, juist door zijn studiën over de meer opzettelijk door hem onderzochte brieven aan de Korinthiërs.

De reden, waarom men bij de beoordeeling van den tekst des N. Ts geen gissingen wil toelaten, terwijl men ze bij de behandeling der klassieken vaak onontbeerlijk acht, bestaat ook niet in een onderstelde volstrekte of betrekkelijke zuiverheid van den tekst. Men meent tot zijn herstel genoeg te hebben aan de oorkondelijke kritiek, omdat wij hier een groot aantal HSS. te hulp kunnen roepen, wat bij andere oude schrijvers niet, althans nooit in zoo sterke mate het geval is. De veelheid der HSS. zou de conjecturaal-kritiek overbodig maken, te meer nu er een aantal oude overzettingen zijn, en aanhalingen bij oude schrijvers, op wier gezag men zich mede dikwerf kan beroepen. Men deinst terug voor de onderstelling, die de conjecturaal-criticus bij zijn arbeid huldigt, dat zoovele getuigen allen dezelfde fout of dezelfde vergissing zouden hebben begaan.

Die veelheid van getuigen is echter in de werkelijkheid minder gewichtig dan zij bij de eerste kennismaking schijnt te zijn. Immers, niet allen treden op met een zelfstandige verklaring. Niet allen zijn gelijk te stellen met oog- en oorgetuigen. Misschien, ja hoogstwaarschijnlijk kan zelfs niet één hunner op dien titel aanspraak maken. Zij deelen slechts mede, wat zij, overdrachtelijk gesproken, van „hooren zeggen“ hebben. Zij schreven elkander na en namen, naast goede, ook verbasterde lezingen en fouten over. Wanneer de bron, waaruit geput werd, troebel was, smaakt zoo min een glas als een enkele druppel water. Honderden getuigen, die — laat ons aannemen: te goeder trouw — in

dwaling verkeeren, kunnen evenmin iets bijdragen om de waarheid aan het licht te brengen, als één enkele, die niet recht op de hoogte is van de in behandeling gestelde zaak.

Men meent met reden, dat de dagen voorgoed verstreken zijn, toen men bij de oorkondelijke tekstkritiek de getuigen telde, in plaats van hen te wegen. Wie het nog doet, keurt het toch in beginsel af. Hetzij wij ons al dan niet groote voorstellingen maken van tekstrecensiën, ondernomen in de derde eeuw en later; hetzij wij al dan niet de HSS. in familiën of klassen verdeelen; wij vragen niet meer: welke lezing heeft de meeste, maar welke heeft de beste brieven. Wij aarzelen zelfs niet, bij voorkomende gelegenheden, minuskels boven uncialen te stellen en de lezing van één HS., het behoore tot de eerste of tot de tweede soort, tegen het gezag van alle andere getuigen, voor de ware te houden. Wij doen dat, omdat wij, op goede gronden, die hier niet nader behoeven ontwikkeld te worden, overtuigd zijn van de mogelijkheid, dat juist allen op één na dwalen.

Als nu het oude gezag der veelheid zoo zwak geworden is in de diplomatie, waarom zullen wij het haastig in zijn voorgaanden luister herstellen, zoodra er spraak is van de waarschijnlijkheid of de noodzakelijkheid eener gissing? Daarvoor bestaat geen enkele reden.

Wie zal ons bovendien zeggen, of misschien niet alle HSS., die wij bezitten, afschriften, of afschriften van afschriften zijn van de reeds verzamelde schriften des N. Ts? Mocht dit zoo wezen — de waarschijnlijkheid pleit er voor — dan hebben wij zeker geen enkel HS., dat een onmiddellijk afschrift van het oorspronkelijke kan heeten. Want die verzameling werd niet gemaakt van de authentieke bescheiden, maar van meer of minder juiste afschriften, of afschriften van afschriften van deze. Al wat tijdens het eeuwenheugende werk dier verzameling, in het belang van den verlangden kerkelijken kanon, met en aan de

hier bijeengebrachte schriften mocht zijn geschied, is dan mede in al onze HSS. opgenomen; zeker niet tot verhooging van hun innerlijke waarde als getuigen voor den oorspronkelijken tekst.

Doch afgezien van deze bedenking, het oudste HS. dat wij bezitten, het Vatikaansche, waarnaast of waarboven Tischendorf, gevolgd door schier niemand, den Sinaiticus ¹ plaatste, klimt hoogstens op tot het midden der vierde eeuw. Welk een tijdsverloop sedert den dag, waarop de Nieuw-Testamentische schriften waren uitgegeven, of aan hun adres bezorgd! Het schijnt bijkans onmogelijk, dat de tekst in al die jaren, bij het veelvuldig af- en wederom afschrijven, bespreken en gebruiken, niet op vele plaatsen zou bedorven zijn, zoodat hij ten slotte nergens meer volkomen zuiver werd bewaard.

Het is waar, wij hebben nog aanhalingen bij oude schrijvers en overzettingen, die hooger opklimmen dan de vierde eeuw; en men heeft tot heden veel te weinig gebruik gemaakt van deze getuigen voor de diplomatische beoordeeling en vaststelling van den tekst. Maar die aanhalingen zijn, hoe kostbaar ook voor het grootste gedeelte, niet bijzonder talrijk, niet onberispelijk en niet alle onverminkt tot ons gekomen. Cobet heeft daarvan, zonder het te bedoelen, *Mnemosyne* IX : 315—8, een merkwaardig staaltje meegedeeld uit de geschriften van Origenes. Deze kerkvader heeft, blijkens hetgeen hij schrijft *Contra Celsum* I : 48, de later bij gissing gevonden lezing *ἐν παιδοῖ σοφίας*, 1 Kor. II : 4, gekend. Doch enkele regels verder, alsook Lib. VI : 276, wordt 1 Kor. II : 4 aangehaald, juist gelijk wij in den receptus lezen: . . . *ἐν παιδοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις κτλ.* Zoo schreef natuurlijk niet Origenes, maar de man, die zijn werk overschreef en zich geroepen achtte, het bedoelde woord van Paulus naar den hem bekenden maar verbasterden vorm, te moeten „verbe-

¹ Volgens Tischendorf ± 340; volgens Kuenen in de 2^e helft der 5^e, of in de 6^e eeuw; volgens Hilgenfeld ± 530 geschreven.

teren“. Een ander plaatste als variant bij Lib. VI : 276 de woorden: *ἐν παιθοῦ σοφίας λόγοις* en liet alzo *ἀνθρωπίνης* weg, maar behield het overbodige *λόγοις*. Wij hebben hier een treffend bewijs, hoe ondanks de aanhalingen bij oude schrijvers, lezingen spoorloos verloren konden gaan. Alleen reeds door den ijver van afschrijvers! Wat hebben wij dan niet te wachten van hun slordigheid?

De oude overzettingen zijn meer volledig dan de aanhalingen. Ongetwijfeld. Maar zij zijn niet onveranderd tot ons gekomen, en ook niet zonder afwijkende lezingen; wij vragen daarom dikwerf, juist op plaatsen waar wij licht bij haar zoeken: wat heeft de vertaler gezegd? Als wij dat weten, kunnen wij gissen naar hetgeen hij vermoedelijk in zijn Griekschen tekst heeft gelezen. Doch behalve dat die gissing onjuist kan zijn en in ieder geval een gissing blijft, de vertaler had niet de oorspronkelijke bescheiden vóór zich; maar een afschrift, misschien een zeer slecht, waarschijnlijk een afschrift van een verzameling en dus wellicht een verren achterneef van den gezochten stamvader. In de diplomatie slaat men dus ook gewoonlijk — en daar niet zonder reden — weinig acht op de getuigenissen der overzettingen. Voor de conjecturaal-kritiek kunnen zij daarentegen uitnemende diensten bewijzen. Eigenlijk behooren zij meer tot haar terrein, dan tot het gebied der oorkondelijke.

Wij keeren tot de HSS. terug en herinneren ons hoe betrekkelijk jong de oudste zijn; weshalve er veel vrees moet bestaan voor tekstbederf bij alle. Men wijst wel is waar, om dat sombere voorgevoel weg te nemen, op den schroom, die „natuurlijk“ de afschrijvers vervuld, van willekeurige veranderingen teruggehouden en dubbel waakzaam zal hebben gemaakt, nu zij geen alledaagsch werk onder handen hadden genomen, maar schriften waarvoor zijzelf, en duizenden met hen, een diepen eerbied koesterden. Doch diezelfde overweging is even geschikt om de genoemde vrees voor tekstbederf te vertienvoudigen. Naarmate de waarde

van het N. T. in de schatting der Christenen toenam, hetgeen inzonderheid plaats had in de dagen der vaststelling van den kanon — dagen, waarvan de belangrijkste ver achter den morgen liggen, waarop men ons oudste HS. vervaardigde — klom het gevaar, dat afschrijvers ter wille van de kerkleer, of ter rechtvaardiging en ter verspreiding van eigen meeningen, de heilige schrijvers ietwat andere dingen zouden laten getuigen dan oorspronkelijk in hun bedoeling hadden gelegen. Juist het zedelijk, het leerstellig belang, dat allen begonnen te stellen in de letter der schrift, kon zeer gemakkelijk een klip worden, waarop haar zuiverheid strandde, terwijl ongewijde teksten een dergelijk gevaar niet hadden te duchten.

Doch wij behoeven ons hier niet met afgetrokken redeneeringen tevreden te stellen. Wij kennen onze HSS. en weten, wat reeds bij een vluchtige inzage duidelijk aan het licht treedt, dat eerbied voor de schrift de verontreiniging van den tekst niet heeft kunnen voorkomen. Alle, de beste niet uitgezonderd, zijn vol fouten. Die fouten zijn zoo talrijk, dat een gewoon ontwikkeld theologant, en mitsdien geen vreemdeling in zijn Grieksch N. T., niet zonder groote moeite en langdurige oefening een HS. redelijk vlug kan lezen. Men heeft in den regel, door het gebruik van kritische uitgaven met aantekeningen, wel eenige voorstelling van den omvang der afwijkende lezingen, gapingen, inlasschingen. Maar die voorstelling is gewoonlijk veel te zwak, omdat men een gemakkelijk leesbaren tekst aan het hoofd der bladzijden vindt. Een uur op het Britsch Museum te Londen doorgebracht met den deftigen Alexandrinus, of in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht met den minder oogelijken Boreelianis, brengt spoedig tot andere gedachten. Bij gebrek aan gelegenheid om HSS. zelf in te zien, kunnen facsimile's, als Tischendorf in 1860 bij zijn *Notitia Cod. Sinaitici* voegde, gelijk in 1843 bij zijn uitgaaf van den Efraemi Syri rescriptus, wat Kipling deed voor den Bezae-Cantabrigiensis, Scrivener en anderen voor den Basileensis en voor menig ander

HS., uitnemende diensten bewijzen. Zij laten beter gevoelen dan de uitgebreidste verzameling van varianten, waaronder met een ruime hand, gelijk in die van Tischendorf, niets beteekenende taalfouten zijn opgenomen, hoe diep bedorven de tekst is in alle HSS.

Zelfs het beste, dat wij bezitten, het Vatikaansche, heeft op menige bladzijde veel van een cacographie. Kuenen en Cobet somden in hun leerrijke *Praefatio*, XCIX—CIV, ruim 90 fouten op, die „manifestae scribarum hallucinationes“ mogen heeten, en die met vele, „et ipsae satis certae et evidentes“, konden vermeerderd worden. Daarnaast bleven honderden onaangeroerd, omdat zij op twee of meer wijzen konden worden hersteld, of sommigen twijfelachtig voorkomen, terwijl de geleerde uitgevers zich hadden voorgenomen, niet een eigen tekstrecensie, maar den Vatikaanschen tekst van het N. T. te bezorgen.

Behalve de bijzondere zijn er algemeene, telkens in alle HSS. terugkeerende fouten. Zoo worden *EΙΣ* en *EN*, *HMEΙΣ* en *ΥMEΙΣ*, *HMAΣ* en *ΥMAΣ*, *ΑΠΙΟ* en *ΥΠΙΟ*, *ΠΠΟ* en *ΠΠΟΣ*, de letterteekens *AI* en *E*, *I* en *EI*, *EI* en *H*, *OI* en *Υ*, *OI* en *Ω*, *O* en *Ω*, *A* en *O*, *A* en *E*, ontelbare malen met elkander verward; de jota subscriptum weggelaten; de *A*, *N*, *P*, *Σ* ten onrechte verdubbeld of bij vergissing, in plaats van tweemaal, slechts eens geschreven, letters als *A*, *Δ* en *Α*, *Π* en *H*, *E* en *C*, *K* en *IC*, *I* en *T* voor elkander aangezien¹. De niet alleen mogelijke, maar ook werkelijk bestaande fouten zijn dien ten gevolge in alle HSS. schier ontelbaar.

Daarbij komt nu nog, dat wij niet één HS. ongeschonden bezitten, d. w. z. in den staat zooals het door de vervaardigers werd afgeleverd. Met uitzondering van den Sinaiticus, hebben alle uncialen grootere of kleinere gapingen. Alle, ook de Sinaiticus, zijn door een of meer personen nagezien, aangevuld, ver-

¹ Vgl. Kuenen en Cobet, *N. T. praef.*, en Cobet *Mnemosyne*, IX : 310—314; 389—391.

beterd; dus ook, gelijk vanzelf spreekt, verontreinigd. Want zoo ergens, dan geldt hier de regel: alle verandering is geen verbetering. Hilgenfeld meende in **N** de hand van drie schrijvers en van zes correctores te moeten onderscheiden. Kuenen en Cobet kwamen tot de slotsom, dat wij in B eigenlijk twee HSS. bezitten, die naast elkander kunnen worden gebruikt en waarvan beurtelings het eene en het andere de voorkeur verdient, terwijl meermalen beide zich op een tastbaren dwaalweg bevinden. Hier schijnt de zoogenoemde tweede hand zich van correctie onthouden en tevreden gesteld te hebben met het bijschrijven van afwijkende lezingen. Doch al had een dergelijke tamelijk onschuldige aanvulling zoo dikwerf plaats, dat men misschien gerechtigd is te onderstellen: sommigen vergeleken en „verbeterden“ HSS. zonder iets aan den inhoud te veranderen: dit neemt niet weg, dat anderen woorden doorhaalden om ze door nieuwe, al dan niet aan HSS. ontleend, te vervangen; of dat zij — laat het wederom zijn: te goeder trouw — met een enkel streepje $OC = \bar{o}\varsigma$ in $\Theta C (\overline{\Theta C}) = \Theta\epsilon\bar{o}\varsigma$, vijf en twintig = KE' in een heer = $\overline{KE} = \kappa\upsilon\epsilon$, gelijk menige \mathcal{A} in \mathcal{A} of \mathcal{A} , C in E veranderden; en zich ook wel grooter wijzigingen in het schrift van derden veroorloofden.

Nu is het zeker mogelijk, dat de aanwezige HSS., ondanks den bedorven toestand waarin de tekst verkeert bij alle, niet één uitgezonderd, elkander aanvullen. Waarschijnlijk is dit echter niet en allerminst zeker. Als honderd jongens, die niet kunnen schrijven zonder onophoudelijk fouten te maken, naar een tiental verschillende, doch alle foutieve afschriften van eenig oorspronkelijk opstel, dit overschrijven; dan is het mogelijk dat alle woorden, waaruit het opstel oorspronkelijk bestond en juist zooals zij daar waren geschreven, in de verkregen honderd exemplaren, zij het ook op merkwaardige wijze verstrooid, worden aangetroffen. Maar evenzeer mogelijk en oneindig waarschijnlijker is het, dat sommige woorden naar spelling of inhoud, zoo niet

in beide opzichten, onkenbaar geworden en andere onherroepelijk zijn verloren gegaan. Wie dan toch wenscht te weten, hoe de oorspronkelijke tekst van het opstel luidde, zal ondanks de honderd, ter zijner beschikking gestelde afschriften der schoolknappen, tot het maken van gissingen zijn toevlucht nemen. Het honderdtal heeft als zoodanig voor hem slechts een uiterst betrekkelijke waarde. Hij zou stellig meer zijn gebaat met het tiental, door de scholieren gebruikt. Doch al ware hem de inzage daarvan gegund, het kon toch zeer goed zijn, dat hij met behulp dezer gebrekkige afschriften, vooral indien er soms onder liepen die foutieve afschriften van foutieve afschriften waren, niet in staat was den oorspronkelijken tekst van het opstel weder te geven, zonder hier en daar gissingen te wagen.

Zoo is het ook met den oordeelkundige, die wenscht te weten wat oorspronkelijk in de verschillende boeken van het N. T. heeft gestaan. De HSS., die alle gebrekkige afschriften van gebrekkige afschriften zijn, vol fouten, tekortkomingen, werkelijke en ten onrechte zoogenoemde verbeteringen, aanvullingen, doorhalingen, bijschriften, kantteekeningen, geven niet den minsten waarborg, dat zij te zamen den oorspronkelijken tekst hebben bewaard, zij het ook in duizenden deelen versnipperd, en niet dan met de grootst mogelijke moeite en ten gevolge van een allernauwkeurigste vergelijking te ontdekken. De geschonden toestand waarin zijzelf en de bedorven staat, waarin de door hen geleverde teksten verkeeren, maken het meer dan waarschijnlijk dat de tekst wel eens, ja dikwerf, bij alle onzuiver is, weshalve gissingen noodzakelijk zijn, om hem, zoo mogelijk, te herstellen.

Die waarschijnlijkheid wordt bijkans tot zekerheid verheven door de opmerking, dat sommige lezingen, die de Christenen der eerste eeuwen hebben gekend, blijkens aanhalingen bij oude schrijvers, in onze HSS. niet meer, of bijna niet meer voorkomen. Wij hadden reeds gelegenheid, bl. 117, te herinneren, hoe Origenes 1 Kor. II : 4 de overigens spoorloos verdwenen lezing *ἐν πειθοῖ*

σοφίας heeft gekend. Dezelfde kerkvader vond in vele HSS. Mt. XXVII : 15, 16 in plaats van Barabbas: Ἰησοῦν Βαραββᾶν, Jezus den zoon van Abba of Rabba, een benaming, die in geen onzer uncialen voorkomt. Augustinus las Hand. I : 9, his dictis (cum haec diceret) nubes suscepit eum et sublatus est ab eis, wat wij nog alleen vinden bij D: ταῦτα εἰπόντος αὐτοῦ νεφέλη ὑπέβαλεν αὐτὸν καὶ ἀπήρθη ἀπὸ ὀφθαλμῶν αὐτῶν, hoewel blijkens ὀφθαλμῶν niet eens geheel zuiver. Justinus heeft, naar het schijnt, als inhoud van de godsstem Mt. III : 17 gelezen, wat wij in geen enkel HS. vinden: Υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Sprekende en zwijgende getuigen bewijzen dat oudtijds aan het slot van Hand. XX : 28 υἱοῦ werd gelezen, dat nu in alle HSS. ontbreekt ¹. Origenes kende nog vele HSS., waarin μὴ νόον ἀμαρτήσαντας Rom. V : 14, dat tegenwoordig in alle uncialen staat, ontbrak. Irenaeus en anderen lazen 1 Joh. IV : 3 wat uit alle HSS. is verdwenen: ὁ λυεὶ τὸν Ἰησοῦν; en Mt. XI : 27 πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου, καὶ οὐδεὶς ἔγνω τὸν πατέρα, εἰ μὴ ὁ υἱός, καὶ τὸν υἱόν, εἰ μὴ ὁ πατήρ καὶ ᾧ ἂν ὁ υἱὸς ἀποκαλύψῃ. Origenes kende nog den ouden vorm van Mt. XIX : 16, 17, die sedert in de wereld der HSS. verloren ging: Ἀδάσκαλε ἀγαθέ, τί ποιήσω, ἵνα σχῶ ζωὴν αἰώνιον; ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ: Τί με λέγεις ἀγαθόν; ὁ γὰρ ἀγαθὸς εἷς ἐστίν, ὁ πατήρ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Het is overbodig meer voorbeelden aan te halen. Het feit wordt door allen toegestemd, „dat er oudtijds“, om met Doedes ² te spreken, „lezingen in HSS. gestaan hebben, die niet gevonden worden in HSS., welke wij nu bezitten, en dat lezingen oudtijds in vele HSS. aanwezig waren, die nu in zeer weinige meer worden gevonden“. Nu kan men natuurlijk gemakkelijk onderstellen, dat de verloren lezingen niet de oorspronkelijke zijn geweest en dat het verlies derhalve zonder beteekenis is. Maar of die onderstelling, ongetwijfeld in het belang van de alleen-

¹ Zie bij Dl. III.

² *Tekstkr.* 257.

heerschappij der diplomatische kritiek, ook waarschijnlijk mag heeten? Dit zal men bij eenig nadenken kwalijk kunnen beweren. Te minder naarmate het ons duidelijker wordt, dat onder de alleen bij oude schrijvers bewaarde lezingen althans enkele worden gevonden, die de voorkeur verdienen boven hetgeen de aanwezige HSS. ons voorleggen, wat, zoo niet van alle, toch zeker van de meeste der genoemde voorbeelden geldt. Zijn enkele oorspronkelijke lezingen, blijkens het verhoor der oude getuigen, uit de HSS. verdwenen; dan kan dit ook het geval zijn met andere, waar geen aanhalingen bij kerkvaders, of bij ketters, ons den weg wijzen en waar wij dus het verlorene alleen door gissing kunnen wedervinden. Maar dan is ook de noodzakelijkheid bewezen van de toepassing der conjecturaal-kritiek.

Wij worden in deze overtuiging versterkt, als wij zien, hoe niet alleen oude lezingen verloren gingen, maar ook sommige zich binnen betrekkelijk korten tijd een zeker burgerrecht in de HSS., soms in alle te gader, wisten te verwerven.

Uit de kritische aantekeningen van Tischendorf en van anderen — het gemakkelijkst wellicht uit die van Meyer — kan men in weinige oogenblikken een menigte „verbeteringen“ samenlezen, die lang niet altijd verbeteringen zijn en volgens de aan het woord zijnde oordeelkundigen haar ontstaan danken aan gissingen. Bij deze „gissingen“ bestaat altijd nog de mogelijkheid, dat de oordeelkundige, die ze zoo noemt en daarom afwijst, zich bedriegt en dat voor een gissing wordt aangezien, wat werkelijk een bestanddeel is van den oorspronkelijken, doch misschien in andere opzichten jammerlijk bedorven tekst. Dat geldt echter niet van de gissingen, die Origenes volgens zijn eigen verklaring op *Γερασηνῶν* of *Γαδαρηνῶν* Mt. VIII : 28, Mc. V : 1, Luc. VIII : 26 en op *Βηθανία* Joh. I : 28 maakte en die hij niet in den tekst wilde opnemen, omdat hij zulks een onoorbaar bedrijf achtte. Toch is zijn *Γεργεσηνῶν* of *Γεργεσαίων* in de meeste en zijn *Βηθαζαρά* in vele HSS. overgegaan, terwijl beide gissingen

de eer genoten textus receptus en mitsdien gedurende eeuwen door niet weinigen met hand en tand als oorspronkelijke lezingen verdedigd te worden. Bij de beoefenaars der oorkondelijke kritiek vielen zij spoedig in ongenade. Maar zij zouden daar, tot op den huidigen dag, gewis met meer onderscheiding zijn behandeld, indien men niet toevallig had geweten, dat het gissingen waren.

Hieronymus vond Mt. X : 25 en elders in alle HSS. *Βεελζεβοὺλ*, waarvoor hij giste *Βεελζεβοὺβ*. Sedert treft men dit woord in vele HSS. en vertalingen, o. a. in de oude Latijnsche en in de Luthersche aan. Het gezag van den kerkvader was zoo groot, dat men gaarne zijn „verbeteringen“, eerst met bewustheid, daarna onbewust overnam; evenals men een vlijtig gebruik maakte van de door hem en door andere vereerders van Origenes verspreide exemplaren van het N. T., die naar de opvattingen en inzichten van den geleerden Alexandrijn waren herzien. Wie zal ons zeggen, hoeveel gissingen langs dezen weg oude, en daaronder waarschijnlijk toch ook wel oorspronkelijke, lezingen uit de HSS. hebben verdrongen? Tegenover of naast de werkzaamheid van Origenes' vrienden, stond die van den presbyter Lucianus te Antiochië, + 311, en van den Egyptischen bisschop Hesychius, + 311, die zich toeleghden op de verspreiding en „verbetering“ van HSS. Doch al was de arbeid dezer martelaren in het westen niet bijzonder gezocht, gelijk Hieronymus bericht, hij vond toch elders ingang en in het westen werd des te gretiger gelezen wat onder het oog van Origenes, van den lateren Alexandrijnschen categeet Prierius, ± 280, van Hieronymus, van Pamphilus van Caesarea, + 309, of van Eusebius van Caesarea, + 340, was in orde gemaakt, dat wil niet alleen zeggen: afgeschreven, maar ook: hier en daar hersteld en verbeterd ¹.

Is op die wijs — wat minstens waarschijnlijk moet heeten — door het vernuft van heel en van half geleerden en door den

¹ Zie o. a. Hilgenfeld, *Eintl.* 788—790.

ijver van derden, menige oorspronkelijke lezing uit de HSS. verdwenen, om plaats te maken voor een nieuwe, die wij echter niet met onomstootelijke gewisheid als zoodanig kunnen aanwijzen, dan moet het recht, ja de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek worden erkend, opdat zij beproeve, zoo mogelijk het verlorene weder te vinden.

Die gevolgtrekking wordt mede gewettigd door het feit, dat de tekst niet alleen is bedorven door het invoegen van vernuftige zoowel als van de allerongelukkigste gissingen, en door fouten, uit domheid of uit onachtzaamheid begaan, maar bovendien door het inlasschen van meer of minder schrandere opmerkingen, toelichtende omschrijvingen, en door het aanbrengen van opzettelijke wijzigingen in het belang van leer of leven, van christendom of kerk.

De moordenaar, wiens leven het volk boven dat van Jezus van Nazaret stelde, verloor zijn naam Jezus Barabbas en werd in het vervolg Mt. XXVII : 16, 17 eenvoudig Barabbas genoemd, omdat de Christenen het niet voegzaam achtten, dat zoo groot een zondaar Jezus had geheeten. Origenes noemt hem in den tekst nog Jezus Barabbas, maar vermoedt in de aantekeningen, dat het, met eenige HSS., Barabbas moet zijn „ut ne nomen Jesu non conveniat alicui iniquorum“¹.

Nadat Porphyrius aan de kerk had verweten, dat de stamtafel Mt. I niet deugde, werd meer algemeen in HSS. geplaatst, wat een enkele reeds om dezelfde reden achter ἐγέννησε had geschreven: τὸν Ἰωακείμ· Ἰωακείμ δὲ ἐγέννησε.

Ethische bevangenschap heeft reeds vroeg Mt. V : 22 εἰς ἡν ingevoegd, dat, met uitzondering van B, in alle uncialen, in den receptus en in de meeste vertalingen een plaats vond.

De doxologie, waarmede men naar kerkelijk gebruik het „Onze Vader“ placht te besluiten, is Mt. VI : 13 in verreweg de meeste

¹ Michaelis, *Einl.* 334—335.

HSS. en vertalingen opgenomen, als maakte het een deel uit van het gebed des Heeren.

Bij Mt. VII : 21 teekenden enkelen aan, wat genade vond bij Fritzsche, doch door Meyer werd verworpen: οὗτος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

D, L en eenige minuskels geven aan het φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην Mt. X : 23 deze uitbreiding: φ. ε. τ. ἑτέραν, κἄν ἐκ ταύτης διώκωσιν ὑμᾶς, φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην.

Schwegler heeft ontdekt, wat latere onderzoekingen hebben bevestigd, dat de rechtzinnige kerkleeraars den bl. 123 genoemden oorspronkelijken, thans uit alle HSS. verdwenen tekst van Mt. XI : 27, hebben gewijzigd, omdat de Gnostieken zich daarop plachten te beroepen, ten bewijze dat de God des O. Vs een onbekende moet heeten. Toch beschuldigt Irenaeus te dezer plaatse zijn tegenstanders van tekstvervalsching ¹.

Wat Justinus nog Mt. III : 17 had gelezen — zie bl. 123 — werd uit de HSS. weggelaten, gelijk het thans bij alle ontbreekt, omdat de latere kerkleer omtrent den in het vleesch verschenen Godszoon niet rijmde met de oude opvatting, dat Jezus bij gelegenheid van den doop tot zoon Gods was gewijd ².

De oorspronkelijke lezing van Mt. XIX : 16, 17 — zie bl. 123 — werd uit alle HSS. geweerd, opdat de Monarchianen zich niet langer daarop zouden beroepen tegenover de kerkelijken, die de godheid van Jezus gaarne ook met teksten verdedigden ³.

In den Ariaanschen strijd stonden de woorden οὐδὲ ὁ υἱός, oorspronkelijk geschreven achter οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν Mt. XXIV : 36, den rechtzinnigen in den weg; weshalve zij ze op rekening schoven van de tegenpartij. Wat haar betreft, mogen wij ons, volgens Ambrosius, niet verwonderen „si et hoc falsarunt qui scripturas interpolavere divinas“.

¹ Hilgenfeld, *Einl.* 783.

² Schulthess, *Symb.* II : 9.

³ Hilgenfeld, *Theol. Jahrb.* 1853, 235 f. en *Einl.* 785.

De woorden πολλοὶ γὰρ εἰσὶ κλητοὶ ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοὶ zijn Mt. XX : 16 in de meeste uncialen van elders ingevoegd. Hetzelfde geldt van καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι βαπτισθήσεσθε, vs. 23.

Mt. XXI : 29 en 30 komen in sommige HSS. in omgekeerde orde voor. Evenzoo Fil. I : 16 en 17; 2 Kor. I : 6 εἴτε παρακαλούμεθα-σωτηρίας en τῆς ἐνεργουμένης-ὑπὲρ ὑμῶν. Luc. VI : 5 staat soms achter vs. 10.

Mt. XXI : 44 staat in verre weg de meeste HSS., maar behoort, volgens Tischendorf's VIIa, niet tot den tekst.

Aan het gezegde Mt. XXV : 13 voegen vele HSS. toe: ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται. Enkelen schreven bij Mt. XXVII : 35, wat receptus werd: ἵνα πληρωθῆ κατλ. Anderen, waaronder nog wel \aleph BC, bij vs. 49, naar Joh. XIX : 34, ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην ἐνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευρὰν καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα.

De meeste HSS. vulden Mc. VI : 11 uit Mattheus aan.

Bijna alle uncialen laten Mt. XXVIII : 9 aan καὶ ἰδοὺ voorafgaan: ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ.

Met uitzondering van D, hebben alle uncialen Lc. V : 39, dat volgens Baur, *Marcusevang.* 202, een antihaeretische inlassching is, volgens Hilgenfeld bepaald met het oog op Marcion.

Het „Onze Vader“ komt Luc. XI : 2—4 in verschillende vormen voor, met alles behalve onschuldige afwijkingen.

Joh. V : 3 en 4 heeft in de HSS. zeer onderscheiden afmetingen, weshalve diplomaten als Meyer en Tischendorf ze, van ἐκδεχ. af, voor later ingevoegd houden.

Dat niet alleen verzen, maar geheele perikopen werden ingelascht of weggelaten, blijkt uit een vergelijking der HSS. bij Mc. XVI; Joh. VII : 53—VIII : 11; Rom. XV—XVI.

Meyer ziet den invloed der hierarchie in de weglating van καὶ οἱ Hand. XV : 23 νόοι ἀδελφοὶ in vele HSS.; een gevolg van de vereering der martelaren in het onechte μνείαις, dat eenige Rom. XII : 13 hebben; een ascetische uitweiding in ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον, wat sommige vs. 17 in plaats van ἐνώπιον lezen.

De oorspronkelijke teksten van Mt. XIII : 35 , Mc. I : 2 , Joh. VII : 8 , 10 werden in een aantal HSS. gewijzigd , omdat bestrijders van het Christendom op daar aanwezige fouten hadden gewezen.

Omdat Marcion Paulus voor den eenig waren apostel hield en zich op den brief aan de Galatiërs beriep , lieten eenige HSS. H. II : 5 het woordje *οὐδέ* weg.

Luc. XXII : 43 , 44 ontbreken in eenige HSS. , volgens sommigen omdat de rechtzinnigen in den strijd tegen de Arianen deze woorden met opzet verwijderden , volgens anderen omdat zij tot den oorspronkelijken tekst niet behooren en dus door de meeste HSS. ten onrechte zijn opgenomen.

De leer van den maagdelijken staat , waarin Maria haar leven zal hebben doorgebracht , merkt Hilgenfeld op , deed *τὸν πρωτότοκον* , Mt. I : 25 , uit vele HSS. verdwijnen. Doch al ziet men hier liever een vrucht van het streven om Jezus te ontheffen van broeders en zusters , in ieder geval werd de tekst om dogmatische redenen met opzet gewijzigd.

De oorspronkelijke lezing van Hand. I : 9 — zie bl. 123 — ging in bijna alle HSS. verloren , omdat men tegenover de Gnostieken het bewijs wilde leveren , dat Jezus lichamelijk uit den hemel zou kunnen wederkeeren. Om dezelfde reden hebben de meeste HSS. Luc. XXIV : 51 , 52 bezwaard met *καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν* en met *προσκυνήσαντες αὐτόν*.

IJver voor de bovenaardsche afkomst van Jezus deed *ὁ πατήρ αὐτοῦ* , Luc. II : 33 , uit de meeste HSS. plaats maken voor *Ἰωσήφ*. Lust om een bijdrage te leveren tot het leerstuk van de godheid van Jezus , verwijderde uit alle HSS. *υἱοῦ* aan het slot van Hand. XX : 28 — zie bl. 123 — en veranderde meermalen *κύριος* , van Jezus gebezigd , in *Θεός*.

Wie meer voorbeelden verlangt van dergelijke opzettelijke veranderingen en inlasschingen , die men zich oudtijds in de HSS. veroorloofde en die niet zelden in de meeste , soms in alle , zijn overgegaan , kan ze gemakkelijk vinden. Wassenbergh's verhandelingen over de glossen en over de omzettingen in het N. T. ,

oordeelkundige aantekeningen als die van Griesbach, Tischendorf, Meyer en anderen, kunnen hem desgevorderd goede diensten bewijzen. De genoemde schijnen intusschen voldoende om ons te laten gevoelen, hoe gemakkelijk het oorspronkelijke, bij zooveel willekeur en meer dan gepaste vrijmoedigheid, kon verloren gaan. Men klaagde wel over vervalsching, waar men die bij de tegenpartij, in het belang van haar meeningen of gebruiken, meende te hebben ontdekt. Maar men behoeft nog niet met Schulthess het patronaat aller ketters te aanvaarden, om op deugdelijke gronden, met Hilgenfeld en anderen, te beweren, dat de Katholieken, de rechtzinnige Christenen, allerminst schroomden te doen, wat zij aan anderen verweten, meermalen zelfs, terwijl zij — om den schijn des kwaads van zich af te wenden? — ten onrechte anderen beschuldigden, dat zij de schriften verdraaiden en met onzuivere bestanddeelen bezwaarden. Wat met de rechtzinnige kerkleer strookte, vond genade, dikwerf verbazend spoedig in schier alle HSS., al was het een opzettelijke inlassching of een even willekeurige wijziging. Wat daarmede streed, werd zoo mogelijk verwijderd uit alle oude exemplaren en zorgvuldig buitengesloten bij de samenstelling van nieuwe. Zoo was het vooral in de eerste drie eeuwen. En zoo bleef het, zelfs langen tijd daarna. Nog in de 11^e eeuw kon 1 Joh. V : 7, 8 — indien niet geheel, dan toch blijkens het getuigenis der HSS. grootendeels — worden ingelascht en ergerde men zich zoo weinig aan een dergelijke poging om de schrift in overeenstemming te brengen met de kerkleer, dat de invoeging weldra een plaats vond in den textus receptus.

In hoever dit kerkelijk streven invloed heeft gehad op het spoorloos verdwijnen van alle HSS. uit de eerste eeuwen — het oudste werd geschreven in de 4^e — behoeft hier niet te worden onderzocht. Het feit verdient echter de aandacht, evenals het andere, dat wij bijkans niets met zekerheid weten van de talrijke tekstvervalschingen, waaraan ketters zich zullen hebben schuldig

gemaakt, terwijl wij in enkele gevallen kunnen aantoonen, dat de beschuldigers dwaalden, soms zelfs dat zij van kwade trouw niet zijn vrij te pleiten.

Nu en dan kunnen willekeurige wijzigingen ongemerkt zijn voortgeplant. Even goed als dit later meermalen het geval was met fouten en afkeurenswaardige lezingen in de gedrukte teksten. Reuss deelt daarvan in zijn *Bibliotheca* vermakelijke staaltjes mede. De gissing van Erasmus, die *φονεύετε* Jac. IV : 2 veranderde in *φθονεῖτε*, ging in zooveel uitgaven over, dat zij bijna lectio recepta is geworden. Om harent wil moest Heringa, in zijn pleidooi tegen Valckenaer, toch één uitzondering toelaten op den regel, door hem verdedigd, dat de Statenvertalers zich steeds van gissingen hebben onthouden. De vaderen hadden hier, evenals Luther en anderen, onwetend van de verboden vrucht gesnoept. En hier niet alleen. *Ἀποθανόντος*, Rom. VII : 6, staat in niet één HS., maar kwam door een vergissing van Beza in den tekst en genoot de eer lectio recepta te worden. De Statenvertalers deden alsof er *ἀποθανόντες* stond; maar zij achtten zich toch verplicht aan te teekenen: „Anders: *overmits die gestorven is*, nl. de wet!“

Na al wat men ons uit de oudheid bericht over tekstrecensies, tekstvervalschingen en den ijver van sommigen om verbeterde exemplaren in omloop te brengen, laat het zich evenwel kwalijk denken, dat alle willekeurige wijzigingen en inlasschingen ter wille van de kerkleer even onschuldig zouden zijn overgegaan in vele, niet zelden in schier alle, en soms werkelijk in alle ons bewaard gebleven HSS.

Houden wij ons echter aan het bekende, dat door niemand zal worden weersproken. Willekeurige wijzigingen en inlasschingen zijn in enkele, in vele, soms in alle HSS. overgegaan. De gevolgtrekking ligt voor de hand: wie weet hoe dikwerf hetzelfde heeft plaats gehad, zonder dat wij door het aanvoeren van andere oudere getuigen het tastbare bewijs der verandering

of invoeging kunnen leveren! Wat eens en tweemaal geschiedde, kan meermalen zijn voorgekomen. Is een oorspronkelijke lezing, door opzettelijke wijziging van den tekst, uit de meeste HSS. verdwenen, dan kan zij voor alle verloren zijn geraakt. Is één bij alle spoorloos verdwenen, dan kan hetzelfde van andere gelden. Zijn enkele inlasschingen in bijna alle HSS. doorgedrongen, dan kunnen andere werkelijk in alle een plaats hebben gevonden. Het groote aantal der in de HSS. bekende wijzigingen en bijvoegingen, ontnemt aan deze mogelijkheid den laatsten schijn van gezochtheid, terwijl het haar een groote mate van waarschijnlijkheid bijzet. Maar dan is ook de conjecturaal-kritiek gerechtigd en verplicht, ondanks de menigte HSS., die ons ten dienste staan, den tekst mede overeenkomstig haar beginselen te beoordeelen.

Zij is dit des te eerder omdat, niettegenstaande den grootsten ijver van bekwame diplomaten, zoo dikwerf de onmacht der oorkondelijke kritiek, in het behoorlijk herstellen van den overgeleverden tekst, is gebleken; terwijl de meest bevoegde oordeelkundigen niet zelden moeten verklaren, dat zij met behulp van de oude getuigen alleen, onmogelijk een zin kunnen hechten aan de in behandeling genomen bijbelplaatsen.

Linwood vond op den tekst, dien Alford had bezorgd, zooveel aan te merken, dat hij den moed verloor om zijn plan te volvoeren en een volledige beoordeeling te schrijven. Tischendorf, ontegenzeggelijk de eerste onder de nieuwere beoefenaars der oorkondelijke kritiek en in ieder geval de meest gevierde gedurende de laatste 25 jaren, heeft zonder het te willen of te bedoelen, eigenhandig den staf gebroken over de methode door hem gevolgd en aanbevolen als de alleenzaligmakende. Een vergelijking zijner verschillende tekstuitgaven leert ten duidelijkste, dat hij telkens, bij nader overweging, moest erkennen te hebben gedwaald. Of de volgende recensie altijd beter was dan de voorafgaande? Daaraan wordt, inderdaad niet altijd zonder reden,

getwijfeld. Enkelen waren, met onzen Michelsen, van oordeel dat zijn beste werk nog slechter was dan de door alle deskundigen verworpen receptus, ja de onmogelijkste van alle onmogelijke uitgaven. Egli besprak in Hilgenfeld's *Zeitschrift* XIV : 143—148, de in 1870 verschenen ed. VI^a. Hij bracht Tischendorf allesbehalve aangename dingen onder het oog en beklagde den armen student „om zijn geld en om nog iets meer“, die dit boek gekocht en naar de collegekamer had medegenomen, „während vom Katheder herab stets solche lesarten geflogen kommen, welche Bruder Studio in seinem Novissimum nicht findet!“

Holwerda gaf in de *Nieuwe Jaarb.* 1860 een omvangrijke en grondige beoordeeling van Tischendorf's VII^a major, die vernietigend zou geweest zijn, indien het ooit mogelijk ware, dat een Gorkumsch predikant den roem verbrijzelde van een, trouwens zeer verdienstelijk onderzoeker, die door koningen en keizers op de handen wordt gedragen. Sommigen, niet het minst Tischendorf zelf, mochten zijn VIII^a met uitbundig gejuich hebben begroet; de meesten waren van oordeel, dat men geen te hooge gedachten moest koesteren van een werk, welks uitgangspunt overdreven ingenomenheid met den pas ontdekten Sinaiticus was. Het is tot heden niet gebleken, dat zij, die zoo oordeelden, hebben misgetast.

Hilgenfeld, geen vriend van conjecturaal-kritiek, acht het trots den grooten voorraad van handschriftelijke lezingen, dien wij bezitten, niet wel mogelijk een bevredigende kritische uitgaaf van den tekst des N. Ts te geven ¹. Mannen, die diplomaten van den eersten rang mogen genoemd worden en die onder geen voorwaarde een gissing in den gedrukten tekst zouden hebben willen opnemen, als Wettstein en Griesbach, achtten de toepassing der conjecturaal-kritiek niettemin noodzakelijk. Zoo oordeelden ook, om slechts enkele korypheën te noemen uit den tijd, toen wer-

¹ *Einl.* Vorwort.

kelijk een groot aantal HSS. vergeleken was: Schleiermacher, Lachmann, Weisse, Linwood, Holwerda, Straatman. Men vulle de lijst aan met de boven, Deel I, genoemden. Hoevele uitstekende beoefenaars der letteren en der theologische wetenschappen — voorwaar niet allen voorbarige naturen, maar onder hen zelfs personen, wier bedachtzaamheid aan vreesachtigheid grensde — zijn na zelfstandig en grondig onderzoek tot de slotsom gekomen, dat conjecturaal-kritiek onmisbaar is bij een deugdelijke beoordeeling van den tekst des N. Ts.

Door zich uitsluitend aan HSS. te binden, zijn velen er toe gekomen, onzin te laten drukken in zoogenoemde kritische uitgaven. Linwood heeft dit met reden aan Alford en aan Tischendorf verweten, wanneer zij er zich op beroemen, de eischen der grammatica en der consequentie achter te stellen bij die der trouw aan de overgeleverde vormen. Voor de rechtbank der kritiek is het reeds onzin, een taalfout te laten drukken, omdat men een taalfout in de copie heeft gevonden; en hetzelfde woord in hetzelfde boek op verschillende wijzen te schrijven, omdat anderen zoo dom waren dit vóór ons te doen. Maar zij, die den tekst recenseerden ad antiquos testes alleen, konden kwalijk anders handelen, indien zij de klip der gissingen wilden ontzeilen, wat intusschen nooit geheel en al mogelijk geweest is en dit nimmer zijn zal.

In vele gevallen was hun bedrijf onzin. Onzin de lezing der beide genoemden: Fil. II : 1 *εἶ τις σπλάγγνα καὶ οἰκτιρμοὶ*¹; Mc. II : 23 *ὁδὸν ποιεῖν*, waarvoor het spraakgebruik het medium *ὁδὸν ποιῆσθαι* zou vorderen¹; Joh. VIII : 44 *ὅταν λαλήῃ κτλ.* waarbij men aan een verzwegen *τις* zou moeten denken, wat „in recto casu“ en dat is in casu niet gaat¹; Hand. XXI : 6 *ἀπησπασάμεθα*, wat geen Grieksch is¹; Ef. IV : 29 *ἀγαθὸς πρὸς οἰκοδομήν τῆς χρείας*, wat niet te verklaren is¹; Mc. XII : 4 *λιθοβολήσαντες*

¹ Zie bij Dl. III.

ἐνεφραλαίωσαν, waarvan hetzelfde geldt ¹; Gal. II : 25 εἴξαμεν τῇ ὑποταγῇ, wat niet verstaanbaar is ¹.

Onzin, wat zij en anderen in naam der diplomatie, of krachtens de overlevering als receptus lieten drukken Gal. III : 20; IV : 25; Jac. III : 6; IV : 5—6; Mc. I : 1—3; II : 1; Luc. XXIII : 19; Joh. III : 22—26; XIX : 29; Rom. XII : 3; 1 Kor. XII : 2; XV : 1—2; 2 Kor. XII : 1; Fil. II : 5; III : 17—19; 1 Thess. III : 2—3; 1 Tim. V : 13 en op vele andere plaatsen, waarvan het niet moeilijk zou vallen, aan de hand van de beoefenaars der conjecturaal-kritiek, een overrijke bloemlezing te maken. Inzonderheid kunnen de geschriften van den bedachtzamen Holwerda, die zich tienmaal bezint voordat hij een plaats bedorven noemt, uitnemende diensten bewijzen aan hem, die een dergelijken, overigens niet zeer verkwikkelijken arbeid zou willen verrichten. De genoemde teksten zijn intusschen meer dan voldoende om den aandachtigen lezer duidelijk te laten zien, dat in de aangehaalde plaatsen fouten schuilen, die het geheel onverstaanbaar maken. Hier baat het niet, zijn toevlucht te nemen tot hellenismen en hebraeïsmen, tot ellipsen, anakoluthen, aposiopesen, hyperbaties, hypallagen, trajecties, pleonasmen, parentheses en andere grammatische, rhetorische of stilistische figuren. Deze uitvindingen mogen voor nog zoovelen, die gebogen gingen onder uitlegkundige lasten, reddende engelen geweest zijn en blijven, hier behouden de kruisen hun pijnlijken druk. Trots alle hulptroupen, slagvaardig en bereid om den noodigen bijstand te verleenen, blijft hier de diplomatische kritiek, die van gissingen afkeerig is, onmachtig om leesbare teksten te geven, laat staan dan, om te herstellen wat oorspronkelijk werd geschreven.

Waarom zou nu onder dergelijke omstandigheden de conjecturaal-kritiek niet een enkel woord mogen medespreken? Niet,

¹ Zie bij Dl. III.

omdat het met een verdronken kalf goed sollen is. Maar, omdat men van haar optreden in vele gevallen iets goeds mag verwachten. Het is mogelijk, dat men bij gissing een lezing vindt, die verloren is gegaan. De bewijzen zijn voorhanden.

Beza vermoedde dat Luc. XXI : 32, tusschen *ἄν πάντα, ταῦτα* behoorde te staan. Het werd later in D gevonden. Markland stelde voor, *ἐκ* Joh. XI : 1 te schrappen. Het later vergeleken hs. 28 leest aldus. Heringa vond het bedenkelijk, dat Semler Joh. IV : 9 *οὐσης* wilde weglaten, omdat het in verschillende HSS. van plaats verwisselt. Later bleek dat D het niet heeft. Holwerda wenschte, *Jaarb.* XII : 42, Joh. XIX : 17 *βαστάζων αὐτῷ τὸν σταυρὸν* te veranderen in *β. αὐτοῦ τ.σ.* Vijf jaar later bracht Tischendorf's VII^a deze verbetering als een lezing van HSS. Rauwenhoff verklaarde in de 31^e stelling achter zijn academisch proefschrift, dat hij Joh. VI : 51 *ἦν ἐγὼ δώσω* wilde schrappen en dan door omzetting lezen: *ὁ ἄρτος, ὃν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, ἡ σὰρξ μου ἐστίν*, juist wat later in den Sinaiticus werd gevonden. Harting giste ¹, dat Joh. VIII : 57 gelezen zou moeten worden: *Ἀβραάμ ἐώρακε σέ;* de Sinaiticus bracht: *Α. ἐώρακεν σε*, in plaats van het algemeene *ἐώρακας*.

Deze voorbeelden staan niet op zich zelf, zoodat men aan de grillige werking van het toeval zou kunnen denken. Daar is een menigte gissingen, die later door de ontdekking of door vergelijking van reeds bekende, doch vroeger niet vergeleken HSS. zijn „bevestigd“, gelijk men dat eigenaardig, hoewel hoogst gebrekkig, pleegt te noemen.

Rob. Stephanus, Beza en anderen gisten, wat Erasmus Schmid opnam in zijn N. T., dat Mt. I : 11 aldus moest worden aangevuld: *Ἰωσίας δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰακείμ· Ἰακείμ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰεγονίαν κτλ.* Drusius, dat wij Mt. II : 6 misschien moeten lezen *Βηθλεὲμ ΤΗΣ Ἰουδα.*

¹ Bl. 67—68 van zijn bovengenoemde *Bijdrage*.

Markland	Mt.	V : 19	καὶ διδάξῃ ΟΥΤΩΣ.
Erasmus	„	V : 47	ἀδελφούς in plaats van φίλους.
Wisendanger (Reuss, 33)	Mt.	VII : 2	μετρηθήσεται in plaats van ἀντιμετρηθήσεται.
Pearce	Mt.	VIII : 3	ἐκαθαρίσθη ἀπ' αὐτοῦ λέπρας.
Markland	„	X : 31 en Luc. XII : 7	πολλῶ voor πολλῶν.
Markland	„	XII : 35	ἐβάλλει ΤΑ πονηρά.
Erasmus	„	XIV : 31	κυλλοὺς ὑγιᾶς zijn later ingevoegd.
Schultetus	„	XXI : 7	τὴν is later ingevoegd en voor ἐπάνω αὐτῶν moet gelezen worden: ἐπάνω αὐτόν.
Heinsius	„	XXI : 41	werden de woorden λέγουσιν αὐτῷ later ingevoegd.
Barrington	„	XXII : 14	werd later ingelascht.
Heinsius	„	XXIII : 14	καὶ νόορ προφάσει is onecht.
Een ongen. (W.) ¹	„	XXIII : 32	ἐπληρώσατε in pl. van πληρώσατε.
Barrington	„	XXIII : 35	νίοῦ Βαραχίου is een onoordeelkundig toevoegsel.
Markland	„	XXVI : 51	νόορ Ἰησοῦ is τοῦ uitgevallen.
Piscator	„	XXVII : 10	ἔδωκαν is een schrijff. v. ἔδωκα.
Michaelis	„	XXVII : 16, 17	Ἰησοῦν Βαραββᾶν, wat Origenes nog in HSS. vond.
Heinsius	„	XXVII : 32	ἠγάρευσαν, voor ἠγγάρευσαν.
Beza	„	XXVII : 33	Γολγοθᾶ in pl. v. Γολγοθᾶ.
Markland	„	XXVII : 33	λεγόμενος is later ingevoegd.
Markland	„	XXVII : 35	ἵνα πληρ. is een kantteekening naar Joh. XIX : 24.
Maldonat	„	XXVIII : 7	εἶπεν voor εἶπον.

¹ Voor de verklaring van deze en andere afkortingen zie men bij het begin van Dl. III.

Beza	Mc.	III : 16 worde uit Mt. en Luc. aangevuld met <i>πρῶτον Σίμωνα</i> .
Griesbach (H. 428)	„	III : 31 zijn de versch. lezingen <i>φωνοῦντες αὐτόν, καλοῦντες αὐτόν</i> en <i>ζητοῦντες αὐτόν</i> alle onecht.
Casaubonus (W.)	„	V : 38 <i>ὀλολύζοντας</i> in pl. v. <i>ἀλαλάζοντας</i> .
Beza	„	VIII : 26 <i>εἶπης τινὶ ἐν τῇ κόμῃ</i> , later ingev.
Hutchitson	„	IX : 11 <i>ὁ τι λέγουσιν</i> en niet <i>ὅτι λ</i> .
Bois	„	IX : 18 <i>ῥάσσει</i> voor <i>ῥήσσει</i> .
Clericus	„	X : 6 <i>πίσεως</i> behoort niet in den tekst.
Owen	„	X : 30 <i>οἰκίας-διωγμῶν</i> id.
Beza (W.)	„	X : 32 <i>καὶ ἐφοβοῦντο</i> id.
Markland	„	XII : 27 <i>οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων</i> .
Drusius	„	XII : 30 zijn de woorden <i>ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου</i> en <i>ἐξ ἰσχύος</i> kanttekeningen.
Tittman (H. 408)	„	XIII : 32 <i>οὐδὲ ὁ υἱὸς</i> een latere inlassching.
Weston	„	XIV : 72 <i>ἐπιλαβῶν</i> nl. <i>ῥήματος</i> , in pl. v. <i>ἐτιβαλῶν</i> .
Bengel	Lc.	II : 22 achter <i>καθαρισμοῦ</i> moet noch <i>αὐτῶν</i> , noch <i>αὐτοῦ</i> , noch <i>αὐτῆς</i> staan.
Markland	„	II : 48 door omzetting: <i>καὶ εἶπε πρὸς</i> .
Beza	„	III : 36 <i>Καινὰν</i> is onecht.
Mangey	„	V : 26 <i>ἐκστασις ἔλαβεν</i> is een verklarende aantekening.
Mangey	„	V : 29 <i>ἁμαρτωλῶν</i> in pl. v. <i>ἄλλων</i> .
Piscator	„	V : 35 <i>καὶ</i> behoort voor <i>τότε</i> en niet voor <i>ὅταν</i> te staan.
Michaelis (<i>Einl.</i> 739)	„	VI : 29 <i>ἱμάτιον</i> en <i>χιτῶνα</i> moeten worden omgezet.
Toup	„	VII : 4 <i>παρέξῃ</i> in pl. v. <i>παρέξει</i> .
Owen	„	VII : 12 <i>καὶ αὐτῇ χήρα</i> .

Beza	Luc.	IX : 28 ἐγένοντο in pl. v. ἐγένετο.
Drusius	„	X : 27 ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου zijn later ingevoegd.
Markland	„	X : 29 νόορ πλησίον is ó uitgevallen.
Markland	„	XIII : 17 γενομένοις in pl. v. γιν.
Pearce	„	XVII : 23 καὶ ἐὰν ἐροῦσιν.
Price	„	XVIII : 6 ἠκούσατε in pl. v. ἀκούσατε.
Beza	„	XVIII : 31 περὶ τοῦ υἱοῦ in pl. v. τῷ υἱῷ.
Owen	„	XIX : 38 is βασιλεύς onecht.
Owen	„	XIX : 47 door omzetting: γραμματεῖς καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ λαοῦ ἐζήτουν.
Markland	„	XXI : 6 behoort ἅ niet achter ταῦτα.
Bois	„	XXIII : 9 ἀπεκρίνετο in pl. v. ἀπεκρίνατο.
Price	„	XXIII : 28 ἐπ' ἐμοῖ in pl. v. ἐπ' ἐμέ.
Beza	„	XXIII : 54 παρασκευῆς „ παρασκευῆ.
Owen	„	XXIV : 10 door omzetting: Μαρία ἢ Μαγδ.
May	„	XXIV : 34 λέγοντες in pl. v. λέγοντας.
Semler	Joh.	II : 6 is κείμεναι later ingevoegd.
Bos	„	II : 15 ἀνέτρεψε in pl. v. ἀνέστρεψε.
Wassenbergh (I : 19)	„	IX : 18 τοῦ ἀναβλέψαντος later ingev.
Semler (H. 435)	„	IX : 28 εἶ is onecht.
Barrington	„	IX : 30 Ἐν γὰρ τοῦτο in pl. v. Ἐν γ. τ.
Markland	„	X : 21 δαιμονιῶν in pl. v. δαιμόνιον.
Erasmus (W.)	„	X : 26 καθὼς εἶπον ὑμῖν behoort niet in den tekst.
Mangey	„	XII : 16 ἐνόησαν in pl. v. ἐγνώσαν.
Pearce	„	XIII : 2 γινομένου „ γεν.
Beza	„	XIV : 14 is later ingevoegd.
Venema (V.)	„	XVIII : 15 ó behoort niet νόορ ἄλλος te staan.
Semler (H. 437)	„	XIX : 16 zijn de woorden παρέλαβον δὲ τὸν Ἰησοῦν καὶ ἀπήγαγον onecht.
Mangey	„	XX : 18 ἀπαγγελοῦσα in pl. v. ἀπαγγέλλουσα.

Owen	Joh.	XXI : 15	<i>πλεῖον τούτων</i>	is later ingev.
Mill (H. 437)	Hand.	II : 1	<i>ὁμοθυμαδόν</i>	als <i>ὁμοῦ</i> onecht.
Drusius	"	II : 18	<i>καὶ προφητεύσουσιν</i>	is een kant- teekening.
Mangey	"	V : 24	<i>ἀρχιερεὺς</i>	in pl. v. <i>ἱερεὺς</i> .
Markland	"	V : 30	<i>ἤγειρε ΤΟΝ Ἰησοῦν</i> .	
Owen	"	VII : 6	<i>σπέρμα σου</i>	en niet <i>αὐτοῦ</i> .
Owen	"	VII : 8	<i>οὗτος</i>	in pl. v. <i>οὕτως</i> .
Battier	"	VII : 57	<i>κράξαντος δέ</i>	" <i>κράξαντες</i> .
Owen	"	IX : 8	<i>οὐδέν</i>	" <i>οὐδένα</i> .
Markland	"	X : 20	<i>ὅτι</i>	" <i>διότι</i> .
Mangey	"	XI : 4	<i>αὐτοῖς ΤΑ</i>	<i>καθεξῆς</i> .
Bengel	"	XIII : 18	<i>ἐτροφοφόρησε</i>	in pl. v. <i>ἐτροποφό-</i> <i>ρησεν</i> .
Bowyer	"	XIII : 43	<i>σεβομένων τὸν Θεόν</i>	in pl. v. <i>σεβ.</i> <i>προσηλύτων</i> .
Toup	"	XVII : 19	<i>ΟΤ</i>	<i>δυνάμεθα</i> .
Castellio	"	XIX : 27	<i>μᾶλλον δε</i>	in pl. v. <i>μέλλειν τε</i> .
P. Junius	"	XX : 13	<i>ἦν διατεταγμένο ν</i> .	
Markland	"	XXI : 8	<i>ὄντος</i>	en niet <i>τοῦ ὄντος</i> .
Markland	"	XXVII : 39	<i>ἐκῶσαι</i>	in pl. v. <i>ἐξῶσαι</i> .
Stunica	Rom.	V : 13	<i>ἐλλογεῖτο</i>	in pl. v. <i>ἐλλογεῖται</i> .
Law	"	V : 16	<i>ἁμαρτήματος</i>	" <i>ἁμαρτήσαντος</i> .
P. Junius	"	VI : 12	<i>ἐπιθυμίαις αὐτῆς</i>	in pl. v. <i>αὐτοῦ</i> .
Drusius	"	XI : 3	ontbreekt aan het slot	<i>τοῦ λαβεῖν</i> <i>αὐτήν</i> .
Mangey	"	XI : 7	<i>ἐπηρώθησαν</i>	in pl. v. <i>ἐπωρώ-</i> <i>θησαν</i> .
Beza (W.)	"	XIV : 2	<i>ὡς</i>	in pl. v. <i>ὁ</i> .
Gosset	"	XIV : 21	<i>ἢ σκανδαλίζεται ἢ ἀσθενεῖ</i>	zijn later ingevoegd.
P. Junius	"	XVI : 2	<i>παραστάτις</i>	in pl. v. <i>προστάτις</i> .

Semler (H. 440)	1 Kor.	I: 2	ἡγιασμένοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ	later ingevoegd.
Owen	"	II: 1	μυστήριον	in pl. v. μαρτύριον.
Owen	"	II: 13	διδασχῆ	" διδακτοῖς.
Beza	"	III: 14	μενεῖ of μένη	" μένει.
Budaeus	"	IV: 13	ὡσπερ of ὡσπερεὶ καθάρματα	in pl. v. ὡς περικαθάρματα.
Markland	"	V: 1	ὀνομάζεται	onjuiste inlassching.
Markland en Bos (V.)	"	VI: 15	ἄρα	in pl. v. ἄρας.
Pearce	"	VIII: 8	παραστήσει	in pl. v. παρίστησι.
Owen	"	XII: 13	εἰς	moet voor ἐν wegvallen.
Beza	"	XIV: 12	πνευματικῶν	in pl. v. πνευμάτων.
Pearce	"	XIV: 34	ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.	
Markland	"	XV: 20	ἐγένετο	is onecht
Musculus	"	XV: 47	ὁ κύριος	behoort niet in den tekst, die gelezen moet worden: ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ ΟΥΡΑΝΙΟΣ.
Owen	2 Kor.	I: 8	περὶ	in pl. v. ὑπέρ.
Beza (W.)	"	I: 11	ἐν πολλῶν προσώπων	in pl. v. ἐκ πολλῶν προσώπων.
Markland	"	III: 1	ἢ μὴ	in pl. v. εἰ μὴ.
Musculus	"	VIII: 11	ΕΚ τοῦ θέλειν.	
Owen	"	IX: 2	ὁ ὑμῶν ζῆλος	met weglating v. ἐξ.
Markland	"	IX: 11	δι' ὑμῶν	in pl. v. δι' ἡμῶν.
Beza (W.)	"	X: 10	φασί	in pl. v. φησί.
Markland	Gal.	III: 1	ἐν ὑμῖν	is overbodig.
Owen	"	III: 22	τοὺς πάντας	in pl. v. τὰ πάντα, evenals Rom. XI: 32.
P. Junius	Ef.	II: 17	ὑμῖν	behoort niet in den tekst.
Battier	"	IV: 16	τοῦ σώματος	is overbodig.
Mangey	"	VI: 18	προσοχῆς	in pl. v. προσευχῆς.
J. Peirçe	Fil.	III: 1	ταῦτα	in pl. v. τὰ αὐτά.

Beza	Kol.	I : 24	ὡς νῦν χαίρω	in pl. v.	νῦν χαίρων.
P. Junius	„	II : 16	ἐν ΗΜΕΡΑ	ἐορτῆς	in pl. v. ἐν μέρει ε.
Bowyer	2 Thess.	I : 10	ἐπιστώθη	in pl. v.	ἐπιστεύθη.
Een ongenoemde	1 Tim.	III : 16	ἀνθρώποις	„	ἀγγέλοις.
Price	„	VI : 4	τετύφλωται	„	τετύφωται.
Beza	2 Tim.	IV : 20	Μελίτη	„	Μιλήτω.
Mangey	Tit.	II : 3	ἱεροπρεπεῖ	„	ἱεροπεπεῖς.
Owen	„	III : 7	κατ' ἐλπίδα	een zinstorende incl.	
Markland	Hebr.	IX : 1	πρώτη ἐκείνη	nl.	διαθήκη, in pl. v. σκηνή.
Bowyer	„	X : 30	λέγει κύριος	onecht.	
Raphelius	„	XII : 9	τῷ πατρὶ	ΔΕ.	
Owen	„	XIII : 4	γὰρ	in pl. v.	δέ.
Colinaeus	Jac.	I : 11	πορείαις	in pl. v.	πορείαις.
Erasmus (W.)	„	IV : 15	ποιήσομεν	„	ποιήσωμεν.
Kalvijn	„	V : 20	γινώσκετε	„	γινωσκέτω.
Michaelis (<i>Einl.</i> 745)	1 Petr.	I : 6, 8	ἀγαλλιάσεσθε	in pl. v.	ἀγαλλιαῖσθε.
Grotius	2 Petr.	II : 13	τροφὴν	in pl. v.	τροφήν.
Grotius (W.)	„	II : 14	μοιχαλίας	„	μοιχαλίδος.
Bowyer	3 Joh.	4	Ἦ ἵνα.		
Law	Openb.	I : 5	λούσαντι	in pl. v.	λούσαντι.
Piscator (W.)	„	XII : 18	ἐστάθη	„	ἐστάθην.
Mangey	„	XV : 2	ΚΑΙ ἐκ τοῦ ἄρ.		
Erasmus (Hilgenfeld <i>Einl.</i> 807)	Openb.	XV : 3	ὁ βασιλεὺς τῶν ἀγίων.		

Al deze gissingen — behoudens de aangewezen uitzonderingen, ontleend aan Bowyer's *Conjectures*, 4^e dr. en daar nader toege- licht — zijn door HSS. „bevestigd“. D. w. z. zij zijn later als reeds bestaande, doch op den tijd harer geboorte niet bekende lezingen, in HSS. gevonden, een enkele maal door haar vaders zelve, doch gewoonlijk door anderen, soms vrij spoedig, maar in den regel pas vele tientallen jaren, of eenige eeuwen daarna.

Vooral Tischendorf heeft door zijn ontdekkingen en mededeelingen van oudere en jongere, tot voor eenige jaren onbekende lezingen, een menigte gissingen „bevestigd“. Van enkele zou het bij nauwkeurig onderzoek kunnen blijken, dat zij ten onrechte onder de gissingen werden genoemd. Het spraakgebruik, in Bowyer's verzameling gevolgd, brengt mede dat ook wel de voorkeur, aan een bepaalde lezing geschonken, een gissing heet. Het is daarom mogelijk, dat ik mij nu en dan heb vergist in de opvatting van hetgeen Bowyer en anderen in den bedoelden bundel hebben geschreven. Die misvattingen kunnen echter niet talrijk zijn. In den regel was het aanstonds duidelijk welke soort van gissing men bedoelde. Er blijft in ieder geval, ook na aftrek van die mogelijk ten onrechte in het gelid zijn geschaard, een aanzienlijke wolke van getuigen.

Wat zij bewijzen? Zeker niet dat elke vrucht der conjecturaal-kritiek rijp en smakelijk is. Een „bevestigde“ gissing staat niets hooger, hoewel men vaak het tegendeel meent, dan een die haar „bevestiging“ door HSS. nog niet heeft gevonden en deze misschien nooit vinden zal. Er zijn goede en er zijn slechte gissingen, evenals er goede en slechte lezingen bestaan. Een slechte lezing wordt niet bruikbaar, omdat men haar in een twintigtal vroeger onbekende HSS. aantreft; en evenmin stijgt de waarde van een slechte gissing, omdat men haar onverwacht in de gestalte van een handschriftelijke lezing ontmoet. De goede wordt er ook niet beter door, want dat men haar vond in een HS. staft misschien alleen de waarheid, dat er, ook in zake de gelukkigste ontdekkingen van 's menschen vernuft, niets nieuws is onder de zon.

Het feit, dat men zeer veel gissingen later als lezingen van HSS. heeft gevonden bewijst, dat het mogelijk is, door de toepassing van conjecturaal-kritiek, bedorven teksten te herstellen en verloren woorden of volzinnen terug te vinden; dat gissingen met lezingen minstens gelijk gesteld mogen worden en dat het

daarom onverantwoordelijk moet heeten, geen gissingen te willen of te durven maken, indien men daartoe in staat is, en de tekst met de voorhanden geneesmiddelen niet voldoende kan worden geholpen.

De conjecturaal-kritiek vindt alzoo tot op zekere hoogte haar rechtvaardiging in den rijkdom der „bevestigde“ gissingen.

De volgende opmerkingen leveren een nieuwe bijdrage tot die rechtvaardiging.

Niet zelden hebben verschillende geleerden, die omstreeks denzelfden tijd, doch soms ook jaren, zelfs eeuwen na elkander leefden, zonder elkanders werk te kennen, dezelfde gissingen voorgedragen.

Linwood verwonderde er zich over, dat nog niemand bij gissing Hand. XX : 28 had aangevuld met *ῥίον*. Ruim dertig jaren te voren had Schulthess dit reeds gedaan ¹.

Holwerda sprak van „mijne conjectuur“ op Luc. XIV : 5, terwijl Mill reeds dezelfde gissing had voorgesteld.

Rovers vermoedde, onafhankelijk van Matthes, die hem daarin was voorgegaan, in hoofdzaak hetzelfde aangaande den lateren oorsprong van Rom. XV : 19 en 2 Kor. XII : 12.

De gissing van Holsten omtrent 2 Kor. XI : 32—33 en XII : 1 was reeds een jaar te voren, als vermoeden van Michelsen, in Nederland bekend geworden.

De nieuwe synodale vertaling maakte Rom. XII : 3 gebruik van een gissing, die Prins van van Hengel afkomstig achtte, toejuichte en naar hij meende, voor het eerst openbaar maakte: *Theol. Tijds.* 1875, bl. 308. De hoogleeraar wist blijkbaar niet, evenmin als zijn ambtgenoot Cobet, die *Mnemosyne* 1874, p. 160 dezelfde gissing had aanbevolen als certa emendatio van van Hengel, dat de overleden Nestor was voorgegaan door Venema en in dien ouden getuige bestreden door Valckenaer, gelijk hij zelf door Holwerda.

¹ Men vergelijke bij dit en de volgende voorbeelden Dl. III.

In het besef, dat hij als conjecturaal-criticus de rol van een reddenden engel zou kunnen vervullen, tot wegneming van een aantal dwaasheden, maakte Michelsen vrij wat beweging, waarvoor geen plaats zou geweest zijn, indien de geleerde wereld niet had vergeten, dat Clericus reeds in de voorgaande eeuw het geneesmiddel, door Michelsen gevonden, had toegediend aan Mc. VIII : 24.

Dezelfde gissingen werden, onafhankelijk van elkander, voorgedragen op

Mt.	IV : 18	door Beza	en door Venema.
"	VIII : 30	" "	" " Michelsen.
"	XVI : 13	" Wassenbergh	" " een ongen. in 1866.
Mc.	VII : 2	" Kuster	" " Wassenbergh.
"	XI : 29	" Markland	" " Michelsen.
Luc.	II : 2	" Boullier	" " Uloth.
"	IX : 25	" Pearce	" " Wassenbergh.
"	IX : 35	" Beza	" " Naber.
Joh.	III : 25	" Bentley	" " Markland en door Bos.
"	VIII : 44	" Lachmann	" " Linwood.
"	IX : 7	" Casaubonus	" " Wass. en d. Kuinoel.
"	XIX : 14	" Venema	" " Kuinoel.
Hand.	IV : 32	" Clarisse	" " Wass. e. d. Heumann.
"	VII : 16	" Beza	" " Wassenbergh.
"	VIII : 26	" Beza	" " Wass. e. d. Heinrichs.
"	IX : 27	" Beza	" " Markland.
"	XVIII : 25	" Sherlock	" " Peerlkamp.
"	XX : 28	" Semler	" " Teller e. d. v. Hengel.
"	XXI : 3	" Stephanus	" " Fischer.
"	XXVII : 33	" Markland	" " Venema.
Rom.	I : 21	" Owen	" " Wassenbergh.
"	III : 9	" Venema	" " Linwood.
"	V : 7	" Bos	" " Thoden van Velzen.
"	VII : 24	" Venema	" " Lachmann.

1 Kor.	II : 4	door Semler	en door Rinck, door Fritzsche en door Cobet.
"	II : 13	" Bentley	" " Kuenen en Cobet.
"	IV : 8	" Cobet	" " Naber.
"	XI : 10	" Lang	" " Wassenbergh.
"	XI : 10	" Owen	" " Lotze en door Baur.
"	XV : 32	" Scaliger	" " Straatman.
2 Kor.	I : 17	" Markland	" " Michaelis e. d. Naber.
"	VIII : 19	" Piscator	" " Steenhoff.
Gal.	I : 10	" Owen	" " Wassenbergh.
"	II : 1	" Grotius	" " Michelsen.
"	II : 2	" Mangey	" " Venema.
"	II : 5	" Linwood	" " Naber.
"	III : 20	" Michaelis	" " Lücke.
"	IV : 25	" Schott	" " Prins en door Naber.
1 Tim.	V : 13	" Mangey	" " Holwerda e. d. Naber.
Phil.	vs. 9	" Bentley	" " Linwood.
2 Petr.	I : 20	" Edwards	" " Heinsius en d. Linw.

Wij zouden deze lijst nog aanmerkelijk kunnen uitbreiden, indien wij een nauwkeurig onderzoek instelden naar den aard der twijfelachtige gevallen, wier aantal legio en waarbij het, volgens de opgave van Bowyer en anderen, voorshands onzeker is, of al de personen, wier namen bij een gissing worden vermeld, haar zelfstandig gevonden, dan wel slechts hebben toegejuicht of verdedigd. De genoemde voorbeelden zijn voldoende, om een niet te versmaden tegenwicht te geven aan het schijnbaar willekeurig en grillig karakter der conjecturaal-kritiek, terwijl zij tevens haar toepassing helpen rechtvaardigen. Men kan toch kwalijk aan de uitspattingen van een speelsch vernuft blijven denken, wanneer twee of meer personen, scherpzinnig en toegerust met de noodige kennis, onafhankelijk van elkander, niet slechts een- en andermaal, maar dikwerf dezelfde vermoedens koesteren aangaande den aard van het bederf en de middelen tot herstel van zekere

teksten. Dan zal men, willig of onwillig, toch moeten erkennen, dat deze kritiek op een hechter grondslag rust en zekerder slot-sommen belooft dan men misschien aanvankelijk meende.

Haar beste rechtvaardiging bestaat echter in de gissing, die hetzij door één of door meer personen gevonden en al dan niet door HSS. bevestigd, zoo treffend juist is, dat zij zichzelf aanbeveelt bij alle onbevooroordeelde en bevoegde beoordeelaars. Zij is de vrucht, waaruit ook hier de deugdelijkheid van den boom wordt gekend. Zij is de kroon op het gebouw der bewijsvoering van de noodzakelijkheid der conjecturaal-kritiek. De onloochenbaar juiste gissing, miskend en veronachtzaamd, maar waarvan noch de onjuistheid noch de onwaarschijnlijkheid kan worden aangetoond, maakt aan alle rechtmatige tegenwerpingen een einde. Zij is de proef op de som. En die proef is geleverd. Door velen.

Wie aandachtig Mt. VII : 16—20 leest, merkt op, dat vs. 19, een letterlijke herhaling van Mt. III : 10, den samenhang verbreekt en een opmerking is, die hier geen zin heeft. Markland heeft ongetwijfeld juist gezien, toen hij het vers een ingeslopen kantteekening noemde. Het is niet te verklaren dan bij deze onderstelling.

Mt. XVI : 4 is, met uitzondering van de laatste woorden, een letterlijke herhaling van XII : 39; en staat in geen verband met de vraag, XVI : 1 gedaan en vers 2—3 beantwoord. Het lijdt geen twijfel, wat Markland en Owen reeds gisten, of deze woorden zijn eerst, omdat de inhoud gelijkkluidend klonk, op den kant geschreven en vandaar in den tekst gekomen.

Daar valt niets in te brengen tegen het vermoeden van Michelsen, dat de woorden *τῇ θαλάσῃ* en *καὶ ἡ θάλασσα* Mc. IV : 39, 41 later zijn ingevoegd. *Ἐπακούει* voegt niet bij *καὶ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα*, waarom eenige HSS. *ὑπακούουσιν* schreven. Of *de zee* of *de wind* moet een glosse zijn. Door vergelijking van hetgeen Mattheus en Lucas schreven, vooral door aandachtig vs. 39 te lezen en op te merken hoe *τῇ θαλάσῃ* vóór en niet achter *εἶπε*

staat. — verplaatsingen komen bij glossen veelvuldig voor — wordt het duidelijk dat *de zee* bij verrassing, of door misverstand, den tekst is binnengedrongen.

Peerlkamp heeft daghelder aangetoond, dat de woorden *τὰ ἔλκη αὐτοῦ* Luc. XVI : 21 een niet zeer gelukkige aanvulling zijn, afkomstig van iemand die niet begreep, dat het verzwegen voorwerp van *ἐπέλειχον* niets anders zijn kon dan de kruimkens, die van de tafel des rijken vielen. Zij werden door de rondzwervende honden opgelekt, zoodat de arme Lazarus zelfs deze niet kreeg om zijn honger te stillen. De inlassching maakte de tegenstelling, die in het *ἀλλὰ καὶ* lag opgesloten, ten eenemale onverstaanbaar.

Valckenaer had gelijk: het blijkt niet, waarom Luc. XIX : 38, of ooit, om *vrede in den hemel* zou zijn gebeden. Er bestaat geen onderscheid tusschen den *οὐρανός* en de *ὑψιστα*. Het parallelisme eischt hier niet een gelijkstelling, maar veeleer een tegenstelling van hemel en aarde, of God en menschen. Zijn gissing: *εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις*, bovendien toegelicht met een aantal voorbeelden hoe *menschen* en *hemelen* in de HSS. worden verwisseld, beveelt zich nadrukkelijk aan. Zij is onafwijsbaar, tenzij men, met Meyer, alle gissingen uit de hoogte verwerpt en Valckenaer's bladzijden meent te mogen afschepen met een bondig „ganz grundlos“, terwijl men zelf een verklaring geeft, zoo mat en onmogelijk, dat de lofzang ontaardt in een raadselachtig didactisch kreupeldicht.

De gissing van Hammond op Hand. VII : 20 werd, bewust of onbewust, als onvermijdelijk overgenomen door onze Staten- en door onze nieuwe Synodale vertalers. *Schoon* of *aardig voor God* is hier dan ook inderdaad onverstaanbaar. Maar de gissing van Hammond lijdt schipbreuk op het spraakgebruik, dat niet gedooft *ACTEIOC* met een dativus te schrijven. Uitnemend, en afdoende verklaard door een reeks voorbeelden van gelijksoortige verwisseling der letters *A* en *Δ*, *E* en *C*, *K* en *IC*, *I* en *T*

is het vermoeden van Cobet, dat gelezen moet worden *ΔΕΚΤΟC* τῷ θεῷ. Mocht men, met het oog op Ex. II : 2 (LXX), daartegen eenig bezwaar hebben, men zie niet voorbij hoe het kind Mozes daar wel ἀστειῖος heet, maar niet ἀστειῖος τῷ Θεῷ, en dat dit ἀστειῖος, misschien eerst op den kant geschreven, zeer goed aanleiding kan hebben gegeven tot het spoorloos verdwijnen van het oorspronkelijke δεκτός.

Wie kan van Pearce vernemen, dat ἡ ἀκάθαρτον, Hand. X : 14 en 28, een aantekening schijnt te zijn, die ter verklaring van κοινὸν op den rand geschreven en later in den tekst geraakt is, zonder hem zijn bijval te schenken? Wel worden in het Hebreeuwsch, b.v. Lev. X : 10, ל'ח'ה en נמ'ח'ה naast elkander gebruikt, maar om te voldoen aan zekeren eisch van het parallelisme. De bedenkin zou eer gewicht hebben, indien de LXX κοινῶν in plaats van βεβήλων en ἡ in plaats van καὶ had geschreven.

Wie let op den vorm, waarin wij 1 Kor. XII : 28 lezen, en geeft mede acht op den inhoud der volgende verzen, zonder te erkennen, dat Pearce goed gezien heeft, toen hij ἀντιλήψεις en κυβερνήσεις voor ingeslopen kantteekeningen bij δυνάμεις hield?

Eenmaal door Straatman opmerkzaam gemaakt op den niet paulinischen oorsprong van 1 Kor. XIV : 33^b—35, is het niet mogelijk meer, dit stuk van den apostel afkomstig te achten. Vorm, inhoud en samenhang pleiten te overtuigend daartegen, al neemt men niet alle overwegingen en opmerkingen van den genoemden oordeelkundige voor zijn rekening. Daarom had Gro-nemeyer zich niet van de erkenning der onechtheid moeten laten afhouden, alleen, gelijk hij verzekert, omdat Straatman weer schermde met zijn vrijzinnigen Paulus.

Wie ziet niet in, sedert Weisse hem de oogen opende, dat de woorden ὅτι δὲ ἔστε υἱοὶ, Gal. IV : 6, misplaatst en stellig van jongeren oorsprong, waarschijnlijk als verklarende aantee-

kening, van den rand in den tekst zijn geslopen? Zoo zouden Weisse en Michelsen *ὁ πατήρ* niet hebben laten staan, indien zij met anderen, of voorgelicht door een hunner, hadden opgemerkt dat *de* Grieksche *vader* hier slechts een verklarende glosse kan wezen.

Het *andere* vleesch van Jud. 7 is bepaald onverteerbaar. Geen verwijzing naar Rom. I : 27 kan baten; maar wel de zeer aannemelijke gissing van Wassenbergh, die *ἑταίρας*, in plaats van *ἑτέρας*, als verklarende kantteekening bij vergissing laat opnemen in den tekst.

Is er iemand die heeft gelezen wat Naber schreef ter aanbeveling van *ΑΝΤΑΡΟΥ* in stede van *ΑΕΝΑΡΟΥ* Op. VII : 1, zonder voor goed afscheid te nemen van den onmogelijken *boom*?

Het is geoorloofd, dergelijke vragen te herhalen met het oog op vele gissingen, die behalve de genoemde, in het 3^e deel dezer verhandeling zijn verzameld. Niet dat alle op bijval mogen rekenen. Verre van dien. Maar dat is ook niet noodig, ten betooge dat de toepassing der conjecturaal-kritiek op den tekst der Schriften des N. Ts noodzakelijk moet heeten. Daartoe is het voldoende op enkele treffende voorbeelden te wijzen ¹. Ja, één welgeslaagde proef van tekstherstel door gissing is eigenlijk reeds genoeg om de noodzakelijkheid van het besproken hulpmiddel te doen erkennen. Want zonder dit zou de tekst bedorven, onleesbaar, onverstaanbaar zijn gebleven.

Die proef is geleverd; en meer dan dat. Niemand, die zich de moeite getroost om kennis te nemen van den uitslag, dien de beoefening der conjecturaal-kritiek tot heden heeft gehad, kan ontkennen dat zij reeds in den volsten zin vrucht heeft gedragen.

¹ Mocht iemand door de aangehaalde voorbeelden niet bevredigd zijn, dan zij hem inzonderheid de lektuur aanbevelen van het *Theol. Tijdschr.* 1880 : 74—87, waar Berlage in het licht stelt, hoe treffend vele van Naber's gissingen zijn.

Zoo was het, terwijl zij, behoudens geringe uitzonderingen, slechts nu en dan als een tijdelijke liefhebberij werd toegepast op den tekst des N. Ts. Wat mogen wij dan niet van haar verwachten, wanneer zich in haar dienst krachten stellen als die door Wettstein, Griesbach, Lachmann, Tischendorf zijn gewijd aan haar oorkondelijke tweelingzuster?

Of zijn daar nog bezwaren, die haar beoefening op breede schaal voor het minst niet gewenscht doen zijn?

Bij de oude „zorg der Voorzienigheid“, die ongetwijfeld heeft gewaakt voor het behoud van den oorspronkelijken tekst, behoeven wij in onze dagen niet meer stil te staan. Met den val van het leerstuk van de werktuigelijke ingeving der Schrift, heeft deze bedenking haar waarde verloren. Bovendien is zij sedert lang geoordeeld door de opmerking, dat de tekst van „Gods Woord“ blijkbaar niet in onbedorven staat tot ons is gekomen en dat de oordeelkundige in geen geval aan dat „Woord“ iets wenscht te kort te doen, terwijl hij er veeleer naar streeft, het in zijn oorspronkelijke zuiverheid te leeren kennen.

Evenmin behoeven wij ons op te houden met een ernstige bestrijding der aloude vrees: de receptus zal misschien door de beoefening der conjecturaal-kritiek van den troon worden gestooten. Want die *door allen aangenomen tekst* heeft reeds sedert lang scepter en kroon moeten afleggen, wel niet in de praktijk en in het oog der groote menigte, maar daarom niet minder gewis in de theorie van allen, die bevoegd zijn over tekstkritiek in het algemeen, of over diplomatische en conjecturaal-kritiek in het bijzonder, een woord mede te spreken.

Van meer gewicht schijnt de bedenking, dat men door conjecturaal-kritiek niet tot zekerheid komt en in het gunstigste geval een hoogen graad van waarschijnlijkheid bereikt. Dat is volkomen juist. Maar geldt hetzelfde niet van elke kritiek? Het is onbillijk, b.v. met Doedes in zijn bekroonde prijsverhandeling, bl. 294, aangaande de kritische gissing te verklaren: „Zij wordt

daar, waar de echte lezing niet kan teruggevonden worden, te hulp geroepen, laat al het voorhandene varen, verlaat het veld der overlevering en der geschiedenis, en stelt in de plaats der zekerheid eene waarschijnlijkheid.“ Alsof wij eenige *zekerheid* omtrent den oorspronkelijken tekst hadden, „waar“, gelijk men zelf getuigt, „de echte lezing niet kan teruggevonden worden“!

Wij kunnen echter die innerlijke tegenspraak, waaraan het pleidooi lijdt, laten rusten en evenzoo handelen met de beschuldiging, vroeger ¹ reeds afgewezen, dat de conjecturaal-criticus als zoodanig geen rekening zou houden met de bouwstoffen, hem verschaft door de overlevering en de geschiedenis. Wij behoeven niet verlegen te zijn met wat als hoofdzaak blijft: het verwijt, dat de conjecturaal-kritiek, in plaats van zekerheid, slechts waarschijnlijkheid geeft.

Toegestemd. Maar dit gebrek — als het een gebrek moet heeten — heeft zij met alle, ook met de oorkondelijke tekst-kritiek gemeen. De laatste kan geen zekerheid en nooit meer dan waarschijnlijkheid geven, ja zelfs dit niet eens altijd. Getuigen de uiteenlopende teksten, die als de doorwrochte slotsommen van haar arbeid door verschillende geleerden, ook wel door dezelfde mannen met tusschenstand van enkele jaren, zijn en worden bezorgd! Indien men hier *zekerheid* kon verkrijgen, vanwaar dan het groote verschil tusschen de tekstuitgaven van Macey, Griesbach, Tischendorf en anderen? Moeten wij dit op rekening schuiven van het feit der latere ontdekking of der latere vergelijking van vroeger onbekende HSS.? Dan blijkt de hoog geroemde zekerheid toch slechts een uiterst tijdelijk karakter te dragen en de mogelijkheid blijft, dat morgen minder dan waarschijnlijk zal zijn, wat heden zeker mocht heeten. Bovendien geven die onderstelde kortelings aan het licht gebrachte „beste“

¹ Zie bl. 110—1.

lezingen geen verklaring van het verschijnsel, dat b.v. de diplomaat Tischendorf meermalen in zijn verschillende tekstuitgaven tot vroeger verworpen lezingen terugkeerde. Hij deed dat in waarheid, omdat hij geen zekerheid had, noch hebben kon aangaande de echtheid of de onechtheid van eenige lezing, aangezien wij de oorspronkelijke bescheiden niet bezitten en ons slechts hoogst gebrekkige afschriften van afschriften ten dienste staan. Hij moest kiezen en gissen naar het meest waarschijnlijke. Daarbij kon hij mistasten en later beproeven, zijn fout te herstellen; maar wederom was het mogelijk dat hij zich vergiste. Hij, zoo min als eenig ander beoefenaar der oorkondelijke tekstkritiek, heeft het ooit verder kunnen brengen dan waarschijnlijkheid.

Maar, zegt men, een gissing heeft toch altijd iets subjectiefs. Ook dat is volkomen waar; doch kan niet als bezwaar tegen de conjecturaal-kritiek worden toegelaten. Het is mogelijk, dat de subjectiviteit den beoefenaar dier kritiek parten speelt; maar wederom geldt hetzelfde van den diplomatischen broeder, als hij moet kiezen en gissen met behulp van en uit den voorhanden schat, die misschien niet eens bevat wat hij noodig heeft. Beiden kunnen, doch behooren niet de slachtoffers te worden van het subjectivisme. De conjecturaal-kritiek, als zoodanig, is „niet minder objectief“ dan de diplomatische. Veeleer dan dit te ontkennen, zouden wij met Scholten, *Godg. Bijdr.* 1858, bl. 461, „zelfs durven beweren, dat eene kritiek ontleend aan den schrijver zelven objectiever is dan het beroep op HSS., ter beoordeeling van wier verschillende lezingen het subjectivisme niet zelden een groote rol vervult“. Het is echter niet noodig, van Scylla in Charybdis te vervallen. Behoedzaamheid en waakzaamheid tegen overschatting van eigen arbeid blijven allen aanbevolen.

Men meene slechts niet, dat de conjecturaal-kritiek gemakkelijker dan de diplomatische tot misbruiken leidt en daarom

als gevaarlijk moet worden afgewezen. Zeker, men kan zich van haar bedienen om geliefkoosde meeningen aan de bijbelschrijvers in de pen te geven, of aan hun helden in den mond te leggen; het zou moeilijk zijn te bewijzen, dat de beoefenaars dier kritiek zich nooit aan een dergelijk vergrijp hebben schuldig gemaakt. Doch men vergete niet, dat Macey, de diplomaat, die slechts één gissing liet drukken, ter oorzake van zijn tekstkritiek als een aartsketter buiten de gemeenschap der geleerden werd en tot voor weinige jaren bleef gesloten; dat Wettstein zelf door zijn vereerders werd verdacht van een heimelijk dienstbetoon aan het Socinianisme, terwijl hij den schijn aannam, als wetenschappelijk man den tekst van het N. T. te verbeteren. De beschuldigingen van dien aard, tegen de beoefenaars der oorkondelijke tekstkritiek ingebracht, zijn talrijk en ongetwijfeld, evenals de verwijten, naar het hoofd geworpen van hen die gissingen waagden, grootendeels onverdiend. Toch zou het ook hier moeilijk zijn te bewijzen, dat zij altoos uit de lucht waren gegrepen.

Men kan misbruik maken van de kritiek. Heringa behoeft het ons niet meer te herinneren. Intusschen blijft het oude spreekwoord mede waar en geldt van alle kritiek: *abusus non tollit usum*.

Wie overigens, bewust of onbewust, geneigd mocht zijn om den tekst des N. Ts zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de getuigenissen van het eigen godsdienstig of leerstellig geloof; de onafhankelijke godgeleerde loopt hier het minste gevaar, dat hij vreemd vuur op het altaar brengen zal. Hij toch vraagt niet in de eerste plaats, waar hij zich met tekstkritiek bezig houdt: drukt dit woord wel mijn geloof, mijn overtuiging uit? Maar: wat heeft de schrijver zelf gezegd?

In dien zin willen tegenwoordig allen onafhankelijke godgeleerden zijn. Mochten desnietteenstaande sommigen zich als

beoefenaars der wetenschap aan haar heilige eischen vergrijpen; dat zij dan tot de orde worden geroepen! Het blijft geoorloofd, kritiek te oefenen op de slotsommen der conjecturaal-kritiek. Men zette daarom gerust alle vrees voor dreigende gevaren, bij haar toepassing op breede schaal, ter zijde. De zegen, dien zij ons toezegt, belooft grooter te zijn dan het kwaad, dat zij met den boosaardigsten wil zou kunnen stichten.

Trachten wij het voorafgaande in weinige woorden samen te vatten, wij komen dan tot de slotsom:

De toepassing der conjecturaal-kritiek op den tekst van de schriften des N. Ts is noodzakelijk. Want de aanwezige HSS., hoe talrijk ook, geven ons niet den oorspronkelijken, maar een veelszins verbasterden, soms opzettelijk gewijzigden, en meermalen diep bedorven tekst, die zich niet door vergelijking alleen laat herstellen. De oordeelkundige gissing kan hier, zoo niet in alle, dan toch in vele gevallen, uitnemende diensten bewijzen. Dat doet reeds het terugvinden van oudere gissingen in later vergeleken HSS. vermoeden, als ook de opmerkelijke eenstemmigheid bij verschillende personen, die onafhankelijk van elkander den tekst bij gissing zochten te verbeteren. Ten slotte wordt die mogelijkheid verheven tot den hoogsten graad van waarschijnlijkheid, die op dit gebied nagenoeg samenvalt met zekerheid, door de juistheid van reeds voorgedragen gissingen, waaraan niemand redelijkerwijs kan twijfelen.

De conjecturaal-kritiek is mitsdien gerechtvaardigd. Niet alleen door het wezen der kritiek in het algemeen; door het voorbeeld der talloos vele onbekenden, wier arbeid wij als handschriftelijke lezingen kennen; en door het gedrag der diplomaten, die gissingen gevaarlijk en overbodig noemen, hoewel

zijzelf telkens gissingen maken en moeten maken; maar bovenal door den beklagenswaardigen toestand, waarin zich nog altijd, ondanks alle daaraan ten koste gelegde zorgen van diplomaten, onze Grieksche tekst van het N. T. bevindt, én door den schitterenden uitslag, die reeds nu en dan haar optreden mocht kronen.

Derde Deel.

VRUCHTEN DER CONJECTURAAL-KRITIEK.

Wij hadden reeds aanleiding ¹, met opgaaf van redenen mede te deelen, dat niemand in de volgende bladzijden een volledige verzameling mag verwachten van alle gissingen, door heel en door half oordeelkundigen gedurende den loop der eeuwen gemaakt betreffende den oorspronkelijken tekst van de schriften des N. Ts. Behoudens enkele uitzonderingen, zullen wij de aandacht uitsluitend vestigen op gissingen, die bij of na de eerste uitgaven van den gedrukten tekst zijn voorgesteld. Daarbij wenschen wij echter geen acht te slaan op gissingen, die alleen het plaatsen van leestekens betreffen. De meeste van deze, ofschoon niet zelden zeer belangrijk — waarom dan ook wel aan een enkele gastvrijheid mag worden verleend — hebben meer waarde voor de exegese dan voor de kritiek van den tekst. Bovendien vormen zij te zamen een bepaalde soort van gissingen, die niet rechtstreeks tot ons onderwerp behoort. De beoefenaars der tekstkritiek erkennen toch eenstemmig, dat men, wat de plaatsing, verwijdering of verandering van leestekens aangaat, noch aan eenige overlevering, noch aan HSS. is gebonden.

¹ Zie bl. 10—11.

Verder worden buiten de verzameling gesloten: gissingen, die gissingen geweest zijn, doch sedert de vergelijking van vroeger onbekende HSS. een andere plaats onder de hulpmiddelen der tekstkritiek hebben ingenomen en nu lezingen heeten. Het is intusschen mogelijk dat een enkele gissing, die reeds lezing werd, ten onrechte wordt opgenomen, uit onbekendheid met varianten, die gelijk men weet nergens volledig zijn verzameld, en waarvan dus gemakkelijk nu en dan één onopgemerkt blijft. Zoo kan het ook gebeuren, dat als gissing wordt medegedeeld, wat sommigen, overeenkomstig het heerschende spraakgebruik, geen vrucht van conjecturaal-kritiek toeschijnt, omdat de operatie slechts bestaat in het bijeenvoegen der letters, waarvan men ten onrechte twee woorden had gemaakt, of omgekeerd in het splitsen van één woord in twee nieuwe. De grenzen van het terrein, waarop wij ons behooren te bewegen, zijn soms moeilijk af te bakenen. Dat laat zich b.v. inzonderheid recht levendig gevoelen, als men staat tegenover de kritiek, door Weisse, Schenkel, Schweizer, Scholten op den tekst van het vierde evangelie toegepast, toen dit bijbelboek nog voor het werk van Johannes werd aangezien; of als men, bij de vraag naar den oorsprong van Joh. XXI, van Rom. XV en XVI in verband met I—XIV, dan wel naar de samenstelling van den tweeden brief aan de Korinthiërs, onopgemerkt uit den kring der conjecturaal-kritiek dreigt te verdwalen in de sferen der „historisch-kritische inleiding“. In twijfelachtige gevallen meen ik, den regel te mogen volgen: geef liever iets te veel dan te weinig.

Daaraan kan ik mij echter niet houden, wat de opgaaf der gronden betreft, voor zoover zij bekend zijn, waarop de vermelde gissingen werden aanbevolen. Om niet al te uitvoerig te worden, moet ik mij beperken tot een beknopte aanstipping en zoo ook, behoudens enkele uitzonderingen, geheel zwijgen van de bestrijding die de meeste gissingen uit vroegeren en lateren tijd hebben gevonden. Wie dienaangaande meer bijzonderheden

verlangt te vernemen, raadplege de bronnen, waaraan deze vruchten der conjecturaal-kritiek zijn ontleend en die zorgvuldig zullen worden vermeld achter de namen van hen, die als vaders bekend staan. Het schijnt overbodig, wat in die bronnen, met name bij Bowyer, zeer dikwerf geschiedt, allen te noemen, die de gissing hebben overgenomen of nog eens opzettelijk verdedigd. Even onnoodig komt het mij voor, al de bronnen aan te wijzen, die dezelfde gissing en als afkomstig van denzelfden persoon vermelden. In die gevallen zal ik slechts de belangrijkste bron noemen, d. w. z. die, waar men in den regel eenige, soms een uitvoerige toelichting, meermalen ook bestrijding vindt.

Bij het aanstippen van de bedoelde bronnen en namen, zij het mij vergund de volgende afkortingen te gebruiken:

B. voor W. Bowyer, *Critical conjectures and observations on the N. T.* 4 Ed. 1812.

W. „ Wettstein's naamloos uitgegeven *Prolegomena ad N. T. gr.* 1730. p. 170—174.

H. „ J. Heringa, *Vertoog over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek.* 1793.

V. „ J. H. Verschuirii *opuscula* ed. Lotze. 1810, p. 358—443.

K. „ G. C. Knappius, *Nov. Test. Gr.* ed. 2^a 1813, p. 767—784.

St. „ F. Stosch, *Museum criticum*, vol. II fasc. I. 1777.

Wass. I en II voor de twee verhandelingen door Ev. Wassenbergh geplaatst vóór de beide deelen zijner *Selecta e scholis Lud. Casp. Valckenarii.* 1815—17.

Valckenaer Sch. „ het *Schediasma*, geplaatst in Ti. Hemsterhusii et L. C. Valckenari *Orationes*, 1784, p. 324—414.

Doedes „ zijn *Verhandeling over de tekstkritiek des N. Vs.* 1844.

Meyer „ zijn *Krit. exeg. Kommentar üb. d. N. T.* De tekst, waarbij de gissing wordt voorgedragen, wijst het deel aan.

- Michaelis *Einl.* voor J. D. Michaelis, *Einleitung in die göttl. Schriften des N. Bs.* I. 4^e Ausg. 1788.
- Peerlkamp „ diens naamloos uitgegeven *Opmerkingen betreffende de staten-overzetting van de evangien en Hand. der ap.* 1855.
- Reuss „ diens *Bibliotheca Ni Ti Graeci.* 1872.
- Holwerda *U. A.* „ *Uitlegk. aantekeningen op eenige plaatsen uit het N. T.* 1853.
- „ *Betr.* „ *De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den bijbel.* 1853.
- „ *N. J.* „ *Nieuwe Jaarboeken v. wet. theol.* 1860 bl. 548—598.
- „ *Bijdr.* „ *Bijdragen tot de uitlegging van het N. T.* 1855.
- Scholten *Inl.* „ *Hist. krit. inleiding tot de schriften des N. Ts* 2^e dr. 1856.
- „ *Hand.* „ *Is de aerde evangelist de schrijver van het boek der Handelingen?* 1873.
- Straatman I en II „ diens twee stukken *Kritische studiën over den 1^{en} brief van Paulus aan de Korinthiërs.* 1863—65.
- Michelsen „ zijn *Het evangelie van Marcus* I. 1867.
- Weisse, Sulze, Laurent voor hetgeen op naam van een hunner voorkomt in de *Beiträge zur Kritik der paul. Briefe* von C. H. Weisse herausg. von Dr. E. Sulze. 1867.
- Naber voor diens bijdragen in *Mnemosyne* 1878, p. 85—108 en 357—372.
- Berlage „ zijn verslag van Naber's arbeid in *Theol. Tijdschr.* 1880 : 74—97.
- Harting „ de bl. 104 genoemde *Bijdrage.*
- Enkele opmerkingen van mijzelf worden geteekend: v. M.

Het Evangelie volgens Mattheus.

HOOFDSTUK I.

Dit en het volgende hoofdstuk zijn later aan het Evangelie toegevoegd. Wall, Michaelis, Williams, Bahrdt, Stroth, Hess, Eichhorn, Berthold en anderen. *B.* 54. *H.* 414. Credner, *Einl.* bl. 68.

vs. 1. *Βίβλος γενέσεως.* Misschien, overeenkomstig Gen. V : 1, **ספר תולדות** en de LXX : *γενεσέων.* Piscator. *B.*

Ἰησοῦ Χριστοῦ. Duidelijker: *I. τοῦ Χ.* J. D. ab Hoven. *St.* 6.
vs. 11. Lees: *κ. τ. ἀδ. αὐτοῦ ΤΟΥΣ ἐπὶ τῆς κτλ.,* ter aanduiding van de broeders van Jechoniah, die ten tijde der ballingschap bestonden, in onderscheiding van hen, die later geboren zijn. Markland. *B.*

Oorspronkelijk luidde dit vers: *Ἰωσίας δὲ ἐγ. τ. Ἰωακὶμ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ Ἰωακὶμ δὲ ἐγ. τ. Ἰεχονίαν ἐπὶ τῆς μετοικ. Βαβ.* De overeenkomst der beide namen heeft tot een schrijffout en dien ten gevolge tot tekstverbastering geleid. Ewald, bij *Meyer.*

vs. 12. J. Gehring schrijft in zijn *Synopsis*, Tübingen 1842, *Ἰεχονίας δὲ ἐγ. τὸν Ἰεχονίαν, Ἰεχονίας δὲ ἐγ. τὸν Σαλαθιήλ.* Reuss 219.

vs. 17. De 3 × 14 geslachten zullen oorspronkelijk in 3 naast elkander geplaatste kolommen vermeld en onder elke kolom afzonderlijk een der drie, hier samengevoegde, optellingen geschreven zijn. J. Jongeneel, *Neue Entdeckungen.* 1868. bl. 41.

vs. 18. De woorden *ἐκ πνεύματος ἁγίου* verbreken den samenhang en zijn voor een kantteekening te houden. Zie vs. 20, waar Jozef Maria wil wegzenden, wat hij toch zeker niet zou hebben willen doen, indien hij geweten had, dat zij een kind des Heiligen Geestes moest ter wereld brengen. Beza. Venema. *B.*

vs. 20. Zou *γεννηθὲν* niet een glosse zijn? Peerlkamp, 4.

vs. 21. De woorden *αὐτὸς γὰρ-αὐτῶν* schijnen later ingevoegd. Jongeneel, *N. Entd.* 42, evenals

vs. 23. *ὁ ἐστὶ — Θεός*, wat reeds Wassenbergh I, 16, opmerkte. *καλέσουσι*. Lees: *καλέσει*. Origenes. *W.*

II.

vs. 6. *Βεθλεὲμ, γῆ Ἰουδα*. Men leze *ΓΗΣ* of *ΤΗΣ Ἰουδα* sc. *φυλῆς*, of schrappé *γῆ*. Drusius. *B.*

De woorden *γῆ Ἰουδα* zijn een glosse. Venema. *V.*

vs. 18. Indien wij hier met Harkenroth moeten denken aan de stad 1 Sam. XXX : 29 vermeld, dan behooren wij, niet *Ραχήλ*, maar *Ραχὰλ* te lezen. Stosch 7.

vs. 22. *Ἡρώδου* staat in de HSS. op verschillende plaatsen en is vermoedelijk later ingevoegd. Holwerda *N. J.* 559.

vs. 23. *ὁπως πληρωθῆ κτλ.* Een kantteekening van een kabbalist. Upton. *B.*

III.

vs. 3. *Ἡσαίου* is later bijgevoegd. Hieronymus. *B.*

vs. 4. Voor *ἀκρίδες* wilden de Nazareners (bij *W.*) lezen: *ἐγκρίδες*; Bucer: *καρίδες*, garnaal of krap, een zeevisch die in de Jordaan niet kon leven; H. Stephan.: *ἀχράδες*, wilde peeren. *B.*

ὁ Ἰωάννης, een glosse. Venema. *V.*

vs. 7. *ὑπέδειξεν*. Lees: *ὑποδείξει*. Maldonat. *B.*

IV.

vs. 6. *Ἡ δὲ ῥοπή καὶ ἐπὶ (te lezen 'Ἐπὶ) χειρῶν κτλ.* is iets uitgevallen, wat Lucas ten deele aanvult met *τοῦ διαφυλάξαι σε*. Drusius. *B.*

vs. 13. Voor *κατώκησεν*, dat II : 23 juist gekozen werd, lezen men hier: *μετώκησεν*. Naber 357.

vs. 15. Ter wille van het Hebreëwsch moeten wij schrijven *Νεφθαλεμίμ*, evenals III : 7 *ΣαδΔουκαίων* en X : 4, ter wille van het Syrisch: *ΘαδΔαῖος*. Drusius. *B.*

ὁδόν. Fritzsche leest, op grammatische gronden: *ὁδός*. Meyer.

vs. 18. *τὸν λεγόμενον Πέτρον*. Ter onderscheiding van anderen, die Simon heetten, later aan den tekst toegevoegd. Wassenbergh, I : 28. Jongeneel, *N. Entd.* 44.

V.

vs. 6. *διψ. τὴν δικαιοσύνην*. Lees: *δ. τῆς δικαιοσύνης*. Mangey. Lees: *διὰ τὴν δικ.*, of schrap *τὴν δικ.* Anonymus. *B.*

vs. 13. H. Steph. meent dat in *μωρανθῆ* een fout schuilt, omdat de Vulgata heeft: *quod si sal evanuerit*. *B.*

vs. 19. *τῶν ἐλαχίστων* geeft geen zin. Er is geen sprake van de *kleinste geboden*, maar van de Mozaïsche wet in het algemeen. Men leze: *τὴν ἐλαχίστην*, evenals Mt. XXV : 40 *τῷ ἐλαχίστῳ*. Naber 357.

vs. 32. Het uitgevallen lidwoord worde ingevuld: *ὅς ἐὰν ΤΗΝ ἀπολελυμένην γαμήσῃ*. Piscator. *B.*

πορνείας. Misschien: *πονηρίας*. Pringlius, *Gött. Gel. Anz.* 1758. *B.*

vs. 32, 33. Lees: *μοιχᾶται πάλιν*, doet aan den anderen kant overspel. Markland. *B.*

vs. 39. *ῥαπίσαι*. Lees: *ῥαπίζη*. Curcellaeus. *B.*

vs. 40. De woorden *τὸν χιτῶνα* en *τὸ ἱμάτιον* moeten worden

omgezet, daar men zijn tunica niet kan uitdoen vóór het pallium. Zie ook Luc. VI : 29. Wassenbergh, II : 28.

vs. 42. Pierson, *Bergrede* 163, gist, dat de woorden: „van dengene die van u leenen wil keer u niet af“, moeten omgezet worden met die van Luc. VI : 30 „van dengene die het uwe neemt, eisch niet weder“. De afschrijvers zouden hier een soortgelijke fout hebben begaan, als blijkens de HSS. Mt. V : 44 verg. met Luc. VI : 27, 28.

VI.

vs. 4. ὅπως vordert ἀποδώση en niet ἀποδώσει. Mangey. *B.*

VII.

vs. 6. ῥήξωσιν ὑμᾶς. Lees: ῥάξωσιν ὑμᾶς, u verscheuren. Bois. *B.* Misschien moeten wij ὑμᾶς bij het volgende vers en dan lezen: Ὑμεῖς αἰτέετε κτλ. Heinsius. *B.*

vs. 12 past niet in den samenhang en moet, met het oog op Luc. VI : 30, 31, achter V : 42 geplaatst worden. Mangey. *B.*

vs. 15. Voor ἐνδύμασι gist Price (bij *W.* en bij *B.*): ἐκδύμασι; Mangey: ἐν δέρμασι προβ., met verwijzing naar Hebr. XI : 37 ἐν αἰγείοις δέρμασιν. *B.*

vs. 19, woordelijke herhaling van III : 10, heeft hier geen zin, verbreekt den samenhang, is stellig een ingeslopen kantteekening. Markland. *B.*

vs. 23. In plaats van ὁμολογήσω αὐτοῖς wil Maldonat, met den schrijver eener afgebroken homilie, lezen: ὁμώσω αὐτοῖς, ik zal voor hen zweren. *B.*

VIII.

vs. 3. ἐκαθαρίσθη αὐτοῦ ἡ λέπρα klinkt vreemd, omdat wel de mensch, maar niet de ziekte geneest. Men leze daarom: ἐκ. ἀπ' αὐτοῦ λέπρας. Pearce *B.*

Waarschijnlijk is hier één woord uitgevallen en een ander woord verplaatst, zoodat wij, met Mc. I : 42, behooren te lezen: ἀπῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ ἡ λέπρα, καὶ ἐκαθαρίσθη. Owen. *B.*

vs. 9. ὑπὸ ἐξουσίαν. Misschien: ἐπ' ἐξ. of ἐξουσιῶν. Theodoretus. *B.*

De tekst is hier en Luc. VII : 8 bedorven. Men leze: καὶ γὰρ ἐγὼ, ἄνθρωπος, εἰμι ἐπ' ἐξουσίας, ἔχων κτλ. „Want ik, een mensch, bezit wel (καὶ) een onbepaalde macht, krijgsknechten onder mij hebbende“, enz. Holwerda *N. J.* 582. Naber, 361, stemt hiermede in, doch meent dat τασσόμενος in den tekst behoort, maar hersteld in: διατασσόμενος.

vs. 17 waarschijnlijk later ingevoegd. Owen. *B.*

vs. 28. Γαδαρηνῶν. Lees: Γεργεσαίων, of Γεργεσηνῶν. Origenes. *W.*

vs. 30. Door aanvulling worde gelezen, naar de Vulgata: ἦν δὲ ΟΥ μακρὰν. Beza, bij Alberti *Periculum criticum*. Owen, *B.* Michelsen. 93.

vs. 33. πάντα. Beter: πάντα ταῦτα. Beza. *B.*

De woorden καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων zijn onecht. Holwerda, *N. J.* 584.

IX.

vs. 6. Voor τότε λέγει leze men: τό, τε of τόδε λ zeide hij *dit*. S. bij *B.*

De woorden τότε λέγει τῷ παραλυτικῷ zijn later ingevoegd. Wassenbergh, I, 17.

vs. 9. Schulz houdt hier den naam ὁ Ἰησοῦς voor ingevoegd. Doedes, 132.

vs. 16. Lees: πλήρωμα αὐτοῦ en niet πλ. αὐτοῦ. Heinsius. *B.*

vs. 25. E. Hutter voegt in zijn *N. T.* 1599, aan dit vers toe: καὶ λέγει αὐτῇ ταλιθὰ κοῦμι. Reuss, 106.

vs. 33. De laatste woorden vinden hun verklaring in de mee-

ning, dat God den volke verschijnt, wanneer wonderen plaats hebben. Men leze dan ook: οὐδέποτε ἐπεφάνη οὕτως ὁ Θεὸς ἐν τῷ Ἰσραήλ. Holwerda, *N. J.* 584.

vs. 36. ἐρριμμένοι is hier onverstaanbaar. Men kan niet zeggen, dat de kudde, bij ontstentenis van een herder ἐρριπται, maar wel dat zij dan ἠρημωται. Men leze daarom: ἠρημωμένοι. Naber, 95.

X.

vs. 2. Πρῶτος is later toegevoegd, ter bevestiging van Petrus' primaat. Beza, *B.*

vs. 2—5 van dit hoofdstuk zijn, evenals I, II, XIV : 29—31, XV : 12—14, XVI : 17—19, XVIII : 17, XIX : 28, XXVII : 3—10, 19, 28, 52, 53, 62—66, XXVIII : 4, 11, 15 later ingevoegd. Een ongenoemde in *Repertorium für bibl. u. Morgenl. Litteratur*, IX. H. 414.

vs. 5. πόλιν. Lees: πόλεις. Maldonat. *B.*

vs. 18. κ. τ. ἔθν. een later invoegsel. Köstlin bij *Meyer.*

vs. 25. Βεελζεβούλ. Onverstaanbaar, volgens Hieronymus, die hier en elders lezen wil: Βεελζεβούβ. Michaelis, *Einl.* 736.

vs. 30 schijnt van den kant in den tekst gekomen. Owen. *B.*

XI.

vs. 2. Men leze: πέμψας τῶν μαθητῶν αὐτοῦ sc. τινάς. Uit Luc. VII : 19 werd δύο overgebracht, waarvoor sommigen lazen διά. Wassenbergh, I, 20.

vs. 8. Lees οἱ μαλακὰ φορ. en niet οἱ τὰ μ. φ. Toup. *B.*

ἠμικισμένον werd ter verduidelijking later bijgevoegd. Wassenbergh, I, 18.

vs. 12. De slotwoorden βιασται ἄρπ. αὐτήν maken het vers onverstaanbaar Zij waren oorspronkelijk op den kant geschreven en zijn een mislukte poging ter verklaring van het in onbruik

geraakte en niet meer begrepen *βιάζεται*, dat beteekent: pervadit, dringt door met kracht. Vgl. Luc. XVI : 16. H. H. van Witzenburg, *Godg. Bijdr.* 1865, bl. 707—9.

Peerlkamp, 18, wil het laatste *αὐτήν* bij vs. 13 voegen. Naber, 358, verandert *ἀρπάζουσιν* in *πειράζουσιν*, omdat dit wel, het andere niet mogelijk is.

vs. 28. *πρὸς μέ.* Lees: *π. ἐμέ.* Holwerda, *Bijdr.* 129.

XII.

Dit en het voorgaande hoofdstuk, waarschijnlijk op één rol perkament geschreven en bij vergissing verplaatst, stonden oorspronkelijk vóór IX : 28. Harenberg. *St.* 9.

Slordigheid van afschrijvers en van andere werklieden, aan wier handen de vervaardiging van boeken was toevertrouwd, heeft wanorde en meer onderling verschil bij de Evangelisten doen ontstaan, dan voor hun rekening mag komen. De hoofdstukken XII en XIII, vs. 1—53 hebben vóór IX—XI gestaan. Bij Marcus hebben twee omzettingen plaats gehad: IV : 35—41 verbonden met V : 1—21 behooren te staan achter I : 34; en I : 35—39 verbonden met II : 1—22 achter IV : 34. Zoo blijkt dat de volgorde in beide Evangelische geschiedverhalen oorspronkelijk volkomen dezelfde was. Nog zullen wij in Mt. XXI, vs. 12 en 13 tusschen vs. 22 en 23, en bij Marcus XI de verzen 28—33 tusschen vs. 18 en 19 moeten plaatsen; terwijl wij uit Mt. I : 16 de woorden *Jozef den man van* en uit Mt. XXVII de verzen 52 en 53 als een zinstorend inschuifsel behooren te verwijderen, evenals uit Marcus: I : 2, 3, als niet passend in dit verband, IV : 11, 12 als kantteekening uit Mattheus, XIII : 12 en XV : 28. Dr. J. G. Ottema, *Jaarb.* VI, 662—693; *De Evangeliën van Mattheus* enz. 1865. Vgl. *Godg. Bijdr.* 1865, bl. 700.

vs. 6. *τοῦ ἱεροῦ.* Verbeter: *τῶν ἱερῶν.* E. Tinga. *Wass.* II : 29.

vs. 7 en 8 moeten worden omgezet. Venema. *V.* 359.

vs. 20. Hieronymus vult uit Jesaja aan, wat hij meent dat hier door de schuld van afschrijvers is uitgevallen. *W.*

εἰς νῆκος. Misschien: εἰς εἰκός. Drusius. *B.*

Mattheus zal, overeenkomstig Jes. XIII : 3 (LXX) geschreven hebben: *ΕΙΣ ΑΛΗΘΕΙΑΝ ΕΞΟΪΣΕΙ ΚΟΪΣΙΝ* (εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κοίσιν). Nadat sommige letters toevallig waren uitgewischt, werden deze aldus aangevuld: *E(KB)ΑΛΗ. ΕΙ(Σ)Ν(ΙΚ)Ο Σ(ΤΗΝ)-ΚΡΙΣΙΝ*, waaruit men las: ἐκβάλη εἰς νῆκος τὴν κοίσιν. *Z. bij B.*

vs. 40. „duidelijk een inlassching van later tijden.“ Bahrdt. *H.* 511. Scholten, *Bijdragen tot bev. v. bijb. uitl. verz. door van Willis en J. ab Utrecht Dresselhuis.* IV, 1^e stuk, bl. 36—112.

XIII.

vs. 35. διὰ Ἡσαίου. Hieronymus verbetert: δ. Ἀσάφ. *W.*

vs. 41. πάντα. Wellicht: ΠΑΝΤΑΣ τὰ σκάνδαλα-ποιοῦντας evenals Rom. XVI : 17. Markland. *B.*

XIV.

vs. 1. Wellicht: ἀκοήν ΤΟΥ Ἰησοῦ. Markland. *B.*

vs. 3 te lezen met B, maar τότε verbeteren in ποτέ. Holwerda, *N. J.* 585.

vs. 24. De „merkwaardige omstandigheid, dat het schip midden in zee was“, laat Bahrdt weg. *H.* 513.

vs. 28 vv. „De vertelling van Petrus' onderneming, om den Heiland die op de zee wandelde te gemoet te gaan, is ingelascht door iemand die wat te veel met Petrus ophad.“ Semler. *H.* 341.

vs. 29—31. Zie bij X : 2.

XV.

vs. 5, Erasmus wilde voor ὠφεληθῆς lezen: ὠφεληθῆ, juvaris,

wat Le Clerc in zijn *N. T.* opnam, doch in zijn *Critici Sacri* eerlijk verbeterde in $\omega\varphi\epsilon\lambda\eta$. *B.*

vs. 12—14. Zie bij X : 2.

XVI.

vs. 4 waarschijnlijk een kantteekening, die verwijzing bedoelde naar XII : 39. Markland. *B.*

De woorden $\gamma\epsilon\nu\epsilon\acute{\alpha}$ -*'Iωνᾶ* zijn kennelijk later ingevoegd, daar zij in geen verband staan met de vraag in *vs.* 1 gedaan. Owen. *B.*

vs. 11. Zouden de woorden $\pi\rho\sigma\acute{\epsilon}\chi\epsilon\tau\epsilon$ $\kappa\tau\lambda.$ wel echt zijn? Holwerda, *N. J.* 585.

vs. 13. $\tau\acute{\omicron}\nu$ $\nu\acute{\iota}\acute{\omicron}\nu$ $\tau\omicron\upsilon$ $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omicron\nu$. Dit zinstorende toevoegsel ontbreekt terecht Luc. IX : 18. Wassenbergh, I, 18. Een onge-noemde in de *Godg. Bijdr.* 1866, bl. 1018.

vs. 17. *'Iωνᾶ*. Hieronymus verbetert: *'Iωαννᾶ*. *W.*

vs. 17—19. Zie bij X : 2.

vs. 28 worde gelezen: $\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\tau\eta\nu$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\nu$, en niet: $\epsilon\nu$ $\tau\eta$ β . Holwerda, *Bijdr.* 76.

XVII.

vs. 2. Na $\varphi\acute{\omega}\varsigma$ viel weg *CEAHNHHC*, dat wellicht verkort *C* geschreven was. J. C. Bernardus. *B.* (die er bijvoegt: „A moon-shine emendation“.)

vs. 6. Door omzetting te lezen: $\epsilon\varphi\omicron\beta\eta\theta\eta\sigma\alpha\nu$ $\sigma\varphi\acute{\omicron}\delta\rho\alpha$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\epsilon\pi\epsilon\sigma\omicron\nu$ $\epsilon\pi\acute{\iota}$ $\pi.$ $\acute{\alpha}$. *A.* bij *St.* 10.

vs. 21. $\epsilon\nu$ $\pi\rho\sigma\epsilon\nu\chi\eta$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\nu\eta\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha$. Lees: $\epsilon\nu$ $\pi\rho\sigma\epsilon\chi\epsilon\acute{\iota}$ $\nu\eta\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha$, door aanhoudend vasten, gelijk alle artsen plachten voor te schrijven. Sykes. *B.*

Verschuur wil, met het oog op *vs.* 20 en XXI : 22, $\nu\eta\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha$ veranderen in $\pi\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}$; terwijl Lotze dan, hier en Mc. IX : 29, wenscht te lezen: $\epsilon\nu$ $\pi\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon\acute{\iota}$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\pi\rho\sigma\epsilon\nu\chi\eta$. *V.*

vs. 24 τὰ διδ. Lees: τὸ διδ. Piscator. *B.*

vs. 25. ἡ κῆνσον. Een bijvoegsel ter verklaring van τέλη. Was-
senbergh I : 32.

vs. 27. Er is hier duidelijk sprake van een visch, die toehapt.
Daarom verandere men ἀναβάντα in ἐνδακόντα. Naber 358.

XVIII.

vs. 4. τοῦτο. Hieronymus gist: τοιοῦτο of τοιοῦτον ἐν. *W.*

vs. 17. Zie bij X : 2.

XIX.

vs. 4. Door aanvulling worde gelezen: θῆλυ, ἐποίησεν
αὐτοῦς *EN.* Venema. *V.*

Misschien kan men de fout herstellen door te lezen: ἐποίησεν
ἐξ αὐτοῦ, of: ἐπ. αὐτοῦς ἀφ' ἐνός. Broes. *V.*

Αὐτοῦς schijnt een glosse. v. *M.*

vs. 5. δύο later ingevoegd. Whiston. *B.*

vs. 17. εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός. Oorspronkelijk een kantteekening
ter verklaring van τὸ ἀγαθόν. H. Steenberg, *Magazijn voor kri-
tiek en exegetiek*; uitg. door ab Utrecht Dresselhuis en A. Nier-
meyer. Dl. I, bl. 105—116.

Griesbach is geneigd, zoowel de lezing τί με λεγ. ἀγ.; οὐδ. ἀγ.,
εἰ μὴ εἷς ὁ Θ. als τί με ἐρ. π. τ. ἀ.; εἷς ἐ. ἀ. te schrappen.
H. 427.

vs. 19. καὶ Ἀγαπ.-σεαυτόν. Deze woorden, die het vooraf-
gaande insluiten, zijn later toegevoegd. Origenes. *W.*

vs. 24. κάμηλος. Misschien: κάβιλος. Drusius. *B.*

vs. 28. ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ. Een kantteekening, ten bate
van het duizendjarig rijk ingelascht. Owen. *B.* — Zie ook bij
X : 2.

XX.

vs. 12. ἐποίησαν. Misschien: ἐπόνησαν. P. Junius. B. Als geëischt door het Grieksch spraakgebruik, opnieuw verdedigd door Naber, 359.

vs. 22. οὐκ οἶδατε. Misschien: οὐκ οἶδέ τε. A. bij St. 10.

vs. 23. δοῦναι, ἀλλ' οἷς. Beter δ. ἄλλοις ἢ οἷς ἠτοίμασται. Venema. V.

De tekst is bedorven en „moet altijd dus worden aangevuld“, ἀλλ' ἔστιν ἐκείνων δοῦναι, οἷς τὸ δοῦναι ἠτοίμη. Peerlkamp. 36.

XXI.

vs. 7. τὴν is later bijgevoegd. Schultetus. B.

Nic. Gerbelius leest in zijn *N. T.*, 1521, ἐπεκάθησεν. *Reuss*, 31.

vs. 12 en 13. Zie bij XII.

vs. 16. ὅτι. Lees τὸ. Holwerda, *N. J.* 552.

vs. 30. Ἐγὼ. Lees Ἄγω, *ik ga*, in gelijken zin als Mt. XXVI : 46. Anonymus. B.

vs. 31. Wie hier ὁ ὑστερος, en niet ὁ πρῶτος, leest, moet de orde der woorden in vs. 29 en 30 omkeeren. Doch misschien stond in zeer oude HSS. οὐκ ἐπ. en dat ware best. Peerlkamp. 36.

Ewald gist: ὑστερον sc. μεταμεληθεῖς. *Meyer*.

De woorden λέγουσιν Ὁ ὑστερος (of πρῶτος). Λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς zijn waarschijnlijk later ingevoegd. Lachmann, *N. T.* II p. V.

vs. 42 en 43 moeten worden omgezet. D. Heinsius. B. — Een ongenoemde bij en ondersteund door Wassenbergh, II : 30, stelt deze volgorde voor: 42, 44, 43, 45.

vs. 43 schijnt een kantteekening ter verklaring van vs. 41^b v. M.

XXII.

vs. 13. *δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ χεῖρας*. De echtheid dezer woorden is verdacht. Griesbach. *H.* 428.

vs. 37. *διανοία* is een scholion ter verklaring van *καρδία* of *ψυχῆ*, tenzij wij het veranderen moeten in *δυνάμει*. Drusius. *B.*

XXIII.

vs. 4. *τῷ δὲ δακτύλῳ αὐτῶν οὐ θέλουσι κινήσαι αὐτά*. Beter: *θίξαι αὐτά*, of *τὸν δὲ δακτύλον κινήσαι εἰς αὐτά*. Venema. *V.* Zie Peerlkamp, 37.

vs. 9. Misschien moeten wij aanvullen *ὑμῶν ΤΟΝ ἐπὶ τῆς γῆς*. Markland. — Wellicht: *πατέρα — ὑμῶν τινὰ κτλ.*, of *μηδένα* in plaats van *μὴ*. Owen. *B.*

vs. 10 is een herhaling van vs. 8^a en kan worden gemist. Owen. *B.*

ὁ Χριστός is waarschijnlijk glossarisch. Scholten, *Ev. n. Joh.* 252.

vs. 14. *ὅτι κατ*. Lees: *οἱ κατ*. Beza. *B.*

vs. 25. *ἐξ ἀρπαγῆς* worde als één woord gelezen *ἐξαρπαγῆς*, Abresch. *St.* 11.

XXIV.

vs. 6. *θροεῖσθε*. Beter: *θροῆσθε*. Beza. *B.*

vs. 14 een later toevoegsel. v. d. Sande Bakhuizen, *Godg. Bijdr.* 1865, bl. 482.

vs. 15 een kanttekening. Een ongenoemde. *H.* 505.

vs. 27 en 28 te plaatsen achter vs. 36. Whiston. *B.*

vs. 29. *εὐθέως* behoort bij het voorgaande vers en dit worde gelezen: *μετὰ δὲ τὴν θλ. κτλ.* Weber, bij *Meyer*.

vs. 33. *ἐγγὺς* schijnt een glosse. Upton. *B.*

vs. 38, Men leze, met *B*: *ὡς γὰρ ἦσαν ἐν τ. ἡμ. ἐκ. (ταῖς πρὸ*

τοῦ κατακλυσμοῦ) τρωγ. en beschouwe de tusschen haakjes geplaatste woorden als een opheldering van iemand, die ἐν ταῖς ἡμ. ἐκ. niet duidelijk genoeg vond. Holwerda, *N. J.* 567.

XXV.

vs. 6. Didot's *N. T.* 1842, leest: ἐξέρχεσθε. *Reuss.* 258.

vs. 14. Zullen wij lezen: ἀποδημησων, of ἀποδημῶν opvatten als ἀποδημεῖν θέλων? *Markland. B.*

vs. 40. Zie bij V : 19.

vs. 46. εἰς κόλασιν αἰώνιον. Lees: εἰς κατάλυσιν αἰώνιον, tot een eeuwige vernietiging. *Mangey. B.*

αἰώνιον is onecht. *Eberhard. H.* 507.

XXVI.

vs. 2. Vul aan: καὶ ΤΟΤΕ ὁ υἱὸς κτλ. *Abresch. St.* 11.

vs. 12. βαλοῦσα, waarschijnlijk een schrijffout voor λαβοῦσα, waarvoor oorspronkelijk zal gestaan hebben: προλαβοῦσα. Zoo wordt de zin pas duidelijk: „want zij, de zelf bij voorbaat nemende, heeft dit aan mijn lichaam ter mijner begrafenis gedaan“. *Vgl. Mc. XIV : 8. Peerlkamp. 41.*

vs. 14 te lezen: εἰς τ. δωδ., Ἰουδας, ὁ λέγ. Ἰσκ., πρὸς κτλ. *Vgl. Luc. XXII : 3; Mt. XXVII : 22; IV : 18; Joh. XX : 24. Markland. B.*

vs. 18. De plaats is erg bedorven. ποιῶ kan hier niets zijn dan de conjunctivus, dat van een ἵνα, dat met andere woorden is verloren gegaan, heeft afgehangen, b.v. op deze wijs: De meester zegt: ik kom van avond tot u, om het Pascha te houden met mijn leerlingen. *Holwerda, Betr.* 23.

Wellicht is ὁ καιρὸς een overblijfsel van ὁ κύριος en μου ἐγγύς ἐστίν een willekeurige aanvulling van een vroeg ontstane lacune, waarbij op zijn minst ἵνα is uitgevallen, zoodat er oorspronkelijk

stond: „De heer zegt: mocht ik bij u het Pascha houden.“
Michelsen. 105.

vs. 29. Noch ἀπ'ἄρτι, noch ἀπάρτι, maar ἀπαρτί, omnino.
Alberti. B.

vs. 31. πατάξω. Lees: πάταξον. Drusius. W.

vs. 47. ξύλων. Lees: ξυστῶν, *spreeren*. Mangey. B.

vs. 64. λ. ὑμῶν ἀπ'ἄρτι ὄψ. Lees: λ. ὑ. ἀπαρτί. 'Ο. ik zeg u
bepaald. Heinsius. B.

vs. 69. Voor ΕΞΩ, onverstaanbaar, vooral in verband met
vs. 58, zal wel geschreven zijn ΕΣΩ. Peerlkamp. 43.

XXVII.

vs. 2. Didot's *N. T.*, 1842, laat Πιλάτω weg. *Reuss*. 258.

vs. 3—10, 19, 28, 52, 53, 62—66. Zie bij X : 2.

vs. 8. διὸ ἐκλ. κτλ. blijktens de slotwoorden een aantekening
van later dagen. Wassenbergh, I : 33.

vs. 9. Ἱερεμίου werd door Origenes veranderd in Ζαχαρίου.
W., en door E. Hutter, *N. T.* 1599, tusschen haakjes geplaatst.
Reuss. 105.

vs. 16. Lees: Βαρ Ἀβᾶν. Elsner. *St.* 12.

vs. 29. ἐνέπαιζον. Wellicht een corruptie voor ἠσπάζοντο.
Michelsen. 183.

vs. 33. ὅς ἐστι λ. Κ. τόπος. Een verklarende kanttekening.
Wassenbergh I : 16.

vs. 35—40 schijnt zeer verward. De orde wordt hersteld als
men achtereenvolgens leest vs. 33, 34, 37, 38, 35, 36, 39, 40.
Wassenbergh II : 31.

vs. 46. τοῦτ'ἐστιν κτλ. Een verklarende kanttekening. Was-
senbergh I : 16.

vs. 61—66 later ingevoegd. Semler. *H.* 489.

vs. 63. ἔτι ζῶν. Zouden wij niet moeten lezen: ὅτι ζῶν μετὰ
κτλ. Schulz bij *Doedes* 132.

XXVIII.

vs. 4, 11, 15. Zie bij X : 2.

vs. 13. ἡμῶν. Beza gist ὑμῶν, wat Colinaeus liet drukken en waardoor ὅτι ophoudt overbodig te zijn. B.

vs. 15. καὶ διεφ. κτλ. Een kantteekening. Wassenbergh I : 34.

vs. 16 aan te vullen οἱ δὲ ἔνδεκα ΚΑΙ μαθηταί. Michaelis, *Einl.* 738.

vs. 17. οἱ δὲ is voor ἔνιοι δὲ niet gebruikelijk, en de elven konden niet twijfelen. Men leze daarom: οὐδέ. Beza. B.

Men vulle aan: ΟΙΜΕΝ (οἱ μὲν) προσεκ. Valckenaer, *Sch.* 350. Venema. V.

ἐδίστασαν. Misschien διέστησαν, *a reliquis stabant remoti*. Een ongenoemde bij Valckenaer, *Sch.* 351.

vs. 18. E. Hutter, *N. T.* 1599, vult aan: καθὼς ἀπέσταλλέ με ὁ πατήρ καὶ γὰρ πέμπω ὑμᾶς. *Reuss* 105.

vs. 19. Misschien: τοῦ υἱοῦ, ΑΙΑ τοῦ πνεύματος διδάσκοντες κτλ. Mangey. B.

βαπτίζοντες-πνεύματος. Een later toevoegsel. W. A. Tellerus. K.

Köstlin meent dat dit vs. afkomstig is van een katholiseerenden omwerker. *Meyer* op Mt. X : 5.

Het Evangelie volgens Marcus.

I.

vs. 1. Men leze, naar de gewone schrijfwijze in het N. T. Χριστοῦ, ΤΟΥ υἱοῦ τ. Θ. Markland. B.

vs. 2. Wat hier voorkomt uit Maleachi, Ἴδου κτλ. is een ingeslopen kantteekening, ontleend aan Mt. XI : 10. Later ont-

stond de lezing ἐν τοῖς προφήταις, ter verbetering van het oorspronkelijke ἐν Ἡσαΐα τῷ προφήτῃ. Beza. *B.*

Ἡσαΐου werd door een Griekschen scholiast voor een schrijffout aangezien en veranderd in Μαλαχίου. *W.*

De oorspronkelijke volgorde is: vs. 1, 4, 2, 3. Valckenaer, *Sch.* 358, die, evenals later Fritzsche, zeer tegen den zin van Meyer, ἐν τῷ προφήτῃ wil lezen.

vs. 3 behoort vóór vs. 2 te staan. A. bij *St.* 14.

vs. 2, 3. Mill houdt deze plaats voor bedorven door latere toevoegsels. *Wass.* II: 33. — Ottema noemt beide verzen onecht. Zie bij Mt. XII. Lachmann, *N. T.* II p. VI, meent evenzoo dat vs. 2 en 3 afkomstig zijn van verschillende vrome kantteekenaars, die, tegen de gewoonte van dezen Evangelist, gaarne Oud-Testamentische plaatsen aanhaalden, ook wanneer zij niet voorkomen in den mond van derden. — Holwerda, *Bijdr.* 49, ziet in vs. 1—3 onoplosbare moeilijkheden en gist dat het Evangelie met vs. 4 begon.

vs. 4. εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Misschien een later toevoegsel. Scholten, *Het oudste Ev.* 212.

ὁ βαπτίζων is blijkens het groot verschil van lezing een randglosse; de zin wordt eerst door de weglating verstaanbaar. Michelsen, 9.

vs. 5. Misschien moet χώρα geschrapt worden. Holwerda, *Betr.* 69.

vs. 9. Men wordt niet gedoopt εἰς maar ἐν een rivier; en van Jezus wordt wel gezegd vanwaar hij kwam, maar niet waar hij heenging. Lees dus: ἦλθεν Ἰησ. ἀπὸ Ναζ. τῆς Γαλ. εἰς τὸν Ἰορδάνην καὶ ἐβαπτίσθη. Michelsen, 9.

vs. 16. Vóór ἀμφιβάλλοντας is ἀμφίβληστρον uitgevallen. Michelsen, 10. Zie ook bij Mt. XII.

vs. 20. Door omzetting worde gelezen: καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς καὶ ἀφέντες εὐθέως τὸν πατέρα κτλ. J. Schrader. *Wass.* II: 34.

vs. 27. Griesbach gist: τίς ἢ διδαχὴ ἢ καινὴ; κατ'ἐξουσίαν κτλ. Meyer.

vs. 35—39. Zie op Mt. XII.

vs. 39. De gewone lezing is onzin en worde door omzetting hersteld: καὶ ἦλθεν εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν κηρύσσων εἰς ὅλην τὴν Γαλιλαίαν, d. i. aan alle Galileërs. Michelsen 11. Vgl. Holwerda, *Betr.* 28.

vs. 43, 44. Kuinoel hield vs. 44 voor een ingeslopen kantteekening. Dit moet veeleer gezegd worden van vs. 43. J. T. Bergman, *Godg. Bijdr.* 1866, bl. 196—205.

II.

vs. 1—22. Zie bij Mt. XII.

vs. 7. B leest ὅτι οὗτος; alle anderen τί οὗτος. Evenzoo vs. 16 BL al.⁴ ὅτι, D διατί; alle anderen τί ὅτι. Verder IX : 11 ὅτι alle unciaal codices, eindelijk IX : 28 ADK διὰ τί, alle anderen ὅτι. Op al deze plaatsen moet ὅτι Τί gelezen worden. Michelsen 11.

vs. 10. λέγει τῷ παραλυτικῷ. Een later toevoegsel. Wassenbergh I : 17.

vs. 16. Zie bij vs. 7.

vs. 18^a is waarschijnlijk een ingeslopen kantteekening ter verklaring van de niet aangeduide zij, die kwamen enz. Pierson, *Bergrede* 230—232.

vs. 19. μεθ' ἑαυτῶν, verschillend geplaatst in de verschillende HSS., is een kantteekening. Michelsen 12.

vs. 21 τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ. Men leze: ἀπὸ τοῦ καινοῦ. Vgl. Mt. IX : 16. Iemand, die de gelijkenis niet begreep, schreef op den kant τοῦ παλαιοῦ, dat daarna in den tekst kwam en τοῦ καινοῦ in τὸ καινόν deed veranderen. Parry. B.

vs. 13 ὁδὸν ποιεῖν, dat geen spreekwijs is, worde verbeterd in ὁδοιπορεῖν. Linwood 24.

vs. 24—26 misschien later ingevoegd uit Mattheus, terwijl

plaatsgebrek verhinderde ook Mt. XII : 5—7 op te nemen. Pierson, *Bergrede* 252—253. Vgl. bl. 260, waar P. de inlassching op rekening plaatst van den laatsten redaktor.

III.

vs. 11. Markland meent dat *ὅταν* met een indicativus in het N. T. niet voorkomt, en wil *ὅτε* schrijven. *B.*

vs. 17. *βοανεργές*. Hieronymus herstelt: *Βενερεέμ*, naar **כנירעם**, *donderzonen*. Beza gist: *Βανεργές*, naar het Syrische *Bane*. *B.*

ὁ ἐστιν, υἱοὶ βροντῆς, later ingevoegd. Wassenbergh I : 35.

vs. 20. Homberg vult hier den tekst aan met Mt. XII : 22. *B.*

vs. 21. Toup leest diplomatisch: *ἀκούσαντες οἱ περὶ αὐτοῦ*, en gist dan: *ἀκ. οἱ Φαρισαῖοι περὶ αὐτοῦ κτλ.* *B.*

IV.

vs. 11—12. Zie bij Mt. XII.

vs. 15. De verschillende lezingen *ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν*, *ἐν αὐτοῖς* en *εἰς αὐτοὺς* zijn alle latere toevoegsels. Griesbach. *H.* 429.

vs. 21. Het onverstaanbare *ἔργεται* is een schrijffout voor *αἶρεται*. Wat den zin betreft is *αἶρειν* = *προσφέρειν*. Naber 360.

vs. 22 en 30—32 zijn erg bedorven. Holwerda, *Bijdr.* 51—57.

vs. 35—41. Zie bij Mt. XII.

vs. 39. *σιώπα* is een kantteekening ter verklaring van het weinig gebruikte *πεφίμωσο*. Wassenbergh I : 14.

vs. 39 en 41. De woorden *τῇ θαλάσῃ* en *καὶ ἡ θάλασση* zijn later ingevoegd. Michelsen 13.

vs. 40. Fritzsche leest: *τί δειλοὶ ἐστε; οὕτως οὐκ ἔχετε πίστιν.* Meyer.

V.

vs. 1. Zie bij Mt. VIII : 28.

vs. 1—21. Zie bij Mt. XII.

vs. 7. βασανίσης. Beter: βασανίση. De bezetene bezweert Jezus te bewerken, dat de demon hem niet meer kwelle. A. bij St. 16.

vs. 20. ἐν τῇ Δεκαπόλει is misschien een schrijffout voor καθ' ὅλην πόλιν, zooals Luc. VIII : 39. Wij mogen hier eerder denken aan Gergesa ten oosten, dan aan Dekapolis ten westen der zee. Wall. B.

vs. 23. ἴνα. Lees: ναί. Venema. V.

vs. 33. Men leze: ὁ γέγονεν αὐτῆς. Michelsen 147.

vs. 41. Ταλιθά. Lees: Ταβιά, naar het Chald. טבא. Capreo. B.

VI.

vs. 1. De woorden: „en hij kwam in zijn vaderstad“, behooren in vs. 2. Ottema. Zie bij Mt. XII.

vs. 5. ὀλίγοις ἀρρώστοις. Verbeter: ὀλίγους ἀρρώστους-ἐθεράπευσε. Castelio. B.

vs. 6. καὶ ἐθαύμαζεν διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν, is taalkundig onjuist en in strijd met de geschiedkundige voorstelling, die geen plaats laat voor verwondering bij Jezus over het ongeloof zijner voormalige stadgenooten. Het baat daarom niet, met Maldonat, B., διὰ te schrappen. Διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν is ongetwijfeld een kantteekening uit Mt. XIII : 58. Een derde, die haar in den tekst opgenomen vond, en meende dat hier iets ontbrak aan den zin, vulde aan: καὶ ἐθαύμαζε. v. M.

vs. 14. Grotius (B) plaatst φανερόν γὰρ ἐγένετο tusschen haakjes en Michelsen, 15, schrijft door omzetting: κ. ἢκ. ὁ βας. Ἡ. τὸ ὄνομα αὐτοῦ, φανερόν γὰρ ἐγένετο.

vs. 16. οὗτος ἐστίν, οὗτος ἠγέρθη. *N. T.* 1820. Reuss 162.

vs. 20. καὶ ἀκούσας αὐτοῦ, πολλὰ ἐποίησεν geeft geen zin. Verbeter καὶ ΑΚΟΥΣΑΙ αὐτοῦ π. ε. hij deed veel om hem te hooren. Heinsius. *B.*

Venema vult aan: καὶ ἠδέως ΠΑΣ αὐτοῦ ἤκουε. Verschuur keurt dit af en vraagt of Marcus niet zal geschreven hebben: οὐχ ἠδέως, of οὐκ ἄνευ δέουα αὐτοῦ ἤκουε. *V.*

Linwood, 23, leest, met *B* en **Σ**, ἠπόρει in plaats van ἐποίησεν, en vermoedt dat de woorden καὶ ἀκούσας αὐτοῦ πολλὰ ἠπόρει bij vs. 16 behooren, waar de tekst dan luiden zal: ἀκούσας δὲ ὁ Ἡρώδης πολλὰ ἠπόρει καὶ εἶπε.

vs. 25. τοῦ βαπτιστοῦ schijnt een glosse. Marcus gebruikt dit woord nooit en zegt: τοῦ βαπτίζοντος. Michelsen 15.

vs. 27. σπεκυλάτωρα. Misschien σπικουλάτωρα, van het Latijnsche *spiculator*. Drusius. *B.*

vs. 33. Fritzsche leest: ἐκεῖ καὶ ἦλθον πρὸς αὐτόν. *Meyer.*

vs. 36. De verschillende lezingen ἄρτους, τί φαγεῖν of τί φάγωσιν zijn alle toevoegsels van vreemde handen. Griesbach. *H.* 429.

Fritzsche leest τι φαγεῖν en vult aan: οὐ γὰρ ἔχουσιν. *Meyer.*

vs. 43. καὶ ἀπὸ τῶν ἰχθύων. Lees: καὶ τὰπὸ τ. ἰχθ. nl. en hetgeen er van de visschen was overgebleven, vgl. VII : 4. Michelsen 16.

vs. 45. Een kantteekenaar wilde deze plaats in overeenstemming brengen met Luc. IX : 10 en schreef εἰς τὸ πέραν, wat later in den tekst kwam. Piscator. *B.*

πρὸς is later ingevoegd of een schrijffout voor τῆς. Wall. *B.*

vs. 49. ἀνέκραξαν. Het volgende πάντες vordert συνέκραξαν. Markland. *B.*

VII.

vs. 2. τοῦτ' ἐστίν ἀνίπτους. Een verklarend toevoegsel. L. Kusterus in Mill's *N. T.* praef. *V. Wass.* I : 15.

ἐμέμψαντο is waarschijnlijk een gissing. Marcus kan evengoed geschreven hebben *ἐσκανδαλίσθησαν*. Holwerda, *Bijdr.* 48.

vs. 2—4 een later invoegsel, volgens Wilke. *Meyer.*

vs. 3. *πυγμαῖ*. Tenzij dit woord als adverbium gebruikt is, leze men: *πυκνώς*, *πυκνά* of *πυκνή*, *dikwijls*. Erasmus. *B.*

κρατοῦντες. Lees: *οἱ κρατοῦντες*. Venema. *V.*

vs. 4 is waarschijnlijk onecht. Owen *B.*

Men leze: *καὶ τὰ π' ἀγορᾶς ἐὰν μὴ ῥαντίζονται*, en wat van de markt komt eten ze niet, tenzij het rein gemaakt wordt. Michelsen, 16.

vs. 7. Vul aan *ΚΑΙ ἐντάλματα*. Mangey. *B.*

vs. 8. Voor *καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα πολλὰ ποιεῖτε* worde gelezen: *καὶ πολλὰ παρόμοια ΤΟΥΤΟΙΣ*. Beza. *B.*

vs. 11. *ὁ ἐστὶ δῶρον*. Een kantteekening, ter verklaring van *κορβάν*. Wassenbergh I : 16.

vs. 13. *καὶ-ποιεῖτε*. Een later toevoegsel. Wilke. *Meyer.*

vs. 14. *ἀκούετε μου πάντες*. Lees: *ἀ. μ. πάλιν* of *πάντως*. Venema. *V.*

vs. 19 *καθαρίζον*. Misschien *καθαρίζοντα*. Markland. *B.*

Naber, 95, wil *πάντα τὰ βρώματα* als subject verbinden met *ἐκπορεύεται* en *καθαρίζων* herstellen in *θύραζε* = *ἐξω*, foras. Bestreden door Berlage 88.

vs. 34. *Ἐφφαθά*. Lees: *Ἐθφαθά*. Drusius. *B.*

ὁ ἐστὶν διανοίχθητι. Een verklarende kantteekening. Wass. I : 16.

vs. 36. *ὅσον*. A. gist: *ὅσω*. St. 18.

VIII.

vs. 2. De verschillende lezingen *προσμένουσί μοι* en *παραμένουσί μοι* zijn toevoegsels. Griesbach. *H.* 429.

vs. 24. *περιπατοῦντας*. Lees: *περιπατοῦντα*, menschen gelijk wandelende boomen. Clericus. *B.* Michelsen, 18.

J. Toussaint schrijft in zijn *N. T.* 1543: *ὅτι ὡς τὰ δένδρα ὄρω. Reuss*, 43.

Naber, 360, meent dat de blinde als *in den droom* de menschen zag en dat er oorspronkelijk stond: *ὡς ὄναρ ὄρω*. Nadat *O* in *E* en *A* in *Λ* veranderd was, kon gemakkelijk *ὡς ΔΕΝΔΡόρω* ontstaan.

vs. 28. *τὸν βαπτιστήν*. Misschien een later invoegsel. Scholten, *Oudste Ev.* 212.

Voor *εἷς* worde gelezen: *εἶ εἷς*. Michelsen 18.

IX.

vs. 1. *ὧδε* is een randglosse. Michelsen 19.

vs. 7. Men leze *καὶ φωνή* en plaatse daartusschen noch *ἐγένετο*, noch *ἦλθε*. Michelsen 19.

vs. 11. Zie bij II : 7.

vs. 12, 13. De tekst schijnt in wanorde geraakt. Men leze achtereenvolgens: *vs.* 12^a *ὁ δὲ-πάντα*, *vs.* 13 *Ἀλλὰ-ἠθέλησαν*, *vs.* 12^b *Καὶ [εἶπε] πῶς-ἐξουδενωθῆ*, en 't slot van *vs.* 13: *καθὼς γεγ. ἐπ' αὐτόν*. Owen. *B.*

De tekst is zoo bedorven, dat hij volkomen onzin geeft. Fritzsche heeft bijna de ware lezing gevonden. Hij plaatst *vs.* 13, *ἀλλὰ-ἠθέλον* achter 12^a en laat dan 12^b volgen met de lezing: *καθὼς γέγραπται κτλ.*, terwijl hij de slotwoorden van *vs.* 13 schrapt. Die laatste woorden had hij achter 12^a moeten plaatsen. M. a. w. *vs.* 12^b en 13^b moeten met elkaar van plaats ruilen. Aldus: Elia komt eerst en herstelt alles, gelijk met het oog op hem geschreven staat. Maar ik zeg u, dat Elia reeds gekomen is en zij hem gedaan hebben al wat zij wilden, gelijk geschreven staat van des menschen zoon, dat hij veel moet lijden en veracht worden. Michelsen 19.

Om niets door te halen in zijn HS. heeft een afschrijver eenige overgeslagen woorden eenvoudig ingevoegd ter plaatse, waar hij

zijn verzuim bemerkte. Er stond oorspronkelijk: „En zij vroegen hem zeggende: de schriftgeleerden zeggen dat Elia eerst moet komen, en hoe staat er geschreven van den Zoon des menschen, dat hij veel moet lijden en veracht worden? En hij zeide tot hen: Elia komt wel en herstelt alles; doch ik zeg u, dat Elia ook gekomen is, en zij hebben hem gedaan al wat zij wilden, gelijk van hem geschreven staat.“ Harting 68—70.

vs. 18. *ξηραίνεται* heeft hier geen zin. Het *συντριβον αὐτὸν* van Luc. IX : 39 (niet 40) geeft het noodige licht. De knaap lag als verslagen. *Vapulabat puer*. Er stond dus: *ξάινεται*. Naber 96.

vs. 23. *Τὸ, εἰ δύνασαι*. Lees: *ΤΙ, Εἰ δύνασαι*; L. Cappel. *B*. Misschien: *Τί, εἰ δύνασαι; ΔΥΝΑΣΑΙ πιστεῖσαι; πάντα κτλ.* Een afschrijver kon licht het tweede *δύνασαι* overslaan. Markland. *B*.

Straatman leest volkomen juist: *Τί τὸ εἰ δύνη*. Michelsen 11.

Lachmann gist, *N. T.* II p. VII: *Τὸ εἰ δύνη ΠΙΣΤΩΣΑΙ, πάντα κτλ.* d. i. maak dat dit twijfelachtige „indien gij kunt“ een „gij kunt“ wordt.

vs. 28. *ὅτι ἡμεῖς*. Lees: *ὅτι τι ἡμ.* Heinsius. *B*. Zie ook bij II : 7.

vs. 29. Zie bij Mt. XVII : 21. — Venema leest *πίστει*. *V*.

vs. 34 wordt door E. Wells in zijn *N. T.*, 1709—19, tusschen haakjes geplaatst. *Reuss* 169.

vs. 38. Griesbach houdt beide lezingen *ὅς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν* en *ὅτι οὐκ ἠκολούθει ἡμῖν* voor latere toevoegsels. *H.* 430. Michelsen, 20, die zich aan *B* houdt, leest *ὅτι οὐκ ἠκ. ἡ.* en gist, dat die woorden een bijvoeging zijn uit Luc. IX : 49.

vs. 41. De woorden *ἐν ὀνόματι ὅτι Χριστοῦ ἔστε* zijn stellig corrupt. Vgl. Mt. X : 42, waar hetzelfde gezegde luidt: *εἰς ὄνομα μαθητοῦ*. Scholten, *Ev. n. Joh.* 251.

vs. 49. *πᾶς γὰρ πυρὶ ἀλισθήσεται*. Lees: *πᾶσα γὰρ πυρία ἀλ.*, ieder offer zal gezouten worden (Lev. II : 13). Jos. Scaliger. *W.* en *B.* Anderen lezen: *πυρά*. *B.*

Voor *άλισθήσεται* leze men: *άλωθήσεται* of *ἀναλωθήσεται*, verteerd worden door vuur. P. Junius. *B.*

πᾶς. Lees: *πῶς*. Jablonski en Kellinghusen. *St.* 19.

In één HS. stond: *πᾶς γὰρ ἄρτος κτλ.* Dit deugt blijkbaar niet, maar brengt ons op den goeden weg. Marcus schreef *πᾶς γὰρ ἀκάθαρτος πυρὶ ἀλισθήσεται*. Reiske. *Mnemosyne* I p. 334.

X.

vs. 1. Er moet gelezen worden: *συμπορεύονται πάλιν ὁ ὄχλος*, of misschien *συνέρχονται πάλιν ὁ ὄχλος*, want *συμπορεύεσθαι* komt elders niet bij Marcus voor. Michelsen, 21.

vs. 10. *ἐν τῇ οἰκίᾳ* deugt niet. *Εἰς τὴν οἰκίαν ἐπερωτᾶν τινά* is onzin. Vóór *εἰς* moet iets zijn uitgevallen. Mogelijk schreef Marcus: *καὶ εἰσελθόντα αὐτὸν εἰς τὴν οἰκίαν*, of *καὶ εἰσελθόντος αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκίαν*, of, en dit is het meest waarschijnlijke: *καὶ εἰσελθόντων εἰς τὴν οἰκίαν*. Holwerda, *Betr.* 28 en *Bijdr.* 68, waar hij van Hengel's gissing *καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκίαν* afwijst.

Vóór *εἰς τὴν οἰκίαν* is *εἰσελθόντα αὐτὸν* of iets dergelijks uitgevallen. Ook *τὴν* is hier ongepast. Ze waren niet te Kapernaüm. De schrijver houdt dit onderscheid goed in het oog, vgl. IX : 33 met VII : 17, 24, IX : 28. Wellicht is *τὴν* een overblijfsel van *αὐτὸν*, zoodat wij moeten lezen: *εἰσελθόντα αὐτὸν εἰς οἰκίαν*. Michelsen 21.

vs. 17. *διδάσκαλε ἀγαθέ, τί ποιήσω*. Beter: *τί ἀγαθὸν ποιήσω*. Venema. *V.*

vs. 32. *καὶ ἀκολ. ἐφοβ.* Beter: *ἀκ. καὶ ἐφοβ.* *B.*

... *ἐθαμβοῦντο, οἱ δὲ ἀκολ. κτλ.* leidt tot de ongerijmde opvatting: „en Jezus ging hen voor, en zij (de jongeren) waren beangst, en zij die Jezus volgden vreesden“, alsof de jongeren anderen waren dan zij die Jezus volgden, en alsof dus de jongeren Jezus niet volgden. *Καὶ* voor *οἱ δὲ* is een mislukte verbetering. Marcus

schreef: ἐθαμβεῖτο, οἱ δὲ ἀκ. κτλ. d. i. Jezus was beangst, benauwd door het voorgevoel van hetgeen hem in Jeruzalem wachtte, en die gemoedsstemming deelde zich aan zijn jongeren mede, zoodat zij hem volgden met vreeze. Vgl. Mc. XIV : 33. Een afschrijver vond het ongepast van Jezus te zeggen ἐθαμβεῖτο en bracht dit, ten koste van den zin, op de jongeren over. Michelsen 22.

vs. 46. υἱὸς Τιμαίου is een verklarende kantteekening. Beter leest de Syr. Τίμαιος, υἱὸς Τιμαίου. Maar het best Hieronymus: Bar Semia, *filius caecus*. Beza. B.

Volgens Wilke en B. Bauer zijn de woorden ὁ υἱὸς enz. later ingevoegd, terwijl Marcus alleen schreef: een blinde. Meyer.

vs. 50. ἀποβαλὼν. Lees: ἀπολαβὼν. Battier. W. en B.

XI.

vs. 4. τοῦ ἀμφοδου. Michelsen, 106, gist τῆς ἀμπέλου. Vgl. Justinus *Ap.* I c. 32 p. 74.

vs. 10. Ἐυλογημένη-Δαβίδ een invoegsel, waarop niets bij de andere evangelisten gelijk. Owen. B.

vs. 13. οὐ γὰρ ἦν. Lees: οὗ γὰρ ἦν, te verbinden met ἦλθον, hij ging van waar hij was. Heinsius. B.

οὐ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων werd door een halfgeleerden uitlegger aan den tekst toegevoegd. Toup. B. — Of wij moeten lezen, εὐκαιρος, dan wel εὐκαρπος, de boom was niet geschikt om vijgen te dragen. Venema. Lotze acht hoogstens een omzetting noodzakelijk. Men leze οὐ γὰρ ἦν καιρὸς σύκων νόοι Καὶ ἐλθὼν κτλ. V.

Oorspronkelijk stond er ongetwijfeld: ἦν γὰρ ὁ καιρὸς σύκων. Een ander schreef er οὐ bij, krachtens de overweging dat het omstreeks Paschen de tijd van vijgen niet is. Maar het verhaal is hier ook misplaatst. Michelsen 22.

vs. 19. Kan ὀψέ wel voor ὀψία staan? De samenhang tusschen vs. 19 en 20 is hoogst gebrekkig. Moest het niet zijn: „En toen

(ὅτε) het avond geworden was gingen zij buiten de stad. En den volgenden dag keerde hij (of: keerden zij) des morgens vroeg naar de stad terug en zagen toen in het voorbijgaan“ enz.? De ware lezing is nog niet gevonden. Holwerda, *Betr.* 106.

vs. 20. *πρωτ'*, verschillend geplaatst in de HSS., moet wegvallen, ook blijkens het verband. De boom was 's morgens vervloekt. Men zag hem dus 's avonds, en niet pas den anderen morgen, verdord. Michelsen 23.

vs. 28—33. Zie bij Mt. XII.

vs. 29. *καὶ ἀποκρίθητέ μοι*. Beter: *κἄν ἀποκριθῆτέ μοι*, en *indien gij mij antwoordt*. Markland. *B.* — Michelsen 162.

vs. 32^a is onverstaanbaar. Schrap de lezingen *τὸν ὄχλον* en *τὸν λαόν*. Verander *εἶπωμεν* in *εἶπεῖν* en de zin is duidelijk: *ἀλλ' εἶπεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἐφοβοῦντο*. Michelsen 23.

XII.

vs. 4. *ἐξεφαλαίωσαν* beteekent niet: aan het hoofd wonden, maar: iets in hoofdzaak behandelen, samenvatten. Lees: *ἐξεφάνλισαν*, zij behandelden hem met minachting. Zoo Mt. XXII : 6 *ὑβρίσαν*. Michelsen 24.

ἐκεφ. is niet te verklaren. Lees: *ἐκολάφισαν*. Vgl. Mt. XXVI : 67 en Mc. XIV : 65. Linwood, 293.

De tweede knecht werd, erger dan geslagen, toch levend weggezonden, misschien nadat men zijn hoofd had kaal geschoren. Dit komt als teeken van diepe minachting bij bijna alle volken voor. Zie Tacitus, *Germania* 19 en 2 Sam. X : 4. Vgl. 2 Kon. II : 23, Jes. III : 23, XV : 2, Ez. VII : 18, Lev. XXI : 5. Inderdaad ligt in *ΕΚΕΦΑΛΙΩΣΑΝ*, zooals **Σ** heeft, *ΕΦΑΛΑΚΡΩΣΑΝ*. Naber 96.

vs. 17 en 18. Tusschen deze verzen behoort het verhaal van de overspelige vrouw, Joh. VII : 53—VIII : 11 te huis, volgens Hitzig, *Ueber Joh. Marcus und seine Schriften*, 205—224. Wat

H. daar in het midden brengt, getuigt evenzeer van zijn vernuft en scherpzinnigheid, als het zich door inwendige waarschijnlijkheid aanbeveelt. Doedes 428.

vs. 21. De beide lezingen *μὴ καταλιπὼν σπέρμα* en *καὶ οὐδέ αὐτὸς ἀφήκε σπέρμα* zijn kantteekeningen. Michelsen 24.

vs. 23. De woorden *ἐν τῇ ἀναστάσει* zijn onecht. Rinck bij Meyer.

vs. 32. Men schrijve *καλῶς, διδάσκαλε*. *Zeer goed, meester! Gij hebt* enz. óf men vulle aan *καλῶς, διδάσκαλε, καὶ ἐπ' ἄλ. κτλ.* Peerlkamp 52.

vs. 38 en Luc. XX : 46. *στολαῖς*. Lees: *στοαῖς*. Anon. (Vgl. Joh. X : 23). K.

vs. 40. *οὗτοι* moet *νόορ λήμψονται* weggenomen en *νόορ οἱ καθεσθίοντες* geplaatst worden. F. L. Abresch, *Anim. ad Aeschylum. Accedunt adnot. ad quaedam loca N. T.* 1743, p. 560.

vs. 42. *ὁ ἐστι κοδραντης*. Oorspronkelijk een kantteekening. Beza. W. en B.

De Saxische evangelien laten *λεπτά δύο* weg. *Quatuor Evv. B.*

XIII.

vs. 7. Lees: *ὅταν ἀκούητε, quum audietis, wanneer gij hoort.* Holwerda, *Betr.* 101.

vs. 14. De aanhaling uit Daniel is een kantteekening. *Freimuthige Versuche u. s. w.* en Griesbach. H: 506.

vs. 15. *οὓς ἐξέλεξάτο* schijnt overbodig. Owen. B.

vs. 27. *οὐρανοῦ*. Lees: *γῆς*. Piscator. W. (die foutief III : 27 opgeeft) en B. — Met het oog op Mt. XXIV : 31 liever: *αὐτῆς*. B.

vs. 29. *ἐστιν* heeft hier en Mt. XXIV : 33 geen subject. Luc. XXI : 31 heet het godsrijk nabij. Lees daarom, voor het overtollige *ἐπὶ θύραις*, op beide plaatsen: *ὅτι ἐγγύς ἐστιν ὁ Κύριος*. Owen. B.

vs. 32. *ἡ τῆς ὥρας*. Een kantteekening. Owen. B.

οὐδέ ὁ υἱός. De Arianen voegden deze woorden in den tekst, volgens Ambrosius en Augustinus, bestreden door Glassius. *B.*

vs. 34. Men leze: ἀπόδημος ὉΣ ἀφείς κτλ. Anders heeft ἐνετείλατο geen subject. Pearce. *B.*

Καὶ valle weg νόορ τῷ θυρωρῷ, als geheel overbodig. Beza. *B.*

XIV.

vs. 3. πιστικῆς. Lees: Ὀπιστικῆς, van Opis, een stad in de nabijheid van Babylon. Hartungus. *W.* en *B.*

vs. 19. εἷς καθ' εἷς. Lees: εἷς καθ' (d. i. καὶ εἶτα) εἷς. Markland. *B.*

vs. 41. Voor ἀπέχει leze men ἀπέχω, slaapt voort, *ik houd af.* en zal u niet meer lastig vallen. C. de Pauw. *B.*

Owen wil lezen: ἀπέχεσθε. *B.*

ἀπέχει beteekent nooit: *het is genoeg* en kan ook niet op zichzelf staan. ἦλθεν ἡ ὥρα beteekent: *de ure kwam*, en dit heeft hier geen zin. ἀπέχει ἦλθεν ἡ ὥρα is onverstaanbaar. D heeft: ἀπέχει τὸ τέλος καὶ ἡ ὥρα. Waarschijnlijk schreef Marcus: ἀπέχει τέλος ἡ ὥρα d. i. *de ure heeft een einde genomen*, nl. de ure van angst en benauwdheid die, naar *vs.* 35, mocht voorbijgaan. Michelsen 25—27.

vs. 65. ἔλαβον. Lees: ἔπαιον. Naber 97.

vs. 67. τοῦ Ἰησοῦ is een kanttekening. Michelsen 27.

vs. 69. ἡ παιδίσκη slaat terug op *vs.* 67 en is derhalve in strijd met Mt. XXVI : 71, waar van een *andere* sprake is. Zou niet eenig HS. het lidwoord weglaten? Michaelis, *Einl.* 738.

De zin vordert dat in plaats van καὶ ἡ παιδίσκη gelezen worde καἴλλη (d. i. καὶ ἄλλη) π. Michelsen 27.

vs. 72. ἐπιβαλὼν is hier onverstaanbaar. Lees: ἐκβαλὼν en *zich weg gemaakt hebbende weende hij.* Holwerda, *N. J.* 587.

P. Conradi gist: ἐτι λαλῶν. De tranen kwamen Petrus reeds in de ooggen, terwijl hij nog ter verloochening van zijn meester sprak, *V.*

XV.

vs. 8. Voor καθώς ἐποίει of κ. αἰί ἐπ. worde gelezen: καθώς εἰώθει, ποιῆν αὐτοῖς. Michelsen 28.

vs. 20. De lezingen τὰ ἴδια, αὐτοῦ en τὰ ἴδια αὐτοῦ, in verschillende HSS. voorkomende, zijn alle onecht. Griesbach. H. 430.

vs. 22. ὁ ἐστι μεθ. κ. τ. Een verklarende kantteekening. Was-
senbergh I : 41.

vs. 25 verbreekt de orde van het verhaal en staat hier niet op zijn plaats. Owen. B.

vs. 28. Zie bij Mt. XII.

vs. 34. ὁ ἐστι μεθ. κτλ. Een kantteekening. Wass. I : 42.

vs. 36. λέγων· Ἐφετε. De tekst is bedorven. Men leze, met Mt. XXVII : 49, οἱ δὲ λοιποὶ ἔλεγον· Ἐφες. Owen. B.

De gewone tekst is onverstaaanbaar. Voor λέγων leze men, met de Peschito, καὶ ἔλεγον Ἐφες κτλ. Holwerda, U. A. 18.

vs. 42. ὁ ἐστι προσάββατον. Een kantteekening. Wass. I : 42.

XVI.

vs. 2. Misschien moeten wij aanvullen, ἔτι met HSS., ΟΥΚ ΕΤΙ ἀνατείλαντος, terwijl de zon nog niet was opgegaan. Zie Luc. XXIV : 1, Joh. XX : 1. Beza. B. — Beter: οὔτε of οὔδε. Pearce. B.

vs. 4. ἦν γὰρ μέγας σφόδρα behoort vóór καὶ ἀναβ. κτλ. te staan. Petrus Nota. Wass. II : 34.

vs. 8. οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον. Zou het niet moeten zijn οὐδὲν εἶπον? Michaelis, Einl. 738.

vs. 14. Heeft hier geen HS. ἀνακ. αὐτοῖς ΚΑΙ τοῖς ἑνδεκα? nl. de Emmausgangers en de elfen. Dat zou sluiten met Luc. XXIV : 36. Michaelis, Einl. 738.

vs. 18. ἀφεις ὄροῦσι worde geschrapd. Heumann. H. 408.

vs. 9—20 ontbreken in voorname HSS. en zijn volgens velen later aan den tekst toegevoegd. Michelsen, 28—30, gist: het laatste blad van het evangelie is gedeeltelijk onleesbaar geworden en daarom door sommige afschrijvers weggelaten, terwijl anderen hebben behouden wat nog leesbaar was en het onleesbare hebben aangevuld uit Lucas en Johannes. Vs. 15—20 maken het echte slot van dit boek uit.

In gelijken geest heeft Volkmar, *Die Evangelien* u. s. w. 1870, bl. 606 vv., een poging gedaan om den oorspronkelijken tekst te herstellen. *Theol. Tijds.* 1871, bl. 130.

Het Evangelie volgens Lucas.

I.

vs. 5—80, een later toevoegsel, vol geschied- en tijdrekendkundige onjuistheden, naar het schijnt ontleend aan Pseudo-Mattheus en daarna nog uitgebreid. Morgan. *B.*

vs. 5—II. Dit gedeelte behoort oorspronkelijk niet tot het derde evangelie. Jean Bodin, E. Evanson, J. E. C. Schmidt, Horst, C. C. L. Schmidt en anderen. Zie Credner, *Einl.* 131; Meyer. Het werd door den schrijver der Handelingen hier ingevoegd. Scholten, *Hand.* 75.

vs. 29. ἰδοῦσα. Sommigen lezen ἀκούσασα, gelijk τῷ λόγῳ schijnt te vorderen. *B.*

Griesbach wil alleen behouden: ἡ δὲ διαταράχθη καὶ διέλογίζετο, omdat het overige op verschillende wijzen voorkomt in de HSS. *H.* 430.

vs. 39. εἰς πόλιν Ἰουδα. Verbeter: Ἰοῦτα of Ἰοῦττα. Valesius. Reland. *B.*

vs. 42. ἀνεφώνησε. Misschien: ἀντεφώνησε. Markland. *B.*

vs. 47. ἠγαλλίασε. Lucas schreef waarschijnlijk: ἠγαλλιάσατε. Valckenaer, *Sch.* 359. Of: ἀγαλλιάσεται. Bretschneider, aangehaald en bestreden door Holwerda, *U. A.* 12.

vs. 66. Τί ἄρα. Liever: Τίς ἄρα d. i. ποταπός. Price. *B.*

vs. 76. προφήτης. Misschien een wijziging van het niet begrepen προβήτης, *praeambulator*, van προβαίνω. Schmidt. *B.*

vs. 78. ἀνατολή. Zoo zou Christus kunnen heeten, maar van hem is hier geen sprake. Lees: ἄνωθεν. Price. *W.* en *B.*

Lees: ὡς ἀνατολή. Venema. *V.*

II.

vs. 2 is een kanttekening van een halfgeleerde, die de opschrijving onder Herodes verwarde met de telling onder Cyrenius. *B.*

Indien deze woorden van Lucas zijn, wat ik nauwelijks geloof, verdient de gissing (van Venema) overweging, dat na πρώτη de letters ἠ β' (d. i. ἠ δευτέρα) zijn weggevallen. Valckenaer, *Sch.* 359. Maar Venema zelf hield later het vers voor een kanttekening. *V.*

Voor Κυρηνίου worde gelezen: Κυντιλίου of Κ. Ουάρου. Beza. *B.* Quinctilius Varus was, bij Herodes' dood, als opvolger van Saturninus, stadhouder van Syrie.

Lees: ἠγεμονεύοντος Σατουρνίνου. Velesius. *B.*

Voor πρώτη leze men: πρὸ τῆς (nl. ἀπογραφῆς). Boullier. *B.* — C. E. B. Uloth, *Godg. Bijdr.* 1858, bl. 881 vv., had dezelfde gissing gemaakt, maar hield toch, bij nader overweging, het geheele vers, evenals III : 1^b, voor een later toevoegsel.

Ondanks alle verklaringen, is de beteekenis van πρώτη onzeker. Ik vermoed, dat wij moeten lezen: πρώτῳ ἔτει. Linwood 24.

A. Kluit, *Vindiciae Articuli* ὁ, ἠ, τό in *Nvo. Tto.* heeft bewezen en G. W. Stemler, *Studiën. Th. Tijds.* V : 341—356,

in herinnering gebracht, dat *πρώτη* zonder lidwoord geschreven de vertaling gebiedt: „Deze — nl. de bevolene — beschrijving geschiedde *eerst* toen Q. enz.“, zoodat hier noch sprake is van een *eerste* beschrijving, noch van eene, die tijdens Jezus' geboorte onder Q. plaats had. Vs. 2 is toelichting van vs. 1, waarbij zich het 3^e vs. aansluit. — Bij deze opvatting doen vorm en inhoud beide het 2^e vs. als een ingeslopen kanttekening kennen. v. M.

vs. 11. ὅς ἐστι Χριστὸς κύριος. Misschien een kanttekening. Markland. *B.*

σωτήρ κύριος. Lees: ὁ σ ὁ κ. Valckenaer. *K.*

vs. 14. Lees: εἰρήνη Ἡ ἐν ἀνθ. Markland *B.*

ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία is later ingevoegd. Beza. *B.*

Mörl leest εὐδοκία. Schulz. *B.*

Een *N. T. gr.* met aantekeningen van Andr. Osiander, 1537, heeft: εἰρήνη ἀνθρώποις, εὐδοκία. *Reuss* 38.

vs. 32. φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν. Misschien: φῶς εἰς ἀνακάλυψιν ἐ. Price *W.* en *B.*

vs. 38. λύτρωσιν ἐν Ἱερουσαλήμ. Misschien: λυτ. Ἰσραήλ. Piscator. *B.*

vs. 42. Achter ἐορτῆς is waarschijnlijk iets uitgevallen, b.v. *πρῶτον αὐτὸς συνανέβη αὐτοῖς*, wat voor niet Joodsche lezers geen overtollige mededeeling was. Holwerda, *Betr.* 43.

vs. 43. Zoowel Ἰωσήφ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ als de andere lezing: οἱ γονεῖς αὐτοῦ is een later toevoegsel. Griesbach. *H.* 430.

III.

vs. 1^b een later toevoegsel. Uloth. Zie bij II : 2.

vs. 2. Zie bij V : 7.

Τὸν Ζαχαρίου υἱὸν. Een toevoegsel van den schrijver der Hand. Scholten, *Hand.* 75.

vs. 7. ὑπέδειξεν. Lees: ὑποδείξει. Maldonat. *B.*

vs. 21. καὶ Ἰησοῦ βαπτ. Lees: καὶ ΤΟΥ Ἰ. β. Markland. *B.*

vs. 22. De woorden σωματικῶ εἶδει, die Chrysostomus in zijn exemplaar niet las, zullen in den tekst gekomen zijn uit een verklarende kantteekening: οὐ σωμα. εἶδει. Valckenaer, *Sch.* 360.

vs. 23. ἀρχόμενος. Lees: ἐρχόμενος. Hij was omstreeks 30 jaar oud, toen hij tot zijn roeping kwam. Casaubonus. *B.*

Dit vs. staat in nauw verband met het voorgaande. ὁ Ἰησοῦς is een kantteekening; ὡσεὶ onnauwkeurig en overbodig. Men leze dus: καὶ αὐτὸς ἦν ἀρχόμενος εἶναι ἐτῶν τριάκοντα, ὧν, ὡς ἐν., ὅ. Ἰ. En hij was dan, nl. bij zijn doop, juist zijn 30^e levensjaar ingetreden, zijnde in waarheid, gelijk vs. 22 aantoont, de zoon van God, maar in de schatting der menschen en in de oogen der wet, de zoon van Jozef. Owen. *B.*

Achter ἀρχόμενος is iets uitgevallen, b.v. ἀναδείκνυσθαι. Vgl. Luc. I : 80. Holwerda, *N. J.* 585.

In plaats van ὡς ἐνομ. wil Price lezen ὅς ἐν. Alberti, *Periculum Crit.* 13.

ὡς ἐνομιζετο later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 75.

vs. 37. Κάιναν. Schrijf: καὶ, νὰν. Knittel. *St.* 123.

IV.

vs. 1, 2^a. De tekst is erg bedorven. Zonder hem daarmee te willen herstellen, kan men zeggen: de moeilijkheden zouden zijn opgeheven als men las: Ἰησοῦς δὲ πλήρης πνεύματος ἁγίου ὑπέστρεψεν ἀπὸ τοῦ Ἰορδάνου · καὶ ἦλθεν ἐν τῷ πνεύματι εἰς τὴν ἔρημον · καὶ ἦν ἐν τῇ ἐρήμῳ ἡμέρας κτλ. Holwerda. *Bijdr.* 57.

vs. 5. De woorden ἐν στιγμῇ χρόνου behooren óf achter ὄρος ὑψηλόν, óf achter ἀναγάγών. Kahler. *B.*

vs. 13. ἄχρι καιροῦ komt mij verdacht voor. Wassenbergh. I : 44.

vs. 16. Lees: τοῦ σαββατῶν. Scaliger. *B.*

οὗ ἦν τεθραμμένος. Marcion laat deze woorden weg, en Scholten houdt ze voor later ingevoegd. *Hand.* 76.

vs. 19. ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει. Deze woorden zijn hier en Jes. LXI : 1 (LXX) overbodig. Waarschijnlijk zijn zij een kantteekening uit Jes. LVIII : 6, met verandering van ἀπόστειλλε in ἀποστεῖλαι. Beza. *B*.

vs. 25. ὡς. Lees: ὥστε. Pearce. *B*.

V.

vs. 7. In een *N. T. gr.*, Par. 1715, heeft Reuss, 94, hier βαθίζεσθαι en III : 2 ἀρχιερέως Ἴβννα καϊάφα gevonden, waarvan hij niet weet of het gissingen dan wel fouten zijn.

vs. 19. ποίας. Lees: ποία. Holwerda, *Betr.* 44. Michelsen 25.

vs. 22. Bij de vraag Τί διαλ. κτλ. ontbreekt een woord, waarvoor D uit Mt. IX : 4 πονηρά schrijft. Beter, met Marc. II : 8, Τί ταῦτα διαλ. κτλ. Owen. *B*.

vs. 24. εἶπε τῷ παραλ. later ingevoegd. Wass. I : 17.

vs. 30. Men leze: . . . οἱ Γραμματεῖς ΚΑΤ' αὐτῶν. Beza. *B*.

vs. 32. εἰς μετάνοιαν, later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 76.

vs. 35. ὅταν moet worden geschrapt. Michelsen 150.

VI.

vs. 11. ἀνοίας. Misschien: ΑΝΙΑΣ, verdriet, kommer. J. Bois. *B*.

vs. 30. Zie bij Mt. V : 42.

vs. 35. μηδὲν ἀπελπ. Lees: μηδένα, niemand, ἀπελπ. Grotius. *B*.

vs. 38. σεσαλευμένον. Lees: σεσωρευμένον. Venema. *V*.

vs. 40. πᾶς ἔσται ὡς. Lees: πᾶς ΩΝ ὡς. Si sit sicut. Beza. *B*.
Vul aan: εἰ ἔσται ὡς. S. Castellio. *K*.

vs. 48. οἰκοδομεῖσθαι kan gemakkelijk verbeterd worden. Lees: ὠκοδομησθαι. Naber, 97.

VII.

vs. 3, 4. Ἐλθῶν voegt niet in vs. 3, tenzij ἐρωτῶν worde veranderd in ἐρωτῶντες. Het woord ontbreekt in een paar HSS. en past beter in vs. 4 ῥ̄ ΕΛΘΩΝ παρ. Markland. *B.*

vs. 3—5 later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 77—79.

vs. 8. Zie bij Mt. VIII : 9.

vs. 12. καὶ αὐτὴ γήρα, in sommige HSS. aangevuld met ἦν, in andere naar μητρὶ gewijzigd in κ. αὐτῇ γήρα, schijnt een verklarende kantteekening. v. M.

vs. 13. De verschillende lezingen ὁ κύριος, ὁ Ἰησοῦς en ὁ κ. I. zijn alle onecht. Griesbach. *H.* 430.

vs. 16, 17 later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 79—81.

vs. 21 is een hinderlijk bijvoegsel. Scholten, *Hand.* 90.

vs. 25. De lezingen ἐπάρχοντες en διάγοντες zijn beide onecht. Griesbach. *H.* 431.

ἡμφιεσμένον. Zie bij Mt. XI : 8.

vs. 32 is jammerlijk mishandeld. Holwerda, *Bijdr.* 42.

vs. 44. ἐπὶ τοὺς πόδας. Beter: εἰς τ. π. Price. *B.*

βλέπεις. Beter: βλέπε εἰς τ. τ. γ. Zie op die vrouw. Venema. *V.*

VIII.

vs. 9. εἶη. Lees: ΕΣΤΙ. Lucas Brugensis. *B.*

vs. 12, 13. οἱ δὲ enz. Het is natuurlijker en meer in overeenstemming met vs. 14 en 15, ook hier te schrijven: τὸ δὲ οὗτοι. Owen. *B.*

vs. 23. ἀφύπνωσε. Lees: ἐφύπνωσε, hij viel in een vasten slaap. Owen. *B.*

vs. 26. E. Stephan leest in zijn *N. T.* 1779, γεργεσηνῶν καὶ γαδαρηνῶν. Reuss. 181.

vs. 26 en 37. Zie bij Mt. VIII : 28.

vs. 26—39 is later ingevoegd, volgens Evanson. Credner, *Einl.* 132.

vs. 52. *Ἡρόδοτος αὐτὴν* is *διὰ* weggelaten of uitgevallen. Weston. *B.*

IX.

vs. 2. *μήτε*. Lees: *εἰ μή*. A. Osiander. *B.*

vs. 10. Zou hier niet, achter *εἰς τόπον ἔρημον*, uitgevallen zijn: *ἀντικρὺν*, tegenover? Zie Mc. VI : 45. Michaelis, *Einl.* 739.

Tusschen *εἰς* en *πόλιν* is een gaping. Wie gaat ooit, wanneer hij alleen wil zijn, naar een stad? Ook blijkt uit vs. 12 dat Jezus naar een woeste plaats was gegaan. Holwerda, *N. J.* 586.

vs. 12. *καὶ τοὺς ἀγροὺς*. Verbeter: *καὶ τὰς ἀγορὰς* Mangey. *B.*

ἢ δὲ ἡμέρα ἤρξατο κλίνειν. *B* heeft: *ἤδη ἡμέρα*. Zou het niet moeten zijn: *ἤδη δ' ἢ ἡμέρα*. Holwerda, *N. J.* 586.

vs. 13. *εἰ μήτι πορ*. Daar zij zich niet in staat konden achten, om voor zoovelen voedsel te koopen, leze men: *ΕΙ ΜΗ, ΤΙ πορ*, waarbij dan *εἰ μή* genomen wordt, evenals Mt. XII : 4 en Gal. I : 7, *maar wat zullen wij gaan* enz.? Of men leze, ter verkrijging van denzelfden zin, *ΚΑΙ μήτι*. Hombergius. *B.* Vgl. Holwerda, *Betr.* 44.

vs. 18. *συνῆσαν* strijdt met *κατὰ μόνάς*. Een HS. verbeterde *συνήχθησαν*. De voorkeur verdient: *σύνισαν*, terwijl hij alleen bad, kwamen zijn discipelen samen tot hem. Owen. *B.*

vs. 24. *ἀπολέση*. Lees: *ἀπολέσαι*, nl. *θέλη*, evenals het voorafgaande *σῶσαι θέλη*. Markland. *B.*

vs. 25. *ἢ ζημιωθείς*. Een kantteekening, ontleend aan Mt. XVI : 26. Pearce. — *Wass.* I : 45.

Ζημιωθείς, met *ἑαυτὸν* onverstaanbaar, heeft al het voorkomen van het gedeelte eener variant te zijn (*τὴν δὲ ψυχὴν ζημιωθείς*) die met een *ἢ* er voor op den rand was geplaatst. Holwerda, *N. J.* 586.

vs. 26. *καὶ τῶν ἀγίων ἀγγ*. Beter: *καὶ μετὰ τῶν ἁ. ἁ.* Schulz. *B.*

vs. 28. ἡμέραι ὀκτώ, καὶ. Erasmus vertaalt *diebus octo*, alsof er stond ἡμέραις ὀκτώ, terwijl καὶ wordt weggelaten. *B.*

vs. 31. ἐν δόξῃ, ἔλεγον. Als één woord te lezen: ἐνδοξηέλεγον d. i. ἐδόξαζον. Is. Vossius. *B.*

vs. 48. τοῦτο τὸ παιδίον. Lees: ΤΟΙΟΥΤΟ τὸ π. Beza. *W.* en *B.*

vs. 53. πορευόμενον. Lees: πορευομένου *facies ejus erat euntis.* Beza. *W.*, *B.* Naber 362.

X.

vs. 11. . . . ἀπομάσσομεθα ὑμῶν nl. κοριοστὸν beteekent: *Wij vegen ulieden de stof af*, wat onverstaanbaar is. Lees: ὑμῶν, ook het stof, dat uit uw stad aan ons kleeft, vegen wij ons af. Peerlkamp, 67—68.

vs. 22. γνώσκει. De Marcionietische lezing ἔγνω is de oorspronkelijke. Scholten, *Hand.* 81.

vs. 32, 33. ἀντιπαρῆλθεν. Σαμ. De *N* vóór een medeklinker is door een vergissing van afschrijvers ontstaan. Markland. *B.*

vs. 33. κατ'αὐτόν. Beter: κατ'αὐτὸν τόπον, of κατ'αὐτὸν ἄνθρωπον. Markland. *B.*

vs. 36. πλησίον beteekent *prope*; mijn naaste is altijd ὁ πλησίον. Wij kunnen hier en vs. 29 (waar het later in een paar HSS. gevonden is, volgens Owen) eerder aannemen, dat het lidwoord uitgevallen is dan dat Lucas het niet geschreven heeft. Markland. *B.*

vs. 42. Noch ἐνός δέ ἐστιν χρεία, noch ὀλίγων δέ ἐστιν χρεία ἢ ἐνός schijnt de ware lezing te zijn, maar ὀλίγων δέ ἐστιν χρεία, waarnaast al spoedig, als kantteekening, ἢ ἐνός werd geschreven. Holwerda, *Betr.* 47—51.

XI.

vs. 2—4. Lucas, die het *Onze Vader*, gelijk wij het bij Mt. lezen, kende, maar dit, verachtelijk, het gebed noemde, „dat

Johannes zijn leerlingen geleerd heeft“, gaf als tegenhanger een paulinisch gebed des Heeren en schreef, zooals ons na herstelling van den oorspronkelijken tekst dezer verzen blijkt:

„Vader! uw heilige geest reinige ons; tot ons kome uw koninkrijk; vergeef ons onze zonden, want ook wij vergeven ieder die ons schuldig is, en leid ons niet in verzoeking.“ Michelsen, *Theol. Tijds.* 1875. bl. 155—159.

vs. 2. ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου. Gregorius van Nyssa schreef: ἐλθέτω τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐφ’ ἡμᾶς. Deze lezing schijnt, met het oog op vs. 13, de echte. Schulz. *B.*

De Marcionietische lezing „uw heilige geest kome op ons“, die voor de bede „uw naam worde geheiligd“ in de plaats trad en de bede „uw wil geschiede enz.“ in de schatting van Lucas overbodig maakte, schijnt de oorspronkelijke. Scholten, *Hand.* 82.

vs. 3. τὸ καθ’ ἡμέραν. Zou dit niet een kantteekening zijn, ter verklaring van ἐπιούσιον? Anders moest het luiden: τὸν καθ’ ἡμ. Owen. *B.*

ἐπιούσιον. Lees: ἐπὶ ἴσου, *hongerstillend*. Hitzig bij Meyer.

vs. 11. τίνα δὲ ὑμῶν. Lees: εἰ δὲ τίνα ἐξ ὑμῶν-ἄρτον, λίθον ἐπ. αὐτῷ. Of vragenderwijs: Τίνα ἐξ ὑμῶν-ἄρτον; ΚΑΙ λίθον ἐπ. ἁ.; Piscator. *B.*

De tekst is taalkundig niet zuiver. Misschien stond oorspronkelijk εἰ νόός τίνα, of wel: ἐάν τίνα-αἰτήσῃ, waarbij dan de lezing ἢ καὶ ἰχθῦν goed aansluit. Owen. *B.*

vs. 12. ἐπιδώσει αὐτῷ σκορπίον. Welke overeenkomst is er tusschen een ei en een schorpioen? Plinius zegt dat schorpioenen wormen voortbrengen, die op eieren gelijken. Een vriend van Heinsius wilde daarom lezen: ἐπ. ἁ. ΣΚΟΡΠΙΟΥ. Maar dan moest hij schrijven: τὸν τοῦ σκορπίου. *B.* Venema gist: σκορπίου ὠόν. *V.*

vs. 13. Lucas zal wel geschreven hebben ὁ π. ὁ ἐν οὐρανῷ. Markland. *B.*

vs. 16 is met het oog op de orde door Mt. en door Mc. in

acht genomen, zonderling geplaatst en past bovendien veel beter tusschen vs. 28 en 29. Wassenbergh II : 36.

vs. 22. Lees: ἐπὰν δ' ὁ ἰσγ. Holwerda, *N. J.* 561.

vs. 29. Met verandering van *ΕΣΤΙ* in *ΕΙΣ ΤΙ*, wil Valckenaer, *Sch.* 361, lezen: ἡ γενεὰ αὐτῆ πονηρὰ εἰς τί σημεῖον ἐπιζητεῖ; σημεῖον οὐ δ.

vs. 30 later ingevoegd door den schrijver der Hand. Scholten, *Hand.* 82.

vs. 35 en 36 moeten worden omgezet, terwijl οὓν in vs. 36 vervalle. Wassenbergh II : 36.

vs. 36. Moet het eerste ὄλον niet worden geschrappt? Barington. *B.*

Maldonat wil, evenals Erasmus, voor σῶμα lezen: ὀμμά, en bovendien voor φωτίζη : φωτίσει. *B.*

τὸ νόορ het tweede ὄλον geschreven, of dit woord vermeerderd met één ο : ὄλοον, *ziel*, dan ware de zin verstaanbaarder. Michaelis, *Einl.* 739.

Venema leest ὄλωσ voor het tweede ὄλον. *V.*

De woorden φωτεινὸν ὄλον schijnen bij vergissing herhaald te zijn. Zij moeten uit den tekst verwijderd, εἰ δὲ in den aanhef gelezen, of, beter, vs 35 en 36 omgezet worden. Lotze. *V.*

Pierson, *Bergrede* 175, zegt dat vs. 36 zeker van een onoplettenden afschrijver afkomstig is.

vs. 42, 43. φαρ., ὅτι. Lees: φ. οἶ, *qui*. Beza. *B.*

vs. 42. ταῦτα-παρεῖναι. Later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 90.

vs. 53. De verschillende lezingen νόορ ἤρξαντο οἱ γραμματεῖς komen Griesbach alle verdacht voor, waarom hij alleen deze woorden, met een voorgevoegd καὶ, wil lezen, gelijk hij mede geneigd is vs. 54, om het groot verschil van lezingen, geheel te schrappen. *H.* 431.

Noch ἐξελθόντος, noch λέγοντος is de oorspronkelijke lezing, maar ἔτι λέγοντος. *ΕΞ* en *ΕΤΙ* worden dikwijls verwisseld. Naber 362.

XII.

vs. 1. ἥτις ἐστὶν ὑπόκρισις. Deze woorden schijnen later ingevoegd te zijn. Pearce. *B.*

vs. 3. εἶπατε, ἐλάλήσατε. Deze woorden hebben betrekking op Jezus en niet op de discipelen. Lucas zal dus geschreven hebben: εἶπα en ἐλάλησα. Pearce. *B.*

Lucas schreef niet πρὸς, maar εἰς τὸ οὖς. Naber 362.

vs. 5. μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι, d. i. nadat hij heeft gedood. De zin schijnt te vorderen: μετὰ ΤΟΥ ἄπ. Markland. *B.*

vs. 7 en Mt. X : 30 zijn de woorden ἀλλὰ-ἠρίθμηνται misschien later ingevoegd. Owen. *B.*

vs. 11. προσφέρωσιν. Misschien: προφέρωσιν. Schulz. *B.*

vs. 15. ὅτι οὐκ-ὑπαρχ. αὐτοῦ misschien geheel onecht. Markland. *B.*

Michaelis, *Einkl.* 739, vermoedt dat Lucas schreef.... ἐστίν, ΑΛΛ' ἐκ τῶν ὑπαρχ.

vs. 24. ὅτι οὐ σπείρω. Beter: ὍΙ οὐ σπ. Beza. *B.*

vs. 26. οὐτε. Lees: οὐδέ. Markland. *B.*

Volgens Pierson, *Bergrede* 176, kan dit vs. zeer wel een ingslopen kantteekening zijn.

vs. 30, 32. Marcion's ὁ πατήρ, zonder ὑμῶν, is misschien de oorspronkelijke lezing. Scholten, *Hand.* 81.

vs. 48. παρέθεντο. Beza gist, met Theophylactus, παρακατέθεντο. *B.*

vs. 49. εἰ ἤδη ἀνήφθη. Verbeter: εἰ (of ἦ) ἤδη ΑΝΗΦΘΑΙ. Erasmus. *B.*

vs. 53. μήτηρ ἐπὶ κτλ. schijnt later ingevoegd uit Mt X : 35. Scholten, *Hand.* 90.

vs. 58. ὡς schijnt hier te staan voor ἕως. Abresch, *Anim. ad Aesch.* p. 586.

Voor γὰρ acht Beza, met de Vulgata, δὲ beter, en Markland

merkt op, dat het redegevende γὰρ den imperativus δὸς niet na zich hebben kan. *B.*

Venema wil hier, onder verwijzing naar Mt. V : 25, lezen: ὑπάρχων ἔτι. *V.*

XIII.

vs. 1—5 (ook *vs.* 6—9) ontbreekt in den tekst van Marcion, hetgeen niet aan leerstellige redenen kan worden toegeschreven. Het is daarom waarschijnlijk dat dit stuk oorspronkelijk niet in ons derde evangelie heeft gestaan. Baur, *Markuserang.*, p. 195 f. *Meyer.*

vs. 12. Nadat Jezus de vrouw had toegesproken, was zij nog niet genezen en moesten haar nog de handen worden opgelegd. Verbeter daarom ἀπολέλυσαι in ἀπολέλυσο. Naber 362.

vs. 15. Michaelis spreekt in een nagelaten aantekening, medegedeeld door *B.* 638, het stellige vermoeden uit, dat ὄνος, in plaats van υἱὸς in onze gedrukte exemplaren opgenomen, niet aan HSS. ontleend, maar een oordeelkundige gissing van den uitgever is.

vs. 28. ὅταν ὀψησθε is bedorven en moet zijn: ὅτε ὀψεσθε. Holwerda, *II. A.* 21—25 en *Jaarb.* XII : 29—31.

vs. 32. ἰάσεις. Basil. Seleucus, p. 277, leest θαύματα. Schulz. *B.*

XIV.

vs. 5. ὄνος ἢ βοῦς. Verbeter: ὄϊς ἢ β. Mill. *B.* Er stond $\overline{\Upsilon\Sigma}$ of $\overline{O\Upsilon\Sigma}$, waarvoor men oudtijds „verbeterde“ ὄνος en πρόβατον, doch waaruit men moet lezen: ὄϊς en niet υἱὸς. Men schrijve intusschen niet: οἴς, want dat zou te zeer Attisch en niet aangeduid zijn met de letters ῶς. Lachmann, *N. T.* II p. VII.

Holwerda, *Betr.* 53—54, acht evenzeer ὄνος en πρόβατον

willekeurige verbeteringen van het al te ongerijmde *υἱός*, waarvoor gelezen worde: *οἷς* of *οἷς* *schaap*. Vgl. *Bijdr.* 83 en tegen deze gissing: Scholten, *Paul. Ev.* 339.

vs. 7. *παραβολήν, ἐπέχων*. Heinsius deelt, naar het schijnt met instemming, mede, dat de 7^e kanon van het zesde Trullaansche concilie deze woorden aldus aanhaalt: *παραβολήν ἐπάγων*. *B.* en *K.*

XVI.

vs. 8. *ὅτι οἱ υἱοὶ — εἰσι*. Het schijnt dat deze woorden later zijn ingevoegd, ter verklaring van *φρονίμως ἐποίησεν*. *Markland. B.*

vs. 8—13 en de hierdoor ontstane inlassching *φιλάργυροι ἐπάργοντες*, *vs.* 14, drukken den zin der gelijkenis, *vs.* 1—7, niet uit. Zij bevorderen loonzucht, in strijd met het standpunt van den evangelist. Zij zijn voor een latere invoeging te houden. Scholten, *Hand.* 83.

vs. 8, 9. Omdat het voorschrift, *vs.* 9 gegeven, Jezus onwaardig is, meent H. C. A. Eichstädt, dat *μὴ νόον ποιήσατε* is uitgevallen. Peerlkamp acht zich niet in staat, het vraagstuk op te lossen, maar slaat voor, *κόσμος* te lezen, in plaats van *κύριος* en achter *φίλους* in te voegen: *ἀλλ' οὐκ*. *Godg. Bijdr.* 1865, bl. 800.

vs. 16—18 zijn later ingelascht. W. H. van de Sande Bakhuizen. *Godgel. Bijdr.* 1865, bl. 482.

vs. 17. Voor *τοῦ νόμου* wil Hilgenfeld, *Theol. Jahrb.* 1853, S. 231, *τῶν λόγων μου* lezen, omdat Marcion schrijft: „Het is lichter dat de hemel en de aarde voorbijgaan, gelijk ook de Wet en de Profeten, dan dat er één tittel van de woorden des Heeren valle.“ *Godgel. Bijdr.* 1863, bl. 470.

Dit vers huldigt een voorstelling omtrent de onvergankelijke waarde der wet, die met het standpunt van den evangelist,

inzonderheid met vs. 16 en 18, in strijd is. Het is in zijn geheel een later invoegsel, óf wij moeten lezen ἢ τῶν λόγων μου. Scholten, *Hand.* 84.

vs. 21. τὰ ἔλκη αὐτοῦ is een min gepaste aanvulling. De evangelist bedoelde: maar ook de honden kwamen en lekten ze op, nl. de kruimkens, die Lazarus voor zich begeerde. Peerlkamp 77—79.

vs. 22. Voor ἀπενεχθῆναι leze men ἀνενεχθῆναι. Naber 362. Afgewezen door Berlage, 97, omdat Lazarus naar de onderwereld werd overgebracht.

XVII.

vs. 11. καὶ Γαλιλαίας, hier misplaatst, is ingelascht uit Mt. XIX : 1. Scholten, *Hand.* 85.

XVIII.

vs. 7. Venema leest: MH μακροθυμῶν. V.

Glaubenslehrer meent dat ἐπ' voor αὐτοῖς moet wegvallen. *St.* 123.

B en andere HSS. hebben καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς zeker afgeschreven uit κ'άν μακροθυμῆ ἐπ' αὐτοῖς, wat denzelfden zin geeft als hetgeen latere correctors hebben opgenomen: καὶ μακροθυμῶν ἐ. ἀ. Holwerda, *N. J.* 561.

vs. 14. ὅτι πᾶς-ὑψωθήσεται, woordelijke herhaling van XVI:11 en hier waarschijnlijk als kantteekening in den tekst geslopen. Markland, B. Scholten, *Hand.* 90.

XIX.

vs. 4. ἐκείνης. Verbeter: ἐκείνη. Holwerda, *Betr.* 44.

vs. 10, 14 en 27 zijn later ingelascht. Scholten, *Hand.* 90.

vs. 14. τοῦτον. Gregorius Palama verbetert terecht: σὰ. Abresch, *Anim. ad Aesch.* 590.

vs. 25 waarschijnlijk geheel weg te laten. Barrington. *B.*

vs. 38. εἰρήνη ἐν οὐρανῶ is onverstaanbaar. Zullen wij lezen: εἰρήνη ἐπὶ γῆς, of εἶρ. ἐξ οὐρανοῦ, of deze woorden geheel weglaten? Owen. *B.*

De HSS. geven οὐρανῶ en οὐρανοῖς, wat altijd geschreven wordt οὐνοῖς, evenals ἀνοῖς voor ἀνθρώποις, zoodat ik vermoed: Lucas schreef: *Εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις, καὶ δόξα ἐν ὑψίστοις.* Daarmede vervalt tevens het bezwaar tegen de gewone lezing, dat ὁ οὐρανός en τὰ ὑψιστα hetzelfde beteekenen. Zie Luc. II: 13 en de verschillende lezingen ἀνθρωποι en οὐρανοί Openb. XVI: 18. Valckenaer, *Sch.* 365.

Lees: εἰρήνη ἐξ οὐρανοῦ. Ps. LXXXV: 12. Venema. *V.*

vs. 42. τὰ πρὸς. Lees: τῇ π. Maldonat. *B.*

vs. 47. De woorden καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ λαοῦ zijn later ingevoegd, of zij behooren te staan tusschen γραμματεῖς en ἔζητοῦν. Owen. *B.*

XX.

vs. 1. καὶ εὐαγγελιζομένου. Waarschijnlijk een kantteekening. Owen. *B.*

vs. 35. Het schijnt beter τυχεῖν te schrappen. Price. *B.*

vs. 37. ὡς λέγει. Verbeter: ὅς λ. Owen. *B.*

vs. 38. πάντες γὰρ αὐτῶ ζῶσιν. Verbeter: οἱ αὐτοῦ, *allen die hem toebehooren, leven.* Mangey. *B.*

vs. 46. περιπατεῖν ἐν στολαῖς. Indien deze lezing echt is, volgt daaruit dat alleen de Farizeën gekleed wandelden en alle andere menschen naakt. Want στολή is geen bijzonder kleedingstuk. Zonder twijfel schreef Lucas: ἐν ταῖς στοαῖς, *in porticibus.* Reiske. *Mnemosyne* I p. 333. — Zie ook bij Mc. XII: 38. Is de daar genoemde *Anon.* onze Reiske?

XXI.

vs. 1, 2. Hoeveel beter dan de gewone lezing is die van Origenes: ἀναβλέψας δὲ εἰς (in plaats van εἶδε) τοὺς β εἶδε καὶ τινα κτλ. Valckenaer, *Sch.* 367.

vs. 21. Τότε οἱ — ὄρη. Deze woorden verbreken den samenhang. Zij zijn waarschijnlijk later ingevoegd uit de andere evangeliën. ἐν μέσῳ αὐτῆς en εἰς αὐτήν kan niet op Judea en moet op Jeruzalem betrekking hebben. Lucas schreef: vs. 20 ἐρημίωσις αὐτῆς. 21. Τότε οἱ ἐν μέσῳ αὐτῆς κτλ. Owen. *B.*

vs. 30. De tekst is bedorven. Door de overbodige woorden βλέποντες ἀφ' ἑαυτῶν en het tweede ἤδη weg te laten, ware overeenstemming verkregen met de andere evangeliën. Owen. *B.*

Lees: ὅταν προβάλωσιν ἤδη (τὰ βλαστήματα) ἀφ' ἑαυτῶν, βλέποντες γινώσκετε κτλ., wanneer zij hun knorpen uitdrijven enz. Ashby. *B.*

XXII.

vs. 17 en 18, door enkelen geheel weggelaten, moeten waarschijnlijk geplaatst worden achter vs. 20. Dan sluit het verhaal beter en is de overeenstemming met Mt. XXVI : 26 en Mc. XIV : 22 gevonden. Beza. *B.*

vs. 20. τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. Men leze, met Basilius, τῷ ἐκχυνομένῳ, of men houde de woorden voor een kantteekening uit Mt. en Mc. Beza. *B.*

vs. 28—30, alsmede de woorden ἀπὸ τῆς λύπης in vs. 45, en vs. 51 zijn later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 85 en 90.

vs. 31. Door omzetting van ὑμᾶς leze men, met Basilius, ἐξητήσατο τοῦ σιν. ὑμᾶς, zegt Wesseling. Maar de aangehaalde woorden hebben betrekking op Petrus alleen; ὑμᾶς is later ingevoegd. Gewoonlijk wordt de naam van den aangesproken persoon

niet herhaald in de evangeliën. Men leze alzoo: εἶπε δὲ ὁ κύριος Σίμωνι · Σίμων, ἰδοὺ ὁ σατ. ἔξ. τοῦ σιν. σέ, ὡς τὸν σῆτον. De volgende woorden, vs. 32, zien ook alleen op Petrus. Valckenaer, *Sch.* 368.

vs. 36. μάχαιραν schijnt ingevoegd uit vs. 38. Pearce. *B.*

vs. 51. Wat beteekent dat: ἔατε ἕως τούτου? Lucas schreef: ἔατε ὡς τούτου. *Laat zijn oor met vrede!* Reiske. *Mnemosyne* I p. 333. Holwerda acht deze gissing geen weerlegging waard en den tekst onherstelbaar. *Jaarb.* XII, bl. 23—24.

Semler meent dat dit vs. onecht is. *H.* 490.

vs. 62 is stellig onecht en uit Mt. letterlijk overgenomen. Michelsen 175.

vs. 63—65 behooren aan het einde van het hoofdstuk te staan, want Jezus onderging de hier genoemde beledigingen na zijn veroordeeling. Beza. *B.*

vs. 68 is onverstaanbaar en worde, in verband met het voorafgaande in vs. 67, alzoo gewijzigd: ἐὰν δ' ἐρωτήσητε οὐ μὴ ἀποκριθῶ d. i. (daarom) of gij mij al vraagt, ik zal u (toch) niet antwoorden. Michelsen 174.

vs. 70. ὅτι ἐγὼ εἰμι. Gataker verbetert: ὅ, τι ἐγὼ εἰμι, *gij zegt dit, wat ik waarlijk ben.* Schulz. *B.*

XXIII.

vs. 3. Pilatus' vraag luidde, naar de oorspronkelijke lezing, slechts: Σὺ εἶ βασιλεύς. Scholten, *Hand.* 86—88.

vs. 10. εὐτόνως. Verbeter hier en misschien ook *Hand.* XVIII : 28, ἐντόνως. Camerarius. *B.*

vs. 19. De gewone lezing is een zoogenaamde verbetering naar vs. 25. BL geven geen zin. Βάλλειν en λαμβάνειν worden menigmaal door de afschrijvers verwisseld. Men leze: . . . ὅστις ἦν — ληφθεὶς ἐν τῇ φυλακῇ, welke zich, gevangen genomen

zijnde, in den kerker bevond. Holwerda, *U. A.* 23—25 en *Jaarb.* XII. 1854, bl. 31—33.

vs. 20. προσεφώνησε, θέλων. Er is niet gezegd wat hij zeide. Verbeter: προσεφώνησε· ΘΕΛΩΝ ἀπ. τ. I. Mangey. *B.*

vs. 33. κρανίον. Verbeter: κρανίων. Grotius. *B.*

vs. 43 later ingevoegd. Evanson. Credner, *Einl.* 132.

vs. 47. Vul het uitgevallen lidwoord aan: Ὁ δίκαιος. Wasse. *B.*

XXIV.

vs. 1. τῶν σαββάτων. Verbeter: τοῦ σαββάτων. Masius. *B.*

vs. 6. Met het oog op vs. 8 leze men μνήσθητε ὧν, in plaats van ὡς. Owen. *B.*

vs. 12. Michaelis, *Einl.* 740, kan het vermoeden niet loslaten, dat hier iets ontbreekt, met name het verhaal der verschijning, die aan Petrus te beurt gevallen is, naar 1 Kor. XV : 5 en Luc. XXIV : 34.

vs. 17. De tekst is bedorven. Er schijnt iets uitgevallen te zijn: . . . περιπατοῦντες; ** σκυθρωποί. Waarschijnlijk behelsden de ontbrekende woorden de verzekering, dat de vraag van den vreemdeling niet uit onbescheidenheid voortkwam, maar uit belangstelling, opgewekt door de zichtbare droefheid der Emmausgangers. Holwerda, *Betr.* 64—66 en *Bijdr.* 58. Harting, 65—67, meent dat tusschen καὶ ἐστὲ is uitgevallen ἐς τί = *waartoe*, wat gemakkelijk kon bij de schrijfwijz *καίεστιεστε*.

vs. 21. Vóor σήμερον is ἡ uitgevallen. Markland. *B.*

vs. 22. ἀλλὰ καὶ. Verbeter: Ἄμα καὶ. Pearce. *B.*

vs. 25. καὶ αὐτὸς εἶπε. Verbeter: καὶ ΑΥΤΙΣ, *hij daarentegen zeide*. Mangey. *B.*

vs. 41. De woorden ἀπὸ τῆς χαρᾶς zijn, evenals vs. 46—49, 52 en 53, later ingevoegd. Scholten, *Hand.* 89, 90.

Het Evangelie volgens Johannes.

I.

vs. 1. De Zurichsche Predikant J. R. Tobler heeft in een boekje, getiteld: *Das Evangelium Johannis, nach dem Grundtext (Codex Sinaiticus) getreu wiedergegeben*, Schaffhausen, Brodtmann'sche Buchh., 1867, de gissing voorgedragen, dat het Johannesevangelie oorspronkelijk slechts zou hebben bestaan uit: I : 1—5, 19—27, 29, 30. II : 1, 3, 4, 7, 12—16, 18. IV : 3, 47, 48, 50, 53. V : 2 (alleen het woord $\beta\eta\theta\sigma\alpha\theta\alpha =$ **בִּיצְאָתָא** d. i. „bij het uitgaan“), 5 (hier wordt het getal 38 = **לח** d. i. „een onheilige“), 6, 8, 16. IX : 1—3, 6, 7. X : 24, 25. XI : 3, 7, 17, 20, 21, 35, 36, 38, 39, 41, 44, 53. XII : 12, 30. XIII : 22. XVIII : 3—5, 7, 8, 12, 28—31. XIX : 16, 21, 26, 27, 38, 42. XX : 1, 2, 10, 18, 26, 27. *Theol. Tijds.* I : 263—265.

$\kappa\alpha\iota$ Θεὸς ἦν ὁ λόγος. Daar dit de eenige plaats is, waar Christus God wordt genoemd, verbeter men: $\kappa\alpha\iota$ ΘΕΟΥ ἦν ὁ λόγος, zooals Openb. XIX : 13 ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Crellius. *B.*

Dr. Bahrdrf Jr. leest, volgens Schulz, *B.*: $\kappa\alpha\iota$ Θεὸς ἦν $\kappa\alpha\iota$ λόγος, terwijl hij, volgens *H.* 510, vs. 1—18 later ingevoegd acht.

vs. 2, 3. Hosmann slaat voor te lezen: οὗτος ἦν ἀπ' ἀρχῆς πρὸς τὸν Θεὸν πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο ($\kappa\alpha\iota$ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἐν) ὁ γέγονεν. *St.* 125.

vs. 4. ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν. Semler houdt dit ἦν voor onecht. Schulz. *B.*

vs. 6—9 en 15. Ritschl, *Theol. Stud. u. Krit.* 1875 III, beproeft, door omzetting van eenige verzen, den gang der gedachten in den Johanneischen proloog verstaanbaarder te ma-

ken. Hij vereenigt zich met de z. i. hoogst gelukkige gissing van den Engelschen natuurkundige en godgeleerde Josef Priestley, die in zijn *Theological Repository*, 1769, vs. 15 achter vs. 18 plaatste. Bovendien meent hij dat vs. 6—9 tusschen 13 en 14 behooren te staan. Tegen het laatste ontwikkelt Wagenmann, *Jahrb. f. Deutsche Theol.* 1875, S. 441—446, eenige bedenkingen. Hij meent: de verzen 6, 7, 8 en 15 kunnen zonder schade worden gemist. Neemt men ze weg, dan is de orde hersteld. Hij vermoedt daarom, dat ze óf kantteekeningen zijn bij vs. 9 en bij vs. 14; óf tusschen haakjes geplaatste ophelderingen, van den schrijver zelf afkomstig; óf dat ze oorspronkelijk hebben gestaan tusschen vs. 18 en 19. Het Johanneïsch verhaal zou dan, evenals dat van Marcus, beginnen met *Ἐγένετο ἄνθρωπος — Ἰωάννης κτλ.*, vs. 6, 7, 8, 15, 19 vv.

vs. 9. ἦν. Curcellaeus gist: ἔν. *W.* en *B.*

vs. 15 worde geplaatst tusschen vs. 18 en 19. Markland. *B.* — Zie ook bij vs. 6—9.

De woorden ἔτι-ἦν zijn waarschijnlijk later ingevoegd en misschien wel door den schrijver van hoofdstuk XXI, evenals de woorden ὁ ὀπίσω μου ἔρχ. vs. 27; vs. 30, 39^b, 42^b, II : 17, 21, 22; IV : 2, 9^b, 25^b, 26, 44; V : 28, 29; τῆς *T'*β. VI : 1; ἐν τῇ ἔσχ. ἡμ. VI : 39^b, καὶ γὰρ ἀναστήσω-ἡμ. VI : 40^b, 44^b, 54^b; οὐχ ὅτι-πατ. VI : 46; ἐὰν οὖν-πρότερον VI : 62; vs. 64^b; καὶ κεῖνος με ἀπεστειλε VII : 29; πρὸς τὸν πέμψαντα με VII : 33; vs. 39; τῆς ἁμαρτίας VIII : 34; IX : 7^b; X : 29; XI : 2; XII : 14, 15, 33, 48^b; XIII : 20; καὶ ὃν ἀπεσ. *I.* X. XVII : 3; εἰ μὴ — πληρωθῆ XVII : 12; XVIII : 9, 24, 32; XIX : 24, 28^b, 36, 37; XX : 9. Scholten 1856. *Inl.* 150—154. Zie ook bij II : 1; II : 21, 22 en III : 28—30.

vs. 16. ἀντὶ χάριτος. Oorspronkelijk een kanttekening bij χάριν *Wall. B.*

vs. 18. Sommigen willen voor ἐκεῖνος lezen: *EKEINON* nl. *Θεὸν.* Beza. *B.*

Semler houdt *υἱός* voor een ingevoegde kantteekening. Schulz. *B.* — Griesbach kiest evenmin deze als de afwijkende lezingen: *Θεός* en *υἱός Θεοῦ*. *H.* 432.

ὁ ὧν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς is onzin en zou alleen kunnen beteekenen: hij die zich naar den schoot des vaders heeft begeven. De ware lezing is ongetwijfeld: *ὁ ὧν ἐν τῷ κόλπῳ τ. π.* Holwerda, *Betr.* 26; *Bijdr.* 84; *Nieuwe Jaarb.* 1858, bl 87.

vs. 22, 23. Een latere aanvulling uit Marcus. Jongeneel, *Neue Entd.* 52.

vs. 28. *Βηθαβαρᾶ* is gissing van Origenes voor *Βηθανία*. *W.*

vs. 39. *ὁ λέγεται ἐρμην. διδάσκαλε.* Een ingeslopen kantteekening, evenals

vs. 42. *ὁ ἐστὶν μεθ. X.* en

vs. 43. *ὁ ἐρμηνεύεται Πέτρος.* *Wass.* I : 47. Jongeneel, *Neue Entd.* 54, 55.

vs. 45 een ingeslopen kantteekening. Jongeneel, 55.

vs. 47. *τι ἀγαθόν.* Verbeter: *τὸ ἀγαθόν.* Owen. *B.*

vs. 52. Semler houdt *αὐτῷ* voor onecht. Schulz. *B.*

II.

vs. 1—12 zijn later ingevoegd, evenals II : 21, 22; IV : 44—54; VI : 1—26, 64; XII : 6; XVI : 30; XVII : 12; XVIII : 9; XIX : 35—37; XX : 19—29 en XXI. A. Schweizer, *Das Evang. Joh. nach u. s. w.* 1841. Vgl. *Jaarb.* V : 138—140. Scholten, *Inl.* 145. *Ev. n. Joh.* 30. Zie ook bij I : 15 en III : 28—30.

vs. 2 later ingevoegd. R. *Godg. Bijdr.* 1863, bl. 634.

vs. 19. *ἐγερω̄.* Verbeter: *ΕΓΩ ἐγερω̄*, gelijk *vs.* 20. *ΣΥ ἐγερεῖς.* Markland. *B.*

vs. 21, 22 later ingevoegd, evenals V : 28, 29; de woorden *ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ* VI : 39 en XII : 48; *καὶ γὰρ ἀναστήσω-ἡμέρᾳ.* VI : 40 en 44; VII : 39; XII : 33; XVIII : 9, 32; XXI. Scholten 1864, *Ev. n. Joh.* 67—72. Zie ook bij I : 15. — De

eerstgenoemde verzen, 21 en 22, moeten als een later invoegsel worden beschouwd, omdat zij van vs. 19 een verklaring geven, die met den inhoud van dat en van het volgende, het 20^e vs., strijdt. Scholten, *Ev. n. Joh.* 68 en *Godg. Bijdr.* 1858 : 461.

vs. 23. ἐν τῷ πάσχα. Een ingevoegde kantteekening. Mann. *B.*

vs. 25 is onverstaanbaar ten gevolge van een kleine fout. Verbeter καθότι voor καὶ ὅτι. Holwerda, *Betr.* 66—68; *Bijdr.* 84.

III.

vs. 15 schijnt hier ingevoegd uit 16^b, waar het beter voegt. Pearce. *B.*

vs. 22—26 is erg „mishandeld“ geworden. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν kan niet beteekenen: naar het platte land van Judaea gaan. Want γῆ staat nergens in tegenstelling van stad. Men gebruikt dan χώρα.

Vele wateren had Johannes niet noodig voor den doop zijner volgelingen. ἕδατα πολλὰ kunnen niets anders zijn dan vele bronnen, beken, stroomen, kleine meren. ὅτι πολλὰ ἕδατα ἦν ἐκεῖ is het overblijfsel van een kantteekening ter verklaring van Aenon, aldus luidende: τόπος οὕτω λεγόμενος ὅτι πολλὰ κτλ., een plaats die dus genaamd werd omdat daar vele wateren waren.

De schrijver zegt, vs. 23: en zij kwamen (tot Johannes) en lieten zich doopen; maar hij wil verhalen dat de menigte tot Jezus kwam. Zie vs. 26 en IV : 1. De woorden καὶ παρεγίνοντο καὶ ἐβαπτίζοντο zullen dus oorspronkelijk νόοι ἦν δὲ καὶ Ἰωάννης gestaan hebben.

Semler wilde vs. 24 doorhalen, ter wille van de overeenstemming met de andere evangelisten. Het verschil blijft echter dat de vierde evangelist Johannes nog laat doopen, terwijl Jezus reeds was opgetreden. Misschien maakte een lezer, met ἄρα in plaats van γὰρ, de opmerking vs. 24.

ζήτησις, is het onverstaanbare vs. 25, in zeker bedorven en

μετὰ Ἰουδαίου περὶ καθαρισμοῦ de verkeerde invulling eener gaping.

Waarschijnlijk behoorden de overgeleverde stukken van den oorspronkelijken tekst aldus bij elkander: Μετὰ ταῦτα ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς κ. οἱ μαθ. αὐτοῦ εἰς τὴν (χώραν τῆς Ἰουδαίας), κ. ἐκεῖ διέτριβεν μετ' αὐτῶν κ. ἐβάπτισεν · ***** παρεγίνοντο κ. ἐβαπτίζοντο. Ἦν δὲ κ. Ἰωαν. βαπτίζων ἐν Αἰνῶν ἐγγὺς τοῦ Σαλείμ. Ἐγένετο οὖν * ἐκ τῶν μαθητῶν Ἰωάννου ***** καὶ ἦλθον πρὸς τὸν Ἰωαν. κτλ.

Misschien moet IV : 2, daar stellig ongepast, zoo het geen later ingevoegde kantteekening is, achter ἐβάπτισεν, III : 22, staan, terwijl dan νόορ παρεγίνοντο nog een paar woorden ontbreken, waarvan de zin was: *en zij kwamen in grooten getale, of van alle kanten, en lieten zich doopen.*

De inhoud van vs. 25 is zeer waarschijnlijk geweest: Het gebeurde dan dat sommigen van de leerlingen van Johannes zich ergerden, of naijverig werden, wegens den opgang, dien Jezus maakte. Holwerda, *Betr.* 68—74.

vs. 24 werd later ingevoegd om een twijfelachtige voorstelling duidelijk te maken. Wass. I : 18.

vs. 25. μετὰ ΙΟΥΔΑΙΟΥ. Verbeter: μ. ΙΗΣΟΥ. Er was een geschil ontstaan tusschen de discipelen van Johannes en die van Jezus. R. Bentley. Markland. B. L. Bos. W.

Dav. Schulz gist: ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ μετὰ Ἰωάννου. Meyer.

vs. 28—30, met andere geschiedkundige stukken, als het verhaal der ontmoeting van Jezus met de Samaritaansche vrouw, IV : 1 vv., IV : 33—VI : 26, XVIII : 21, later gevoegd in het oorspronkelijke werk van Johannes, dat alleen redenen van Jezus bevatte, waarvan wij het tweede gedeelte in XIII—XVII vinden, met uitzondering evenwel van XV, dat hier stellig misplaatst is. D. Schenkel, *Theol. Stud. u. Krit.* 1840, bl. 764—770. Vgl. *Jaarb.* V : 137. Scholten, *Ev. n. Joh.* 63. Zie ook bij I : 15 en bij II : 1.

IV.

vs. 2. Zie bij III : 22—26.

vs. 5. *Συγὰρ*. Verbeter: *Συχῆμ*. Hieronymus. *W*.

vs. 6. Beza leest, met Chrysostomus, Theophilus en Cyrillus: *ὄρα ΔΕ κτλ*. Schulz. *B*.

vs. 20. *τούτω* is later ingevoegd. Semler. *Schulz*. *B*.

vs. 22. *ὃ οὐκ οἶδατε*. Het is de vraag *waar* men zal aanbidden. Men leze daarom *ᾠοῦ δ. δ*. Beaulacre. *B*.

vs. 25. *ὁ λεγόμενος Χριστός*. Deze verklaring, door den evangelist reeds gegeven, I : 42, is hier een ingeslopen kantteekening. Markland. *B*. Hier én I : 42 een kantteekening. Wass. I : 47.

vs. 27. *ἐθαύμασαν ὅτι*. Verbeter: *δ, τι*. Coccejus. *B*.

vs. 28. De lezingen *τοῖς ἀνθρώποις* en *πολίταις* zijn beide onecht. Semler. *B*.

vs. 30—45. Vs. 30 en 40 behooren bij elkander, maar 40 verbreekt den samenhang tusschen 39 en 41, 42. Bovendien geeft 44 geen zin na de mededeeling in 43, dat Jezus juist naar Galilea reisde. Als tusschenzin is 44 goed geplaatst achter 40. Herstel de verbroken orde en lees: vs. 30, 40, 44, 39, 41, 42, 43, 45. Wass. II : 37—39.

vs. 44 waarschijnlijk later ingevoegd. Owen. *B*.

Het redegevende *γὰρ* wijst aan, dat hier iets is uitgevallen. Misschien moeten wij lezen: *... Γαλιλαίαν*, [*οὐκ εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα*, of: *οὐκ εἰς τὴν Ναζαρέτ*,] *αὐτὸς γὰρ κτλ*. Markland. *B*.

vs. 44 heeft tusschen 43 en 45 geen zin. Misschien is tusschen beide verzen uitgevallen wat wij Luc. IV en Mc. VI : 4 vinden, dat Jezus te Nazaret slecht ontvangen was en toen naar Galilea trok. Of Johannes schreef vs. 43: *καὶ ἀπῆλθεν οὐκ εἰς Ναζαρέτ, ἀλλ' εἰς τὴν Γαλιλαίαν*, wat steun geeft aan het vermoeden dat Nazaret buiten Galilea moet worden gezocht. J. Schulthess, *Symbolae ad int. crit.* I p. 136.

V.

Dit en het volgende hoofdstuk beginnen met dezelfde woorden, wat misschien tot een omzetting heeft geleid, die hersteld moet worden. H. IV laat Jezus in Galilea, vanwaar hij in VI komt; terwijl de Joden Jezus, V : 16, te Jeruzalem willen dooden en VII den terugkeer naar Galilea meldt. Mann. *B.*

vs. 2. Gersdorf gist: ἡ προβατικὴ κολυμβήθρα ἡ λεγομένη Ἐβρ. Βηθ. Meyer.

vs. 11, 12. De oorspronkelijke lezing was ongetwijfeld: Ὡς δὲ ἀπεκρίθη αὐτοῖς Ὁ ποιήσας — περιπάτει, ἠρώτησαν αὐτόν· d. i. *ut eis respondit*, —, *interrogarunt eum*. Vgl. XVIII : 6 en XIX : 33. Holwerda, *Betr.* 74.

vs. 13. De lezingen ἰαθεῖς en ἀσθενῶν zijn beide onecht. Semler, Griesbach. *H.* 432.

vs. 25. Zoowel τοῦ Θεοῦ als de andere lezing, τοῦ ἀνθρώπου, is later ingevoegd. Semler. *H.* 432.

vs. 27. Opmerkelijk is het ontbreken der lidwoorden ὁ en τοῦ in υἱὸς ἀνθρώπου. Misschien moeten wij het voorafgaande ὅτι splitsen in ὃ, τι, *quatenus*. Markland. *B.*

vs. 28—29. ὅτι ἔρχεται κτλ. niet noodig, niet voegend en niet te verklaren in den samenhang met het voorafgaande en volgende. Wij hebben hier een inlassching van de zijde der kerk tegenover de Gnostieken, Valentinus c. s., die dit evangelie veel gebruikten, maar die zoowel de opstanding des vleesches als die der boozen loochenden, juist overeenkomstig de leer van dit evangelie, dat eeuwig leven alleen aan de geloovigen toekent. De chiliasten daarentegen meenden dat allen zouden opstaan. Naast andere in deze verzen voorkomende uitdrukkingen, is de spreekwijs: οἱ ἐν τοῖς μνημείοις niet Johanneïsch, noch Nieuw-Testamentisch. Schulthess, *Symbolae* II p. XIV—LXVI.

Scholten vermoedt, *Jaarb.* VI, 419—453, dat de Johanneïsche oorsprong dezer verzen op betere gronden, dan door Schulthess

aangevoerd en door Lücke wederlegd zijn, in twijfel kan worden getrokken. Zij geven een voorstelling van *opstanding*, *leven* en *gericht*, die met de doorgaande leer van het 4^e evangelie in strijd is. Zij bevatten enkele niet Johanneïsche uitdrukkingen en passen niet goed in het verband. *Jaarb.* VIII : 431—458. *Inl.* 150—151. *Ev. n. Joh.* 71.

vs. 35 blijft onbegrijpelijk, tenzij wij achter het tweede gedeelte een vraagteken plaatsen, of, wat op hetzelfde neerkomt, vóór ἡθελήσατε schrijven: οὐκ. Peerlkamp 92.

vs. 36. μείζω τοῦ Ἰωάννου. Misschien: μ. τῆς τοῦ I. Owen. B.

vs. 38. Hier achter sta vs. 42. Bowyer.

VI.

Tusschen dit en het voorgaande hoofdstuk is een groot stuk verloren gegaan, waarin de schrijver, die van iedere klasse van wonderen één exemplaar behoefde, waarschijnlijk de genezing van een bezetene heeft verhaald. Ewald, vermeld en bestreden door Scholten, *Ev. n. Joh.* 41 en 58—60.

Het VIe hoofdstuk is niet van Johannes en moet staan tusschen H. X en XI. Manitius, *Sächs. Stud.* 1844, bl. 7 vv. *Meyer*.

Het schijnt dat de tekst van H. VI—VIII hier en daar in de war is geraakt en dat VII : 14—53 aan het slot van H. V behoort te staan. Loman, *Th. Tijdschr.* 1877 : 405 en 416, bestreden door Montijn, *De jongste hyp. ov. d. bouw v. h. 4^e Ev.* 172.

vs. 1. τῆς Τιβεριάδος. Een kantteekening uit XXI : 1. Scholten, *Ev. n. Joh.* 60.

vs. 4. Na II : 13 had het Pascha hier geen verklaring meer noodig. Wij mogen daarom τὸ πάσχα houden voor een ingeslopen kantteekening ter verklaring van „het feest der Joden.“ G.

Vossius. *B.* Eichhorn, *Einl.* II p. 127, houdt het geheele vers voor later ingeschoven. *Godg. Bijdr.* 1813, I: 137.

vs. 8. Voor εἷς willen sommigen ΑΛΛΟΣ lezen. Misschien: *ETI* εἷς. Musculus. *B.* Venema gist, dat vóór Andreas καὶ is uitgevallen. *V.* Wassenbergh, I: 48, houdt de woorden εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ voor een ingeslopen kantteekening, hetzij bij Philippus, hetzij bij Andreas.

vs. 10. De verschillende lezingen ἄνδρες, ἄνθρωποι, ἄνθρωποι ἄνδρες zijn alle onecht. Semler. *Schulz. B.*

vs. 17. ἤρχοντο. Verbeter: ἦγοντο. Venema. *V.*

De beide lezingen καὶ σκοτία ἤδη ἐγεγόνει en κατέλαβε δὲ αὐτοὺς ἡ σκοτία schijnen onecht. Semler. *H.* 433.

vs. 21 rijmt niet met hetgeen de andere evangeliën mededeelen, dat de jongeren Jezus werkelijk in het schip opnemen. Misschien schreef Johannes, niet ἦθελον, maar ἦλθον. Michaelis, *Einl.* 740.

vs. 22. εἰς τὸ πλοιάριον. Ter verklaring later ingevoegd. *Wass.* I: 48.

vs. 39. De woorden ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ zijn hier en XII: 48, evenals καὶ γὰρ ἀναστήσω αὐτὸν (ἐν) τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, vs. 40, 44, 54, misplaatst in het verband, in strijd met de doorgaande voorstellingen van den vierden evangelist en stellig te houden voor joodsch-christelijke inlasschingen. Scholten, *Ev. n. Joh.* 71, 132—134, 138—139. Vgl. Scholten, *Inl.* 150 en *Jaarb.* VIII: 431—458.

vs. 40. De woorden τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με πατρὸς zijn een herhaling derzelfde woorden uit vs. 39 en hier andermaal geplaatst door onachtzaamheid van afschrijvers of als een vandaar ontleende opzettelijke invoeging. Barrington. *B.*

vs. 57. καὶ ὁ τρώγων — ἐμέ. Later ingevoegd. Semler. *H.* 433.

vs. 65. πρὸς με. Verbeter: π. ἐμέ. Holwerda, *Bijdr.* 129.

VII.

vs. 1. Semler schrapt de woorden *οὐ γὰρ ἦθελεν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ περιπατεῖν*, omdat in andere HSS. staat: *οὐ γὰρ εἶχεν ἐξουσίαν, ἐν κτλ.* H. 433.

vs. 3. *ἵνα καὶ οἱ μ.* Men leze: *ἵνα καὶ ἐκεῖ οἱ μ.* Venema. V.

vs. 8. *εἰς τὴν ἐορτὴν ταύτην* is een volkomen overbodige herhaling, en stellig later ingevoegd. Wass. I : 18.

vs. 15. Semler leest alleen *ἐθαύμαζον*, omdat men oudtijds voor *οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ ὄχλοι* of iets anders heeft geschreven. H. 433.

vs. 22. *διὰ τοῦτο.* Een overbodig toevoegsel. Schulthess, *Symbolae* II, p. XX.

οὐχ ὅτι-πατέρων. Johannes behoefde dit niet te zeggen. De opmerking schijnt afkomstig van iemand, die uit overgroote zorgvuldigheid Jezus wilde vrijwaren voor het verwijt, dat hij ten onrechte de besnijdenis een instelling van Mozes noemde. Markland. B.

vs. 23. *ὄλον ὑγιῆ* klinkt hard. Misschien stond er oorspronkelijk: *ΧΩΛΙΟΝ ὑ.* omdat ik een lamme gezond heb gemaakt. Battier. B. en W.

ὑγιῆ is een verklarende kantteekening bij *ὄλον.* Wass. I : 17.

vs. 29 en 34. *εἶμι.* Verbeter: *εἶμι, ik kom van hem.* Schmiidius. B.

vs. 32. Semler schrijft alleen *καὶ ἀπέστειλαν ὑπηρέτας*, omdat in de bepaling wie dat deden, een verschillende lezing is. H. 433.

vs. 38. *καθὼς εἶπεν ἡ γραφή.* Vermoedelijk een kantteekening van iemand, die het volgende, ten onrechte, voor een aanhaling uit de schrift hield. Owen. B.

Het lidwoord worde weggenomen vóór *πιστεύων* en dit woord verbonden met het voorafgaande *καὶ πινέτω.* Venema. V.

vs. 39 is een later ingevoegde en hier misplaatste verklaring. Scholten, *Ev. n. Joh.* 69.

vs. 52. De tekst is niet zuiver. Verscheiden profeten, misschien niet minder dan zes, kwamen uit Galilea. Waarschijnlijk schreef de evangelist: ὅτι Ὁ προφήτης ἐκ τ. Γ. οὐκ ΕΓΕΙΠΕΤΑΙ, dat de profeet niet komen zal uit Galilea. Owen. *B.*

VIII.

vs. 22. ἀποκτενεῖ. Verbeter: ΑΠΙΟΞΕΝΟΙ, zou hij naar een vreemde streek gaan? Zie VII : 35. *Tan. Fab.* ep. II. *B.*

vs. 24. ὅτι ἐγώ εἰμι. Verbeter: ὃ, τι ε. ε. *wat ik ben*, evenals vs. 25. Colomes. *B.*

vs. 25. Er schijnt hier iets uitgevallen en oorspronkelijk gestaan te hebben: τὴν ἀρχὴν (οὐκ ἔχω) ὃ τι καὶ λαλῶ ὑμῖν, ik weet in het geheel (d. i. waarlijk) niet wat ik u toch zeggen moet. Holwerda, *N. J.* 587.

vs. 28. ὅτι ἐγώ εἰμι. Misschien: ὃ, τι ἐ. ἐ. Maldonat. *B.*

vs. 37. ὁ λόγος ὃ ἐμὸς οὐ χωρεῖ ἐν ὑμῖν. Deze woorden zijn nog altijd duister. Misschien moeten wij lezen οὐχ ὠρεῖ non manet, non permanet in vobis, van ὠρέω χρονίζω. Michaelis. *B.*

vs. 39. Lees gerust ἦστε voor ἐστὲ en houd ἐποιεῖτε ἄν. Holwerda, *Betr.* 76.

vs. 42. καὶ ἦκω is vermoedelijk van den kant in den tekst gekomen. Owen. *B.*

vs. 44. Het lidwoord ὃ νόός πατῆρς schijnt van ketterschen oorsprong te zijn. Beza, ed. 1 en 2, doch niet meer in 3, 4, 5. *B.*

ΟΤΑΝ λαλῆ κτλ. is ongerijmd, want het zegt niets anders dan dat de vader van den duivel zelf een leugenaar is. Men leze: hetzij al dan niet als gissing, ΟΣ ΑΝ λαλῆ κτλ. „alwie

de leugen spreekt, spreekt uit het zijne, want ook zijn vader is een leugenaar“. Lachmann, *N. T.* II. p. VII. Linwood 24.

vs. 51. θάνατον- εἰς τὸν αἰῶνα. Verbeter: θαν.-TON ε. τ. α. en vs. 52. ΤΟΥ ε. τ. α. Mangey. B.

IX.

vs. 6 worde met een kleine wijziging naar B gelezen: καὶ ἐπέθηκεν αὐτῷ (voor αὐτοῦ) τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς. Holwerda, *N. J.* 589.

vs. 7. ὁ ἐρμηνεύεται ἀπεσταλμένος, later ingevoegd. Casaubonus. *W. Wass.* I : 16. Kuinoel. *K.*

vs. 8. ὅτι. Verbeter: ὅτε, toen. Beza. Piscator. *W.*

De verschillende lezingen ὅτι τυφλὸς ἦν, ὅτι προσαίτης (πτωχός) ἦν, ὅτι τυφλὸς ἦν καὶ προσαίτης, zijn alle onecht. Semler. *H.* 435.

vs. 11. ἀνέβλεψα beteekent: ik werd weder ziende. Maar de blindgeborene kon slechts ziende worden, βλέπων. De ongeloovige Farizeën spreken alleen van ἀναβλέπειν. Hier zal Johannes geschreven hebben: ΑΜΑΕΒΛΕΨΑ = ἄμα ἔβλεψα, toen ging ik heen, en wiesch mij, en ik werd te gelijk ziende. Peerlkamp 98.

vs. 13. τὸν ποτε τυφλόν. Een verklarende kanteekening. *Wass.* I : 19.

vs. 17. ὅτι ἤνοιξε. Verbeter: ὅς ἤνοιξε. Pearce. *B.*

vs. 18. Ἰουδαῖοι. Barrington zou hier, en vs. 16, liever lezen: Φαρισαῖοι. *B.*

vs. 27. καὶ οὐκ ἠκούσατε. Later ingevoegd. Semler. *H.* 435.

vs. 41. Johannes schreef misschien: νῦν δὲ, ὅτι λέγετε· βλέπομεν, ἡ ἁμαρτία ὑμῶν μένει. Maar nu, omdat gij zegt: wij zien, blijft uw zonde. Peerlkamp 99.

X.

vs. 4. ἐκβάλη voegt niet bij ἐξάγει en moet daarom hersteld worden in ἐκκαλή. Naber 362.

vs. 12. Br. Broes hield αὐτὰ voor een ingeslopen kantteekening. Door omzetting herstelle men liever den tekst: κ. ὁ λύκος σκορπίζει τὰ πρόβατα, καὶ ἀρπάζει αὐτά. Wass. II : 39.

vs. 14. καὶ γινώσκουσί με τὰ ἑμὰ zal wel 'geschreven zijn: κ. γινώσκουσ' ἑμὲ τὰ ἑμὰ, evenals

vs. 15. γινώσκει 'μέ. Holwerda, *Bijdr.* 129.

vs. 20. καὶ μαίρεται. Oorspronkelijk een kantteekening, ter verklaring van δαιμόνιον ἔχει. Owen. B.

vs. 24. αἴρεις. Misschien: ΑΙΩΡΕΙΣ, hoelang zult gij ons in onzekerheid laten? Markland. B.

XI.

vs. 1. Ἀάξαρος ἀπὸ Βηθ. ἐκ τῆς κόμης Μαρίας. Beter, met de Syr., ἐκ B. κόμης, ΑΔΕΛΦΟΣ Μαρίας. Beza. B.

vs. 2 schijnt mij verdacht toe. Johannes gebruikt zoo den aoristus participii niet. Hij zou wel bij ἀλείψασα te kennen hebben gegeven, dat dit geval naderhand gebeurd is, b.v. door ὕστερον er bij te voegen. Misschien deed hij dit, of schreef hij ἀλείψουσα en ἐκμάζουσα, tenzij het geheele vers later ingeschoven is. Peerlkamp 101—103.

vs. 9 en 10 ontbreken de slotwoorden ὅτι τὸ φῶς κτλ. in Nonnus' Paraphrase. Het schijnt dat zij oorspronkelijk kantteekeningen waren. Hier heeten niet Jezus en de apostelen het licht der wereld, maar is het licht zelf, de zon, bedoeld. Markland. B.

vs. 12. Zoowel οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ als οἱ μαθ. αὐτῶ is een latere inlassching. Griesbach. H. 435.

vs. 18. δεκαπέντε. Misschien: πέντε, want de Olijfberg lag slechts één sabbatsreis, d. i. 5 stadiën, van Jeruzalem. Wall. B.

vs. 49. ἀρχιερεὺς ὧν-ἐκείνου. Deze woorden zijn hier overbodig,

vs. 51 goed geplaatst en misschien vandaar hier ingevoegd. Pearce. *B*.

vs. 54. εἰς Ἐφραΐμ λεγομένην πόλιν. Moet de volgorde niet zijn: εἰς πόλιν λέγ. *E*.? Owen. *B*.

XII.

vs. 6. Johannes heeft misschien geschreven: καὶ τὸ γλωσσόκομον, ἔχον τὰ βαλλόμενα, ἐβάσταζεν, en de beurs droeg, die bevatte hetgeen gegeven werd. Peerlkamp 104.

vs. 7 is niet te verstaan, tenzij wij lezen: ἄφες αὐτήν. ἵνα τί εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τηρήσῃ αὐτό; Laat af van haar. Waarom zou zij dat tot den dag mijner begrafenis moeten bewaren? Peerlkamp, 42 en 106, toegejuicht door Michelsen, 11.

Holwerda oordeelt den tekst, het best bewaard in *B*, onherstelbaar bedorven. *Bijdr.* 59.

vs. 27. διὰ τοῦτο blijft onverstaanbaar, zoolang de woorden εἰς τὴν ὥραν ταύτην niet als een vreemd bijvoegsel zijn verwijderd. Daarna gaat alles goed. *Vader, verlos mij uit deze ure! Maar hierom ben ik gekomen*, nl. in de wereld. Peerlkamp 108.

vs. 29. ὁ ἔστῶς. Verbeter: ὁ παρεστῶς. Mangey. *B*.

vs. 33 laat den symboliseerenden zin van den evangelist niet tot zijn recht komen en is blijkbaar een aantekening van een andere hand. Scholten, *Ev. n. Joh.* 70.

vs. 35. μεθ' ὑμῶν en ἐν ὑμῖν zijn verschillende toevoegsels van een latere hand, evenals

vs. 41. αὐτοῦ, τοῦ θεοῦ en τοῦ θεοῦ αὐτοῦ achter δόξαν; en

vs. 47. καὶ μὴ φυλάξῃ, καὶ μὴ πιστεύσῃ en καὶ πιστεύσῃ. Semler. *H.* 435—436.

Venema gist dat wij νῦν moeten invoegen achter οὐ γὰρ. *V.*

vs. 48. Zie bij VI : 39.

XIII.

vs. 1. *τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ* is niet goed verstaanbaar. Het doet denken aan een tegenovergesteld *τοὺς ἐν τῷ οὐρανῷ*. Men neme het tweede *τοὺς* weg en de zin is gezond: . . . alzoo hij de zijnen heeft liefgehad in de wereld, zoo heeft hij hen liefgehad tot het einde. Peerlkamp 109.

vs. 19. *ἀπ' ἄρτι*. Verbeter: *Ἄραρτι*, *nu*. Mangey. *B*.

vs. 20 is van zijn plaats geraakt en behoort achter vs. 17 te staan. Venema. Tinga. Lange hield het vers voor een jonger toevoegsel. *V*.

vs. 24. Griesbach wil alleen lezen: *πυθέσθαι περὶ οὗ λέγει*, met weglating van *τίς ἂν εἴη*, omdat in andere HSS. staat: *καὶ λέγει αὐτῷ, εἰπέ, τίς ἐστίν περὶ οὗ λέγει*. *H*. 436.

vs. 32. *εἰ*. Lees, gelijk Nonnus deed, *EIAE*. Beza. Casaubonus. *W*. en *B*.

vs. 34. *καινήν*. Misschien juister: *κοινήν*, een u en mij gemeen gebod. Vgl. Tit. I : 4 en Jud. 3. Venema. *V*.

vs. 34 en 35 schijnen van hun plaats geraakt. Zij verbreken den samenhang tusschen 33 en 36, die bij elkander behooren. Owen. *B*.

vs. 35. Noch *ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις*, noch *ἐὰν ἀγάπατε ἀλλήλους* behoort in den tekst. Semler. *H*. 436.

XIV.

vs. 2. *εἰ δὲ μή, εἶπον ἂν ὑμῖν*. Heumann wil deze woorden, uit verlegenheid met den inhoud, weglaten. *H*. 409. Peerlkamp, 112, gist dat ze van hun plaats geraakt zijn en achter vs. 4 moeten staan.

Het schijnt dat wij achter *εἰσιν* moeten invoegen: *ὡς οἴδατε*. Venema. *V*.

vs. 7. Lees: *εἰ ἐγνώκετ' ἐμέ*. Holwerda, *Bijdr.* 130.

vs. 10. τὰ ἔργα is een later bijvoegsel van iemand, die zag dat het voorwerp ontbrak, maar niet begreep dat Johannes bedoelde *maar de Vader, die in mij blijft, dezelve doet het.* Peerlkamp 112.

vs. 16. Christus kondigde de verschijning aan van den valschen profeet Mohammed en noemde hem *ΠΕΡΙΚΛΥΤΟΝ*, dat hier en elders door afschrijvers veranderd is in *παράκλυτον*. Theodorus Abucara. *B.*

vs. 22. οὐχ ὁ Ἰσκαριώτης. Een verklarende aantekening van een latere hand. Wass. I : 19.

vs. 31. Ἐγείρεσθε, ἄγωμεν, ἐντεῦθεν. Behooren deze woorden niet aan het slot van vs. 17 te staan? Owen. *B.*

XV.

vs. 6. ὡς τὸ κλῆμα, καὶ ἐξηράνθη. Verbeter: ὡς *ΤΑ ΚΛΗΜΑΤΑ Α* ἐξηράνθη. Mangey. *B.*

Johannes zal geschreven hebben: ὁ καὶ ἐξ. Pearce. *B.*

vs. 8. ἵνα. Verbeter: *ΕΑΝ*. Mangey. *B.*

vs. 9. Lees: ἡγάπησ' ἐμέ. Holwerda, *Bijdr.* 130.

vs. 13. ἵνα τις. Lees: Ἡ ἵνα τις. Zoo ook 3 Joh. 4. Mangey. *B.*

vs. 16. Lees: ὑμεῖς ἐμέ. Holwerda, *Bijdr.* 130.

XVI.

vs 2. ἀλλ' ἔρχεται. Verbeter: ἌΜ' ἔρχ. Pearce. *B.*

vs. 4. ὅτι. Lees: ὅτε, *toen*. Peerlkamp 113.

vs. 5. Nadat Simon heeft gevraagd: *waar gaat gij heen?* en Thomas heeft gezegd: *wij weten niet waar gij heengaat;* en eindelijk Jezus zelf heeft verklaard: *ik ga tot hem die mij gezonden heeft,* blijft het daarop volgende ποῦ ὑπάγεις onverklaarbaar. Het zal wel een ingeslopen kantteekening zijn. En

niemand van u vraagt mij, zegt Jezus. D. i. ik dacht dat gij dit doen zoudt, maar, ik zie het, de droefheid maakt u stom. Peerlkamp 114.

vs. 16. ὅτι ἐγὼ ὑπάγω. Verbeter: ὅτε ε. v. J. R. Wettstein. *W.* en *B.*

vs. 35. Nonnus leest ΠΑΡΑ, in plaats van περὶ τοῦ πατρὸς. *B.* Venema acht hier de orde verstoord en leest achtereenvolgens vs. 24, 26, 27, 28, 25, 29. *V.*

XVII.

vs. 3. De woorden *Jezus Christus* zijn hier later ingevoegd. Een ongenoemde in de *Godg. Bijdr.* 1866, bl. 1018.

vs. 5. Lees: δόξαζον ἐμὲ σὺ. Holwerda, *Bijdr.* 130.

vs. 10. δεδόξασμαι. Waarschijnlijk te lezen: δεδοξάσομαι, ik zal spoedig door u verheerlijkt worden. Michaelis, *Einl.* 740.

vs. 11. Noch ᾤ, noch οὖς, noch ὅ, maar ὡς te lezen. Vgl. VI : 39. Semler. *K.*

vs. 16 is een herhaling van vs. 14 en schijnt een van daar ontleende latere invoeging. Owen. *B.*

XVIII.

vs. 9 drukt den zin niet uit van XVII : 12 en is mitsdien te houden voor een latere inlassching. Scholten, *Ev. n. Joh.* 70.

vs. 21. Lees: τί ἐμὲ ἐρ. of: τί ἐμ' ἐρ. Holwerda, *Bijdr.* 130.

vs. 24 past kwalijk in het verband. Semler wil het schrappen. Cyrillus, Roarius, Maldonat willen het plaatsen achter vs. 13, Luther en Venema, *V.*, achter vs. 14. *B.* en *H.* 409. *Meyer.*

vs. 28. ἀπὸ τοῦ Καϊάφα is later ingevoegd. Semler. *H.* 436.

vs. 32 in verband met XII : 33 voor een jongere kantteekening te houden. Zie aldaar.

XIX.

vs. 7. Herstel: *ἑαυτὸν ΤΟΝ υἱὸν τοῦ Θεοῦ*. Erasmus. *B*.

vs. 8, 9. Onbegrijpelijk blijft het, waarom Pilatus bevreesd zou zijn. De woorden *μᾶλλον ἐφοβήθη καὶ* behooren niet hier te staan, maar in vs. 13, waar ze onontbeerlijk zijn. Peerlkamp 115—119.

vs. 11. Pearce wil aanvullen: *εἶχες ἌΝ ἐξουσίαν*. *B*.

Voor *δεδομένον ἄνωθεν* worde gelezen: *δεδομένος ἄλλοθεν*, *aliunde, ab alia, alia de causa traditus*. Venema. *V*.

Het later ingevoegde *ἁμαρτίαν* heeft den samenhang verloren doen gaan. Johannes dacht bij *μείζονα* aan *macht*. Zijn *παραδιδούς* is *God*. Peerlkamp, 117—119. *ἁμαρτίαν* werd ingevoegd door een heidenschgezind afschrijver, om Jezus te laten zeggen, dat de Joden schuldiger waren dan de heidenen. C. J. Montijn, *De jongste hypothesen aang. den bouw v. h. 4^e Ev.* 1878, bl. 63—64.

vs. 13. Door een afdwaling van het oog, bij het afschrijven van vs. 8, zijn daar de woorden *μᾶλλον ἐφοβήθη καὶ* geplaatst, die hier behooren te staan achter *τοῦτον τὸν λόγον*. Peerlkamp 119.

vs. 14. *τοῦ πάσχα* is hier uit onkunde ingelascht. De Evangelist, die XVIII : 28 den sterfdag van Jezus den dag noemt, waarop men het pascha at, kan niet denzelfden dag als *παρασκευὴ τοῦ πάσχα* aanduiden. N. Mann. *B*.

⁵*Ἦν δὲ παρ. τ. πάσχα, ὥρα δὲ ὡσεὶ ἕκτη*. Een ingeslopen, de orde van het verhaal verbrekende kantteekening. Venema. *V*. Kuinoel. *K*.

ἕκτη. Verbeter *τρίτη*, met het oog op Mc. XV : 25. Hartung, Casaubonus, Coccejus. *B*. Reeds Eusebius van Caesarea dacht aan een verwisseling van *Γ* met *ς*. *W*.

Schrijf: *ὥρα ἕκτη*. Anon. in *Bibl. Nov. Libr.* 1697. *B*.

ὥρα δὲ ὡσεὶ ἕκτη is een latere aantekening. Pfaff. *B*.

vs. 17 te lezen: βασιτάζων αὐτοῦ (en niet: αὐτῶ) τὸν σταυρόν. Holwerda, *Bijdr.* 84.

vs. 18. καὶ ἐντεῦθεν. Lees: καὶ ἐκεῖθεν. Bentley. *K.*

vs. 20. ὅτι ἐγγὺς κτλ. Vermoedelijk een vreemd bijvoegsel. Markland. *B.*

γεγραμμένον. Verbeter: γεγραμμένος nl. τίτλος. Owen. *B.*

τῆς πόλεως werd waarschijnlijk later ingevoegd. Holwerda, *N. J.* 590.

vs. 23. τὰ ἱματία. Herstel: τὸ ἱμάτιον, het opperkleed. Piscator. *B.*

vs. 29. καὶ ὑσσώπῳ περιθέντες is niet goed verstaanbaar. Misschien stond er: ΥΣΣΩ ΠΡΟπεριθ., de spons bindende om de punt van een speer, *pilum*, Camerarius. — Of, in gelijken zin: ΥΣΣΩΔΙΩ, een kleine speer. Een ongenoemde bij E. Schmidt. — Of: ΩΣΣΩ ΠΩ περ. op de een of andere wijze stekende op een speer. Chapman. — Of: ΟΙΣΥΠΙΟΝ nl. καλάμῳ, ruwe wol om een riet bindende. Bij Galenus, Aegineta, Plinius en Celsus is ὑσσωπος of ὑσσωπον vaak, uit misverstand, voor οἴσυπος gebruikt. D. Heinsius. — Lees liever 'ΥΣΣΩΠΙΟΝ in den accus., hysop om een riet bindende. Bochart. — Toup stelt voor: ΞΥΣΤΩ περ. — Bestaat niet 'Υσσωτος of 'Υσσώτιον, *veruti genus?* Lees dan ὑσσώτῳ of ὑσσωτίῳ περ. Bryant. Allen bij Bowyer.

ὑσσώπῳ. Verbeter: ὑσσῶ. F. Sylburgius. *W.*

Liever: ὑσσώτῳ of ὑσσῶ τῳ (voor τινι). Ernesti. *H.* 470.

De plaats is bedorven; waarschijnlijk viel tusschen beide woorden ὑσσώπῳ περ. iets weg, oordeelt Holwerda, *Jaarb.* XII, bl. 43. Hij bestrijdt de onlangs (!) voorgedragen gissing ὑσσῶ περ. *U. A.* 40 vv.; terwijl Cobet deze „uitstekende verbetering van Camerarius“ verdedigt, daar ὑσσόν voor *pilum* zeer gebruikelijk, doch later niet begrepen en toen in het meer bekende woord ὑσσωπος zou veranderd zijn. *Mnemosyne* IX, p. 308—314.

Wat het geheele vers betreft: van de verschillende lezingen schijnt die van B de beste, doch μεστόν achter ὄξους later inge-

voegd. Zonder bedenking kunnen wij dus laten drukken: *Διψῶ. σκεῦος ἔκειτο ὄξους. σπόγγον οὖν μεστὸν τοῦ ὄξους ὑσώπῳ περιθέντες προσήνεγκαν αὐτοῦ τῷ στόματι.* Holwerda, *U. A.* 27—44.

Naber, 363, verdedigt de gissing van Camerarius: ὑσώ, maar gevolgd door *περιθέντες*.

vs. 31. *ἐπεὶ παρασκευῆ ἦν.* Een vreemd bijvoegsel. Pearce. *B.* ἦν γὰρ-σαββ. Een ingeslopen kanttekening. Venema. *V. Wass.* I : 19.

vs. 35. *οἶδεν.* Herstel: *οἶδαμεν.* Zie XXI : 24. Venema. *V.*

vs. 35(—37) wellicht een later bijvoegsel, evenals XXI : 24, 25 en enkele andere plaatsen. W. Francken, *Godg. Bijdr.* 1866, bl. 117—186.

vs. 37. Van Hengel, *Annot.* p. 79, wil ἦ lezen νόορ λέγει, wat Meyer afkeurt.

vs. 39. *ἐκατόν.* Herstel: *ἑκαστον.* *W.*, door B weergegeven als *EKAΣTΩN*, omstreeks een pond ieder.

ἑκαστος wordt, behalve in het Alexandrijnsche Grieksch, niet van twee, wel van meer zaken gebruikt. Lees daarom: *ἐκατέρων*: waaruit, door afkorting van *ερ*, *ἐκατόν* ontstond. Markland. *B.* Naber, 97, die tevens aanwijst hoe wij voor *μῦγμα* of *ἔλιγμα* moeten lezen: *σμῦγμα*.

Venema vermoedt dat Johannes schreef ὡσεὶ λίτρας ε' d. i. omstreeks vijf pond, en dan *vs.* 40 *ἐκεῖνοι ἔλαβον.* Uit ε' en *ἐκεῖνοι* ontstond *ἐκατόν*. P. Conradi: ὡσεὶ λίτρας ἑκαστος, ieder bracht omstreeks een pond. Lotze meent dat Johannes Π d. i. vijf schreef, waarvoor men licht bij vergissing H kon lezen. *V.*

vs. 41. *ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἐτέθη.* Een overtollige verklaring van *μνημεῖον καινὸν*, door een latere hand ingevoegd. Semler. *H.* 403.

XX.

vs. 2. *οἶδαμεν.* Herstel: *οἶδα μέν.* P. Lyserus. *B.*

vs. 7 blijft duister tenzij wij, door een kleine woordverplaat-

sing, lezen: κείμενον εἰς ἓνα τόπον, ἀλλὰ χωρὶς ἐντετυλιγμένον. En den zweetdoek, die op zijn hoofd geweest was, zag hij niet met de doeken liggen in één plaats, maar afzonderlijk samengerold. Peerlkamp 120.

vs. 9 is later ingevoegd door iemand, die niet begreep dat ἐπίστευσεν, vs. 8, beteekent: *hij geloofde*, nl. in God. R. in de *Godg. Bijdr.* 1863 : 634.

δεῖ worde veranderd in ἔδει. Pearce. B.

vs. 16. ὁ λέγεται διδάσκαλε. Een verklarende kantteekening. Wass. I : 47.

vs. 17. μή μου ἄπτου. Lees: Μή. μοῦ ἄπτου. Neen (ik ben de tuinman niet). Raak mij aan. Paulus Bauldrius. B.

Vogel vermoedt: μή πτοοῦ, *vrees niet*. Augusti, *N. Theol. Blätter* 1800, III p. 320.

vs. 30, 31 zijn later aan het evangelie toegevoegd. Baur, afgewezen door Scholten, *Inl.* 148 en *Ev. n. Joh.* 71.

XXI.

Dit hoofdstuk behoort oorspronkelijk niet tot het vierde evangelie. Grotius. Vossius. Clericus. Paulus. Bertholdt. Seyffarth. Schott. Credner. Lücke. Neudecker. Bleek. Neander. Wieseler. De Wette. Ebrard. Schweizer. Baur. Schwegler. Ewald. Van Herwerden. Reuss. Mayer. Scholten. Hoekstra, *Theol. Tijds.* I : 407—424. Keim. J. Cramer. Loman. Zie Scholten, *Inl.* 145—148 en *Ev. n. Joh.* 60—62. Onder de jongste verdedigers der echtheid van dit hoofdstuk verdienen genoemd te worden: Meyer; Hilgenfeld in zijn *Zeitschrift* 1868, S. 434—454 en *Hist. Krit. Einl. in das N. T.* 1875, S. 717; Vigelius, *Hist. krit. ond. naar den schr. van Joh.* XXI. 1871.

vs. 11. εἰλκυσε. Verbeter: εἰλκυσαν. Zij, nl. de andere discipelen, evenals in vs. 8. Pearce. B.

vs. 12. τὸν μαθητῶν schijnt later ingelascht. Semler. *Wass.* I : 50 en *H.* 437.

vs. 13. Ἔρχεται οὖν ὁ Ἰησοῦς geeft geen zin, na de noodiging van Jezus dat de jongeren tot hem zouden komen. οὖν slaat terug op δεῦτε. Waarschijnlijk schreef Johannes: ἔρχονται οὖν, καὶ ὁ Ἰησοῦς λαμβάνει τὸν ἄρτον. Peerlkamp 122.

vs. 20. Venema wil aanvullen *MH* of *ΟΥΚ ἀκολουθοῦντα. V.*

vs. 24. οἶδαμεν. Beza wil οἶδεν; Lyserus οἶδα μὲν lezen. *B.*

vs. 25. χωρῆσαι. Misschien: χωρήσειν of χωρήσαι ἄν, daar het niet waarschijnlijk is, dat Grieken onbeslist zouden laten, of zij in den verleden dan wel in den toekomenden tijd spraken. Markland, die tevens een door hem gevonden, doch afgekeurde gissing vermeldt: ἅ, τί ἐὰν γράφηται καθ' ἕν; waartoe zou dat afzonderlijk geschreven worden? *B.*

vs. 24, 25. Johannes Mopsuestenus hield vs. 24 voor een later toevoegsel. De meeste nieuweren, die de echtheid van *H. XXI* verdedigden, ontzegden de laatste twee verzen aan den schrijver van het evangelie. Enkelen, als Meyer en Vigelius, achtten alleen vs. 25 van een andere hand. Weitzel, *Stud. u. Krit.* 1849, en Hilgenfeld verdedigden de echtheid van het geheele hoofdstuk. Zie boven.

De Handelingen der Apostelen.

I.

vs. 2. Het schijnt dat de woorden διὰ πνεύματος ἁγίου van hun plaats zijn geraakt en dat zij achter διδάσκειν, vs. 1, behooren te staan. Venema. *V.*

vs. 4. συναλιζόμενος wordt in actieven zin niet gebruikt. Verbeter: συναλιζομένοις, hij beval hun die vergaderd waren. Hemsterhuis. *B.*

vs. 10 en 11 zijn door de Presbyterianen ingevoegd in het belang der leer, dat Jezus lichamelijk ten hemel is gevaren, nadat zij vooraf den oorspronkelijken tekst van vs. 9, gelijk wij dien in één oud HS. en bij Augustinus vinden: εἰπόντος αὐτοῦ νεφέλη ὑπέβαλεν αὐτὸν καὶ ἀπήρθη, hadden gewijzigd in den geest van Justinus, die ons *De Resurr.* IX mededeelt: ἀνελήφθη βλέπόντων αὐτῶν εἰς τὸν οὐρανὸν ὡς ἦν ἐν τῇ σαρκί. Schulthess, *Symbolae* II, p. 9.

vs. 12. ἔχον, dat nooit *bedragen* kan beteekenen, is bedorven en worde hersteld in ἀπέχον. Holwerda, *U. A.* 44.

Naber, 365, gist: σχεδόν.

vs. 14. προσευχῆ. Mangey verbetert: προσοχῆ, met aandacht. *B.*

vs. 15. ἦν τε. Verbeter: δέ, wat Beza eenvoudig in den tekst opnam. Markland. *B.*

vs. 18. Voor *πρηνηῆς* leze men: *πρηστῆς* of *πρησθῆεις*. Theophylactus. Ernesti. *B.* Een ongenoemde stelt voor: *πνιγῆεις*, van *πνίγω*, suffoco, strangulo, zoodat Petrus dan vrij wel met Mattheus zou overeenstemmen. Alberti, die deze gissing mededeelt, *Per. Crit.* Praef., merkt op, dat in den aor. part. pass. *πνιγῆεις* reeds de kracht van *γενόμενος* schuilt, zoodat er dan alleen *πνιγῆεις*, of *πνικτὸς γενόμενος* moest staan.

Dit en het volgende vers misschien later ingevoegd. Het kunnen geen woorden van Petrus en waarschijnlijk ook niet van Lucas zijn. Owen. *B.*

vs. 19. τουτέστι χωρίον αἵματος. Verklarende kantteekening, niet van Lucas' hand. Wass. I : 51.

vs. 25. Venema wil ἀἴδιον achter τὸν τόπον τὸν ἴδιον voegen, wat Verschuir en Valckenaer, *Sch.* 370, niet kunnen goedkeuren.

II.

vs. 1. τὴν ἡμέραν. Verbeter: τὰς ἡμέρας. Venema. *V.*

vs. 3. Markland gist *MIA* ἐκάθισε. *B.*

vs. 5 aldus aan te vullen: Ἰουδαῖοι *ΚΑΙ* ἄνδρες Venema. *V.*

vs. 6. Lees ὅτε (en niet: ὅτι) ἤκουον. Venema. *V.*

vs. 8. λαλούντων schijnt hier even noodig als vs. 6 en 11. Pearce. *B.*

vs. 9. Aangezien het geen wonder voor de Joden was, de apostelen in hun eigen taal te hooren spreken, wil Schmid, met Lorinus, Erasmus, voor Ἰουδαίαν lezen: Ἰνδίαν; Barth: Ἰδομαίαν; Mangey: Κιλικίαν; Augustinus: Ἀρμενίαν; Hieronymus (bij Tischendorf): Syria; Bryant: Ἀνδίαν; Theophylactus: niets; Hemsterhuis, krachtig verdedigd door Valckenaer, *Sch.* 372: *ΒΙΘΥΝΙΑΝ*, vgl. 1 Petr. I : 1; Grevius, bij *V.*: Γορδαία of Γορδύαια in Armenië. *B.*

vs. 13. ὅτι. Herstel: Τί ὅτι. Hoe zijn dezen dronken. Price. *W.* en *B.*

vs. 22. Verbeter ἀπὸ in ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Naber 94.

vs. 23. προσήξαντες. Sommigen gissen: προσπαίξαντες of προπαίξαντες. Markland. *B.*

vs. 25. ἐστίν zal veranderd moeten worden in ἔστη, omdat Theophylactus zegt: Τὸ δὲ ἐκ δεξιῶν ἐστάναι τὸν πατέρα λέγεσθαι νῦν. Drusius. *B.*

vs. 28. με schijnt later toegevoegd aan πληρώσις of πληρώσεις, nl. ἐστὶ of εἰσὶ. Beza. De lezing van Aquila en Theodotion, πλησμονὴ εὐφροσυνῶν, pleit voor deze gissing. Owen. *B.*

vs. 45. καθότι. Verbeter: καθ' ὃ, τι. Venema. *V.*

vs. 46. De zin schijnt te vorderen προσεκαρτέρουν ὄντες, in plaats van προσκαρτεροῦντες. Peerlkamp 128.

vs. 47. τοὺς, νόορ σωζομένους, staat hier in strijd met het Grieksche taaleigen. Het is een later invoegsel, of een schrijffout voor τινὰς. Beza. B.

III.

vs. 1. τὴν ἐννάτην^f, voor den schrijver een overbodige opmerking, zie Luc. XIV : 17, is een ingeslopen kantteekening. Wass. I : 52.

vs. 8. ἀλλόμενος klinkt zonderling. Wie kan tegelijk *wandelen* en *springen*? Het volk zag den herstelde περιπατοῦντα καὶ αἰνοῦντα τὸν Θεόν, doch niet ἀλλόμενον. 's Mans *blijdschap* ontbreekt in de beschrijving. Verbeter daarom: ἀγαλλιώμενος. Vgl. Jes. XXIX : 19 en voor de verbinding van ἀγαλλιᾶσθαι met αἰνεῖν, Hand. II : 16 en Ps. IX : 14. Het richtige ἐξαλλόμενος ἔστη gaf aanleiding tot deze dwaze fout. Naber 85.

vs. 11 geeft de belachelijke voorstelling, dat de apostelen den herstelden man bij de hand rondleidden. Lucas schreef niet κρατοῦντος, maar κράζοντος, evenals XIV : 14, XVI : 17, XIX : 32. De herstelde prees luide zijn weldoeners. Dezen hadden zich teruggetrokken, doch het volk zocht hen op. Naber 86.

vs. 12. Voor εὐσεβεία gissen Erasmus en Beza: ΕΥΣΘΕΝΕΙΑ, en Owen: ΕΞΟΥΣΙΑ. B.

vs. 24. καὶ, νόορ κατήγγειλαν, moet wegvallen, zoodat de zin wordt: en ook al de profeten van Samuel af, en zoovelen van de volgenden gesproken hebben, hebben deze dagen aangekondigd. Valckenaer, bij Wass. I : 383.

vs. 25. προφητῶν. Lees: ΠΡΟΦΗΤΕΙΩΝ *zonen der profetieën*. Vgl. τέκνα τῆς ἐπαγγελίας. Rom. IX : 8 en Mt. VIII : 12. Markland. B.

IV.

vs. 1. καὶ οἱ Σαδδ. Lees: οἱ καὶ Σαδδ. Pearce. *B*.

vs. 5. Venema wil achter συναχθῆναι invoegen: ἐπὶ τὸ αὐτὸ, evenals vs\26. *V*.

vs. 9. *Ei* worde hersteld in Ἐπεὶ. Naber 86.

vs. 14. τὸν τεθεραπευμένον, later ingevoegd. Wass. I : 52.

vs. 16. γνωστὸν staat in dezen zin nergens in het N. T. en is misschien niet van Lucas. Markland. *B*.

vs. 21. Hemsterhuis vult aan: ΚΑΙ διὰ τὸν λαὸν. *B*.

vs. 25. Lachmann, *N. T.* II p. VII, gist dat de handschriftelijke lezing: ὁ τοῦ πατρὸς ἡμῶν διὰ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ἁγίου στόματος Δαυεὶδ παιδὸς σου εἰπὼν, met weglating van Πνεύματος, de ware is.

vs. 32 en 33 moeten worden omgezet. Vs. 34 sluit aan bij 32. Wagenmann, *Jahrb. f. D. Theol.* 1875, 441—446. Zoo reeds I. Clarisse, *Gedenkwaardigheden uit het leven der app.*, 71 vv.; Wass. II : 40; en Heumann. *K*.

vs. 36. ὃ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον υἱὸς παρακλήσεως. Een verklarende aantekening, niet van Lucas' hand. Wass. I : 52.

V.

vs. 9. Petrus' woorden aan te vullen: ὉΙ καὶ ἐξοίσουσί σε. Naber 86.

vs. 11. Wat hierop volgt is verward, doch te herstellen door achtereenvolgens te lezen: vs. 11, 14, 12^b (καὶ ἦσαν κτλ.), 13, 12^a, 15. Dr. Pyle ontdekte de verwarring en herstelde haar ten deele. Sherlock. *B*.

Plaats vs. 12 achter 14. Heumann. *K*.

Venema herstelt aldus de orde: 11, 12^b, 12^a, 15, 13, 14, 16. Maar Lotze stemt liever in met Sherlock. Wassenbergh,

II : 41, volgt I. Clarisse en leest: vs. 12^a, 15, 16, 14, 12^b, 13, 17.

vs. 20. Naar het schijnt lazzen de syr. veritt. ταῦτα en niet ταύτης. Owen stelt voor: . . . ζωῆς. Ταῦτα ἀκούσαντες. B.

P. Junius wil ζωῆς veranderen in ὁδοῦ, met het oog op IX : 2. K.

vs. 26. Naar het voorbeeld der Statenoverzetterz, die schreven: [*doch*] *niet met geweld*, vulle men aan οὐ μὲν τοι μετὰ βίας. Holwerda, *Betr.* 78.

vs. 38 en 39 moeten worden omgezet. Wass. II : 42.

vs. 39. οὐ δυνήσεσθε καταλῦσαι αὐτούς. Een latere invoeging, waarvoor men beter ὁρᾶτε, σκέψασθε, εὐλαβεῖσθε, of iets dergelijks had kunnen zeggen. Naber 86; toegejuicht door Berlage 78.

VI.

vs. 1. Ἑλληριστῶν. Lees: Ἑλληνιστῶν, omdat de prozelieten hun naam ontleenden aan Helena, koningin van Adiabene, die zich, volgens Jozefus, *Ant.* XX : 2. 1, tot het Jodendom bekeerde (!). Fourmont. B.

Er was meer dan veronachtzaming, παρεθεωροῦντο, der weduwen. Zij werden tegengehouden, verdreven. *Pulsabantur*. Men leze daarom: παρεωθοῦντο. Naber 87, bestreden door Berlage 87.

vs. 7. Daar het niet waarschijnlijk is, dat een groote menigte priesters geloovig werd, leze men: πολὺς τε ὄχλος ΚΑΙ τῶν ἱερέων, d. i. τινὲς τῶν ἱερέων, zooals XXI : 6, Mt. XXIII : 34, Joh. XVI : 17. Beza. B.

vs. 9. De onde synagogen heetten naar landstreken. Lees daarom: Λιβυστίνων. Oecumenius. Gothofred. Beza. Clericus. W. en B.

VII.

vs. 5. *καί τοι* is verloren gegaan in *καὶ ἐπηγγείλατο*. Naber 87.

vs. 7. *κρινῶ ἐγὼ*, later ingevoegd. Drusius. *B.*

vs. 14. *ἐβδομήκοντα πέντε*. Gen. XLVI : 27 leert, dat Jakob's huis uit 70 zielen bestond. Cornelius Bertram, aangehaald door Beza, leest daarom: *ἐβδ. ΠΛΑΝΤΕΣ*; Jac. Cappel: *ΠΛΑΝΤΩΣ*. Het taaleigen laat deze verandering niet toe, doch wel: *τοὺς πάντας*. Markland. *B.* Beza en Grotius schrappen *πέντε*. *K.* Massonius gist dat de cijfers *ϸΞ* (66) in *ΟΕ* (75) verloopen zijn. *Meyer.*

vs. 16. Jakob, en niet Abraham, kocht in Sichem een begraafplaats van de kinderen Emmors; Gen. XXXIII : 19. Abraham kocht er een van Efron; Gen. XXIII : 16. Daarom willen Grotius, Hammond en anderen *ΕΦΡΩΝ* lezen, in plaats van *Ἐμμὸρ*; óf, Gen. XXIII : 8 *τοῦ υἱοῦ Ζωὰρ*, met weglating van *τοῦ Σὺχέμ*. — Louis Cappel: *ὠνήσατο Ὁ ΤΟΥ Ἀβραὰμ*, die de kleinzoon van Abraham kocht. — Masius: *ὠν. ΙΑΒ* d. i. *ΙΑΚΩΒ*, doch licht te verwarren met *ΑΒ* d. i. Abraham. — Heinsius: *ὠν. Η ἀμνῶν* (waaruit licht *Ἀβραὰμ* ontstaan kan), *τιμῆς ἄργυρίου*, d. i. die hij kocht voor 100 lammeren, tot geld herleid. Beza schrapt *Ἀβραὰμ* en denkt aan den vs. 15 genoemden Jakob. *W. B. K.* Wassenbergh, I : 53, houdt *Ἀβραὰμ* insgelijks voor een invoegsel van een onnadenkenden afschrijver.

vs. 20. *ἀστεῖος τῷ Θεῷ*. Herstel: *ἀ. τῇ θεῆα* had een schoon uiterlijk. Hammond. *B.* De statenoverzetting en de nieuwe synodale vertaling geven, niet wat gelezen werd: *schoon voor God*, maar *uitnemend schoon*. — *ἀστεῖος* kan niet met een dativus verbonden worden. Het woord beteekent: *aardig*, maar dat geeft hier geen zin. Verbeter: *ΑΕΚΤΟΣ* en vgl. Hand. X : 35. Cobet. *Mnemosyne* IX : 389—391. Zie boven bl. 148.

vs. 26. *αὐτοῖς*. Verbeter: *ἄλλοις*. Valckenaer, *Sch.* 377.

vs. 43. Drusius gist, op het voetspoor van Hieronymus: *Μολὸχ ὙΜΩΝ*. *B.*

Ρεμφάν. Lees: *Ρεμμών*, 2 Kon. V : 18. Beza. *W.* en *B.*

vs. 44. *ὄν*. Verbeter met Irenaeus: *ῶν*. Owen. *B.*

vs. 46. *τῷ θεῷ Ἰακώβ* is zeker een goede verbetering voor *τῷ οἴκῳ Ἰ*. Maar hoe het *volk* voor *God* in de plaats kon treden, laat zich niet denken. Daarom is het waarschijnlijker dat er een paar woorden uitvielen en de tekst oorspronkelijk luidde: *τῷ οἴκῳ ΤΟΥ ΘΕΟΥ Ἰακώβ*. Lachmann, *N. T.* II p. VIII.

vs. 51. *ἀντιπίπτετε*. Verbeter: *ἀντείπετε*. P. Junius. *B.*

vs. 58. *ἐλιθοβόλουν*. Misschien: *ἐλιθολόγουν*. Markland. *B.*

οἱ μάρτυρες ἀπέθεντο. Verbeter: *οἱ ἀναιροῦντες*. P. Junius. *B.*

vs. 59. Achter *ἐπικαλούμενον* is *ΘΝ*, *God* in *ΟΝ*, of *ΚΝ*, *Heer*, in het volgende *ΚΑΙ* verloren gegaan. Bentley. *B.*

Dit vers schijnt later ingevoegd. Zonderling is, dat *ἐλιθοβόλουν* herhaald wordt, dat Stephanus begint te bidden terwijl hij staat en daarna, vs. 60, pas op de knieën valt, en dat de aanhef van het gebed: *δέξαι τὸ πνεῦμά μου*, luidt, terwijl deze woorden veeleer een voegzaam besluit van den stervenden bidder vormen. Vóór het midden der vijfde eeuw wordt dit vers nooit, en wel vs. 60, aangehaald door kerkleeraars die over het gebed tot Jezus spreken. Schulthess, *Symb.* II, p. IX en 78—83.

VIII.

vs. 1 en 2. Beza wil vs. 2 plaatsen tusschen *αὐτοῦ*. en *Ἐγένετο δὲ ἐν κτλ.* vs. 1. *B.*

vs. 7. *ΠΟΛΛΩΝ γάρ* was een goede verbetering van *ΠΟΛΛΟΙ γ.*; maar de voorkeur verdient: *ΠΟΛΛΑ γάρ*. Lachmann, *N. T.* II, p. VIII.

vs. 9. *μέγαν*. Mangey verbetert: *ΜΑΓΟΝ*, over wien Jozefus

waarschijnlijk spreekt, *Ant.* XX : 7. 2. — Misschien hebben wij hier te doen met een kantteekening. *B.*

vs. 26. *αὕτη ἐστὶν ἔρημος.* Een oude aardrijkskundige aantekening bij Gaza, of bij *τὴν ὁδόν.* *Wass.* I : 53 en Heinrichs, *Comm.* Beza laat deze woorden weg. *W.*

vs. 37, met HSS., door Mill, Tischendorf en anderen buitengesloten, behoort in den tekst, doch men leze door aanvulling: *Ἰησοῦν ΚΑΙ Χριστόν.* *Verschuir.* *V.*

vs. 38. *ὁ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος.* Oorspronkelijk een kantteekening bij *ἀμφοτέροι.* *Wass.* I : 53.

vs. 39. Markland twijfelt of de woorden *ἐπορεύετο-χαίρων* wel in den tekst behooren. *B.*

IX.

vs. 1. *ἐμπνέων* is onverstaanbaar. Herstel: *ΕΜΠΛΕΩΣ* en lees *φονῶν* (van *φονάω* of *φονόω*) in plaats van *φόνου.* Vol dreiging en begeerig om de discipelen te dooden. *Markland.* *B.*

vs. 7. Opdat de inhoud overeenstemme met XXII : 9, zette men *ἀκούοντες* en *θεωροῦντες* om, en leze men *τὸ φῶς* in plaats van *τῆς φωνῆς.* *Valla, Junius, B.*

Misschien moeten wij voor *μηδένα* lezen: *ΜΗΔΕΝ.* *B.*

Barrington gist: *ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς μηδὲν φῶς δὲ θεωροῦντες.* *B.*

vs. 12. *ὀνόματι Ἀναρίαν.* Later ingevoegd uit *vs.* 10. *Knapp.* *K.*

vs. 16. *ὑποδείξω αὐτῷ.* Beter zou zijn: *ὑπ. ἐν αὐτῷ,* in of door hem. Zie *Rom.* IX : 37. Voordat Michaelis, *Einl.* 740, deze gissing van Markland, *B.* leerde kennen, had hij reeds vermoed, dat oorspronkelijk geschreven werd: *ὑπέδειξα αὐτῷ.*

vs. 20. Vermoedelijk te lezen: *τὸν Ἰησοῦν, ὅτι οὗτος ἐστὶν ὁ χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ.* *Verschuir.* — De woorden *ὁ υἱὸς τ. Θ.* zijn een latere kantteekening bij *Χριστός.* *Wass.* I : 53.

vs. 27. καὶ ὅτι ἐλάλ. Verbeter: καὶ ὅ, τι ἐλ. Beza ed. 1594, 8°. Markland. B.

vs. 36. Ταβιδά. Reuchlin, gevolgd door Luther, verbetert: Ταβία, Tabea. K. en Michaelis, *Einl.* 725.

ἡ διερμηνευομένη λέγεται Δορκάς. Ter verklaring later ingevoegd. Wass. I : 54.

vs. 39. ἡ Δορκάς later ter verklaring ingevoegd. Wass. I : 54.

X.

vs. 3. Βόορ εἶδεν schijnt ὅς verloren te zijn gegaan in het voorafgaande παντός. Valckenaer, *Sch.* 367.

vs. 10. Wat is πρόσπεινος? Misschien een fout, voor πρὸς τέλος, d. i. postquam finem fecit precandi. Naber 365.

vs. 11. ἀρχαῖς. Misschien: ἀκροῖς. B.

vs. 14. ἡ ἀκάθαρτον. Hier, vs. 28 en XI : 8 een verklarende invoeging bij κοινόν. Pearce. B. Zie boven, bl. 149.

vs. 17. Achter ἐν ἑαυτῷ schijnt γενόμενος te zijn uitgevallen. D heeft ἐγένετο. Valckenaer, *Sch.* 382.

vs. 28. ἡ προσέρχεσθαι. Ingevoegd ter verklaring van κολλᾶσθαι. Wass. I : 54.

vs. 30 is door invoeging verontreinigd. τὴν ἐνάτην werd overgenomen uit vs. 3, waar men, met BC enz. leze: ὡσεὶ περὶ ὥραν ἐνάτην. Hier leze men verder: Ἐκ τετάρτης ταύτης ἡμέρας, d. i. Τετάρτη ἡμέρα ἀπὸ ταύτης. Holwerda, *N. J.* 590.

vs. 35, in den samenhang onverklaarbaar, schijnt een vreemd invoegsel ter nadere aanwijzing van de waarheid, dat God geen aannemer des persoons is. A. Niermeyer, *Magazijn* enz. I : 117—122. Zie boven bl. 85.

Tusschen dit en het volgende vers schijnt een gaping te bestaan. Holwerda, *N. J.* 590.

vs. 36. οὗτος ἐστὶ πάντων κύριος. Een latere inlassching. v. M.

vs. 43. πάντες. Venema gist: πάντως. V.

vs. 46. Hier en XIX : 6 stond vermoedelijk *ἐαυτῶν* achter *γλώσσαις*, ter aanduiding, dat de bedoelde personen zich als heidenen kenbaar maakten door het spreken in hun eigen talen. Men verwonderde zich er over, dat heidenen den heiligen geest hadden ontvangen! Ter wille van het wonder der talen, werd later *ἐαυτῶν* weggelaten. P. van Dugteren, *Godg. Bijdr.* 1866, bl. 411—415.

XI.

vs. 8. Zie bij X : 14.

vs. 17. ἤμην is te dichterlijk. Lees: εἰμι. Beza. W. B.

XII.

vs. 12. συνιδών. Verbeter: ΣΠΕΥΔΩΝ. Hammond. W. B.

vs. 14. ἀπὸ. Lees: ὑπὸ. Naber 94.

vs. 19. ἀπαχθῆναι beteekent dat de wachters, hoewel onschuldig, ter dood veroordeeld werden. Een dergelijke wreedheid is ongehoord. V : 23 hooren wij, in een soortgelijk geval, niets van dien aard. Geen vrome zal beweren, dat Petrus niet gered kon worden, dan ten koste van de wachters. Lucas schreef: ἀπαλλαχθῆναι. Dimisit eos nil mali passos. Naber 87.

vs. 20. διέτριβεν. De zin vordert ἐκεῖ, dat waarschijnlijk uitgevallen is. Markland. B.

vs. 25. De verschillende lezingen ἐξ Ἱερουσαλήμ, met en zonder εἰς Ἀντιοχείαν, εἰς en ἀπὸ Ἱερ. zijn alle onecht. Griesbach. H. 437.

XIII.

vs. 1 worde door omzetting gelezen: κατὰ τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ οὖσαν ἐκκ. . Mangey. B.

vs. 2. ὁ προσκέκλημαι. Verbeter: πρὸς ὃ κέκλημαι. P. Junius. B.

vs. 5. ἐν Σαλαμῖνι. Waarschijnlijk te lezen: εἰς Σαλαμῖνα. Holwerda, *Bijdr.* 76.

vs. 8. Ἐλύμας beteekent, overeenkomstig het Arabische *Elim*, toovenaar. Bertram. Men schrijve als eigennaam: Ἐλυμᾶς. B.

οὕτως γὰρ κτλ. Een later toevoegsel. Scaliger. B. en Wass. I : 55. die mede hetzelfde zegt van ὁ μάγος.

E. ὁ μάγος. Lees: E. ὁ μ. Elymas, dat is *magier*. Heinsius. B.

διαστρέψαι. Vermoedelijk: ἀποστρέψαι, *avertere*, zooals III : 26 en elders. Valckenaer *Sch.* 384.

vs. 19. Lucas schreef noch αὐτῶν, noch τῶν ἀλλοφύλων. Griesbach. H. 438.

vs. 20. Tusschen den uittocht uit Egypte en den bouw van Salomo's tempel zijn 480 jaren verlopen, volgens 1 Kon. VI : 1. Het richtertijdvak heeft derhalve niet omstreeks 450, maar hoogstens 350 jaren geduurd. Luther en Houbigant veranderen τετρακ. in ΤΡΙΑκοσίους. W. en B.

De oorspronkelijke volgorde der woorden is: καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκεν κριτὰς ὡς ἔτεσι τετ. κ. π. ἕως Σ. Lachmann *N. T.* II, p. VIII.

vs. 22. ὅς ποιήσει πάντα τὰ θελήματα μου. Deze woorden, door Theophylactus niet vermeld, behooren waarschijnlijk niet in den tekst. Drusius. W. en B.

vs. 27. Door omzetting is deze onverstaanbaar geworden zin licht te herstellen: ἀγνοήσαντες καὶ κρίναντες ἐπλήρωσαν τὰς φωνὰς κτλ. Lachmann, *N. T.* II, p. VIII.

vs. 28. Wel van Pilatus, niet van de Joden, kon men zeggen, dat hij geen schuld in Jezus vond. Ἐυρόντες worde daarom εὐροντα. Pearce. B.

vs. 32. Lucas schreef niet ἡμῶν, noch αὐτῶν ἡμῖν, en evenmin niets, maar ΕΦ' ΗΜΩΝ ἀναστήσας Ἰησοῦν, *in onzen tijd*. Lachmann, *N. T.* II, p. VIII.

vs. 33. ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ. Lees: ὡς ἐν ψαλμοῖς. Beza. *B.*

Tittmann wil alleen lezen: ὡς καὶ ἐν τῷ ψαλμῷ γηγ. Wass. I: 55.

vs. 42. εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον. Piscator en Grotius gissen: σαββάτων nl. χρόνον, in den tijd die tusschen de sabbaten in ligt. Scaliger: σαββατῶν, in de volgende week. Camerarius: σαββάτου. *B.*

Het geheele vers schijnt uit latere aantekeningen te bestaan. Griesbach. *K.*

vs. 48. Rud. Leusden Joh.zn. gaf in zijn *N. T.* 1692, 8°, niet ὅσοι, maar ὅτι. *Reuss* 123.

Socinus leest door omzetting: καὶ ὅσοι ἐπίστευσαν, ἦσαν κτλ. *Peerlkamp* 139.

vs. 50. σεβομένας. Lees: σεβασμένας. P. Junius. *B.*

XIV.

vs. 6. συνιδόντες. Verbeter: σπεύδοντες. Hammond. *W.* en *B.* *Λύστραν.* Lees, gelijk in vs. 8, *Λύστρα* (meervoud). Cellarius. Of: *Λυστρίοις.* P. Junius. *B.*

vs. 13 is gedacht aan een kort bij de stad gelegen tempel van Jupiter. Lucas zal geschreven hebben τοῦ τοῦ Διὸς. Bekend is de schrijfwijz τὸ τοῦ Διὸς nl. ἱερὸν. Valckenaer, *Sch.* 386.

Lucas behoefde niet te vermelden, dat bij het offeren van stieren στέμματα behoorden. Hij schreef waarschijnlijk: πέμματα, offerkoeken. Naber 88; toegejuicht door Berlage 86.

vs. 26. ἦσαν. Verbeter: ἦεσαν, vanwaar zij gekomen waren. Hemsterhuis. *B.*

XV.

vs. 3. προπεμφθέντες. Verbeter: προσπεμφθέντες. P. Junius. *B.*

vs. 4. Achter αὐτῶν is weggevallen: ὦν. Venema. *V.*

vs. 20. εἰδώλων. Misschien εἰδωλοθύτων. Zie vs. 29 en XXI: 25. Pearce. *B.*

πορνείας. Bentley leest hier, en vs. 29, χοιρείας; anderen: πορκείας. Vgl. 1 Kor. X: 7, 8. *K.*

vs. 21. Vóór dit vers schijnt iets te zijn uitgevallen. Owen meent dat Jacobus, vs. 19, het oog heeft op voormalige afgodendienaars en op proselieten uit de heidenen. De eersten moeten zich houden aan het, vs. 20, genoemde. Over de anderen, zal Jacobus hebben vervolgd, behoeft niets gezegd te worden, want zij weten dat zij zich van deze dingen behooren te onthouden, daar zij aldus onderwezen zijn door de wet enz. *B.*

vs. 28. ἐπάναγκες is in dezen zin geen Grieksch. Verbeter: ἐπ' ἀνάγκης, de dingen die noodzakelijk zijn. Salmasius. *B.*

Bentley gist: πλὴν τῶν ἐν ΑΓΑΠΗΑΙΣ τούτων. *B.* Heumann: ἐπαναγκεστάτων. *K.*

vs. 29. Zie bij vs. 20.

vs. 33. De lezing πρὸς τοὺς ἀποστόλους is een later invoegsel, evenals deze: πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας αὐτούς. Griesbach. *H.* 438.

XVI.

vs. 1. Λύστραν. Verbeter: Λύστρα, overeenkomstig ἐν Λύστροις in vs. 2. Mangey. *B.*

vs. 4. τὰ δόγματα schijnt later ingevoegd. Pearce. *B.*

vs. 10. προσκέκληται. Verbeter: προκέκληται. P. Junius. *B.*

vs. 12. Philippi was noch de eerste, noch de voornaamste stad van Macedonië. Voor πρώτη τῆς worde daarom gelezen: πρώτης, d. i. een stad van het eerste deel van Macedonië. Artemonius (S. Crellius) en Le Clerc. *B.*

Misschien kwam τῆς μερίδος later in den tekst, die oorspronkelijk luidde: πρώτης Μακεδονίας πόλις κολωνία, een door volkplanting ontstane stad van Macedonia prima, zooals dit deel van Macedonië werd genoemd. Pearce. *B.*

πόλις κολωνία. Verbeter: πόλις καὶ κολ. Mangey. *B.*

vs. 13. ἐνομίζετο. Verbeter: ἠθίζετο. P. Junius. *B.*

ἐνομίζετο is blijkbaar verbetering van ἐνομίζομεν. Maar οὐ ἐνομίζομεν προσευχή εἶναι is onverstaanbaar. Lucas schreef: οὐ ἐνομίζομεν προσευχήν προσεχὴ εἶναι. Naber 89; toegejuicht door Berlage 86.

vs. 19. ἐξῆλθεν. Verbeter: ἐξέλιπεν. P. Junius. *B.*

ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας. Onverstaanbare en overbodige woorden, te recht door de Syr. en Arab. vertt. weggelaten. Beza. Zij zijn oorspronkelijk een poging om den zin te verklaren. Markland. *B.*

vs. 26. καὶ πάντων τὰ δέσμα ἀνέθῃ. Een later bijvoegsel. Michaelis, *Einkl.* 740.

vs. 37. ἐκβάλλουσιν. Beter: ἐκβαλοῦσιν. Naber 89.

vs. 40. Ἀυδίαν. Lees: Ἀυδίας nl. οἰκίαν, gelijk de Attici gewoonlijk schrijven. Piscator. *W.* en *B.*

XVII.

vs. 2, 3. Valckenaer zou willen lezen: ἐπὶ τρία σάββατα διελέγετο αὐτοῖς, ἀπὸ τῶν γραφῶν παρατιθέμενος καὶ διανοίγων, ὅτι κτλ. *Sch.* 395.

vs. 4. προσεκλήρωθήσαν. Th. Mangey gist: προσεκολλήθησαν. Valckenaer, *Sch.* 395.

vs. 5. Een inlasscher schreef πονηρούς, alsof ἀγοραῖοι ἄνδρες ooit καλοὶ κάγαθοί konden zijn. Naber 94.

vs. 7. ἀπέναντι κτλ. is onverstaanbaar, zoolang ἕτερον niet verbeterd wordt in σφέτερον. Naber 89.

vs. 9. ἱκανὸν. Verbeter: δικανὸν, voor δικαστικὸν. P. Junius. *B.*

vs. 11. εὐγενέστεροι, beter geboren, edeler, is misschien een schrijffout voor εὐμενέστεροι, beter gestemd. Markland. *B.*

ἀνακρίνοντες. Piscator gist: συγκρίνοντες. *K.*

vs. 14. ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Naar welke zee? Misschien schreef Lucas: Θεσσαλίαν. Markland. *B.*

De woorden *κατὰ πάντα ὡς κτλ.* zijn bedorven. Men leze: *κ. π. καὶ πανταχῶς κτλ.* Zie XVII : 30, XXI : 28, XXIV : 3. Naber 90, verdedigd door Berlage 77.

vs. 25. *ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων.* Waarschijnlijk oorspronkelijk een kantteekening bij *χειροποιήτοις*, vs. 24. Pearce. *B.*

vs. 29. *λίθῳ χαρ.* Men zou natuurlijk verwachten: *λιθίνῳ χαράγματι, τέχνης κτλ.* Ik heb gedacht aan: *χειρουργήματι.* Markland. *B.*

ἐνθυμήσεως. Verbeter: *ἐπιθυμήσεως*, cupiditatis. Mill. *B.*

vs. 30. *ὑπεριδῶν.* Misschien: *ὑπερείδων*, subveniens. H omberg. *B.*

vs. 31. *πᾶσιν.* Verbeter: *πᾶσαν.* Zie Tit. II : 10, III : 2, Naber 90.

vs. 34. *Δάμαρις.* Lees: *Δάμαλις*, een Attische vrouwennaam. Grotius, *B.*, bestreden door Peerlkamp 149.

XVIII.

vs. 2. *Πρίσκιλλαν.* Lees, hier en vs. 26: *Πρίσκα.* Zie 2 Tim. IV : 19. Casley. *B.*

vs. 3. Lucas schreef stellig niet: *ὁμότεχνον*, maar: *διὰ τὸ ὁμότεχνος εἶναι.* Naber 366.

vs. 5. Beide lezingen: *τῷ λόγῳ* en *τῷ πνεύματι* zijn onecht. Semler en Griesbach. *H.* 438. *K.*

συνείχετο τῷ λόγῳ is onverstaanbaar. *ω* en *ου* worden gedurig verwisseld. Lees: *συνείχε τὰ τοῦ λόγου*, zette P. de zaken des woords met kracht voort, d. i. verkondigde hij het woord met verdubbelden ijver. Holwerda, *Betr.* 82—84.

vs. 6. *καθαρὸς ἐγὼ ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὰ κτλ.* Lucas heeft vermoedelijk geschreven: *κ. ε. ἀπ' αὐτοῦ· νῦν εἰς τὰ κτλ.* *Αὐτοῦ* heeft betrekking op *αἷμα.* Pearce. *B.*

vs. 9, 10. De oorspronkelijke orde van de woorden des Heeren schijnt verbroken. Venema leest: *Μὴ φοβοῦ· διότι ἐγὼ — σε. Ἀλλὰ — σιωπῆσης, διότι λαὸς κτλ.* V. Valckenaer wil, met Hemsterhuis, de overgeleverde orde in vs. 9 behouden, maar

vs. 10 lezen: *διότι λάος — ταύτη · καὶ ἐπιθήσεται — σε, διότι ἐγώ — σοῦ. Sch. 397.*

vs. 15. *λόγου. Beter: λόγων. Mangey. B.*

vs. 17. *οὐδὲν τούτων. Misschien: οὐδὲ τούτων nl. Ἑλλήνων. Markland. B.*

vs. 25 is kwalijk verstaanbaar en wordt duidelijk door de gissing, dat *οὐκ* achter *ἐδίδασκεν* is weggefallen. Sherlock. *B. Peerlkamp 150—152.*

Herstel *ἀκριβῶς* in *ἀφόβως*. Zie Phil. I : 14 en wat hier, vs 26, volgt over het beter onderricht, *ἀκριβέστερον*, dat Aquila gaf. Venema. *V.*

De later ingevoegde woorden *τὰ περὶ τοῦ Ἰησοῦ* maken den duidelijken zin der oorspronkelijke onverstaanbaar. Naber 90.

vs. 27. *συνεβάλετο. Misschien: συνελάβετο. Hammond. B.*

Venema vult aan: *διὰ ΛΟΓΟΥ τῆς χάριτος* en verwijst naar XIV : 3 en Luc. IV : 22. *V.*

vs. 28. *Εὐτόνως. Verbeter: Ἐντόνως. Camerarius. B.*

τοῖς Ἰουδαίοις. Hammond leest: τοῖς Ἰουδαίους. Anderen: τοῖς Ἰουδαίους ΙΔΙΑ κατήλεγχε ΚΑΙ δημοσίᾳ, κτλ. B.

XIX.

vs. 6. Zie bij X : 46.

vs. 4. *Ἰωάννης μὲν. Herstel: Ἰ. μόνον. Venema. V.*

vs. 16. Lucas schreef alleen *ὁ ἄνθρωπος*. Een ander voegde daarbij: *ἐν ᾧ ἦν τὸ πνεῦμα τὸ πορηρόν*, wat volstrekt overbodig is tot recht verstand van den zin. Wass. I : 57.

vs. 22 is te bedorven dan dat wij door gissingen den tekst kunnen herstellen. Holwerda, *Betr.* 28.

vs. 27. *μέλλειν τε καὶ καθαιρεῖσθαι τὴν μεγαλειότητα αὐτῆς. Toup gist: Μέλλει δὲ καθαιρεῖσθαι τῆς μεγαλειότητος αὐτῆς. Toup. B.*

vs. 38. *ἀγοραῖοι ἄγονται. Verbeter: ἀγοραὶ ἔρῃ ἄγονται. Chishull. B.*

vs. 40 is naar de gewone lezing onverstaanbaar. HSS. geven *περὶ νόου τῆς συστρ.*, en niet voor *οὐ*, terwijl zij in plaats van dit woord *οὐ* schrijven. Dit *οὐ* kon gemakkelijk twee letters verliezen in het volgende *δυν*. Lucas schreef: *καὶ γὰρ κ. ε. σ. π. τ. σήμερον [ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ], μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος · ΟΥΔΕ δυν. ἄπ. λ. ΠΕΡΙ ΤΗΣ σ. τ. d. i.* Want wij loopen ook gevaar om van oproer aangeklaagd te worden wegens de samenkomst van heden, daar er geen reden voor is; ook zullen wij niet in staat zijn, rekenschap te geven aan deze samenspanning. Markland. *B.*

Bornemann plaatst *περὶ* voor *τῆς συστρ.*, leest achter *οὐ*: *οὐ* en gist dat dit *οὐ* een schrijffout is voor *ποῦ* = *πῶς*. Meyer.

Dit vers heeft drie vreemde bijvoegsels: *καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι [στάσεως περὶ τῆς] σήμερον, [μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος], περὶ οὐ οὐ δυνησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον [περὶ τῆς συστροφῆς ταύτης]*. Naber 90.

XX.

vs. 2. *αὐτοὺς λόγῳ πολλῶ. Of: ἀδελφούς λόγοις πολλοῖς.* Mangey. *B.*

vs. 4. Timotheus was een Derbeër. Adr. Heringa, geneesheer te Leeuwarden, giste daarom terecht dat Lucas schreef: *Δεσβαῖος δὲ*, en niet *καὶ*, *Τιμόθεος*. De woorden *καὶ* en *δὲ* worden in de HSS. dikwijls verwisseld. Valekenaer, *Sch.* 398 en *V.*

Lachmann, *N. T.* II p. IX, wil door omzetting lezen: *καὶ Δεσβαῖος Τιμ.* E. A. Schwanbeck, *Ueber die Quellen der Schr. d. Lukas* 1847, I : 284, *Δεσβαῖος δὲ καὶ Τιμόθεος*.

vs. 9. *καταφερόμενος ὑπνω* komt zoozeer in beteekenis overeen met het volgende *κατενεχθεὶς ἀπὸ τοῦ ὑπνου*, dat het daarnaast geen zin heeft en misschien een schrijffout is voor: *καταγόμενος*. Markland. *B.*

κατενεχθεὶς ἀπὸ τ. ὑ. schijnt een verklarende kantteekening te zijn. Owen. *B.*

vs. 22. δεδεμένος τῷ πν. Lees: δεδομένος τ. π. opgedragen aan den geest. Sam. Battier. *B.*

vs. 24 blijft onverstaanbaar zoolang wij niet opmerken dat *TIMIAN* een schrijffout is voor *ZHIMIAN*. Dan wordt het duidelijk, dat τὴν ψυχὴν later ingevoegd en de oorspronkelijke lezing is: οὐδενὸς λόγου ποιῶμαι ζημίαν ἑμαυτῷ. Naber 91; bestreden door Berlage, 89—92, die τιμίαν ἑμαυτῷ voor een ingesloten kantteekening houdt.

vs. 28. Semler leest alleen τὴν ἐκκλησίαν en houdt de verschillende lezingen τοῦ κυρίου, τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ, κυρίου Θεοῦ, κυρίου καὶ Θεοῦ alle voor latere bijvoegsels. *H.* 438. Zoo ook Teller en van Hengel, afgewezen door *Meyer*.

E. Hutter schreef in zijn *N. T.* 1599: κυρίου καὶ θεοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. *Reuss* 105.

Waarschijnlijk schreef Lucas: ἐκκλησίαν, ἣν περιεποίησατο αὐτὸς [ὁ θεὸς, vs. 27] διὰ τοῦ αἵμ. τοῦ ἰδίου [sc. υἱοῦ]. *Rom.* VIII: 3, 32. *K.*

Aan het slot is υἱοῦ weggevallen. De oudste kerkleeraars halen deze plaats nooit aan als een bewijs voor Jezus' godheid en hebben dus waarschijnlijk dit υἱοῦ nog gelezen. *Schulthess*, *Symb.* II, p. 19. *Linwood* 25.

XXI.

vs. 1. αὐτῶν. Verbeter: ἀδελφῶν. *Mangey*. *B.*

vs. 3. Stephan. gist ἀναφήναντες. *W.* — Dr. C. Fischer gaf insgelijks deze gissing in zijn *N. T.* 1777, 8°. *Reuss* 147.

Nic. Gerbelius geeft in zijn *N. T. gr.* 1521, 4°, deze gissing: ἀναφανέντος δὲ τῆς κύπρου. *Reuss* 30.

vs. 6. ἀπῆσπασάμεθα ἀλλήλους, καὶ ἐπέβημεν, door de Wette terecht verworpen, is toch te verkiezen boven de onvoldoende verbetering: καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους ἐπέβημεν, waardoor men reisgenooten elkander laat groeten. Want slechts één letter behoeft

te worden verbeterd en de zin is gevonden, nl. ἀντησπασάμεθα ἀλλήλους κτλ. Lachmann, *N. T.* II, p. IX.

ἀπησπασάμεθα, door Alford opgenomen, is geen Grieksch, al staat het in HSS. De Alex. heeft ook niet dit, maar: ἀπησπάσμεθα, hetgeen op ἀπεσπάσμεθα wijst. Deze lezing verdient de aandacht, wanneer wij nl., met een ongenoemde bij Griesbach, ἀλλήλους verbeteren in ἀλλήλων, tenzij men liever, met het oog op vs. 1 en Luc. XXII : 41, ἀπ' ἀλλήλων schrijve. Linwood 26. Reeds Valckenaer, *Sch.* 400, had, geleid door de verschillende lezingen ἀπησπάσμεθα en ἀπησπασάμεθα ἀλλήλους, καὶ ἐπέβημεν, het vermoeden uitgesproken dat Lucas heeft geschreven: καὶ ἀπεσπάσμεθα ἀλλήλων, καὶ ἐπέβημεν.

vs. 7. τὸν πλοῦν διανύσαντες. Hoe kunnen zij, halverweg zijnde, gezegd worden, hun vaart te hebben geëindigd? Misschien stond er: διαναύσαντες. Hesychius verklaart διαναῦσαι door διαπλεῦσαι. Wij lezen dus: gezeild hebbende van Tyrus, kwamen wij te Ptolemaïs. Dan volgt goed: κατηγήσαμεν, of, met A, κατέβημεν, dat misschien κατήχθημεν moet zijn, zooals XXVII : 3. Hammond. *B.*

vs. 8. ὄντος ἐκ τῶν ἐπτὰ. Heinrichs, *Comm.*, houdt deze woorden voor onecht. *Godg. Bijdr.* 1813, I : 208.

vs. 13. Misschien is hier iets uitgevallen, zoodat er oorspronkelijk ongeveer stond: „Want ik ben bereid, niet alleen om gebonden te worden, maar ook om te sterven, hetzij (εἴτ' ἐν) te Jeruzalem, hetzij waar dan ook, voor den naam des Heeren Jezus.“ Holwerda, *Betr.* 30.

vs. 15. ἀποσκευασάμενοι. Te verbeteren naar het meer gebruikelijke ἀνασκευασάμενοι. P. Junius. *B.*

vs. 20. De woorden πεπιστευκότων zijn kennelijk onecht, vgl. vs. 27, XXIV : 5—9. Scholten, *Hand.* bl. 32.

vs. 25. μηδὲν τοιοῦτον. Misschien schreef Lucas: μηδὲν τοιούτων. Pearce. *B.*

De woorden μηδὲν — εἰ μὴ kunnen weggelaten worden. Owen. *B.*

XXII.

vs. 1. ἀκούσατέ μου. Lees: ἀκ. μοι. Naber 91.

vs. 3. μέν behoort niet achter ἐγὼ, maar achter γεγεννημένος. Markland. B.

De gebruikelijke woordvoeging vordert: πεπαιδευμένος — τὸν πατρῶον νόμον, en niet τοῦ πατρῶου νόμου. T. Hemsterhuis. B.

vs. 5. Holwerda gist: ὡς κὰν ὁ ἀρχ. ἐμαρτύρει μοι, gelijk ook de hoogepriester getuigen kon, zoo hij nl. tegenwoordig was en wilde. N. J. 561.

vs. 11. ἀπὸ τῆς δόξης. Lees: ὑπὸ τ. δ. Naber 94.

vs. 24. ἀνετάζεσθαι. Verbeter: ἀνετάσεσθαι. Hemsterhuis. B.

vs. 25. ἐστῶτα. Herstel: ἐφιστῶτα. De hoofdman stond er niet werkeloos bij; hij moest toezien. Naber 91.

vs. 29. καὶ werd, νόορ ὅτι ἦν, later ingevoegd om ὅτι met ἐπιγροῦς te verbinden, terwijl het behoort bij ἐφοβήθη. Piscator. B.

De woorden καὶ ὅτι ἦν αὐτὸν δεδεκώς ontbreken in de Aeth. vert. en zijn waarschijnlijk onecht. Markland stemt in met deze gissing van Mill, ook omdat Paulus nog gebonden was en gebonden bleef tot den volgenden dag, vs. 30. H. XXIII : 18 heet hij δέσμιος; en gebonden gaat hij naar Rome, XXVII. De overste zal bevreesd geworden zijn, omdat hij gedreigd had met geeseling. B.

XXIII.

vs. 3. παρανομῶν. Of: παρὰ νόμον. Mangey. B.

vs. 8. ἀμφοτέρα doelt op twee en niet op drie zaken. μηδὲ ἄγγελον is daarom voor een later invoegsel te houden. Markland. B.

Venema wil, met het oog op vs. 9, ἡ πνεῦμα, en niet μήτε π. lezen. V.

Er is hier alleen sprake van *opstanding*. Misschien vulde een kanttreenaar, volledigheidshalve, aan: μηδὲ ἄγγελον μήτε πνεῦμα en schreef wederom een ander bij deze woorden: Φαρισαῖοι δὲ ὁμολογοῦσι τὰ ἀμφοτέρω. Daarmede stemt overeen, dat B μὲν weglaat achter Σαδδουκαῖοι. v. M.

Lachmann plaatst het geheele vs. tusschen haakjes.

vs. 14. γεύσασθαι. Beter: γεύσεσθαι. Pearce. B.

vs. 15. σὺν τῷ συνεδρίῳ ὅπως αὔριον. Aldus om te zetten en te verbeteren: ὅπως ἐν τῷ συνεδρίῳ αὔριον. Venema. V.

vs. 21. ἐνεδρεύουσι. Misschien: ἐνεδρεύουσιν, want hun aanval zou geen plaats hebben voor den volgenden morgen. Pearce. B.

ἐπαγγελίαν. Lees: ἀπαγγελίαν, H. Steph. Praef. 1576. B.

vs. 25. Misschien moeten wij hier hetzelfde lezen als 1 Macc. XV : 2: ἐπιστολαὶ περιέχουσαι τὸν ΤΡΟΠΙΟΝ τοῦτον. Markland. B.

vs. 26. Λυσίας. Lees: Γλικίας, naar Livius, Epitome XIX, tenzij deze plaats naar gene verbeterd moet worden. Price. B.

vs. 30. τῶν Ἰουδαίων te verplaatsen achter ἐπιβουλήs. Beza gist: ΜΗΝΥΘΕΝΤΟΣ δὲ μοι ΕΠΙΒΟΥΛΗΝ ΕΠΙ τὸν ἄνδρα κτλ. B.

Venema wil voor μέλλειν lezen: ἡ μέλλει, en αὐτὸν invoegen achter ἐξ αὐτῆs. V.

XXIV.

vs. 3. ἀποδεχόμεθα. Wakefield vult aan: σε. K.

vs. 4. συντόμως. Verbeter: συντόνως. Hemsterhuis. B.

vs. 11. ἀφ' ἧs. E. Schmid leest: ἀφ' οὔ nl. χρόνου. B.

vs. 14. τοῖs προφήταιs. Beza gist: κατὰ τοὺs προφήτας. B.

vs. 15. ἐν τούτῳ. Verbeter: ἐν τοῦτο. Price. B.

Paulus spreekt in de Hand. alleen van *opstanding* of van *opstanding der rechtvaardigen*, maar nooit van een *opstanding van rechtvaardigen en van onrechtvaardigen*. Deze jongere kerk-

leer zal hier later zijn ingevoegd, hetzij door *δικαίων τε καὶ ἀδίκων* te schrijven in plaats van het oorspronkelijke *νεκρῶν*; hetzij door *τε καὶ ἀδίκων*, of wel de woorden *ἀνάστασιν* — *ἀδίκων*, toe te voegen aan den tekst, die in dat geval nog zuiver is bewaard door HS. 25. Schultess, *Symb.* II, p. XXIX vv.

XXV.

vs. 4. De zin vordert *EKEI*, daarheen, naar Caesarea, *ἐκπορεύεσθαι*. Markland. *B.*

vs. 6. *πλείους ἢ δέκα*. Verbeter: *πλείους ΗΛΗ, ΚΑΙ καταβάς*, nadat hij *nu enkele* dagen bij hen vertoefd had. *πλείους* staat voor *τινάς*, vs. 14 en XXI : 10. Price. *B.* en *W.*

Lucas schreef: *διατρέψας δὲ ἐν αὐτοῖς ἡμέρας πλείους, καταβάς*, om te kennen te geven, dat Festus meer dagen, d. i. langer dan hij oorspronkelijk plan had, in Jeruzalem was gebleven. De comparativus lokte de invoeging *ὁκτὼ ἢ δέκα* uit, en onbekendheid met den zin, door Lucas gehecht aan de uitdrukking: *πλείους ἡμέρας, verscheiden dagen*, de inlassching van *οὐ* in vele HSS. Markland. *B.*

vs. 9. Venema meent, dat *ἡ* verloren ging *νόοι ἐπ' ἐμοῦ*. *V.*

vs. 18. *περὶ οὗ*. Misschien *καθ' οὗ*. P. Junius. *B.*

vs. 23. *ἀκροατήριον*. Lees: *κριτήριον*. *St.* 128.

XXVI.

vs. 3. *γνώστην ὄντα σε*. Erasmus gist: *ΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΤΟΣ ΣΟΥ*. *B.*

vs. 4. *ἐκ νεότητος*. Een later ingevoegde verklaring van *ἀπ' ἀρχῆς*. Wass. I : 15.

vs. 12. *ἐν οἷς*. Verbeter: *ἐν αἷς* nl. steden. P. Junius. *B.*

vs. 14. *λαλοῦσαν πρὸς μὲ καὶ λέγουσιν*. Onechte woorden, volgens Griesbach. *H.* 439.

vs. 16. ὁφθήσομαι is hier onverstaanbaar. Lees: ὑποθήσομαι. Markland. *B.*

vs. 20. Om den inhoud in overeenstemming te brengen met Gal. I : 17—23 wil Lotze Ἱεροσολύμοις weglaten en τῆς Ἰουδαίας veranderen in τοῖς Ἰουδαίοις. Bestreden door Heringa, *Godg. Bijdr.* 1838, bl. 842. E. J. Greve had reeds vroeger, „tegen alle gezag aan“, voorgesteld te lezen: εἰς πᾶσάν τε χώραν τοῖς Ἰουδαίοις. *Godg. Bijdr.* 1813, I : 241.

vs. 22. καὶ Μωσῆς. Later ingevoegd. Pearce. *B.*

ἀπὸ. Lees: ὑπὸ. Naber 94.

vs. 29. ἐν πολλῶ. Venema gist: ἐν ὄλῳ. *V.*

XXVII.

vs. 5. Μύρα en Λύστρα zijn verminkingen van Λέμυρα, zooals een stad en een rivier in Lycie heetten. Grotius. *B.*

vs. 7. προσεῶντος. Heinsius gist: προσελῶντος, daar de wind ons niet voortdreef. Markland: πρόσω ἐῶντος ἡμᾶς nl. πλεῖν, daar de wind ons niet toeliet voort te varen. *B.*

vs. 8. Λασαία is niet bekend. Hieronymus leest: Λακαία. Beza gist: Ἐλαία op Creta. Grotius, met *A*: Ἰαλασσα. *B.*

vs. 9. νηστείαν. Lees: νηνεμίαν, omdat het kalme jaargetijde voorbij was. Castelio. Of: ὑετίαν, *de regentijd*, waarna de winden opsteken. Steph. Le Moyne. Markland merkt op, dat de plaats zeker bedorven is, wat καὶ νόοι τ. νηστ. reeds duidelijk aanwijst; dat vasten zoo min als besnijdenis iets te maken heeft met gevaren ter zee; dat παρεληλυθέναι beteekent: *gekomen zijn*, en niet: *voorbij zijn*; dat de gissing τὸν ἐτήσιον nl. ἄνεμον overweging verdient, indien het kan bewezen worden, dat in de Middellandsche zee een *jaarlijksche wind*, van het westen naar het oosten woei, nadat de bekende Etesiawinden voorbij waren. Wij konden dan lezen: „omdat de jaarlijksche wind reeds gekomen was.“ *B.*

vs. 13. Ἰασσον. Sauson, aan een eigennaam en niet met Beza

en Grotius aan een bijwoord denkende, gist: *Θάλασσαν* of *Λασιάν*. Wall: *ἄραντες ΑΓΚΥΡΑΝ*, het anker lichtende, nl. op de vs. 8 genoemde plaats. Bois: *ἄρ. θάσσον*, *onmiddellijk*, omdat *ἄσσον* alleen bij dichters en bij Jonische schrijvers voorkomt. *B.*

vs. 14. Εὐροακλύδων. Mill gist: *Εὐροακύλων*, noordwestenwind. *B.*

vs. 15. μὴ δυναμένου is hier belachelijk. Lees: *μὴ δυνάμενοι*. Het voorafgaande *καὶ* kan dan wegvallen. Naber 91, bestreden door Berlage 88.

vs. 16. τῆς σκάφης. Het lidwoord staat een goede verklaring van den zin in den weg. Het schijnt later ingevoegd. Bedoeld is: een te hulp komende boot. Michaelis, *Einl.* 741.

vs. 17 is tot heden niet begrepen. Te midden van een storm een schip met touwen vastsjorren, gaat niet aan. Dat kan alleen in een veilige haven geschieden. Doch al wilde men het beproeven, waarom dan eerst de boot uit zee opgehaald? Niet het schip, maar de boot werd met touwen vastgesjord. *τὸ πλοῖον* is een zinstorend toevoegsel van een latere hand. Het scheepsvolk gebruikte echter geen *βοηθείας*, maar *βοείας*. Doch moeten wij dit woord lezen, dan kan ook *ἐχρῶντο* niet blijven staan. Lucas heeft vermoedelijk geschreven: *ἦν ἄραντες βοείας ἰσχύρουν ὑποζωννύντες*. Naber 91—93; toegejuicht door Berlage, 84, behalve de wijziging van *ἐχρῶντο*, die hem onnoodig voorkomt.

vs. 20. περιηρεῖτο. Verbeter: *περιήρητο*. Naber 93.

vs. 21. ἀσιτίας. Wellicht te lezen: *ἀθυμίας*, grootte moedeloosheid. Straatman, *Paulus* bl. 325.

Lees: *ἀελπίας*. Naber 93.

vs. 27. Voor *προβάγειν* moeten wij misschien lezen: *προανέχειν*, een sloopsterm ter aanduiding dat men land vóór zich meent te hebben. Holwerda, *N. J.* 591.

vs. 33. Vóór σήμερον schijnt *τὴν* uitgevallen. Markland. *B.* Venema. *V.*

vs. 40. ἀρτέμονα, een kraan bij laden en lossen in gebruik. Hier stond misschien: *ἀντέμονα*, *de ra*. Stunica. *B.*

XXVIII.

vs. 8. *πυρετοῖς*. Misschien *πυρετῶ*, zooals Luc. IV : 38, daar men op een bepaald oogenblik slechts aan één soort koorts lijdt. Owen. *B.*

vs. 12. *Συρακούσας*. P. Georgius wil lezen: *Ἐρικούσαν*, of *Ρακουσίον*. *St.* 128.

vs. 21. *πονηρόν* is hier later ingevoegd. Naber 94.

De Brief aan de Romeinen.

I.

vs. 1—5. Paulus schreef slechts deze woorden: *Παῦλος, κλητὸς ἀπόστολος, ἀφωρισμένος ἐξ ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν εἰς ὑπακοήν πίστεως ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι*. Al wat wij verder in de HSS. lezen werd later aan den tekst toegevoegd. Weisse.

vs. 2—4^a, de afkomst van David, is zeker onpaulinisch, zegt Michelsen, *Th. Tijds.* 1876 bl. 71, nadat hij vroeger, 1873, bl. 423, het vermoeden had uitgesproken, dat Holsten, *Zum Ev. des P. u. des P.* 424—427, met zijn betoog dat Rom. I : 2—4 Paulus' christologie niet zuiver weergeeft en zelfs daarmede in tegenspraak is, tevens heeft uitgemaakt, zonder dit evenwel uit te spreken, dat die verzen niet van Paulus zijn.

vs. 4. Vul aan: *ἀναστάσεως ΕΚ νεκρῶν*. Artemonius. *B.*

ὀρισθέντος. Oorspronkelijk een kantteekening, volgens sommigen. *B.*

Misschien is *ΚΑΙ* achter *ἀγνωσύνης* uitgevallen, zoodat Christus om twee redenen de zoon van God genoemd wordt: 1° krachtens

zijn eeuwige goddelijke natuur; 2° krachtens zijn opstanding uit de dooden. Michaelis, *Einl.* 741.

vs. 7. κλητοῖς ἁγίοις. Later bijgevoegd. Weisse.

vs. 8 luidde oorspronkelijk: Πρῶτον-μου περὶ πάντων ὑμῶν. Weisse.

vs. 9. ἐν τῷ εὐαγ. τ. υἱοῦ αὐτοῦ werd later ingelascht. Weisse.

vs. 10. πάντοτε is overtollig en schijnt niet oorspronkelijk. Beza. *B.*

vs. 14. Ἐλλησί τε. Battier: Ἐλλησι *AE. B.*

vs. 16. οὐ-εὐαγγ. Later ingevoegd. Weisse.

Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἐλληνι d. i. *eerst voor Jood en Griek* is onverstaanbaar. Πρῶτον, hier in de meeste en II : 9, 10 in alle HSS., doch waarschijnlijk niet bij Marcion, gelijk Sulze opmerkt, is een joodschchristelijke inlassching. Neem haar weg en de grammatica komt tot haar recht, de samenhang is niet langer verbroken en de gang der gedachten is geleidelijk. W. H. van de Sande Bakhuijzen, *Godg. Bijdr.* 1860, 223—230.

vs. 17. εἰς πίστιν. Een kantteekening. Wall. De volgende aanhaling bewijst dit volledig. Owen. *B.*

Het volgende ζήσεται doet Venema vermoeden, dat Paulus schreef . . . πίστιν εἰς ζώην. *V.*

vs. 18 is later ingevoegd, evenals vs. 19^b ὁ θεὸς-ἐφαν.; 20^b εἰς τὸ — 21^a ἠὲχαρίστησαν; 26; 27; 29—31 en 32: ὅτι—εἰσίν. Weisse.

vs. 21. ἡ εὐχαρίστησαν. Volgens Owen, *B.*, waarschijnlijk, volgens Wass. I : 58, zeker een kantteekening. De laatste voegt er bij: had Paulus de gelijkkluidende spreekwijze na ἐδόξασαν willen gebruiken, dan zou hij καὶ εὐχ. geschreven hebben.

vs. 25. ἐσεβάσθησαν. P. Junius gist: ἡσεβάσθησαν. *K.*

vs 29. πονηρία schijnt een kantteekening. Beza, ed. 3, 4, 5. *B.*

Ten onrechte worden hier φθόνου en φόνου, en vs. 31 ἀσυνέτους en ἀσυνθέτους verbonden. Paulus schreef slechts één dezer woorden. Naber 101.

vs. 30. θεοστυγῆς, door God gehaten. Lees: θεοστύγεις, haters van God. Beza. B.

vs. 31. ἀσυνέτους worde geschrapd. Want die van nature zonder verstand zijn, kunnen niet onder de boozen gerekend worden. Grotius. B. Zie ook bij vs. 29.

vs. 32 moet misschien aldus worden aangevuld: . . . ἐπιγρόντες, ΟΥΚ ΕΝΟΗΣΑΝ. ὅτι — μόνον ΔΕΟΙ αὐτὰ π. ἀ. κ. ΟΙ συν. Mill. B.

II.

vs. 1. De woorden πᾶς ὁ κρίνων en τὰ γὰρ — κρίνων behooren niet tot den oorspronkelijken tekst, en evenmin vs. 3 ὁ κρίνων — αὐτὰ; vs. 5. ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως δικαιοκρισίας; 9—11; 13; 16; 24. Weisse.

vs. 5. καὶ ἀμετανόητον καρδίαν. Een ingevoegde verklaring van het voorafgaande σκληρότητα. Wass. I: 59.

Naber, 367, wil voor σκληρότητα lezen: σκληρότάτην.

vs. 8. θυμὸς καὶ ὀργή. Verbeter: θυμὸν καὶ ὀργήν. P. Junius. B.

vs. 9, 10. Zie bij I: 16.

vs. 11—17 schijnt verward. Vs. 16 is hier niet goed geplaatst. Men heeft vermoed, dat het tusschen vs. 5 en 6 behoort te staan, maar beter schijnt de gissing van Michaelis, dat het achter vs. 12 behoort. Wass. II: 43.

vs. 14—15. Volgens Laurent oorspronkelijk een kantteekening.

vs. 15. ἀπολογουμένων. Weisse leest: ἀπολογούντων.

vs. 16. μοῦ. Owen gist: αὐτοῦ. B.

vs. 17 ἐπαναπαύη. Weisse leest: ἀναπαύη.

vs. 18. ἐκ τοῦ νόμου. Weisse leest: ἐν τῷ νόμῳ.

Achter θέλημα schijnt αὐτοῦ uitgevallen. Linwood 30.

vs. 22. ἱεροσυλεῖς; Verbeter: ἱεροθυτεῖς; Offert gij? Man-gey. B.

vs. 25. ὠφελεῖ. Weisse heeft: ὀφελεῖ.

vs. 28. ἐν σαρκὶ schijnt een aantekening ter verklaring van ἐν τῷ φανερω̄. Pearce. *B.*

vs. 29. *H* is uitgevallen. Lees: καὶ περιτομὴ ἢ καρδίας d. i. ἢ καρδίας (περιτομὴ) περιτομὴ ἐστίν. Linwood 25.

III.

vs. 1, 2. Paulus schreef slechts: Τὶ οὖν τὸ περισσὸν τοῦ Ἰουδαίου; ἢ ὅτι ἐπιστεύθησαν τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ; Weisse.

vs. 3. τινες behoort niet tot den oorspronkelijken tekst, en evenmin vs. 5 τί ἐροῦμεν — 7 αὐτοῦ; 8; 9 τί — πάντως; 11—18; 20 διὰ γὰρ — ἄμ.; 25; 26 ἐν — Θεοῦ en εἰς τὸ — πίστεως; 27 ἐξεκλείσθη; 28; 31. Weisse.

vs. 8. ὅτι ποιήσωμεν. Verbeter: *ETI* π. Mangey. Of: καὶ *TI* — μὴ ποιήσωμεν. En hoe zullen wij geen kwaad doen? Wall. *B.*

ὅτι. Boos (Bos?) gist ὅτε. *W.* (die vs. 13 noemt, maar wellicht vs. 8 bedoelt.)

vs. 9. προεχόμεθα. Venema gist: προέχομεν. *K.*

Van Hengel acht den tekst bedorven. Linwood, 294, noemt προεχόμεθα onverstaanbaar en gist, evenals Venema, doch zonder hem te kennen, πρόεχομεν, terwijl hij aanneemt dat de passieve vorm ontstond door een afdwaling van het oog naar προητιασάμεθα.

vs. 11—18, na vs. 10 overbodig, bewijst niets voor de in behandeling genomen stelling. Paulus dacht aan Ps. CXLIII : 2 en niet aan XIV : 3. Justinus haalt het eerst deze verzen aan, maar niet als aan Paulus ontleend. De Presbyterianen hebben er waarschijnlijk Ps. XIV in het Vat. HS. van de LXX mede verrijkt, nadat zij — misschien wel Justinus — ze bij Paulus hadden ingelascht. Schulthess, *Symb.* I p. VIII. Zie ook bij vs. 3.

IV.

vs. 1 behoort niet tot den oorspronkelijken tekst, en evenmin: 2 ἔχει — Θεὸν; 3 γὰρ; 4—9; 11 εἰς τὸ λογισθῆναι κ. ἀ. τ. δ.; 12 τοῦ π. ἡμ. Ἀβρ.; 14; 15; 16 εἰς τὸ εἶναι — 17 τέθεικά σε; 18 εἰς τὸ — ἐθνῶν; 19 ἑκατονταέτης που ὑπάρχων. Weisse.

vs. 5. ἀσεβῆ. Verbeter: εὐσεβῆ. Barrington. *B.*

E. Hutter schrijft in zijn *N. T.* 1599, μόνον achter πιστεύοντι δὲ. Reuss 105.

vs. 11. εἰς τὸ λογισθῆναι καὶ αὐτοῖς τ. δ. κ. Een zinstorend invoegsel van een latere hand. Wass. I : 13. Zie ook bij vs. 1.

vs. 12. καὶ τοῖς. Zet deze woorden om; of schrap τοῖς. Beza. *B.*

vs. 17. ὡς ὄντα. Lees: ΕΙΣ ὄντα. Mangey. *B.*

vs 25. ἠγέρθη. Weisse leest: ἐγέρθη.

V.

vs. 2. De woorden εἰς τὴν — ἐστήκαμεν behooren niet tot den oorspronkelijken tekst, en evenmin: 3 ὅτι ἡ θλίψις — 5 κατασχύνει; 6; 7; 9; 10 τοῦ θανάτου; 11; 13; 14; 16; 17; 20 νόμος — παράπτωμα. Weisse.

vs. 6. ἀσθενῶν. Verbeter: ἀθέων. P. Junius. *B.*

Ἔτι γὰρ X. deugt niet. Misschien moeten wij lezen: Ἔτι δὲ of alleen Ἔτι X., ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν ἔτι, — ἀπ. Wellicht schreef Paulus, evenals vs. 8, ὑπὲρ ἡμῶν en is ἀσεβῶν oorspronkelijk een verklaring van ἀσθενῶν. Holwerda, *Betr.* 85—88.

vs. 7. ὑπὲρ δικαίου. Grotius en Beza lezen, met de Syr. vert., ὑπὲρ ἀδίκου. *B.*

De tweede helft van dit vers: ὑπὲρ γὰρ — ἀποθ. is een verklarende aantekening bij de eerste helft. Tan. Faber. *B.*

Dit vers is later ingevoegd. Semler. *V.* en *H.* 439.

Zou ἀγαθοῦ misschien een door afkorting ontstane schrijffout

zijn voor ἀγαπητοῦ. L. Bos. V. — U. W. Thoden van Velzen, *Gel. en Vrijh.* III, bestreden in de *Godg. Bijdr.* door A. 1869 bl. 430, door Diehl bl. 146 vv., door Prins 1870 bl. 8 vv. en opnieuw verdedigd door v. Velzen bl. 271 vv.

vs. 12. ἐφ' ᾧ worde veranderd in ἐπεὶ ὄν. Theol. repository, 1772. St. 23.

Καὶ worde νόορ οὕτως geschrapt. Jo. Fab. Stapulensis. B.

ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον, in strijd met de verklaring, vs. 14, dat allen sterven, hoewel zij niet des doods schuldig zijn, is ingelascht door een zeer onbevoegde hand, die niet vatte dat Paulus juist leerde: dood en leven zijn onafhankelijk van de verdiensten van hen, tot wie zij komen. Of heeft de apostel geschreven: „ofschoon allen niet gezondigd hebben“? Straatman II : 280.

vs. 15. De woorden τῷ τοῦ ἐνὸς παραπτώματι zijn hier volgens Semler en vs. 17 volgens Griesbach later ingevoegd. H. 439.

vs. 15 en 17 werd Ἰησοῦ Χριστοῦ later ingevoegd. Wass. I : 60.

vs. 19. κατεστάθησαν, καθεστήκαμεν en κατεστάθημεν zijn verschillende onechte lezingen. Semler. H. 440.

VI.

vs. 4. πατρός. Lees: πνεύματος. J. P. Schilt.

vs. 5. σύμφυτοι. Verbeter: σύμφυλοι. P. Junius. B.

vs. 7—9 is niet van Paulus' hand. Evenmin: vs. 10 ἐφάπαξ, ontleend aan Hebr. IX : 7, 12; 12 εἰς τὸ — αὐτοῦ; 14—15; 16 δούλους en ᾧ ὑπακούετε — δικ.; 17 ὑπηκούσατε — διδ.; 19—20; 21 ἐφ' οἷς νῦν ἐπ.; 22 δουλωθέντες δὲ τῷ Θεῷ. Weisse.

vs. 12. Griesbach wil alleen lezen: εἰς τὸ ὑπακούειν, zonder αὐτῇ of ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ. H. 440.

vs. 16. Zal ᾧ ὑπακούετε niet redeloos en ongerijmd klinken en zal des schrijvers bedoeling duidelijk worden, dan leze men ΩΣ ὑπακούετε. Lachmann, N. T. II p. X.

vs. 19. τῇ ἀνομίᾳ, ter verklaring van τῇ ἀκαθαρσίᾳ op den kant geschreven, kwam vandaar, met het voorgevoegde καὶ, in den tekst. Owen. *B.*

παρᾶστήσατε. Lees, met verandering van één letter: παρεστήσατε, aor., dan hebben wij hier een bewijs voor het vs. 18 gezegde zoo hebt gij nu uw leden dienstbaar gesteld. Markland. *B.*

VII.

vs. 3. De woorden ἄρα — νόμου behooren niet tot den oorspronkelijken tekst. Evenmin: 4 εἰς τὸ — ἐγεροθέντι; 5 εἰς τὸ — θανάτῳ; 7 τὴν τε γὰρ — 8 ἐπιθυμίαν; 12—13; 15 ὃ γὰρ — γινώσκω; 16—17; 18 οἶδα — ἀγαθόν; 19; 21; 23 ἐν τῷ νόμῳ — μου; 25 ἄρα οὖν — ἅμαρ. Weisse.

vs. 4. καρποφορήσωμεν. Verbeter: καρποφορήσεται of καρποφορήσητε. Mangey. *B.*

vs. 6. Zoowel ἀποθανόντες als ἀποθανόντος is een vreemd bijvoegsel. Semler. *H.*

vs. 9. Beza leest: ἁμαρτία ΜΕΝ ἀνέζησεν. *B.*

ἀνέζησεν. Verbeter: ἀνέξεσεν, van ἀναζέω, te voorschijn komen. T. Hemsterhuis. *B.*

vs. 14. οἶδαμεν. Sommigen lezen: οἶδα μὲν. *B.*

vs. 18. De woorden τουτέστιν ἐν τῇ σαρκί μου schijnen een kantteekening. Venema. *V.* Wass. I : 15.

vs. 19, 20 is niet dan herhaling van het reeds gezegde. Zie vs. 16, 17. Dat komt bij Paulus niet voor. Hij is veeleer uiterst beknopt. De verzen verbreken den geleidelijken gang der gedachten en zijn stellig later ingevoegd. Vs. 21 behoort bij vs. 18. Volkmar, *Paulus Römerbrief* 1875, 90—91.

Zonder Volkmar als zijn voorganger te noemen, duidt Michelsen deze verzen aan als een parafrazeerende herhaling van vss. 15—17 en dus niets dan een interpolatie of kantteekening. *Theol. Tijds.* 1876, bl. 71.

vs. 21. Ter verduidelijking schrappe men τὸν νόμον, Homberg; óf: τὸ καλὸν, Hemsterhuis; of men verandere τὸν νόμον in [κατὰ] τὸν νοῦν. Owen. *B.*

Gis: τὸν καλὸν en zie vs. 16. Knapp.

vs. 24. ἐκ τοῦ σώματος τ. θ. τ. Verbeter: ε. τ. στόματος τ. θ. τ., evenals 2 Tim. IV : 17 en Dan. VI : 20. Markland. *B.*

Heeft niet eenig HS.: ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ σώματος τούτου, vraagt Michaelis, *Einl.* 741.

Door omzetting plaatse men vs. 25^b, ἄρα οὖν — ἁμαρτίας νόορ vs. 24. Lachmann, *N. T.* II p. X. Hetzelfde wilde reeds Venema, terwijl Lotze verhaalt hoe S. H. Manger vermoedde, dat vs. 25^a εὐχαριστῶ — ἡμῶν oorspronkelijk gevolgd werd door VIII : 2, 1, 3 vv. *V.* Dezelfde volgorde staat Wassenbergh voor, II : 44.

vs. 25 schreef Paulus: εὖ χάρις τοῦ Θεοῦ. Michaelis, *Einl.* 741.

VIII.

vs. 1. ἄρα νῦν. Verbeter: ἄρα οὖν, evenals vs. 12 en VII : 3, 25. Markland. *B.*

Dit vers behoort niet in den tekst; en evenmin: 2 τῆς ζωῆς ἐν X. I.; 3 ἐν ᾧ ἠσθένει δ. τ. σ. en ἐν ὁμοιώματι σ. ἁ. κ. π. ἁ.; 5; 7—9 αὐτοῦ; 10; 14—15; 20 behalve ἐπ' ἐλπίδι; 24 ἐλπίς — 25; 27 ὅτι κατὰ — ἀγίων; 28 τοῖς κατὰ π. κ. ο.; 29 εἰς τὸ — ἀδελφοῖς; 33 Θεὸς ὁ δικ.; 34 Χρ. — ἡμῶν; 36; 38 οὔτε ἐνεστῶτα οὔτε μέλλοντα (vgl. 1 Kor. III : 22); 39 οὔτε τις κτίσις ἑτέρα. Weisse.

vs. 2. καὶ τοῦ θανάτου, aan het slot, vordert de invoeging *KAI* τῆς ζωῆς in den aanhef. Michaelis, *Einl.* 728.

vs. 15. πνεῦμα δουλείας. Verbeter: πν. ΔΕΛΤΙΑΣ. P. Junius. *B.* 'Αββᾶ ὁ πατήρ. Beter: 'Α., ὁ π. d. i. ὁ ἐστι π. D. Heinsius. *B.* ὁ πατήρ. Oorspronkelijk een kantteekening. Beza. *Wass.* I : 8, vs. 16 moest νόορ vs. 15 staan. Michaelis. *K.*

vs. 19, 21. ἀποκάλυψιν — ὅτι. Lees: ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΙΝ — ΟΤΕ. P. Junius. B.

vs. 21. ἡ κτίσις. Een kantteekening bij αὐτῇ. Pearce. B.

vs. 27. ὅτι. Lees: ΟΤΕ. Doctr. of the Trin. 1768. B.

vs. 28. Venema vult κατὰ πρόθεσιν aan met χάριτος υἱοῦς κ. ο. Vgl. 2 Tim. I : 9. Rom. XI : 5; IX : 26; 1 Joh. III : 1; en

vs. 30. ἐκάλεσε met υἱοῦς. V.

vs. 32. ὅς γε. Verbeter: Εἶ γε. Beza. B.

vs. 38. οὔτε δυνάμεις. Een inlassching. Fritzsche. Meyer.

IX.

H. IX—XI behoort niet tot den brief aan de Romeinen, maar is, met XVI : 1—16 en 20^b, Ἡ χάρις κτλ., waarschijnlijk een gedeelte van een brief dien Paulus aan de Efeziërs schreef. H. VIII : 29 schijnt de aanleidende oorzaak der inlassching. Weisse. Reeds in zijn *Dogmatik*, I : 146, noemde hij H. IX—XI een later ingevoegd stuk.

vs. 1—5 behooren niet tot den oorspronkelijken tekst van Paulus' brief aan de Efeziërs, waarvan wij een gedeelte bezitten in Rom. IX—XI en XVI. En evenmin: 9; 11 ἵνα — καλοῦντος; 13—15; 17—18; 26—29; 32 διὰ — ἔργων; 33 καὶ ὁ πιστ. ε. α. ὁ. κ. Vgl. 1 Petr. II : 6. Weisse.

vs. 3. Mangey vult aan: ΑΝ αὐτὸς. Owen leest: Ἐυχοίμην ἄν. B. Venema: εὐχοίμεν ἄν. V. Schultz slaat voor, de woorden ἀνάθεμα εἶναι te plaatsen tusschen Χριστοῦ en ὑπὲρ. H. 499.

vs. 5. ὁ ὧν ἐπὶ πάντων. J. Schlichting, gevolgd door Crell, verbetert: Ἐὼν Ὁ ἐπὶ πάντων Θεός, ten einde het laatste deel van den zin in overeenstemming te brengen met het eerste. B.

ὁ ὧν is een schrijffout voor ὧν, zooals Paulus opgaf, maar wat zijn schrijver verkeerd begreep. Hoekstra, *Jaarb.* X, 118—132.

Christus wordt in het N. T. nergens God genoemd, laat staan dan ὁ ἐπὶ πάντων Θεός. Vreemd dat nog niemand de gissing

voordroeg: ΘC ($\Theta\epsilon\delta\varsigma$) is een schrijffout voor OC ($\omicron\varsigma$). Zie 1 Tim. III : 16; I : 25; 2 Petr. III : 18. Linwood 26.

$\acute{\alpha}\mu\eta\nu$. Waarschijnlijk een ingeslopen kanttekening. Barrington. *B.*
vs. 7. Het betoog schijnt de omzetting van $\sigma\acute{\pi}\epsilon\rho\mu\alpha$ en $\tau\acute{\epsilon}\kappa\tau\alpha$ te vorderen. Owen. *B.*

vs. 10—12. $\acute{\epsilon}\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$ — $\xi\rho\rho\acute{\eta}\theta\eta$ $\acute{\alpha}\nu\tau\tilde{\eta}$. Verbeter: *Ρεβέκκα . . .*
ἔχούση . . . $\xi\rho\rho\acute{\epsilon}\theta\eta$ $\acute{\alpha}\nu\tau\tilde{\eta}$. Mangey. *B.*

Wat beteekent $\xi\varsigma$ $\acute{\epsilon}\nu\delta\omicron\varsigma$ $\kappa\omicron\iota\tau\eta\nu$ $\acute{\epsilon}\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$? Gold dat niet evenzeer van Sara als van Rebekka? De tegenstelling met $\Sigma\acute{\alpha}\rho\alpha$ $\nu\iota\delta\omicron\varsigma$, *vs.* 9, schijnt te vorderen: $\xi\varsigma$ $\acute{\epsilon}\nu\delta\omicron\varsigma$ $\kappa\omicron\iota\tau\eta\nu$ ΜΙΔΥΜΩΝ $\acute{\epsilon}\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$. De zin is dan: $\omicron\upsilon\tilde{\nu}$ $\mu\acute{\omicron}\nu\omicron\nu$ $\delta\acute{\epsilon}$ [$\Sigma\acute{\alpha}\rho\alpha$ $\omicron\upsilon\tilde{\nu}\tau\omega\varsigma$ $\acute{\epsilon}\acute{\upsilon}\rho\eta\kappa\epsilon\nu$] $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha}$ $\kappa\alpha\iota$ *Ρεβ.* $\kappa\tau\lambda.$ Markland. *B.*

$\kappa\omicron\iota\tau\eta\nu$ $\acute{\epsilon}\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$ beteekent nooit *zwanger zijn*, maar *bijslaap hebben*. Dwaas is ook de onderstelling, dat Rebekka wellicht twee mannen had en bij één zwanger was. Paulus schreef: *Ρεβ.* $\nu\iota\delta\omicron\varsigma$ $\acute{\epsilon}\chi\omicron\upsilon\sigma\alpha$ $\acute{\epsilon}\kappa$ $\kappa\omicron\iota\tau\eta\varsigma$ *’Ισ.* $\kappa\tau\lambda.$ Eerst werd $\nu\iota\delta\omicron\varsigma$ door een schrijffout verbasterd in $\acute{\epsilon}\nu\delta\omicron\varsigma$. Om den nu onverstaanbaar geworden zin duidelijk te maken, plaatste een derde $\xi\varsigma$ vóór $\acute{\epsilon}\nu\delta\omicron\varsigma$ en veranderde hij $\kappa\omicron\iota\tau\eta\varsigma$ in $\kappa\omicron\iota\tau\eta\nu$. Straatman II : 48.

vs. 11. $\kappa\alpha\lambda\omicron\upsilon\tilde{\nu}\tau\omicron\varsigma$. Moet het niet zijn $\lambda\alpha\lambda\omicron\upsilon\tilde{\nu}\tau\omicron\varsigma$? Michaelis, *Einl.* 742.

vs. 16 hier onmogelijk te behouden, moet waarschijnlijk achter *vs.* 13 staan. Michaelis, *Einl.* 321, 742.

vs. 17. $\text{Λέγει γὰρ ἡ γραφή τῷ Φαραώ}$. Owen meent, dat het overeenkomstig Ex. IX : 13—16 zijn moet: $\text{λέγει γὰρ ὁ Θεὸς ἐν τῇ γραφῇ τῷ Φαραώ}$. Dan is het onderwerp genoemd voor de werkwoorden in *vs.* 18. *B.*

vs. 22. $\acute{\epsilon}\iota$ $\delta\acute{\epsilon}$. Misschien $\acute{\iota}\delta\epsilon$. Een vaak voorkomende verwisseling. Michaelis, *Einl.* 742.

vs. 24. $\omicron\upsilon\tilde{\varsigma}$. Venema gist: $\nu\iota\delta\omicron\varsigma$. *V.*

vs. 27. Achter $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\mu\mu\alpha$ worde ingevuld: $\mu\acute{\omicron}\nu\omicron\nu$. Owen. *B.*

vs. 28. Λόγον γὰρ κτλ. Hier schijnt iets te zijn uitgevallen, b.v. $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\acute{\omicron}\varsigma$ $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$. Owen. *B.*

X.

vs. 1. εἰς σωτηρίαν. Deze woorden behooren niet tot den oorspronkelijken tekst van dit hoofdstuk. Evenmin: 3 τὴν τοῦ Θεοῦ — στῆσαι; 5 τὴν δικ. — νόμου; 6 Μὴ — σου en τοῦτ' — καταγ.; 7 τοῦτ' — ἀναγ.; 8 ἀλλὰ τί λέγει; 10; 15—17; 19 ἀλλὰ — ἔγνω. Weisse.

vs. 20. De volzinnen ἐμφανῆς κτλ. en εὐρέθην κτλ. moeten worden omgezet. Drusius. *B.*

XI.

vs. 1. ἐκ σπέρματος behoort niet tot den tekst. Evenmin: ὡς ἐντυγχάνει — 4 χρηματισμός; 5—6; 7 ἡ δὲ — 11 πέρσωσιν en εἰς τὸ π. α.; 22 Θεοῦ, ἐὰν — ἐκκοπ.; 28; 32. Weisse.

vs. 6. De woorden εἰ δὲ ἐξ ἔργ. κτλ. behooren waarschijnlijk niet tot den tekst. Owen. *B.*

vs. 9. εἰς θήραν staat niet in den Hebreëwschen tekst, en ook niet in de LXX. Waarschijnlijk een later invoegsel. Drusius. *B.*

vs. 25. πώρωσις. Beter: πήρωσις. Mangey. *B.*

vs. 26. ἦξει ἐκ Σιών. Verbeter: ἔνεκεν Σιών, naar Jes. LIX : 20 (LXX). Owen. *B.*

vs. 31. ἐμετύρω geeft geen goeden zin. Misschien moeten wij hier een ander bijvoegelijk naamwoord lezen, dat de ἔλεος als een uitnemende en hoogst voortreffelijke beschreef. Straatman II : 255—257.

vs. 36. αὐτῷ ἡ δόξα κτλ. later ingevoegd. Straatman, *Th. Tijds.* 1868 : 52.

XII.

Heumann giste dat met dit hoofdstuk een nieuwe brief aan de Romeinen begint en dat H. XVI twee postscripta, 1—24 en

25—27, bij den eersten brief bevat. *Meyer* bij Rom. XV.

H. XII—XIV past niet bij een brief, waarin Paulus de Joden-Christenen te Rome, die hem gunstig gezind schijnen, doch die zijn evangelie niet kennen, tracht te winnen, nadat zij door hun stamgenooten zijn uitgestooten. De inhoud richt zich tot personen, die reeds gewonnen zijn voor het Paulinisch evangelie. Deze hoofdstukken behooren met het XVIe tot een brief van Paulus aan de Efeziërs. *Straatman, Th. Tijds.* 1868 : 38—57, bestreden door *Rovers*, t. a. p. 310—325.

Renan, St. Paul, LXIII vv., beweert dat Paulus verschillende uitgaven van zijn brief aan de Romeinen bezorgde, ten behoeve van gemeenten, die met deze beknopte geloofsleer wilden kennis maken. Een dezer uitgaven zou H. I—XI met XV bevatten en een andere H. I—XIV met een gedeelte van XVI.

vs. 1. De woorden τὴν λογ. λατ. ὑμ. behooren niet tot den tekst. Evenmin: 2 εἰς τὸ — τέλειον; 3 εἰς τὸ σωφρονεῖν; 5 ὁ δὲ — μέλη; 6 κατὰ τ. γ. τ. δ. ἡμ.; 14; 16 μὴ γίνεσθε — ἑαυτοῖς; 19 ἀλλὰ δότι — κύριος. *Weisse*.

vs. 3. πίστεως is later ingevoegd. *Semler. H.* 440.

τῶ ὄντι. *Venema* gist ὄντι τι. *V. Cobet* deelt deze gissing mede als van *W. A. van Hengel* afkomstig en noemt haar volkomen zeker, omdat de zin zonder het herhaalde *ΤΙ* onverstaanbaar is. *Mnemosyne* 1874 p. 160. *Holwerda* acht hier de uitdrukking εἶναι τί minder voegzaam, terwijl hij tevens wijst op het vreemde der spreekwijs ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, aangezien ὑπερφρονεῖν niets anders is dan παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν. Hij gist dat Paulus schreef: λέγω — παντὶ τῶ ὑπερέχοντι ἐν ὑμῶν μὴ φρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, ἀλλὰ φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν. *Vgl. Rom. III : 1. N. J.* 592.

vs. 6. πίστεως. *Venema* gist: χάριτος. *V.*

vs. 11. *Hitzig, Zürich. Monatschr.* 1856 : 58 vv., gist voor καιρῶ of κυρίῳ : τῶ κλήρω, het ambt, en

vs. 13 voor *χρείαις* : *χήραις*. Zoowel het een als het ander zonder grond, volgens Meyer.

vs. 18. τὸ ἐξ ὑμῶν. Verbeter: τὸ γ' ἐξ ὑμῶν. Is. Casaubonus. *B.*

XIII.

vs. 1. αἱ δὲ — εἰσιν. Deze woorden behooren niet tot den tekst. Evenmin: 2 οἱ δὲ ἀνθ. — 3 κακῶ; 5—6; 9 ἐν τῷ *Ag.* — σεαυτόν, vgl. Gal. V : 14; 10 πλήρωμα ο. ν. η. α.; 11 νῦν γὰρ — ἐπιστ. Weisse.

vs. 3. φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Sommige HSS. lezen: τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ. Verbeter: τῷ ἀγαθοεργῷ, vrees voor hem die goed handelt. P. Junius. *B.* Verdedigd door Naber 368.

vs. 4 worde door omzetting gelezen: διάκονος εἰς ὁργήν, ἔκδικος τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι. *Ep. Duae. B.*

vs. 9. ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ. Gal. V : 14 doet vermoeden: ἐν ἐνὶ λόγῳ. Barrington. *B.*

vs. 11. ἢ ὅτε. Lees: ἢ ὅτε, *ooit.* Schmid. — Oederus: ἢ ὅτε. — Mangey: ἢ ΟΥΤΕ. *B.*

XIV.

vs. 1. διαλογισμῶν. Misschien: διὰ λογισμῶν. Zie Jac. II : 14. Mangey. *B.*

vs. 6. φρονῶν. Verbeter: ΣΩΦΡΟΝΩΝ. P. Junius. *B.*

εὐχαριστεῖ γ. τ. θ. en καὶ εὐχ. τ. θ. behooren zoo min in den tekst, als 10 ἢ καὶ σὺ — σου; 12; 13 ἢ σκάνδαλον; 16. Weisse.

vs. 13. ἢ σκάνδαλον kan als verklaring van het voorafgaande worden gemist. *Ep. Duae. B.*

vs. 20. πάντα μὲν καθαρὰ. Vul aan, naar Tit. I : 15, τοῖς καθαροῖς. Mangey. *B.*

vs. 21. μηδὲ ἐν ᾧ . Lees: μηδὲ ἘΝ ἐν ᾧ, noch iets waaraan enz. Mangey. Owen: μηδὲ τί ΠΟΙΕΙΝ ἐν ᾧ. B.

μηδὲ πιεῖν οἶνον, μηδὲ ἐν ᾧ κτλ. Lees: μηδὲ τί ποιεῖν ἐν ᾧ κτλ. Het voorafgaande πιεῖν deed ποιεῖν uitvallen. Venema. Men zou ook kunnen lezen, met den ongenoemden uitgever van *N. T. Oxon.* 1763, μηδὲ ποιεῖν ἐν, ἐν ᾧ, of alleen μ. π. ἐν, ᾧ. Verschuir. V.

XV.

Dit en het volgende hoofdstuk, ofschoon van Paulus' hand, behooren niet tot diens brief aan de Romeinen. Semler.

Zij zijn niet van Paulus afkomstig. Baur, Schwegler, Zeller.

Tot Paulus' brief aan de Rom. behooren niet: XV : 2 εἰς τὸ — οἶκ.; 4; 8—12; 13 εἰς τὸ — ἐλπίδι; 14 — 33 en XVI : 1—20; 25—27. Weisse. Zie ook bij IX.

Het slot van den eigenlijken brief aan de Rom., die met XI eindigt, ligt in XV en met name in vs. 8, met weglating van γὰρ; 9—16; 23—29, met verandering van het barbaarsch klinkende Σπανίαν in Ἰταλίαν (vs. 24 en 28) en met weglating van 24^b en δι' ὑμῶν in 28. Vs. 30—32 is later ingevoegd, evenals 17—20. H. XVI behoort met XII—XIV tot een brief van Paulus aan de Efeziërs. Straatman. Zie ook bij XII.

Het slot van den brief, die XIV : 23 eindigt, bestaat uit XV : 33, XVI : 1—2, 21—24. Volkmar, *Römerbr.* 53, 129—140.

H. XV behoort niet tot den brief en van H. XVI alleen: vs. 1, 2, 21—24. Scholten, *Th. Tijds.* 1876 : 1—33.

Als er iets echt is in Rom. XV, dan stellig niet vs. 1—13, maar vs. 14—16, 20^a, 21—23, 25, 26, 28^a, 29^b, 30—32^a en 33. Michelsen, *Th. Tijds.* 1876 : 71.

Zie verder: Scholten, *Inl.* 224—228. Reuss, *Geschichte des*

N. Ts, § 111. Meyer's *Komm.* op Rom. XV; Holtzmann, *Kritik der Eph. u. Kol.* 307—312; Hilgenfeld's *Zeitschr.* 1874 : 504—530; en diens *Hist. Kr. Einl.*, 326 vv.

vs. 12. ἑθνῶν. Michaelis gist: λαῶν. *Einl.* 255.

vs. 15. διὰ worde geschrapt. *Ep. Duae.* B. Misschien moeten wij het veranderen in ἰδίαν, *privam gratiam*, of in ἰδίᾳ, *seorsum*. Venema. *V.*

vs. 19. ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων. Deze woorden zijn, evenals de gelijksoortige 2 Kor. XII : 12 σημείοις καὶ τέρασιν καὶ δυνάμεσιν, in strijd met Paulus' stellige verklaring dat hij geen wonderen verrichtte, 1 Kor. I : 21—23, en dat de teekenen van zijn apostelschap bestonden in de vruchten zijner werkzaamheid, de levende christengemeenten; zie 1 Kor. I : 7, IX : 1, 2 Kor. II : 4, III : 1. Bovendien verbreken de aangeduide woorden den samenhang en maken zij den zin duister. Zij waren oorspronkelijk kantteekeningen van wonderlievende lezers, bij ἐν δυνάμει πνεύματος, en bij σημεῖα τοῦ ἀποστόλου. J. C. Matthes, *De Nieuwe richting*, 2^e dr. 203—204.

M. A. N. Rovers, *Heeft Paulus zich ter verdediging van zijn apostelschap op wonderen beroepen?* 1870, betoogde in hoofdzaak hetzelfde, doch strekte het vermoeden der onechtheid uit tot de verzen Rom. XV : 19 en 2 Kor. XII : 12 in hun geheel. Hij vond toejuiching bij A. D. Loman, *Th. Tijds.* 1870 : 332—335, en werd bestreden door J. M. Assink Calkoen, *Godg. Bijdr.* 1870 : 337—351, doch handhaafde zijn gissing, *Th. Tijds.* 1870 : 606—620, en *N.-T.tische Letterk.* 1874, I : 139—141, waar hij ook 2 Kor. XII : 11^b tot het later ingevoegde rekent, omdat het slechts een herhaling bevat van H. XI : 5, terwijl de woorden: *hoewel ik niets ben* wel wat vreemd afsteken bij de voorafgaande verklaring: *ik ben in niets minder dan de overgrootte*

apostelen. Intusschen had Loman meer ingenomenheid aan den dag gelegd met de meening van Matthes, dat slechts de woorden *ἐν δυν. σημ. κ. τερ.* Rom. XV : 19 en *σημ. κ. τερ. κ. δυν.* 2 Kor. XII : 12 later zijn ingevoegd. Hetzelfde beweert Scholten, *Paul. Ev.* 464—466.

XVI.

Zie bij XV.

Weisse gist dat vs. 21—24 tot Paulus' brief aan de Romeinen, vs. 1—16 en 20^b tot dien aan de Efeziërs — zie bij H. IX — en het overige tot de vreemde bestanddeelen behoort.

vs. 1—20. Oorspronkelijk een brief aan de Efeziërs, ter aanbeveling van Phoebe. Laurent.

vs. 7. *συναιχμαλώτους* kunnen Andronicus en Junias niet heeten, daar Paulus op dezen tijd niet gevangen zat. Misschien moeten wij lezen: *συνηλικιώτας*. Zie Gal. I : 14. Venema. V.

vs. 19 is een kantteekening bij vs. 16, evenals

vs. 22 bij vs. 23. Laurent.

vs. 27. *διὰ Ι. Χ.* vordert een voorafgaand, in te vullen *χάρις*; tenzij wij liever, met weglating van het voorafgaande *τέ*, op het voetspoor van Hieronymus, lezen: *γνωρισθέντι μόνω θεῷ διὰ Ι. Χ.*, maar dan ook, met B, *ῶ* schrappen, aangezien dit voornaamwoord in dat geval zinstorend wordt. Lachmann, *N. T.* II p. XI.

De eerste brief aan de Korinthiërs.

De beide brieven aan de Korinthiërs hebben omstreeks het midden der tweede eeuw hun tegenwoordigen vorm gekregen, door samenvoeging van deels versleten en deels herstelde of bijgewerkte stukken van brieven door Paulus aan de Korinthiërs geschreven. Wij kunnen nog duidelijk drie brieven en één fragment van een brief onderscheiden. De eerste brief, dezelfde waarnaar 1 Kor. V : 9 verwijst en dien men ten onrechte verloren waande, bestond uit:

1 Kor. I : 1—8. XI. VII : 1—VIII : 13. IX : 19—XI : 1. XII—XIV. XVI : 1—9. IV : 16—20. XVI : 10—21 en 24.

De tweede bestond uit: 1 Kor. I : 1—3 (?); 9—IV : 15. IV : 21. 2 Kor. X : 1—XI : 4. 1 Kor. XV. 2 Kor. XV : 5—6. 1 Kor. IX : 1—18. 2 Kor. XI : 7—XII : 21. 1 Kor. V—VI. 2 Kor. XIII : 1—10. 1 Kor. XVI : 22, 23.

De derde bestond uit: 2 Kor. I—VII. IX. XIII : 11—13.

Het bedoelde fragment is 2 Kor. VIII. H. Hagge, *Jahrb. f. Prot. Theol.* 1876 : 481—531.

I.

vs. 7 is later ingelascht en verstoort jammerlijk den samenhang. Michelsen, *Th. Tijds.* 1877 : 221.

vs. 12. Schrap ἐγὼ δὲ Χριστοῦ, want zoo wilden allen te Korinthe heeten. Pearce. *B.*

Misschien moeten wij voor Χριστοῦ lezen: Κρίσπου. Markland. *B.*

vs. 15. ἐβάπτισα, ἐβαπτίσθη en ἐβαπτίσθητε zijn verschillende onechte lezingen. Semler. *H.* 441.

vs. 17. οὐκ ἐν σοφία λόγου. Verbeter; οὐκ ἐν τῷ σοφίας λόγῳ. Pearce. *B*.

vs. 21. διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος. Zet om: δ. τοῦ κηρ. τῆς μ. Pearce. *B*.

II.

vs. 1. ἡ σοφίας. Een kantteekening. Owen. *B*.

vs. 4. πειθοῖς. Grotius gist: πειστοῖς, met verwijzing naar vs. 13, διδακτοῖς λόγοις. P Junius: πειθοῦς-λόγοις, met woorden van overreding. Alberti: πειθοῖ καὶ ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις. Pasor: ἐν πειθοῖς, ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις. Ik kwam niet met overredingen, woorden van menschelijke wijsheid. *B*

Valckenaer leest, met Chrysostomus (en Macarius, voegt *K*. er bij); οὐκ ἐν πιθανοῖς σοφίας λ., wat slechts een andere uitspraak is voor πειθανοῖς en in beteekenis overeenkomt met πιθανολογία. Kol. II : 4. *Sch.* 404. Venema gist hetzelfde en Kuhn is van oordeel, dat *IIIΘΟΙΣ* een samengetrokken schrijfwijze is voor *IIIΘΑΝΟΙΣ*. Verschuur stemt in met Venema, doch acht de gissing van Alberti niet geheel verwerpelijk. Immers, zoodra ἀνθρωπίνης, gelijk in vele goede HSS. het geval is, ontbreekt, kan het volgende σοφίας licht tot een verdubbeling der *Σ* en dus tot het schrijven van *ΠΕΙΘΟΙΣ* in plaats van *ΠΕΙΘΟΙ* leiden. *V*.

Dicht aan deze verklaring grenst de gissing van Cobet: Paulus schreef ἐν πειθοῖ σοφίας, gelijk Origenes *c. Celsum* I p. 48 duidelijk laat zien. Nadat een schrijffout, verdubbeling van de *Σ*, πειθοῖς had doen geboren worden, voegde men ter verklaring λόγοις in en, in sommige HSS., ook ἀνθρωπίνης. *Mnemosyne* IX, 315—318. Reeds Semler, Rinck en Fritzsche, *Hall. Lit. Z.* 1840, N° 100, gisten ἐν πειθοῖ σοφίας, zonder λόγοις. Volgens Meyer is ook deze meening een der vele „Aushülfen des Nichtverständnisses“.

vs. 9. ^cΑ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε. Hier moet *κυρῶσομεν, λαλοῦμεν*, of iets dergelijks, worden ingevuld, tenzij men leze: Ὁ ὀφθ. Beza. *B*.

vs. 13. διδακτοῖς πν. Verbeter, in tegenstelling met het voorafgaande: ἀδιδάκτοις πν. R. Bentley. *B*. Kuenen & Cobet, *N. T. Vat.* p. CXXIV.

πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες. Verbeter: πνευματικῶς συγκρίνωντες of ἀνακρίνοντες, gelijk in het volgende vers: πνευματικῶς ἀνακρίνεται. P. Junius. *B*.

III.

vs. 4. Onecht is de bijvoeging οὐχὶ σαρκικοί of ἀνθρώποι ἐστε; Semler. *H.* 441.

οὐ σαρκικοί ἐστε is een invoeging van een latere hand. οὐκ ἀνθρώποι ἐστε is onverstaanbaar. Verbeter: οὐκ ἀνθρώπου ἐστὲ d. i. *houdt gij het dan niet met een mensch?* Holwerda, *Bijdr.* 85. Hoekstra acht deze gissing niet aanbevelenswaardig, hoewel zij een goeden zin geeft en in den samenhang past. Paulus zou dan geschreven hebben: οὐκ ἐστε ἀνθρώπου. *N. Jaarb.* 1860 : 221.

vs. 5. Semler verwerpt de woorden ἐστι Παῦλος τίς δὲ Ἀπολλῶς ἀλλ' ἢ, omdat in sommige HSS. *Paulus* en *Apollos* omgezet worden, en andere *τι* voor *τις* hebben. *H.* 441.

vs. 10. ἐποικοδομεῖ. Herstel den conj. ἐποικοδομῆ, evenals VII : 32 πῶς ἀρέσῃ. Naber 99.

vs. 16 is een zinstorende herhaling van vs. 17^b en VI : 19. Michelsen, *Th. Tijds.* 1876 : 80.

vs. 17. οἵτινες. Verbeter: ὅς nl. *ναὸς*. Pearce. *B*.

ὁ γὰρ — ὑμεῖς. Vreemd bijvoegsel. Semler. *H.* 441.

IV.

vs. 1. ἀνθρώπος wordt in het Grieksch niet gebruikt voor: *ieder*. Het woord voegt hier niet. Men leze: οὗτος . . . ἀνθρώπος

ἀνθρώπους; een mensch zie ons aan als menschen, als zijns gelijken. Michaelis, *Einl.* 742.

vs. 4. Achter οὐδέν is μὲν uitgevallen. Venema. *V.*

vs. 5. ἀπό. Verbeter: ὑπὸ τ. Θ. Naber 94.

vs. 6. φυσιοῦσθε. P. Junius gist φυσιωθῆ. B. Erasmus: φυσιοῖσθε, beiden om het voorafgaande ἵνα. *K.*

ἵνα ἐν ἡμῶν μάθητε τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται is zuiver onzin. Er ontbreekt een infinitivus achter τὸ μὴ. Paulus schreef: . . . τὸ μὴ ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς φυσιοῦσθαι κ. τ. ἐ. Door onachtzaamheid was ἵνα μὴ achter τὸ μὴ ὑπὲρ gekomen en φυσιοῦσθαι in φυσιοῦσθε veranderd. Om zin te geven aan de alzoo verkregen woorden, werd ἃ γέγραπται aan ὑπὲρ toegevoegd. Straatman II : 50.

Bornemann houdt de woorden τὸ μὴ ὑπὲρ ἃ γέγραπται voor een ingeslopen kantteekening, waarin een afschrijver te kennen gaf, dat het onmiddellijk volgende ἵνα μὴ de partikel μή, τὸ μή, in het door hem gebezigde, wellicht minder nette, exemplaar boven de slotletter van ἵνα (ὑπὲρ ἃ, boven de a) geschreven was, en bijgevolg daarachter behoorde gelezen te worden. Harting 52.

vs. 8. ἐβασιλεύσατε of βασιλεύετε worde hersteld in βασιλεύσητε. Mangey. *B.*

συμβασιλεύσωμεν is een schrijffout voor συνεβασιλεύσαμεν, d. i. οὕτω γὰρ ἂν (εἰ ὑμεῖς ἐβασιλεύσατε) καὶ ἡμεῖς ὑμῶν συνεβασιλεύσαμεν. Cobet, *Mnemosyne* 1875, p. 112. Naber 98.

V.

vs. 2. Verdacht zijn de woorden ὁ τὸ ἔργον τοῦτο πράξας, of ποιήσας. Semler. *H.* 442.

ἐπενθήσατε is een schrijffout voor ἐπενόησατε. Naber 98, bestreden door Berlage 88.

vs. 3. γὰρ ὡς ἀπὸν. Misschien, met weglating van γὰρ: ὡς ἀπὸν. Owen. *B.*

Venema gist τὸν αὐτὸ of αὐτὸν. *V.*

vs. 4. συναχθέντων. Verbeter: συναχθόντων (συναχθομένων). Stunica. B. Jac. Faber Stapulensis. W.

vs. 12. τί μοι κρίνειν is een ongebruikelijke woordvoeging. Le Clerc slaat voor te lezen: Τί γάρ μοι καὶ ΤΟΙΣ ἔξω; ΚΑΙ ΜΕΝ ΟΥΝ ΓΕ τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε. Wat toch heb ik te doen met hen die buiten zijn? Maar hen die binnen zijn, oordeelt gijzelf. Bengel zegt: dan moest er staan: Τί γὰρ ΕΜΟΙ καὶ τοῖς ἔξω; Wolfberg gist: Μήτι γάρ μοι κτλ. Pearce: τί γάρ μοι τοὺς ἔξω κρίνειν; τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε, (τοὺς δὲ ἔξω ὁ Θεὸς κρίνει,) καὶ ἐξάρατε κτλ. B.

vs. 13. πονηρὸν. H. Hammond gist: πόρνον. K.

ἐξαρεῖτε. Lees: ἐξαρεῖ τε, Deus etiam tollet seu profligabit. Glaubenslehrer. St. 247.

VI.

vs. 1. ἔτερον. Lees: ἑταῖρον. Mangey. B.

vs. 5. Voeg in: ΚΑΙ τοῦ ἀδελφοῦ, zegt Grotius. En Beza: schrijf liever τῶν ἀδελφῶν. B.

vs. 6. μετὰ ἀδ. Verbeter: κατὰ ἀδ. Mangey. B.

vs. 13. De woorden ὁ δὲ Θεὸς — καταργήσει zijn later ingevoegd. S. Crell. St. 248.

vs. 19. Venema gist: καὶ ὅτι οὐκ. V.

VII.

vs. 5. Lees: εἰ μὴ τι ἂν, voor εἰ ἂν, nisi si, onttrekt u niet aan elkander tenzij dan indien (gij het doet) met onderling overleg, enz. Holwerda, U. A. 45.

Men zegt niet ἐπὶ τὸ αὐτὸ εἶναι, maar ἰέναι. Vgl. XI : 20 συνεργομένων ὑμῶν ε. τ. α. en XIV : 23 ἔλθῃ ε. τ. α. Hier moeten wij dus, voor ἦτε lezen: ἴτε, congregimini. Naber 99; verdedigd door Berlage 78.

In plaats van het bedorven ἀποστρεῖτε leze men ἀποστρέφετε. Naber 368.

vs. 6. συγγνώμην. Lees: ἐμὴν γνώμην, tegenover ἐπιταγήν nī. κυρίου. Zie vs. 25 en 40. Venema. V.

vs. 11. χωρισθῆ, μενέτω. Verbeter: χωρισθῆ ἢ μενέτω. Bentley. B.

vs. 17—22 past niet in den samenhang. εἰ μὴ, vs. 17, is niet te verklaren uit vs. 16. De regel, vs. 17 gesteld, werd in Paulus' dagen, toen men Jezus' komst zeer spoedig verwachtte, vanzelf gevolgd. Een 80 jaren later had hij meer beteekenis. De woorden τήρησις ἐντολῶν Θεοῦ, vs. 19, zijn niet paulinisch, en ἐπισπάσθω, vs. 18, mede onverklaarbaar in Paulus' dagen. Het stuk is ingelascht tijdens de vervolging der Joden onder Hadrianus. Straatman, *Th. Tijds.* 1877 : 24—62.

vs. 17—24 moet achter vs. 40 worden geplaatst. Dan staat bij elkander wat Paulus over het huwelijk zegt en hetgeen hij over de besnijdenis leert leidt gevoegelijk zijn meeningen in betreffende de offermaaltijden. Beza. B.

vs. 25—40. Stijl en samenhang wekken het vermoeden eener inlassching, dat bevestigd wordt door den inhoud. Hier zijn geestverwanten van den rechtzinnigen Johannes Presbyter aan het woord. Hij toch wilde, in afwijking van de gevoelens door Jezus, Paulus en Petrus voorgestaan, het coelibaat bevorderen en het huwelijk noode toestaan. Behalve Op. XIV : 4, wordt de ongehuwde staat in het N. T. nergens geprezen. Wat Paulus betreft, zie men 1 Kor. VII : 2; 1 Thess. IV : 3, 4; 1 Tim. II : 15; V : 14. Schulthess, *Symb.* II p. VII.

vs. 26. Lees: ὅτε, en niet ὅτι καλὸν κτλ. Venema. V.

vs. 31. De veelvuldige herhaling van μὴ in dit en in het voorafgaande vers heeft de afschrijvers verleid, het ook te plaatsen vóór καταχρώμενοι, waar het geen zin heeft, daar χρώμενοι en καταχρώμενοι tegenover elkander staan. Toup. B.

Voor μὴ καταχ. gist Venema: μηκέτι χρώμενοι. V.

vs. 32. ἀμερίμνους schijnt niet te rijmen met het meermalen volgende μεριμνᾷ. Misschien moeten wij lezen: ἀμερίστους, in den zin van ἀπερισπάστους, vs. 35. Ik wil dat gij niet verdeeld, geslingerd wordt. Owen. *B.*

vs. 34. ἀγία. Venema gist: ἀγνή. Zie 2 Kor. XI : 2. *V.*

μεμερίσται—παρθένος. Een later invoegsel. J. Camerarius. *K.*

vs. 36. ὀφείλει γίνεσθαι. Lees: ΟΦΕΙΛΕΙΝ γίν. in verband met νομίζει. Si ita potius fieri debere putat ut eam elocet. Estius. *B.*

ἐπὶ τὴν π. Lees: περὶ τ. π. Naber 99.

vs. 36—37 is onverstaanbaar. ὑπέρακμος een verbastering van ὑπέγγυος, onder borgtocht, aan bepaalde voorwaarden onderworpen. Het onzinnige οὕτως ὀφείλει γίνεσθαι is afkomstig van iemand, die Paulus niet begreep, ὀφείλει als onpersoonlijk opvatte en γίνεσθαι invoegde. De apostel heeft geschreven: Doch meent iemand, dat hij onwelvoegelijk met zijn dochter zou handelen, gesteld hij of zij ware verpand, — en is hij om die reden gebonden zijn woord te houden, hij doe wat hij wil; hij zondigt niet; dat zij trouwen. Maar die in zijn hart vaststaat, aan geen noodzakelijkheid is gebonden, maar over zijn eigen wil macht heeft en dit in zijn hart besloten heeft, zijn dochter te bewaren (maagd te doen blijven) hij doet wel. Straatman, *Th. Tijds.* 1874, 400—409. Door mij, t. a. p. 607—616 bestreden, onder opmerking, dat Paulus spreekt, niet van een vader en zijn dochter, maar van twee verloofden en de hun passende houding met het oog op de wederkomst van Christus. Men leze, met **NAB**, vs. 38 γαμίζων, en niet ἐκγαμίζων. Men verplaatse het leesteeken achter γίνεσθαι naar θέλει; en de zin is gevonden. „Doch indien iemand meent, dat hij onwelvoegelijk handelen zou ten opzichte van zijn maagd, indien zij boven den bloeitijd is, en dus geschieden moet wat zij wil, hij doe het, hij zondigt niet, dat zij trouwen! Maar die vaststaat in zijn hart, niet onweerstaanbaar gedrongen wordt, maar macht heeft over zijn eigen wil, en dit in zijn hart besloten

heeft, zijn maagd te bewaren (d. w. z. haar niet te verstooten, noch tot zijn vrouw te verheffen, maar maagd te laten en als zijn meisje steeds bij zich te houden) hij doet wel. Derhalve, én die ten huwelijk neemt handelt goed, én die niet ten huwelijk neemt, handelt beter.“

VIII.

vs. 1. Venema gist: οἶδαμεν πάντως οἱ voor οἶδ. ὅτι πάντες. *V.*

Dit vers strijdt met vs. 7, omdat οὐ νόοι πάντες is uitgevallen. Lachmann, *N. T.* II p. XI.

vs. 3 worde door omzetting gelezen: ὑπ' αὐτοῦ ἔγνωσται οὗτος, wat taalkundig beter is en beteekent: door zulk een wordt Hij (God) gekend. Musculus. *B.*

vs. 10. οἰκοδομηθήσεται zal men niet licht in een ongunstigen zin aantreffen. Misschien: ὁδοποιηθήσεται. Tan. Faber. *B.* Trillerus gist: εἰκότως εἰθίσεται. *K.* Michaelis: οἰκονομηθήσεται, dat, met συνείδησις verbonden, beteekent dat de bedoelde persoon zijn ware meening verbergt en uit huichelarij van het afgodenoffer eet. *Einkl.* 742.

vs. 11. De woorden ἐπὶ of ἐν τῇ σῆ γνώσει zijn verdacht. Semler. *H.* 442.

vs. 12. τύπτοντες. Verbeter: νύττοντες, kwetsende. Mangey. *B.*

IX.

vs. 1. οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος, verschillend geplaatst in de verschillende HSS., schijnt een latere inlassching. Semler. *H.* 442.

vs. 1—18 verbreekt den gang der gedachten en kan hier niet aan den dialektisch gevormden Paulus worden toegeschreven. Hagge. Zie boven *H.* I.

vs. 6. τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι. Later ingevoegd. Semler. *H.* 442.

vs. 8. νόμος ταῦτα. Lees: νόμος ταῦτά, hetzelfde. *B.*

vs. 9. Venema gist dat tusschen βοῶν en μέλει uitgevallen is: μόνον; en

vs. 10 achter 'H: καὶ. *V.*

Uit de verschillende lezingen gist Griesbach: ὅτ' ἐπ' ἐλπίδι ὁ ἀροτριῶν · καὶ ὁ ἀλοῶν, ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν. *K.*

Beza schrapt: ἐπ' ἐλπίδι, zegt *W.* en Reuss, 86, merkt op, dat hij bij gissing las: ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν τῆς ἐλπίδος.

vs. 12 ἐξουσίας. Lees: οὐσίας. Indien anderen deel hebben aan uw wezen. *I. Voss. B.*

στέγομεν. Verbeter: στέρογομεν. *Cyprianus en Beza. B.*

vs. 14 is niet van Paulus. *Michelsen, Th. Tijds. 1876 : 72.*

vs. 15. ἀποθανεῖν ἢ τὸ καύχημά μου · οὐδεὶς κενώσει. Paulus schreef: *ΑΠΟΘΑΝΕΙ* (= ἀποθανεῖν), *NH* τὸ κτλ. *A* heeft zoo 1 Kor. XV : 31 ἢ voor νῆ. *Lachmann, N. T. II p. XII.*

vs. 27. ἄλλοις. Lees: ἄλλους, terwijl ik anderen als overwinnaars uitroep, nl. in den worstelstrijd. *P. Faber. B.*

X.

vs. 2. καὶ πάντες εἰς τὸν Μωσ. Venema schrijft: εἰς τὸν Θεὸν καὶ Μωσ. *Vgl. Exod. XIV : 31. V.*

vs. 4. Schultz is geneigd ἀκολουθούσης en ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ *X.* voor latere invoegsels te houden. *H. 411.*

vs. 8. εἰκοσιτρῆς, door misverstand ontstaan uit εἰκοσιτῶς = εἰκοσιτέσσαρες. *Num. XXV : 9. Musculus. B.*

vs. 9. τὸν Χριστόν of κυρίον is onecht. *Semler. H. 442.*

vs. 11: ταῦτα. Misschien: τοιαῦτα. *Musculus. B.*

vs. 17. *E. Hutter, N. T. 1599*, voegt hier bij: καὶ ἐκ τοῦ ἐνὸς ποτηρίου. *Reuss 106.*

Venema leest, door invoeging: ὅτι 'ΩΣ εἰς α. *V.*

vs. 19. De in verschillende orde voorkomende woorden: ὅτι

εἰδωλόν τι ἔστιν, ἢ ὅτι εἰδωλόθυτόν τι ἔστιν, zijn onecht. Semler. H. 443.

vs. 29. γὰρ Lees: γοῦν. Mangey. B.

vs. 32. ἀπρόσκοποι. Verbeter: ἀπρόσκοπτοι van προσκόπτω, Meibomius. B.

XI.

vs. 2. μέμνησθε. Herstel: μιμῆσθε, dat gij mij navolgt. Mangey. B.

vs. 5. ἀκατακαλύπτω. Verbeter: ἀκατακαλλύντω, met onversierden hoofde; vs. 6: κατακαλύπτεται in κατακαλλύνεται; en vs. 7: κατακάλύπτεσθαι. P. Junius. B.

vs. 6. ἡ ξυρᾶσθαι is van den rand in den tekst geslopen. Owen. B. Naber herstelt ξύρασθαι, 99.

vs. 10. ἐξουσίαν ἔχειν. Gothofred gist: ἐξουβίαν ε. een sluier. Toup: ἘΞΙΟΥΣΑ, wanneer zij uitgaat. Atwell: ΕΞΙΟΥΣΑ ΑΝ. B.

Voor ἀγγέλους leest Curcellaeus: ΑΓΕΛΑΙΟΥΣ, ter wille van de massa. Le Clerc: διὰ τοὺς ἄνδρας, of διὰ ἀγγελίας; nl. gedurende den tijd dat zij in huis prediken of profeteeren, want in de kerk mogen zij niet spreken. Toup: διὰ τοὺς ὄχλους. Een ongenoemde: διὰ τοὺς ἀδελφοὺς. W. Een ander: δ. τὰς ἀγκάλας, usque ad cubitos. St. 248. Een ander: διὰ τῶν ἀγκαλῶν. V. Taylor: ἀγέλους; Köhler: διαβόλους, obtrectatores. K. Gough wil het geheele vs. 10 achter 15 plaatsen. B.

De woorden διὰ τοὺς ἀγγέλους schijnen niet van Paulus afkomstig, maar later in den tekst gevoegd, als een verwijzing naar den vermeenden omgang van vrouwen en engelen. Zij kunnen zonder bezwaar worden gemist. Zij verbreken des apostels betoog en maken, als tweede reden, een zonderlingen indruk na διὰ τοῦτο, vs. 9. Owen. B. Een vriend van Ab. Utrecht Dresselhuis, door dezen aangehaald en bestreden in zijn en Niermeyer's

Magazijn, II : 218—231, hield insgelijks de woorden δ. τ. α. voor een later ingeslopen kantteekening, afkomstig van iemand, die, met voorbijzien van den samenhang, door Paulus aangedrongen achtte op de noodzakelijkheid om alles te vermijden, wat de engelen, bij de vergaderingen der christenen tegenwoordig, tot afval kon bewegen.

Ook ἐξουσίαν is bedorven. Lees: ἐξ ἐκουσίας en καταγγέλους. Daarom moet de vrouw, uit eigen beweging, haar hoofd bedekken, uit vrees voor de beschuldigers. Weston. B.

Het geheele vers is een later invoegsel. Lang. H. 412, en Wass. I : 66.

Venema gist: διὰ τοῦτο οὐκ ὀφείλει γυνή κτλ.; of: διὰ τ. ὀφείλει ἡ γυνή, ὑπ' ἐξουσίαν [nl. οὐσα] ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, διὰ τοὺς ἁγίους. Propter hoc debet mulier, sub potestate (*existens*) habere in capite *velamen*; propter sanctos i. e. credentes. Verschuir, die dit meedeelt, zou liever met Toup lezen: ἡ γυνή ἐξιοῦσα en διὰ τοὺς ἄγγελους, of ἄνδρας, maar had zelf, reeds vijftig jaren vroeger, gegist wat hij nog steeds meent te kunnen verdedigen: διὰ τοῦτο ὀφείλει ἡ γυνή ἐξουσίαν παρέχειν ἔτι τῇ κεφαλῇ; daarom moet de vrouw nog wanneer zij trouwt het gezag van den man erkennen door boden, hetzij al dan niet dienaren van het evangelie. De laatsten heeten ἄγγελοι in de Openb. en de man het *hoofd* der vrouw: 1 Kor. XI : 3. V.

Lotze wil διὰ τοὺς ἄγγελους, als van een latere hand, schrappen en lezen διὰ τ. οὐκ ὀφ. κτλ., daarom moet de vrouw geen macht uitoefenen over den man. V.

Dr. Paulus houdt ἐξουσίαν voor een schrijffout. Er zou gestaan hebben: ἐξ οὐσίας, *krachtens haar wezen*. Maar dan moeten de woorden een kantteekening zijn, want οὐσία komt in dezen zin in het N. T. niet voor. De apostel schreef veeleer: ἐκ φύσεως, daarom, omdat zij ter wille des mans is geschapen, is de vrouw van nature verplicht, het hoofd te dekken. De woorden διὰ τοὺς ἄγγελους, in het redebeleid niet te verklaren, zijn, met Baur, voor een

later invoegsel te houden. Eigenlijk schijnt het geheele vers, dat best gemist kan worden en met het oog op vs. 13 vv. geheel overbodig is, een vreemd bestanddeel in den tekst te zijn. Straatman I : 1—12.

vs. 11. Staat ἐν κυρίῳ wellicht voor κυρίως, *proprie*? Gosset. B.

ἐν κυρίῳ schijnt een ascetisch toevoegsel, dat het redebeleid verbreekt. Straatman I : 13.

vs. 16, in den samenhang niet goed te verklaren, schijnt hier later te zijn ingevoegd. Straatman I : 14—25. Prins, *De maaltijd des Heeren*, bl. 33, stemt dit toe, maar niet dat de invoeging het werk zou zijn van een joodsch-christen, die volgens Straatman, met het oog op Paulus verklaarde: indien iemand nl. de apostel, strijdlustig meent te zijn, wij Korinthiërs hebben die gewoonte niet.

De tekst is bedorven. De woorden ἡμεῖς — θεοῦ hebben geheel het voorkomen van een kantteekening, misschien bij vs. 17. Zij werden bij vs. 16, achter: εἰ δέ τις δοκεῖ φιλ. εἶναι ingelascht, nadat onleesbaar was geworden, wat Paulus daar werkelijk had geschreven. v. M.

vs. 18. ἐν ἐκκλησίᾳ, *in de kerk*, onverstaanbaar in Paulus' mond, moet van een andere hand zijn. Straatman I : 26.

vs. 19. ἵνα — ὑμῶν schijnt oorspronkelijk ter verklaring op den kant geschreven en vandaar in den tekst geraakt te zijn. v. M.

vs. 21. καὶ moet niet achter, maar νόός ἐν τῷ φαγεῖν staan. Knatchbull. B.

vs. 22. ... ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ. Mangey gist: ἐν τούτῳ οὐκ ἐπαινῶ. B.

vs. 23—38 een ingeschoven avondmaalsformulier uit het laatst der tweede eeuw. Het stuk verbreekt den samenhang. Een beroep op de instelling van het avondmaal is overbodig na vs. 22. De woorden παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου hebben geen betrekking op eenige openbaring, maar op een reeds tamelijk oude overlevering

van den kant van of van wege Jezus. De overeenstemming met Lucas is te treffend, om niet hier en daar aan eenzelfde gemeenschappelijke bron te denken. „Het schuldig zijn aan het lichaam en bloed des Heeren,“ vs. 27, wijst op later dagen dan die van Paulus, toen men aan brood en wijn reeds groote sacramenteele kracht begon toe te kennen. Nu slaat *σῶμα*, vs. 29, op het lichaam des Heeren; maar er moest dan staan: *σῶμα καὶ αἷμα*. In waarheid is dit *σῶμα* het eigen lichaam der Korinthiërs, die onmatig zijn, wat blijkt als de oude aaneensluiting van vs. 29 en 22 is hersteld. Straatman I : 38—63. Bestreden door Jungius, *Godg. Bijdr.* 1864 : 528—563, en door Prins, *De maaltijd des Heeren.* 1868.

vs. 30 kan desnoods voor een later invoegsel worden gehouden. Prins, *Maaltijd* : 63—64.

XII.

vs. 2. Gelijk in vele HSS. *ὅτε* achter *ὅτι* is weggevallen, verdween uit alle het tweede *ἦτε*. Paulus schreef: *οἶδατε ὅτι, ὅτε ἔθνη ἦτε, ἦτε πρὸς κτλ.* Valckenaer, *Sch.* 405.

Holwerda acht den tekst van dit vs. onherstelbaar bedorven. *Bijdr.* 62. Straatman, I : 64—79, wil met Kuenen en Cobet lezen: *ὡς ἀνήγεσθε*, maar het geheele vers schrappen, als niet passend in den samenhang en waarschijnlijk afkomstig van een jodenchristen, die de heiden-christengemeente tot ootmoed wenscht te stemmen.

Voor *ἀπαρόμενοι*, gist Naber, 99, *ἀπατόμενοι*.

vs. 12. Pearce vermoedt dat Paulus schreef: *... οὕτω καὶ τὸ τοῦ Χριστοῦ* nl. *σῶμα*. Zie vs. 27. *B.*

vs. 13 past slecht in den samenhang, ademt den geest der naar katholiciteit strevende kerk, en is waarschijnlijk later ingelascht. Straatman I : 87.

vs. 28. ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις. Oorspronkelijk ter verklaring van δυνάμεις op den kant geschreven. Pearce. *B.*

vs. 31. καὶ ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδόν. Lees: καὶ ΕΙΤΙ κ. ὕ. ΟΛΙΟΝ, en wat volstrekt goed is, wijs ik u. Salmasius. *B.*

Venema gist: καὶ εἰς τὶ. *V.*

XIII.

vs. 3. καυχῆσθωμαι is beter dan καυθήσωμαι; maar Paulus schreef misschien: ἵνα καὶ αὐτὸ θύσωμαι. Straatman I : 95—96.

ἵνα καυθ. of καυχ. schijnt een latere aantekening ter verklaring van het παραδῶ τὸ σῶμα, dat ook zonder die bijvoeging een goeden zin heeft. v. M.

vs. 7. στέγει. Lees met Cyprianus: στέργει. *B.*

vs. 12. βλέπομεν. Beza, met Theodoretus: βλέπω. *B.* Venema: βλέπω μὲν. *V.* Zoo ook Valckenaer, die althans uit één HS. aangeteekend vond: βλέπομεν. *Sch.* 405.

ἐν ἀνίγματι. Misschien: ἐν ἀνεώγματι of ἀνοίγματι, door of bij een deur, een poortje. "Ἀνοιγμα wordt zoo gebruikt 3 Kon. XIV : 6 (LXX). Jortin. *B.*

XIV.

vs. 2 worde gelezen: οὐδεὶς γὰρ ἀκούει ΤΙ, πνεῦμα (en niet πνεύματι) δὲ λαλεῖ μυστήρια. Pearce. *B.*

vs. 5. Toen de glossolalie een „spreken in vreemde talen“ was geworden, vond men dat Paulus haar te ver beneden de profetie had geplaatst en voegde men, ter verzachting, in: ἐκτὸς εἰ μὴ διερμηνεύη. Straatm. I : 120. Bestreden door Gronemeyer, *Godg. Bijdr.* 1866 : 969—973.

vs. 7. ὁμως. Verbeter: ὁμοίως, of wat hetzelfde is: ὁμῶς. J. Stapulensis. Barrington leest: ὁπως, *ut*, omdat ὁμως in den

zin van *tamen* hier niet voegt, als *sed* niet voorkomt, als *pariter* niet in den aanhef van een zin kan staan. *B.*

vs. 10. *γένη φωνῶν*. Misschien: *γένη ἔθνῶν*? Michaelis, *Einkl.* 743.

εἰ τύχοι later ingevoegd, ter beperking van het toen niet begrepen *τοσαῦτα γένη*, waarbij elke beperking door Paulus onbegrijpelijk is. Straatm. I : 128.

Het onverstaanbare *καὶ οὐδὲν ἄφωνον* worde hersteld in *καὶ οὐδ. αφ.*, een ontboezeming van een later levenden lezer, uitgelokt door het voorafgaande *τοσαῦτα γένη φωνῶν*. Straatm. I : 129—131. Vgl. Gronemeyer, 974.

vs. 11. *ἐν ἐμοὶ* is onverstaanbaar. Lees alleen *ἐμοὶ*. Straatm. I : 133.

vs. 13 onverstaanbaar in Paulus' mond, in strijd met *vs.* 28, is ingevoegd door iemand, die de glossolalie hield voor een spreken in vreemde talen. Straatm. I : 122. Bestreden door Gronemeyer. Zie bij *vs.* 5.

vs. 18. *μᾶλλον* is beter geplaatst achter *κατηχήσω*, *vs.* 19. Pearce. *B.*

vs. 19. *διὰ τοῦ νοός μου*, of *τῷ νοῷ*, is een onecht bijvoegsel. Semler. *H.* 443.

vs. 26. *γλώσσαν ἔχει*. Misschien: *γνώσιν ἔχει*; zooals *vs.* 6. In *vs.* 27 volgt *γλώσση τις λαλεῖ*. Markland. *B.*

Misschien schreef Paulus *προφητείαν*, dat na de inlassching van het onechte *γλώσσαν ἔχει*, veranderd werd in *ἐρμηνείαν*.

vs. 32. *ὑποτάσσεται*. R. Bentley gist: *ὑποτάσσεται*. *B.*

vs. 33^b—35 past niet in den samenhang, al noemt men het met de schriftuitleggers een aanhangsel. De inhoud is in strijd met den aanhef van H. XI, waar Paulus zegt, *hoe* de vrouwen in de gemeente behooren te bidden en te spreken, maar niet dat zij moeten zwijgen. Hij stelt de vrouw hooger, Gal. III : 28, en zou zich zeker niet, gelijk hier, tegenover haar op de wet beroepen. De formule „dat zij in de kerken zwijgen“, draagt

het karakter van een synodaal besluit. Het stuk is later ingevoegd. Straatm. I : 134—138. Afgewezen door Gronemeyer, 976.

vs. 34. καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. Owen twijfelt aan de echtheid dezer woorden, daar de wet hoogstens betrekking heeft op het laatst gezegde en dan nog niet rechtstreeks. Zie Gen. II : 16. B.

vs. 37 is onverstaanbaar geworden door de invoeging van ὅτι τοῦ κυρίου εἶδιν ἐντολαί, afkomstig van iemand, die meende dat Paulus met zijn γνωσκέτω — om dezelfde reden verbasterd in ἐπιγνωσκέτω — niet beslist genoeg sprak en meer dan den apostel betaamde, aan het oordeel zijner lezers had overgelaten. Straatm. I : 147—152. Zie Gronemeyer, 982.

vs. 38. ἀγνοεῖτω. Mill: ἀγνοεῖσθω. Zie Op. XXII : 11.

XV.

vs. 1, 2. γνωρίζω. Leest niet eenig HS. vragenderwijs: γνωρίσω? Is het nog noodig, dat ik u mijn evangelie mededeel? Michaelis, *Einl.* 743.

Γνωρίζω is, volgens Holwerda, *Betr.* 90—94, een conjunctivus en moet gevolgd worden door δι' en niet door δέ, terwijl de vraag doorloopt tot σώζεσθε; Moet ik u dan, broeders! het evangelie doen kennen, enz.? Wat zeide ik toen ik het u verkondigde? Ik veronderstel, dat gij het nog weet; of het moest zijn, dat gij zoo maar geloofd hebt.

τίνι λόγῳ is geen Grieksch. Misschien schreef Paulus: ὄντινα. Mangey. B.

εἰ κατέχετε. Erasmus gist: ἦ, voorzeker, of ἦ, gelijk. Musculus: ὄν. B.

De tekst is bedorven. Men leze γνωστόν of iets dergelijks, in plaats van γνωρίζω. Prins, *De realiteit* enz. 24.

Straatman, II : 1—54, neemt zijn vroeger — *De realiteit* enz. 93—97 — uitgesproken vermoeden, dat de eerste twee verzen van dit hoofdstuk zoo goed als de negen volgende een latere

inlassching zouden zijn, terug. Hij betoogt intusschen, dat ze in den overgeleverden vorm onverstaanbaar, zeer zeker bedorven en door invoegingen van een latere hand zoo verontreinigd zijn, dat de oorspronkelijke tekst bijna niet meer te herkennen is. Ingelascht zijn de woorden *τίνι λόγῳ εὐαγγελισάμην ὑμῖν*, die alleen uit vs. 3 vv. kunnen verklaard worden. Deze *λόγος* is de *παράδοσις*. In strijd met Paulus' bedoeling, laat de onhandige inlasscher den apostel zeggen, waarin zijn *γνωρίζω* bestond, om alzoo aan vs. 3—11 apostolisch gezag bij te zetten. Mede later ingevoegd zijn de woorden: *ὁ καὶ — σώζεσθε. Τὸ εὐαγγέλιον ὃ εὐηγγελισάμην ὑμῖν εἰ κατέχετε* heeft nu een goeden zin: zoo gij het evangelie dat ik u gepredikt heb, bewaart; maar *γνωρίζω* heeft nog geen object. Dit moet schuilen in *ἐκτὸς εἰ μὴ εἰκῆ ἐπιστεύσατε*. Wellicht schreef Paulus: *ὅτι οὐκ εἰκῆ ἐπιστεύσατε*; Ik maak u bekend, broeders, dat gij niet te vergeefs geloovig zijt geworden.

H. van Veen Jr., *Exegetisch onderzoek naar 1 Kor. XV: 1—11*. 1870, bestrijdt Straatman en deelt, bl. 19, met toestemming van van Hengel, als diens gissing mede, dat de woorden *τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν* uit vs. 2 achter *ἀδελφοί* in vs. 1 geplaatst moeten worden.

vs. 3—11 voegt niet in den samenhang. De ontwikkeling der christelijke overlevering aangaande Jezus' opstanding heeft hier geen zin. *ἐν πρώτοις* past niet in Paulus' mond, nadat hoogstens 4 of 5 jaren zijn verlopen. De uitdrukking *ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν* is niet paulinisch. Paulus brengt Christus' dood en opstanding nooit in verband met de schrift. Hij had zijn evangelie door openbaring en niet van menschen *ontvangen*. Hij dacht ook niet aan een herleving van Jezus' lichaam. Zijn geloof: Christus leeft, was gebouwd op de overtuiging: hij is de Christus! Eerst een volgend geslacht heeft tot staving van dat geloof verschijningen van den herleefden Christus noodig; en daarna ontstaat pas het leerstuk der opstanding. Paulus kon niet weten dat

Christus aan hem „het laatst van allen“ was verschenen, en evenmin zeggen, dat de hem geschonken verschijning behoorde tot de overlevering, die hij had ontvangen. Blijkens vs. 11 zou Paulus te Korinthe en zouden de twaalven overal gepredikt hebben, dat eerstgenoemde het ektrōma was! De apostel kon zich zoo niet noemen, noch zoo gering van zichzelf spreken als hier geschiedt. Het geheele stuk werd, omstreeks het midden der tweede eeuw, ingelascht, toen men Paulus, op wien Marcion en Valentinus zich gaarne beriepen, tegenover de Gnostieken tot een getuige wilde maken voor Jezus' lichamelijke opstanding uit de dooden. *Straatman II*: 57—218. Bestreden door van Veen, *Exeg. Ond.* naar 1 Kor. XV : 1—11; en door Scholten, *Oudste Evang.* 315. *Paul. Ev.* 351.

vs. 5. δώδεκα. Lees: δέκα, want Judas was dood en Thomas afwezig, Joh. XX : 19, 24. Beza. *B.*

vs. 6. πεντακοσίους = φ'. Lees: πεντήκοντα = ν'; want later verscheen hij te Jeruzalem slechts aan 150 personen, Hand. I : 15. Beza. *B.*

vs. 7. πασῶν niet goed te rijmen met de mededeeling, vs. 5, dat Christus reeds verschenen was aan de twaalven. Verbeter: πάλιν. Venema. *V.*

vs. 8. τῷ. Battier leest: τῷ, voor τινι, als een eenig ektroma. Marckius: ὡσπερ ἐν ἐκτ., als geboren in een ontijdige bevaling. *B.*

vs. 23. De slotwoorden ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ kunnen wij veilig schrappen als een overtollige opheldering van een latere hand. Liever evenwel houden wij vs. 23—28 in zijn geheel voor een invoeging, met zijn messiaansche tusschenregeering, die in strijd is met vs. 54. Michelsen, *Th. Tijds.* 1877 : 217—219.

vs. 27. Des apostels bedoeling wordt duidelijk als men leest: ὅτι ΜΗ ἐκτὸς, of ὅτι ἐκ τοῦ ὑποτάξαντος. Michaelis, *Einl.* 743.

ὑπέταξεν. Misschien schreef Paulus: ὑποτέτακται, doch wellicht is vs. 27^a, met ⚡, voor een inlassching te houden. vs. 27^b—28

was oorspronkelijk een kantteekening. Straatman II : 235—241.

vs. 29. βαπτίζόμενοι en βαπτίζονται. Misschien: δαπανώμενοι en δαπανῶνται. Wall. B.

οἱ βαπτίζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν hebben nooit bestaan. Zij werden geboren uit de verwisseling van α en υ, en van T en Γ. Paulus sprak van οἱ β. 'ΑΠ' ΕΡΓΩΝ νεκρῶν, d. i. van personen, die vóór den doop hun zonden beleden en met hun verleden wilden breken. Zie Hebr. IX : 14; X : 22, maar vooral VI : 1, 2. Valckenaer *Sch.* 332.

vs. 31. ὑμετέραν. Verbeter: ὑπετέραν. Paulus wijst op de *vermeerderde* stof tot roem, die hij in J. C. had, daar hij ondanks alle gevaren zegenrijk werkte. Straatman II : 253—255.

vs. 32 is onverstaanbaar, tenzij men leze: κατὰ ἀνθρώπων. Paulus zinspeelt op een strijd, dien hij te Efeze tegen menschen had moeten strijden en die met een strijd tegen wilde dieren kon vergeleken worden. Straatm. II : 249—253. Reeds J. Scaliger had voorgesteld, κατ' ἀνθρώπων te lezen, omdat Paulus, als Romeinsch burger, niet met wilde beesten behoefde te vechten. B.

vs. 33 worde van den doorlopenden tekst afgezonderd en χρήσθ', in plaats van χρηστά geschreven. Holwerda, *N. J.* 560.

vs. 36. εἰὰν μὴ ἀποθάνῃ. Deze woorden passen niet in den samenhang, maken de paulinische beeldspraak onverstaanbaar en zijn wellicht ontleend aan Joh. XII : 24. Volgens Paulus sterft de korrel en ontstaat het nieuwe lichaam uit de kiem. Uit het lijk schept God een nieuw pneumatisch lichaam. Straatm. II : 257—262; toegejuicht door Scholten, *Oudste Ev.* 316.

vs. 37. σπείρεις komt bij vergissing tweemaal voor. Men leze: καὶ οὐ σπείρεις τὸ σῶμα τὸ γεν., of: καὶ οὐ τὸ σ. τ. γ. σπείρεις. Straatm. II : 262.

vs. 41. De woorden ἀστὴρ — δόξη zijn in strijd met het voorafgaande. Zij verwarren Paulus' betoog, dat op het verschil tusschen tegenwoordige en toekomstige lichamen wil wijzen. Zij zijn een verklarende toelichting van een latere hand. Straatm. II : 264.

vs. 42^b, 43, in den samenhang niet te verklaren, is een stuk van een oude hymne, waarin de opstanding des vleesches werd geleerd; vs. 44 sluit goed aan bij 42^a. Straatman II : 265—272.

vs. 45 is een ongelukkig invoegsel, nooit begrepen of verklaarbaar bevonden, zelfs in de oogen van van Hengel bedorven, misschien een toelichting naar Rom. V : 12 vv. Straatman II : 273.

De ongenoemde bij Stosch, 248, wilde voor οὕτω καὶ lezen: καὶ γὰρ οὕτω, *proinde*. Venema: καθὼς γὰρ. V.

vs. 47. G. Koenius meende dat Paulus alleen schreef: ὁ πρῶτος ἄνθ. ἐκ γῆς · ὁ δεύτερος ἐξ οὐρανοῦ. Wass. I : 67.

vs. 48—49. Als wij inderdaad, met Straatman, onder den eersten mensch, vs. 47, den mensch voor de opstanding en onder den tweeden mensch den mensch na de opstanding moeten verstaan, dan schijnt de inhoud van vs. 48 en 49 in den samenhang onverklaarbaar en hebben wij hier wellicht een latere aanvulling, nadat vs. 47, mede door invoeging van ὁ κύριος, algemeen verkeerd werd begrepen. v. M.

vs. 51. Een ongenoemde Duitscher, A^o 1778, houdt πάντες κτλ. voor een nieuwer bijvoegsel. H. 443.

Diestelmann, *Jahrb. f. d. Theol.* X, stelt voor, te lezen: πάντες οἱ μὲν οὐ κοιμηθήσονται, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα. *Studiën, Th. Tijds.* 1878, bl. 87.

Origenes zet οὐ κοιμηθ. om en voegt een leesteecken tusschen beide woorden. W.

vs. 52. ἐν ἀτόμῳ. Valkenarr (= Valckenaer?) vult aan: χρόνου. St. 249.

Valckenaer houdt ἐν ὀπίῃ ὀφθαλμοῦ voor een verklarende aantekening van een vreemde hand, bij ἐν ἀτόμῳ. Wass. I : 67.

vs. 55. Misschien schreef Paulus, niet νῆκος, maar νεῖκος,

contentio, zooals Cyprianus en anderen de plaats aanhalen. Beza. *B.*

vs. 56, flauw en ongepast in een jubelzang, heeft hier slot noch zin en is, ofschoon paulinisch, zeker een leerstellige aantekening. Straatman II : 283.

XVI.

vs. 1. *λογίας*. Misschien: *εὐλογίας*. Zie 2 Kor. IX : 5. Grotius. *B.*

ὡσπερ διέταξα κτλ. Deze woorden zijn stellig onecht. Paulus zou *διετάξατο* geschreven hebben. Zie 1 Kor. VII : 17. XI : 34. Michelsen, *Th. Tijds.* 1876, bl. 72.

vs. 2 waarschijnlijk te lezen: *κατὰ μίαν σαββάτου ἕκαστος παρ' ἑαυτῷ τι τιθέτω* (of *τι θέτω* zie Luc. XXI : 14) *θησαυρίζων, ὅταν* (voor *ὅ τι ἂν*) *εὐδοῶται*. Holwerda, *Betr.* 108. Bestreden door Naber, 368, die den tekst wil herstellen door te schrijven: *παρ' ἑαυτοῦ*.

vs. 3. Wassenbergh, II : 47, verplaatst *δι' ἐπιστολῶν* achter *πέμψω*.

vs. 10. *ἀφόβως*. Saravius leest: *ἀφειδῶς*. Trillerus: *φόβος*. Theophylactus: *ἄφοβος*. *B.*

vs. 19. *πολλὰ Ἀκύλας*. Lees: *Ἀπολλῶς καὶ Ἀκύλας*. Zie Hand. XVIII : 26 en, wat een HS. heeft: *Ἀπολλῶ*. Pearce. *B.*

vs. 22. *ἦτω* is een bedorven lezing voor *ἔστω*. Holwerda, *U. A.* 45.

vs. 24. *μου*. Paulus besluit zijn brieven niet met den wensch *zijn* liefde met de lezers blijve. Lees: *Θεοῦ*. Estius. *B.*

De tweede brief aan de Korinthiërs.

Semler, *Paraphr.* 1776, vond in dezen brief een samenvoeging van drie verschillende brieven, waarvan de eerste oorspronkelijk bestond uit 2 Kor. I—VIII, Rom. XVI : 1—20 en 2 Kor. XIII : 11—13; de tweede uit H. X—XIII : 10; en de derde uit H. IX.

Weber, *De numero epp. P. ad Cor.* 1798, herkende hier twee brieven: 1° H. I—IX en XIII : 11—13; 2° H. X—XIII : 10. Zoo ook Greeve, met dien verstande evenwel, dat zijn 1^e brief bestond uit H. I—VIII. Zie Meyer, *Komm. Einl.*

Hausrath, *Der Vier-Capittel-Brief des Paulus an die Korinther* 1860, zag in 2 Kor. X—XIII den verloren gewaanden brief aan de Korinthiërs, die in den onzen zou zijn ingelascht.

Michelsen, *Th. Tijds.* 1873 : 424, onderscheidt in onzen 2 Kor. twee brieven, waarvan de oudste H. X—XII en VIII, de jongste H. I—VII en IX bevatte.

Hagge. Zie bij 1 Kor.

I.

vs. 4. Het tweede *πάση* schijnt een foutieve herhaling te zijn van het eerste. Pearce. *B.*

vs. 6 heeft geen zin. Schrijf tweemaal *θλιβόμεθα*, *θλιβόμεθα* en *παρακαλούμεθα*, *παρακαλούμεθα*. Naber 99.

vs. 11. Indien wij voor *προσώπων* niet mogen lezen: *προσευχῶν*, door veler gebeden, moet uit het voorafgaande *δείσεως* worden ingevuld. Owen. *B.*

vs. 12. *ἀγιότητι*. Rückert gist: *ἀγνότητι*. Meyer.

vs. 13. *ἀλλ' ἢ ἂ ἀναγινώσκετε*. Hoe kon Paulus iets aan de Korinthiërs schrijven, behalve hetgeen zij in zijn brieven had-

den gelezen? De echte lezing is waarschijnlijk: ἀλλ' ἢ ἂν ἐγινώσκετε, dan wat gij ook zoudt weten (wanneer ik bij u was). Barrington. *B.*

P. Junius: ἀλλ' ἢ ἂν γινώσκετε, dan wat gij weet en erkent. *B.*

Wall: ἀλλ' ἢ ἂν ἀναγινώσκοντες ἐπιγινώσκετε, dan wat gij, lezende, erkent. *B.*

vs. 15. ἐβουλόμην. Misschien: ἐβουλευόμην, zooals vs. 17. Markland. *B.*

vs. 17. ἐλαφρία. Junius gist: φλυαρία. *B.*

Musculus vermoedt: ἵνα ΜΗ ᾗ κτλ. Markland, naar vs. 18 en 19: τὸ ναὶ οὐ, καὶ τὸ οὐ ναί. Onafhankelijk van hem giste Michaelis, *Einl.* 743, hetzelfde, als ook Naber 99, toegejuicht door Berlage 86.

vs. 24. τῆς πίστεως past niet bij het voorafgaande en is er waarschijnlijk later bijgevoegd. Michaelis, *Einl.* 744.

II.

vs. 1. Voor ἐμαυτῶ is ἐν uitgevallen. Zie 1 Kor. VII : 37. Linwood 294.

vs. 3. Lees ὑπὸ en niet ἀφ' of ἐφ' ὧν. Naber 94.

vs. 10. Beza wil lezen: καὶ γὰρ ἐγὼ κεχ., κεχ. δ. ὕ. *H.* 238. In de aantekeningen bij zijn *N. T.* 1582, fol., slaat hij voor: ὁ κεχ., κεχ. δ. ὕ. *Reuss*, 88.

Naber, 100, gist: ὁ κεχ., εἴ τι κεχ., κεχάρισμα δ. ὕ.

vs. 16. De woorden εἰς θάνατον en εἰς ζωὴν behooren niet tot den oorspronkelijken tekst. Wall. *B.*

Lees door aanvulling naar de Vulgaat: τίς ΟΥΤΩΣ ἰκανός. Mill. *B.*

III.

vs. 3 te lezen: ἀλλ' ἐν πλαξὶν σαρκίναῖς. De lezing καρδίας

was een gissing voor καρδίας en dit een verklarende aantekening. Holwerda, *Betr.* 109.

Lachmann, *N. T.* II p. VI, gist: ἐν πλάξιν καρδίας σαρκίνας, óf: ἐν καρδίαις σαρκίνας.

vs. 13. τέλος. Lees: ΚΛΕΟΣ, roem. Junius. *B.*

vs. 17. ὁ δὲ κύριος. Lees: ὉΥ δὲ κ. waar de Heer is, is de geest. Graverol. *B.*

vs. 18. εἰς δόξαν. Waarschijnlijk een kanttekening. Wall. *B.*

IV.

vs. 3. ἔστι κεκ. Venema gist: ἔτι κ. *V.*

vs. 4. ἀυγάσαι eischt ἀυτοὺς en niet ἀυτοῖς. Beza. *B.* Venema stelt voor ὁ θεὸς τ. α., met het oog op 1 Joh. II : 11 en Ef. V : 11, te veranderen in ὁ σκότος. *V.*

ἐν οἷς (en ἀυτοῖς) heeft betrekking op de vs. 3 genoemde ἀπολλυμένοις. Een kantteekenaar, en niet Paulus, schreef ter verklaring: τῶν ἀπίστων. Wass. I : 67.

vs. 6. ὅς schijnt overbodig. Owen. *B.*

vs. 7. Curcellaeus vult in ἧ̄ ΕΚ τοῦ Θεοῦ, met het oog op het volgende: καὶ μὴ ἐξ ἡμῶν. *B.*

vs. 10 en 11 worde ἡμῶν veranderd in ὑμῶν, gelijk vs. 12 en 15. Markland. *B.*

vs. 17. Curcellaeus schrijft ΟΥ νόορ καθ' ὑπερβ. *B.*

V.

vs. 1. ἔχομεν. Een schrijffout voor ἔξομεν. Naber 100.

vs. 5. Daar κατεργάζεσθαι met een acc. in het N. T. niet voorkomt, leze men door omzetting: ὁ κατεργασάμενος ΕΙΣ ἡμᾶς α. τ. Pearce. *B.*

vs. 6. Venema gist καίπερ, voor καὶ εἰδότες. *V.*

vs. 9. Venema vermoedt, dat achter ἐκδημοῦντες uitgevallen is: εὐρεθησόμεθα. *V.*

vs. 10. Michaelis gist dat verschillende lezingen aldus moeten vereenigd worden: ἵνα κομίσηται ἕκαστος τὰ ἴδια διὰ τοῦ σώματος, πρὸς ἃ ἔπραξεν. *Einl.* 744. Venema wil τὰ — ἐπρ. aldus omzetten: πρὸς ἃ διὰ τοῦ σώματος ἔπραξεν. *V.*

vs. 11. Hare vult aan: ΟΥΚ ἀνθρ. πειθ. Zie Gal. I : 10; 1 Kor. IV : 3. *B.*

vs. 12. Owen wil ἵνα ἔχητε aanvullen met τί λέξητε of iets dergelijks. *B.*

vs. 18. ἡμᾶς. Michaelis, *Einl.* 744, gist, met 't oog op vs. 20: ἡμᾶς. We hebben dan hier dezelfde tegenstelling tusschen de predikers en de hoorders van het evangelie, als vs. 19.

vs. 19. ὡς ὅτι. Een dezer partikels is overbodig. Een kantteekenaar schreef ὅτι, ter verklaring van ὡς, *quandoquidem*. Beza. *B.*

S. gist dat wij misschien moeten lezen: ὡς τε. *Godg. Bijdr.* 1862, bl. 397.

vs. 20. ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν πρεσβεύομεν. Verbeter: ἘΟΥ ὑπὲρ πρεσβ. *waarvoor*, nl. voor het woord der verzoening, *wij gezanten zijn*. Zie Ef. VI : 20. Hilarius en Mill. *B.*

VI.

vs. 1. συνεργοῦντες schijnt overbodig, óf niet te verklaren. Misschien moeten wij lezen: συνείργοντες, coarctantes, cogentes hortamur. Michaelis, *Einl.* 745.

vs. 12. στενοχωρεῖσθε. Verbeter: στενοχωρούμεθα. Pearce. *B.*

vs. 15. Βελίαρ. Hieronymus gist: Βελίαλ. *W.*

vs. 14—VII : 1. Dit stuk verbreekt den samenhang, is in een geheel anderen toon gesteld dan het voorafgaande en onpaulinisch wat stijl en denkbeelden betreft. Het werd hier later ingevoegd. Schrader, *Der Apostel Paulus* 1836; wiens gissing

toegejuicht en nader toegelicht werd door Ewald, *Sendschr. d. Ap. Paul.* 1857; Holsten, *Zum Ev. d. P. u. d. P.*, 387; Straatman, I ; 138—146; Michelsen, *Th. Tijds.* 1873 : 423 en 1876 : 81; Rovers, *N. T. ische letterk.* 1874 I : 137.

Chantepie de la Saussaye, *Studiën. Th. Tijds.* 1878 : 91, acht den inhoud paulinisch, maar het stuk hier niet op zijn plaats. Het kan door een latere hand zijn ingevoegd; maar het kan ook uit een verloren brief van Paulus zijn ingeslopen.

vs. 16. εἰδώλων. Misschien, evenals 1 Kor. VIII : 10 εἰδωλείων. Markland. *B.*

VII.

vs. 8. In βλέπω γὰρ is γὰρ ter verbetering ingevoegd, terwijl men schrijven moet: ἐβλεπον γὰρ; maar eenvoudiger is, op het voetspoor van Hieronymus te lezen: ΒΛΕΠΩΝ (βλέπων) ὅτι ἐλύπησεν ὑμᾶς. Lachmann, *N. T.* II p. XII.

vs. 9. ζημιωθῆτε. Junius verbetert: σημειωθῆτε. *B.*

vs. 10. κατὰ Θεὸν λύπη. Mangey gist: κ. ΔΕΟΝ λ. gepaste droefheid. Zie Hand. XIX : 36. 1 Petr. I : 6, δέον ἐστίν. Rom. VIII : 26. 1 Tim. V : 13. *B.*

ἀμεταμέλητον. Mangey: ἀμετάβλητον. Ook bij Origenes. *B.*

VIII.

Dit hoofdstuk verbreekt den samenhang, draagt een fragmentarisch karakter en schijnt later hier te zijn ingevoegd. Lipsius teekent bij dit oordeel van Hagge, *Jahrb. f. Prot. Theol.* 1876, 531, aan, dat hij reeds in 1873 2 Kor. VIII een zelfstandig stuk heeft genoemd.

vs. 2. χάρις. Mangey gist, ΧΡΕΙΑΣ, wat goed overeenstemt met het volgende ἡ κατὰ βάθους πτωχεία. *B.* Venema leest: χάριτος. *V.*

vs. 3. Beza schrapt *ὅτι* en laat den zin doorloopen. *B.*

vs. 10. *οὐ μόνον τὸ θ., ἀλλὰ καὶ τὸ π.* Mangey gist, met de syr. vert.: *οὐ μὲν τὸ ποιῆσαι, ἀλλὰ τὸ θέλειν.* *B.*

vs. 11. *ποτὸ ἰῆσαι.* Musculus: *ΤΩ ποιῆσαι.* Voleindigt nu ook door te doen. *B.*

τὸ ἐπιτελέσαι. Lees: *τοῦ ἐπ.* Pierce van Exon. *B.*

ἔχειν. Verbeter: *θέλειν.* Barrington. *B.*

vs. 19. *ὑπὸ τῶν ἐκκ.* Verbeter: *ἐπὶ τ. ε. P. Junius.* *B.*

καὶ προθυμίαν. Herstel: *ΚΑΤΑ προθ. overeenkomstig.* Piscator. Dezelfde gissing zou G. Steenhoff willen voordragen, indien het niet te gewaagd is van de HSS. af te wijken. Daarom vergenoegt hij zich met een wijziging der interpunctie: *δόξαν. Καὶ κτλ. Bijdragen* enz. door van Willis, IV. 1^e stuk bl. 178 vv.

vs. 20. *ἀδρότητι.* Verbeter: *ΑΠΛΟΤΗΤΙ.* Zie IX : 11. Mangey. *B.*

IX.

vs. 7. *ἢ ἐξ ἀνάγκης* verwijdert de volgende woorden van *λύπης* waarbij zij behooren. Oorspronkelijk een kantteekening. Wass. I : 68.

vs. 8. *ἔργον.* Een kantteekening van iemand, die ten onrechte meende, dat Paulus hier sprak van eenig zedelijk goed, waaraan *ἔργον ἀγαθόν* doet denken, terwijl hij het oog had op een overvloed van goede dingen, d. w. z. stoffelijke schatten. Pearce. *B.*

X.

vs. 4. Wakefield vult aan en zet om: *ΚΑΙ γὰρ τὰ ὄπλα. K.*

vs. 5. *καθαροῦντες.* Verbeter: *καθαίροντες, zuiverende,* evenals Hebr. IX : 14. Oudtijds heeft men zoo gelezen, blijkens een aantekening van Zonaras en Balsamo op het VIIe oekumenische concilie, can. XXII. D. Heinsius. *B.*

vs. 10. παρουσία. Lees: παρορησία. Grotius. B.

vs. 11. δι' ἐπιστολῶν. Een later toevoegsel om den zin van λόγῳ te beperken tot een geschreven woord. Pearce. B.

vs. 13. μέτρον. Verbeter: μέτρον. Musculus. B.

XI.

vs. 4. λαμβάνετε moet blijkbaar uit den tekst worden verwijderd. Michelsen, *Th. Tijds.* 1876 : 73.

ἀνείχεσθε geeft hier geen zin. Lees: ἂν εἴχεσθε, nl. αὐτοῦ, τ. ε. τοῦ ἐρχομένου, *gij zoudt u met recht aan hem houden.* Hagge, *Jahrb. f. Prot. Theol.* 1876 : 530.

Aan het slot schijnt een gaping te bestaan, die wellicht het gevoegelijkst wordt aangevuld met 1 Kor. XV. Evenzoo ontbreekt iets tusschen

vs. 6 en 7. Misschien 1 Kor. IX : 1—18. Hagge. Zie bij 1 Kor.

vs. 8. καὶ ὑστερηθεὶς, οὐ κατ. οὐδ. Verbeter: ὑστερ. οὐδενός, κατ. P. Junius. B.

vs. 23. ὑπὲρ ἐγώ. Verbeter: ὑπερεκπερισσοῦ ἐγώ, of ὑπὲρ λίαν ἐγώ, of καίπερ ἐγώ, of καὶ γὰρ ἐγώ. P. Junius gist: ὑπερέχω. B.

vs. 28. Musculus vult aan: χωρὶς τῶν παρεκτὸς ΤΟΥΤΩΝ. B.

vs. 29. πυροῦμαι. P. Junius gist: τυροῦμαι, πτύρομαι of πτυροῦμαι. B.

vs. 30 en 31 moeten achter 32 en 33 staan. Venema. V.

vs. 32, 33 en XII : 1. κενχᾶσθαι δὲ οὐ συμφέρει μοι. Dit stuk, in den samenhang niet te verklaren, verbreekt den gang van Paulus' gedachten. Het is later ingelascht. C. Holsten, *Hilgenfeld's Zeitschrift* 1874 : 388—496. Hetzelfde werd reeds een jaar vroeger betoogd door Michelsen, *Th. Tijds.* 1873 : 424—427, met uitbreiding evenwel van de onechtverklaring tot het geheele eerste vers en de woorden καὶ τῇ ὑπερβόλῃ τῶν ἀποκαλύψεων in vs. 7 van H. XII. De inlasscher zocht naar een voorbeeld van Paulus' zwakheid, omdat hij niet begreep, dat de

apostel ditmaal weinig oprecht was. Hij meende dat Paulus wel degelijk wilde *roemen* in zijn zwakheden en in de hem geschonken openbaring. Het verhaal van de vlucht uit Damascus, ontleend aan dezelfde bron, waaruit Hand. IX : 22—25 voortkwam, was inderdaad zulk een voorbeeld van zwakheid, vooral in de schatting der 2^e eeuw. De invoeging *καὶ τῇ ὑπ. τ. ἀπ.*, XII : 7, moet dienen om den apostel ronduit te laten verklaren, wat hij juist verzwijgen wilde, dat hij roemde in zijn uitnemende openbaring.

Zonder, naar het schijnt, aan Holsten of Michelsen te denken, verklaart Prins, *De brief v. P. a. d. Galatiërs*, Leiden 1879, bl. 54, dat hij het harnas niet zou kunnen aangespen voor de historische waarde der geschiedkundige bijzonderheid die, vs. 32 en 33, zoo wonderbaar, als uit de lucht komt vallen.

XII.

vs. 1. *γὰρ*. Mangey gist: *ΓΟΥΝ*. *B*.

Paulus kan dit vs. niet zoo geschreven hebben. Er moet iets zijn uitgevallen. *B.v. Καὶ χάσθαι δεῖ · οὐ συμφέρον μὲν, (ἀναγκαῖον δε ·) ἐλεύσομαι δὲ καὶ κτλ.* Holwerda, *N. J.* 593. Zie ook bij XI : 32 vv.

vs. 6. *λογίζεσθαι εἰς τινά* is ter nauwernood Grieksch. Men leze, met verplaatsing van een paar woorden: *μή τις ἐμὲ λογίζεται ὑπὲρ ὃ βλέπει Εἰς ἐμὲ, ἢ ΤΙ ἀκούει ἐξ ἐμοῦ.* Pearce. *B*.

vs. 7. *σκόλοψ*. Verbeter: *σκῶλον*. *P. Junius. B*.

κολαφίζῃ. Lees: *κολάζῃ*. Mangey. *B*. Zie ook bij XI : 32 vv.

vs. 11^b, 12. Zie bij Rom. XV : 19.

vs. 13. *ἠττήθητε*. *B* heeft het onverstaanbare *ἠσσω θῆτε*, waarvoor men leze *ἠσσώθητε* d. i. *ἐλασσον ἔσχετε*, of *ἠλλασσώθητε*, zoodat wij moeten schrijven: *ἠσσήθητε*. Kuenen en Cobet, *N. T. Vat.* 1860, p. XC.

XIII.

vs. 10. ἀποτόμως. Mangey gist: ἀποτόμοις. B.

De Brief aan de Galatiërs.

I.

vs. 1. Artemonius (Sam. Crell) vult in: καὶ ΑΠΙΟ Θεοῦ. B.

Waarschijnlijk is ἐπὶ uitgevallen tusschen καὶ en Θεοῦ. Holwerda, *Betr.* 111.

vs. 4 is later ingevoegd, evenals vs. 5; 7; 9; 10 ἢ τὸν Θεόν; 13 ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῶ. Weisse.

vs. 6. θαυμάζω voegt hier niet, meent Rückert; men mocht eerder οὐ θαυμάζω verwachten. Meyer.

vs. 7. ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο. Indien de gewone opvatting juist ware, zou Paulus geschreven hebben ὃ οὐκ ἔστιν ἕτερον. De apostel verklaarde echter: ὃ οὐκ ἔστιν, dat niet bestaat, gelijk de syr. vert. las. Ἄλλο ontstond uit ἀλλὰ, dat ter verklaring van εἰ μὴ tusschen de regels werd geschreven. Wass. I : 22.

vs. 9. Misschien noch προειρήκαμεν, noch προείρηκα, maar προείρηκα μὲν. Owen. B.

ὑμᾶς. Verbeter: ὑμῖν, of πρὸς ὑμᾶς. Piscator. B.

vs. 10. ἢ ζητῶ ἀνθρώποις ἀρέσκειν; oorspronkelijk een kantteekening, ter verklaring van ἀνθρώπους πείθω; De woorden ontbreken in de aeth. vert. Owen. B. Wass. I : 17.

vs. 12. οὐτε ἐδιδάχθην, door Theophylactus overgeslagen, is een verklarende aantekening bij οὐδὲ παρέλαβον. Paulus zou gezegd hebben: οὐδὲ ἐδιδ. Wass. I : 69.

II.

vs. 1. δεκατεσσάρων = ιδ'. Lees: τεσσάρων = δ', want 14 jaar voegt niet voor de reis, Hand. XV vermeld. Grotius. B.

Michelsen, *Th. Tijds.* 1873 : 428—429, draagt dezelfde gissing voor, omdat de 14 jaren niet rijmen met 2 Kor. XII : 2, vanwaar zij misschien hier zijn ingeslopen, indien daar nl., naar hij meent, sprake is van Paulus' bekeering.

vs. 2. Mangey en Venema gissen: μὴ ΩΣ in plaats van ΠΩΣ εἰς. B. en V.

De woorden ἡ ἕδραμον zijn later ingevoegd, evenals vs. 6 πρόσωπον — προσανέθεντο; 10; 14 Ἰουδαῖος ὑπάρχων en οὐχ Ἰουδαϊκῶς; 15 καὶ οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοί; 16 ἐὰν μὴ διὰ πίστεως X. I. en καὶ οὐκ ἐξ ἔργων νόμου, διότι — σάρξ; 18; 21. Weisse.

vs. 3. Τίτος. Battier gist: Τιμόθεος. W.

vs. 4. Hieronymus en Theodoretus schrappen δὲ en verbinden περιτμηθῆναι διὰ τοὺς κτλ. K.

vs. 5. διαμείνῃ. Bentley verbetert: διανεμηθῆ, *verbreid worde onder u.* B.

εἶκεν ὑποτάγῃ is onverstaanbaar. Lees: ἐπιταγῇ. Het blijft intusschen twijfelachtig, of Titus al dan niet besneden werd. Misschien schreef Paulus aan het slot van vs. 4 περιετμήθη, zoodat hij bedoelde te zeggen: Titus werd wel besneden, maar dit geschiedde vrijwillig en niet door de noodzakelijkheid gedwongen. De schrijfwijz komt dan overeen met 1 Kor. VII : 1 en Mt. XXIV : 22. Linwood 294.

Naber, 101, bestreden door Berlage, 92—96, gist evenzeer ἐπιταγῇ en vat verder den zin zoo op, dat Paulus verklaart: Titus heeft zich wel laten besnijden, doch vrijwillig en niet door mij gedwongen, maar uit vrees voor de valsche broeders. De apostel schreef: περιτμηθῆναι, ἐδεδία δὲ τοὺς παρ. κτλ.

vs. 6. *ὅποιοι — τούναντίον*. Volgens Laurent later ingevoegd. Sulze vermoedt dat vs. 3 oorspronkelijk vóór vs. 6 heeft gestaan, waardoor *δέ* in vs. 4 en *ἀπό* in vs. 6, evenals de daaraan voorafgaande leestekens, kunnen geschrapt worden.

vs. 7, 8. Zouden de woorden *καθώς — ἔθνη* wel in den tekst behooren? vs. 9 is niet alleen Petrus, maar zijn ook Jacobus en Johannes apostelen der besnijdenis. Straatman. II : 75.

vs. 10. *αὐτὸ τοῦτο*. Piscator gist dat *τοῦτο* een verklarende kantteekening; Owen dat *αὐτὸ* een schrijffout is voor *αὐτὸς*. B.

De ongeschiedkundige mededeeling, in dit vs. vervat, als zou Paulus zich gehaast hebben de inzameling te houden, waarmede hij eerst vele jaren later begon en waarbij hij zich waarschijnlijk tot Macedonië en Achaje bepaalde, is later ingevoegd, nadat zij op den kant was geschreven bij vs. 6, ten einde Paulus te verdedigen tegen de beschuldiging alsof hij met die inzameling onedele bijbedoelingen zou hebben gehad. Michelsen, *Th. Tijds.* 1876 : 71.

αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι. Een later bijvoegsel. Naber, 101.

vs. 11. *κατεγνωσμένος* beteekent niet *reprehensibilis*. Lees: *ὅτι κατέγνωμεν ὅς ἦν*. Vgl. Luc. IX : 33; XXII : 60. Naber 102; verdedigd door Berlage 75.

vs. 13. Verbeter *συνυπεκρίθησαν* in *συνυπεκλίθησαν*, en *ὑποκρίσει* in *ὑποκλίσει*, *trokken zich evenzoo met hen terug*, overeenkomstig vs. 12. Grotius. B.

συναπήχθη. Een ongenoemde gist: *συναπαχθῆναι*. W.

vs. 19. *νόμῳ* kwam van den kant in den tekst. Wall. B.

III.

vs. 1. *ἐν ὑμῖν*. E. J. Greve, *De brief v. d. ap. P. a. d. Galatiërs* enz., gist: *ἐννομῶ*. *Godg. Bijdr.* 1813. I : 240.

vs. 4. De woorden *εἶγε καὶ εἰκῆ* behooren niet tot den tekst. Evenmin: 5 *ἢ ἔξ ἀκοῆς πίστεως*; 6—10; 13 *ὅτι γέγραπται* —

ξύλου; 14 ἵνα — X. I.; 16 οὐ λέγει — 20; 21 εἰ γὰρ — δικαιοσύνη; 22 ἡ γραφή; 27. Weisse.

vs. 20 kan gemist worden en schijnt als bedenking aan den kant geplaatst en vandaar in den tekst geslopen te zijn. Michaelis, *Einl.* 745. Lücke onderstelt hetzelfde en meent, dat wij hier een samensmelting van twee verklarende kantteekeningen hebben. *De Wette, Kurze Erklär. des Br. an die Gal.*

Misschien ontstond dit vers uit ὁ δὲ μεσίτης ἄνθρωπος οὐκ ἔστιν, ὁ δὲ θεοῦ υἱὸς ἔστιν, wat een kantteekenaar ter verklaring schreef bij het voorafgaande *middelaar*, dat hem ten onrechte aan Christus deed denken. *Straatman II* : 49.

P. D. Chantepie de la Saussaye gist, dat Paulus schreef: ὁ δὲ μεσίτης τοῦ ἐνὸς οὐκ ἔστιν, d. i. deze Mozes, die de wet ontvangt, behoort niet tot het eene σπέρμα der belofte. Een ander, die den apostel niet verstond, schreef er, misschien met het oog op 1 Tim. II : 5, de volgende woorden bij. *Studiën. Th. Tijds.* 1877 : 374—378.

vs. 28. ἔνι. Beza gist: ἔστι. Elsner: ἔτι. Zie IV : 7. B.

IV.

vs. 4. ἐξαπέστειλεν — 5 ἐξαγοράση. Deze woorden behooren zoo min tot den tekst als: 6 ὅτι δέ ἐστε υἱοὶ; 9 οἷς — θέλετε; 14 ὡς Χριστὸν I.; 17; 24—27; 30. Weisse.

Michelsen stemt in met de onechtverklaring van vs. 4^b, 5^a, 6^a, zoodat hij met Weisse leest: „toen gekomen was de volheid des tijds, dat wij 't zoonschap ontvangen zouden, zond God den geest zijns zoons tot onze harten uit, roepende: Abba, Vader.“ *Th. Tijds.* 1876 : 71.

vs. 5. Venema vult aan: ἵνα ἡ μᾶς τοὺς κτλ. V.

vs. 6. ὁ πατήρ. Verklarende kantteekening. *Wass. I* : 70.

vs. 7 behoort achter vs. 6 te staan en gelezen te worden: ὥστε οὐκ ἔτι δοῦλος, ἀλλ' υἱὸς · κτλ. *Wass. II* : 49—51.

vs. 8. ἀλλὰ τότε. Verbeter: ἀλλὰ ποτὲ, maar voorheen. Beza. B.

vs. 11. μήπως. Weisse leest: μὴ.

vs. 14. μου τὸν en ὑμῶν zijn verschillende latere toevoegsels bij πειρασμόν. Griesbach. H. 443.

vs. 16—20. De aanhef, ὥστε ἐχθρὸς ὑμῶν γέγονα; klinkt ontzettend afgebroken na vs. 15. Het δὲ van vs. 20 laat zich met het voorafgaande niet verbinden. Herstel de orde, door bijeen te voegen: vs. 15, 19, 16, 17, 18, 20. Wass. II : 52—54.

vs. 16—17. Paulus schreef: . . . ἀλ. ὑμῶν ζηλοῦσιν (ijverende) οὐ καλῶς, ἀλλὰ ἐκκλεῖσαι ἡμᾶς θέλουσιν (willende); een afschrijver plaatste bij vergissing een ὑμᾶς achter ζηλοῦσιν, en om dit duidelijk te maken, voegde een ander aan het slot toe: ἵνα αὐτοὺς ζηλοῦτε, terwijl Paulus nooit ἵνα met een indicativus zou gebruiken. Straatman II : 47.

ἡμᾶς kwam achter ἐκκλεῖσαι waarschijnlijk als een gissing van Beza voor ὑμᾶς in den tekst. Meyer.

Michelsen, 12, wil vs. 17 lezen: ζηλοῦσιν ὑμᾶς οὐ καλῶς, ἀλλ' ἐγκλεῖσαι ὑμᾶς θέλουσιν · ἵνα τί αὐτοὺς ζηλοῦτε;

vs. 25. Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ. Oorspronkelijk een kanttekening bij Σινᾶ, vs. 24. In de overblijvende woorden heeft δουλεύει betrekking op Ἀγαρ, terwijl het bij Jeruzalem behoort, en ook τὸ kwalijk past bij Ἀγαρ. Men leze daarom: Τῇ (voor: τὸ) δὲ Ἀγαρ συστοιχεῖ ἢ (voor: τῇ) νῦν Ἱερουσαλήμ, δουλεύει γὰρ μ. τ. τ. αὐτῆς Bentley. B. Afgewezen door Holwerda, Bijdr. 80.

Pearce stelt voor te lezen: (ΤΟΛΕ ΓΑΡ Σινᾶ ὄρος ε. ε. τ. Α., συστ. δὲ τῇ νῦν Ἱερ.) δουλεύει γὰρ μ. τέκνων. αὐτῆς. Ἡ δὲ ΑΠΟ Ἱερ. ἐλ. κτλ. (Want deze Sinai is een berg in A. en grenst aan Jeruzalem) want zij verkeert in slavernij met haar kinderen. Maar dit (verbond, διαθήκη) van Jeruzalem is vrij. B.

Macey, N. T. 1729, laat weg: Σινᾶ ὄρος ε. ε. τ. Ἀρ. Reuss 174.

Schott ziet hier een dubbele kantteekening. Eerst werd geschreven: τὸ δὲ Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἰαζ. Later plaatste men Ἰαζα νόον Σινᾶ, toen men een parallel tusschen beide meende te mogen opmerken. Daarna werd δὲ in γὰρ verbasterd. Meyer.

Prins vereenigt zich met de lezing door Tischendorf gegeven in zijn ed. VIII^a τὸ γὰρ Σινᾶ ὄρος ε. ε. τ. Α., maar vermoedt dat deze tamelijk onbeduidende woorden te houden zijn voor een toevoegsel van iemand, die meende dat hier wel mocht gewezen zijn op de overeenkomst tusschen den vs. 24 vermelden oorsprong des O. V's ἀπὸ ὄρους Σινᾶ en de ligging van dien berg in Arabië, werwaarts Hagar gevlucht en waar Israëls nakomelingschap vermenigvuldigd is. *Th. Tijds.* 1872 : 625.

Naber, 102, noemt de inlassching τὸ δὲ — Ἰαζ. het werk van een ezel.

vs. 28. Mangey gist καθό in plaats van κατὰ Ἰαζ. gelijk Iz. B.

vs. 31. Ἰαζα en wat anderen daarvoor in de plaats schreven: διό enz., behoort niet tot den tekst. Griesbach. *H.* 444.

V.

vs. 1. πάλιν worde geschrapt. De Galatiërs waren als heidenen nooit onder het juk. Owen. *B.* — „Niet onaardig“ gist E. J. Greve, dat hier eenvoudig moet gelezen worden: Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσε · στήκετε οὖν. *Godg. Bijdr.* 1873. I : 241.

vs. 4. De woorden τῆς χάριτος ἐξεπέσατε behooren niet tot den tekst, en evenmin vs. 8; 9; 11; 13 μόνον — σαρκί; 17 τὸ δὲ πν. — ἀντίκειται; 18; 21 ἃ προλέγω — κληρονομήσουσιν. Weisse.

vs. 5. Behoort dit vs. niet achter vs. 3 te staan? Barrington. *B.*

vs. 7 is een ingevoegde kantteekening, volgens Schott; nadat Semler en Koppe dit hadden gezegd van de woorden: τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι. Meyer.

vs. 12. ὄφελον καὶ ἀποκόψονται. Le Clerc gist: ὄφελον ΑΠΟΚΟΠΤΕΣΘΑΙ, καὶ ΟΝΤΩΣ ἀποκόψονται. Zij mogen afgesneden worden en zij zullen inderdaad afgesneden worden. Camerius: ὄφελον ΑΠΟΚΕΚΟΨΟΝΤΑΙ. B.

vs. 14. ἐν ἐνὶ λόγῳ. Later ingevoegd. Griesbach. H. 444.

vs. 15. καὶ κατεσθίετε is afkomstig van een kantteekening ter verklaring van δάκνετε. Wass. I : 71.

vs. 17. Achter ἐπιθυμεῖ is μὲν uitgevallen. Venema. V.

vs. 21. ἃ προλέγω. Misschien: ἅπερ λέγω, zooals de Ed. Compl. heeft. B.

VI.

vs. 1. De woorden σκοπῶν — πειρασθῆς zijn een ingevoegde kantteekening. Laurent.

vs. 3—5; 10; 12—13; 15—16 behooren niet tot den tekst. Weisse.

vs. 4. Beza wil μόνον weglaten, Venema daarvoor lezen: μένον. B.

vs. 7. πλανᾶσθε. Verbeter: πλανᾶτε. Constant. Lex. B.

vs. 16. Venema vult aan: ὡς καὶ ἐπὶ τὸν κτλ. V.

De brief aan de Efeziërs.

I.

vs. 1. De apostel liet achter τοῖς οὖσιν eenige ruimte, zoodat of aan de Efeziërs, of aan de Laodiceërs kon worden ingevuld. Wolff. St. 250.

Misschien behoort τοῖς οὖσιν zoo min als ἐν Ἐφέσῳ tot den oorspronkelijken tekst. Reeds Koppe, *Prol.* p. 8, 13, hield dit

alles voor onecht, terwijl E. J. Greve, met Marcion, wilde lezen: ἐν Λαοδικείᾳ en Michaelis, *Bijvoegsels en Verb.*, giste, dat Paulus van dezen brief verschillende afschriften liet maken, waarvan hij het eene bestemde τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφ., het andere τ. ο. ε. Λαοδ. en een derde voor een andere gemeente. „Louter mogelijkheden“ en daarom bestreden: *Godg. Bijdr.* 1813, I : 143—4.

Afgezien ook van het waarschijnlijk onechte ἐν Ἐφέσῳ is de tekst niet gezond. πιστοῖς, als adjectiv. genomen, geeft geen zin; doch evenals ἁγίοις voor een substantiv. gehouden, eischt het τοῖς ἁγίοις καὶ πιστοῖς ἐν Χ. Ι., τοῖς οὖσιν ἐν ὅς τοῖς ἐν ἁγίοις καὶ πιστοῖς ἐν Χ. Ι. Holwerda, *Bijdr.* 63.

Kiene meent dat οὖσιν uit ἔθνεσιν ontstaan is; Baur, dat de woorden τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφέσῳ aan 2 Tim. IV : 12 ontleend zijn. Holtzmann, *Kritik der Eph. u. Kol.* 11.

vs. 4. ἐν αὐτῷ. Al. Morus verbetert: ἐν αὐτῷ, in zichzelf. B.

vs. 13. τῷ ἁγίῳ werd later ter verklaring bijgevoegd, wat geheel overbodig was. Wass. I : 19.

vs. 15. In καὶ ΤΗΝ εἰς πάντας τοὺς ἁγίους is zeker ΑΓΑΠΗΝ uitgevallen. Doch onbeslist moet blijven of nog meer woorden verloren gingen, vooral omdat de brief aan de Kolossers de gelijkkluidende plaatsen gewoonlijk in korteren vorm heeft. Daar, I : 4, hebben de meeste HSS. καὶ τὴν ἀγάπην ἣν ἔχετε; maar B mist de laatste twee woorden. Lachmann, *N. T.* II p. XII.

vs. 17. ὁ Θεὸς τοῦ κυρίου ὁ πατὴρ τῆς δόξης. Piscator gist ὁ πατὴρ τοῦ κυρίου ὁ Θεὸς τῆς δόξης. Zie Hand. VII : 2; 1 Kor. II : 8. K.

vs. 18. πεφωτισμένους. Lees, in verband met het voorafgaande ὑμῶν; πεφωτισμένοις. Piscator. B.

II.

vs. 2. αἰῶνα. P. Junius gist, naar VI : 12: ΔΑΙΜΟΝΑ, overeenkomstig de heidensche denkbeelden betreffende Jupiter.

Owen ziet hier een eigennaam 'Αἰῶνα, bestuurder dezer wereld. Zie Irenaeus, *adv. Haer.* I, I. B.

κατὰ τὸν ἄρχοντα. Lees, met de syr., κατὰ τὸ ΘΕΛΗΜΑ τοῦ ἄρχοντος, dan volgt τοῦ πνεύματος zeer natuurlijk. Owen. B.

vs. 3. ἐν οἷς. P. Junius gist: ἐν αἷς nl. ἁμαρτίαις. Zie vs. 1 en 2. K.

πάντες. Venema vermoedt: πάντως. V.

vs. 4. ὁ δὲ. Mangey schrijft: ὁ ΔΗ, verbindt dit vs. met vs. 1, en plaatst vs. 2 en 3 tusschen haakjes. B.

vs. 5. χάριτί ἐστε σεσωσμένοι. Deze woorden, door Chrysostomus overgeslagen, verstoren den zin. Zij zijn kennelijk als kantteekening in den tekst geslopen. Grotius.

Bullierius vult achter Χριστῷ in: Ἰησοῦ, οὗ. St. 250.

vs. 7. Markland vermoedt dat τῆ is uitgevallen achter χρηστότητι. B.

vs. 9 verbreekt den samenhang tusschen 8 en 10, kan best gemist worden en schijnt oorspronkelijk een kantteekening. Owen. B.

vs. 15. τὴν ἔχθραν — αὐτοῦ. Wellicht oorspronkelijk een kantteekening ter verklaring van τὴν ἔχθραν ἐν αὐτῷ, vs. 16. Owen. B.

δόγμασι. Venema gist: δικαιώμασι. Hebr. IX. V.

vs. 17. Venema vult aan: καὶ ἡμῶν τοῖς ἐγγύς. V.

III.

vs. 18. De woordvoeging vordert voor ἐρριζωμένοι te lezen: ἐρριζωμένων. Musculus. Of met het oog op ὑμῶν: ἐρριζωμένοις. P. Junius. B.

IV.

vs. 2. ἀνεχόμενοι. Lees: ἀνεχομένους, ter wille van ὑμᾶς, vs. 1, en vs. 3: σπουδάζοντας. P. Junius. B.

vs. 14. ἐν τῇ κυβείᾳ geeft hier geen zin. Lees: ἐν τρικυμῖα. Valckenaer. *V.*

vs. 21. Een ongenoemde bij Curcellaeus gist εἶγε ΑΥΤΟΥ, voor αὐτὸν, ἠκούσατε. *B.*

vs. 28. ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθόν. De uitdrukking wordt Gal. VI : 10 in een anderen zin gebruikt. Misschien moeten wij hier lezen: ἐργ. τὸν ΑΡΤΟΝ ταῖς χερσὶν. Zie Joh. VI : 27 : 2 Thess. III : 31. Toup. *B.*

Pearce wil τὸ ἀγαθόν verplaatsen achter χερσὶν, opdat hij in staat zij iets goeds te geven. *B.*

vs. 29. Een ongenoemde wil voor χρείας lezen: ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. *B.*

Paulus schreef: ἀγαθὸς πρὸς τὴν χρείαν, goed voor het doel. Een kantteekenaar voegde ter opheldering daarbij: οἰκοδομὴν, omdat het voornaamste doel van iemand die als christen spreekt, is te stichten. Toen dit woord in den tekst was geslopen, werd τὴν χρείαν veranderd in τῆς χρείας. Owen. *B.*

Misschien stond er oorspronkelijk: πρὸς οἰκοδομὴν τῆς $\overline{\chi\rho\varsigma}$ d. i. χάριτος, ad incrementum gratiae, wat goed overeenstemt met het volgende: ἵνα δῶ χάριν τ. α. Linwood 28.

V.

vs. 9 is misschien een ingevoegde kantteekening. Owen. *B.*

vs. 11. In tegenstelling met vs. 9, mocht men een waarschuwing verwachten tegen de vruchten der duisternis. Misschien is ἀκάρποις een schrijffout voor σαπροῖς. Naber 369.

vs. 14 is als kantteekening uit Jes. LX : 1 in den tekst gekomen. Scaliger. *B.*

vs. 19. ἐν τῇ καρδίᾳ. Venema gist ἐκ τῆς καρδίας. *V.*

vs. 26. ἐν ῥήματι. Venema gist πνεύματι, zie Hand. XI : 16, of αἵματι. Semler houdt ἐν ῥήματι voor onecht. Lotze meent dat

elke wijziging overbodig en ἐν ῥήματι gezegd is voor κατὰ τὸ ῥῆμα, *gelijk beloofd is*; maar ἕδατος mag veranderd worden in αἵματος. *V.*

VI.

vs. 2, 3 vermoedelijk een ingeslopen kantteekening. Het Evangelie dringt nergens zoo bijzonder met tijdelijke beloften op gehoorzaamheid aan, en *vs. 1* wordt een andere drangreden genoemd: τοῦτο γάρ ἐστι δίκαιον. Zie Kol. III : 20, 21. Owen. *B.*

vs. 5. ὡς τῷ Χριστῷ. Venema vermoedt: ὡς ἐν τῷ Χ., of ὡς τοῦ Χριστοῦ nl. δοῦλοι. Zie ook Kol. III : 23. *V.*

vs. 12. πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Verbeter: πρὸς τὰ πνεύματα τῆς πον. ε. τ. ὑπουρανίοις. Hieronymus, o. a. gevolgd door Augustinus, Erasmus, Beza, Grotius. *B.*

vs. 17. Mangey vult aan, naar 1 Thess. V : 8, περικεφαλαίαν ΕΛΠΙΔΑ τοῦ σωτηρίου. *B.*

De brief aan de Filippiërs.

Weisse onderscheidt in dezen brief een eerste schrijven van Paulus aan de Filippiërs, bestaande uit H. I, II, III : 1^a τὸ λοιπὸν, ἀδ. μ., χαίρετε ἐν κυρίῳ, en een fragment van een tweeden brief aan dezelfde gemeente: H. III : 1^b τὰ ἀντὰ κτλ. tot het slot van H. IV.

I.

vs. 1. De persoon, die H. IV : 3 wordt aangesproken, moet vroeger genoemd zijn. Lees daarom hier σὺν ἐπισκόπῳ in plaats

van *σὺν ἐπισκόποις*, dat zijn ontstaan dankt aan de volgende *διακόνους*, terwijl o. a. 1 Tim. III : 2, 8, 12 leert dat *ἐπίσκοπος*, in het enkelvoud, naast *διάκονοι*, in het meervoud, kan voorkomen. Linwood 29.

vs. 3 en 4 zijn onverstaanbaar. Pearce wil lezen: *εὐχ. τ. Θ. μου (ἐπὶ πάσῃ τῇ δεήσει μου πάντοτε ὑπὲρ πάντων ὑμῶν μετὰ χαρᾶς τὴν μνείαν ποιούμενος) ἐπὶ τῇ κοιν. κτλ.* Zie 1 Thess. I : 2; Ef. I : 16. *B.*

πάντοτε worde als overbodig geschrapt. Law. *B.*

Venema behoudt den gewonen tekst, maar schrijft *μνείαν* in plaats van *δέησιν ποιούμενος*. *V.*

Weisse acht later ingevoegd: *πάντοτε — ὑμῶν*; als ook vs. 10 *εἰς τὸ — διαφ.*; 13 *ἐν ὅλῳ — πᾶσιν*; 16—17; 22 *εἰ δὲ — ἔργου*; 25 *εἰς τὴν πίστεως*; 26 *διὰ — ὑμᾶς*; 28 *ἥτις — θεοῦ*.

vs. 11. *τῶν διὰ I. X.* Venema gist: *τῆς διὰ I. X.* Zie III : 19. *V.*

vs. 15. *τὸν Χριστὸν κηρύσσουσι* is een ingesloten kantteekening ter verklaring van *τ. X. καταγγέλλουσιν*, vs. 16 (17). Wass. I : 13.

vs. 22. Tusschen *τὸ* en *ζῆν* is *μὴ* uitgevallen. Venema. *V.*

vs. 23. *ἐπιθυμίαν εἰς τὸ ἀναλῦσαι* is geen Grieksch. Men late, met sommige HSS., *εἰς* weg en leze: *ἐπ. ἔχων ΤΟΥ ἀναλῦσαι*. *O* en *ΟΥ* worden vaak verwisseld. Pearce. *B.*

vs. 29. *ὑπὲρ X.* Lees: *ὑπὸ X.* Mangey. *B.*

II.

vs. 1. Het derde *τις*, νόορ *σπλάγγνα*, door sommigen veranderd in *τινα*, kwam bij vergissing, door een herhaling van het voorgaande, in den tekst. Linwood 28.

vs. 2. De woorden *τὸ ἐν* of *τὸ αὐτὸ φρονοῦντες* schijnen een verklarende kantteekening te zijn. Barrington. *B.* Wassenbergh, I : 74, ziet hier insgelijks het werk van een vreemde hand.

Niet tot den tekst behooren: de woorden *σύνψυχοι*, τὸ ἐν φρ.; 6 τὸ εἶναι ἴσα Θεῶ; 7 μορφὴν — 8 ἑαυτὸν; 10—11; 20—21; 22 εἰς τὸ εὐαγγέλιον; 25 ὑμῶν δὲ — χρείας μου; 30. Weisse.

vs. 5. φρονεῖσθε is een verbetering voor φρονεῖτε, maar dit is onverklaarbaar. Misschien: *τοῦτο φρονοῖτο ἐν ὑμῖν*, mocht dat gevoelen in u zijn. Holwerda, *N. J.* 593.

vs. 6, 7. ὅς — λαβῶν. Dit klinkt ongerijmd. Paulus wilde zeggen, dat Jezus, niet tevreden met zijn verheven lot, dat bestond in het εἶναι ἴσα Θεῶ, naar hooger streefde. Hij schreef: οὐχὶ προᾶγμα ἠγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῶ. Uit προᾶγμα ontstond ἀρπαγμα en dit werd verknoeid in ἀρπαγμὸν. Naber 102. Berlage, 80—84, verdedigt de juistheid dezer gissing, maar bestrijdt N's verklaring der woorden, terwijl hij daaraan dezen zin hecht: „hij heeft het niet beschouwd als een zaak, waarop het voor hem aankwam, als een zaak van aanbelang“. B. hield geen rekening met de bewering van Cramer, *N. Bijdr.* III : 10, dat ἀρπ. zijn zou *een daad van plotseling wegnemen*. Jezus zou in het Gode gelijk zijn niet iets hebben gezien, dat hij zich plotseling mocht toe-eigenen, maar dat alleen door gehoorzaamheid zijn deel kon worden.

vs. 8. ἄνθρωπος. Holwerda verandert: ἀνθρώπου, doch zonder noodzakelijkheid, volgens Scholten, *Inl.* 272.

vs. 11. Voor Ἰησοῦς is waarschijnlijk het lidwoord, ὁ, uitgevallen. Owen. *B.*

vs. 13. Mangey leest ὑπὸ en niet ὑπὲρ τῆς εὐδ. *B.*

ἐνεργεῖν. Om de herhaling van het woord te ontgaan, leest Pearce ἐπιτελεῖν. *B.* Michaelis slaat voor: εὐεργεῖν. *Einl.* 745.

vs. 16. ἐπέχοντες vordert λόγῳ, in plaats van λόγον. Zie Hand. III : 5; 1 Tim. IV : 16. Linwood 294.

vs. 19. εὐψυχῶ. Verbeter, met ed. Plantin., ἐμψυχῶ. Grotius. *B.*

III.

vs. 2 behoort zoo min tot den oorspronkelijken tekst als 5 *κατὰ νόμον* — 6 *ἐκκλησίαν*; 7; 9 *τὴν ἐκ Θεοῦ* — *πίστει*; 18—19; 20 *κύριον*. Weisse.

vs. 9. *τὴν ἐκ Θεοῦ δικαιοσύνην ἐπὶ τῇ πίστει*. Wat Mill van de laatste drie woorden opmerkte, geldt van alle: zij werden later aan den tekst toegevoegd. Wass. I : 74.

vs. 15. *τοῦτο φρ.* Beza gist: *τὸ αὐτὸ φρ.* B. Venema vermoedt hetzelfde. Verschuir voegt er bij, dat wij moeten schrijven: *ταὐτὸ*. V.

καὶ εἴ τι. Heinsius verbetert: *καὶ εἰ ETI*. B.

vs. 17. *οὕτω περιπ.* Venema gist: *ὄντως π.* V.

vs. 18. *οὕς* — 19 *ἀπώλεια*. Een ingesloopen kantteekening. Laurent.

IV.

vs. 3. *αἵτινες* — 5 *ἀνθρώποις*. Deze woorden behooren zoo min tot den tekst, als 6 *τῇ προσευχῇ* — *εὐχαριστίας*; 12 *οἶδα* — *περισσεύειν*; 19; 22. Weisse.

vs. 10. Naber, 369, gist, in plaats van het overdrachtelijke *ἀναθάλετε*, het meer eenvoudige *ἀνελάβετε*.

vs. 11. *οὐχ ὅτι καθ' ὑστέρησιν λέγω*. H. Stephanus verbetert: *οὐχ, ὅτι καθυστέρησα, λέγω*. Piscator leest *ὡς* voor *ὅτι*. B.

vs. 16. *ὅτι*. Venema gist: *ὄντι* en Verschuir wil dan het daarop volgende *καὶ* weglaten. V.

De brief aan de Kolossers.

Paulus schreef een brief aan de Kolossers, door een onbekende omgewerkt en uitgegeven als een brief van den apostel aan de Efeziërs. Met behulp van dit geschrift heeft een derde den echten brief geinterpoleerd. De oorspronkelijke bestond uit: Kol. I : 1—6 *ἡμέρας*; 7 *ἐμάθετε* — 8 *ἀγάπην*; 9 *Διὰ* — *ἡμεῖς*, *οὐ* — *προσευχόμενοι*; 10 *περιπατήσαι ὑμᾶς ἀξίως τοῦ θεοῦ*; 13 behalve *τῆς ἀγάπης*; 19 *ὅτι ἐν αὐτῷ ἐδόκησεν*; 20 *καταλλάξαι*; 21 *καὶ ὑμᾶς ποτὲ ὄντας ἐχθρούς ἐν* — 22 *θανάτου*; 23 *εἴ γε ἐπεμένετε τῇ πίστει ἐδράτοι καὶ μὴ μετακινούμενοι ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου οὗ ἐγενόμην ἐγὼ Παῦλος (25) διάκονος* — *λόγον τοῦ θεοῦ*; 29 behalve *ἐν δυνάμει*.

II : 1 *Θέλω* — *μου*; 2 *ἵνα* — *αὐτῶν*; 4 *τοῦτο* — *παραλογίζεται*; 5—6; 7 *καθὼς* — 8 *φιλοσοφίας κατὰ τὰ στοιχεῖα* — *Χριστόν*; 9 *ὅτι ἐν αὐτῷ*; 11 *περιεπιθήθητε περιτομῇ ἀχειροποιήτω*; 12 *συντ.* — *συνηγέρθητε διὰ τῆς ἐνεργείας* — 13 *παραπτώμασιν συνεζωοποίησεν σὺν αὐτῷ* — 14 *χειρόγραφον ὃ ἦν κτλ.*; 16; 18 *εἰκῆ κτλ.*; 20—22 *ἀποχρήσει*; 23 *πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκός*.

III : 3; 12—13; 17.

IV : 2 — *αὐτῇ*; 3 — *Χριστοῦ*; 4 *δεῖ με λαλῆσαι*; 5—8; 10—12 *ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ ὑμῶν*; 13—14; 18. Holtzmann, *Kritik der Eph. u. Kol.* 148—168 en 325—330.

I.

vs. 6. *καθὼς* — *ἀληθεία*. Later ingevoegd, evenals 10 *εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν*; 18 *καὶ αὐτὸς* — *ἐκκλησίας*; 20 *δι' αὐτοῦ* — *οὐρανοῖς*; 24 *ὃ ἐστιν* — 25 *διάκονος*; 27 *ὃς ἐστιν* — *δόξης*; 28 *νουθετοῦντες* — *σοφία*. Weisse.

καὶ νόορ ἐστιν is, met HSS., onecht. Achter het eerste *καθὼς*

καὶ is waarschijnlijk uitgevallen: εἰς πάντα τὸν κόσμον · καὶ dat tot u gekomen is, gelijk ook tot de geheele wereld; en in de geheele wereld is het vruchtdragende en tot grooteren wasdom komende, gelijk ook onder u. Holwerda, *Betr.* 116—118.

καρποφορεῖσθαι komt in het medium elders niet voor in het N. T. vs. 10 heeft ook καρποφοροῦντες. Καρποφορούμενον is, wellicht door een afdwaling van het oog naar ἀξανόμενον, ontstaan uit καρποφοροῦν. Linwood 30.

vs. 9. πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν. Verbeter, mèt het oog op vs. 10, εἰς τὴν ἐπ. — Of: πληρώσητε τὴν ἐπ. Mangey. B.

vs. 12. ἱκανώσαντι. Bentley gist καινώσαντι. B.

vs. 15. πρωτότοκος, de eerstgeborene. Erasmus: πρωτοτόκος, de eerste voortbrenger. B. Marcion schrapte de woorden πρωτότοκος πάσης κτίσεως. *Sulze*.

vs. 16 ontbreekt bij Marcion. *Sulze*. — τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται. Deze woorden ontbreken bij Ignatius *ad Tars.* IV, zijn in strijd met des briefschrijvers gedachten over den persoon van Christus; zij werden hier later ingevoegd. Schulthess, *Symb.* II p. XI—XIV.

vs. 19. κατοικῆσαι. Lees: κατοικίσαι. Venema. V. Verdedigd door Naber 369.

τὸ werd door een vreemde hand vóór πλήρωμα geschreven. Linwood 30.

vs. 20. εἰς αὐτὸν. Lees: εἰς αὐτόν. Venema. V.

Blijkens Ef. II : 14 vv., ziet εἰρηνοποιήσας op Christus. Maar dan moet vs. 19 tusschen haakjes geplaatst en de zin aldus worden vervolgd: καὶ δι' αὐτοῦ ἀποκαταλλάξῃ πάντα (en niet: ἀποκαταλλάξαι τὰ πάντα) εἰς αὐτόν, nl. τὸν Θεόν. Linwood 30.

vs. 21. νυνὶ δὲ geeft hier geen zin. Lees: νυνὶ ΔΗ. Mangey. B.

vs. 22. τῆς σαρκὸς doet hier een ongebruikelijke uitdrukking ontstaan en is waarschijnlijk een ingevoegde kantteekening,

afkomstig van een ijveraar tegen de ketterij van Cerinthus, die ontkende dat Christus in het vleesch geleden had. Owen. *B.* Marcion schrapte dit woord. *Sulze.*

vs. 24. *νῦν χαίρω.* Piscator: *καὶ χαίρω.* *B.*

II.

vs. 1. *καὶ ὅσοι — σαρκί.* Later ingevoegd, evenals 4; 8; 10 *ὅς — ἔξουσίας;* 11 *ἐν τῇ ἀπεκδύσει — Χριστοῦ;* 12 *ἐν ᾧ — νεκρῶν;* 14 *τοῖς δόγμασιν — αὐτό;* 16—17; 18 *θέλων — ἐμβατεύων;* 23. Weisse.

vs. 2. *παρακληθῶσιν.* Zou het niet zijn: *παρακληθῶσιν*, vraagt Michaelis, volgens H. Marsh, *Anm. u. Zusätze zu Michaelis, Einl. I* : 413.

vs. 3. Voor *ἀπόκρυφοι* is *οἱ* uitgevallen. 1 Kor. II : 7. Venema. *V.*

vs. 11. Men leze door omzetting: *τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ σώματος τῆς σαρκὸς*, of men late, met sommige HSS., *ἁμαρτιῶν* weg. Mangey. *B.*

vs. 12. *τῆς ἐνεργείας.* Battier gist: *τῇ ἐνεργείᾳ.* *B.*

vs. 13. In plaats van *σὺν αὐτῷ* moet men lezen: *ἐαυτῷ*. Na werkwoorden, met *σὺν* samengesteld, wordt de praepositie met den dativus niet herhaald in het N. T. Een HS., bij Griesbach vermeld, heeft dit *ἐαυτῷ*. Linwood 31.

vs. 14. Uit *καὶ αὐτό* worde *καὶ* verplaatst vóór *ἐξαλείψας*. Deyling. *B.*

δόγμασιν. Venema gist: *δικαιώμασιν.* Hebr. IX. *V.*

Achter *χειρόγραφον* is *ἐν* uitgevallen en de zin daardoor onverstaaanbaar geworden. Zie Ef. II : 15. Linwood 30. Vgl. Holwerda, *Betr.* 122, die de plaats erg bedorven acht.

vs. 15. Paulus schreef: *ἐξουσίας ἅς* (of: *οὐς*) *καὶ ἐδειγμάτισεν* Holwerda, *Betr.* 119.

P. Junius wijzigt *αὐτοὺς ἐν αὐτῷ* in *αὐτὸς ἐν αὐτῷ*, *zelf er*

over (nl. over het kruis) *zegepralende in zijn eigen persoon.* B.

vs. 17. *μελλόντων.* Mangey gist: *μερόντων.* B.

vs. 18. *θέλων.* Clericus gist: *ΘΕΛΓΩΝ*, *verleidende door nederigheid.* P. Junius: *ΕΛΘΩΝ* *komende in ned.*, met toespeeling op Mt. XXIV : 5, wat Linwood, 31, als gissing van Toup verdedigt.

ἐμβατεύων. Herstel de in het voorgaande woord verloren geraakte letters: *ΚΕΝἐμβατεύων*, tenzij men aan de verbonden woorden *ἐμβατεύων* *εἰκῆ*, denzelfden zin hechte als aan *κενεμ-βατεύων.* Curcellaeus. B.

vs. 22. *ἀποχρήσει.* Beza gist: *ἀποκρίσει* of *ἀποχωρήσει.* W.

vs. 23. *ἔθελοθρησκεία.* Venema gist: *ἀγγελοθρησκεία.* Zie vs. 18. V.

III.

vs. 8. *ἐκ τοῦ στόματος ὑμῶν.* Deze woorden hangen met het voorafgaande niet goed samen. Men late ze, met de syr., weg. Owen. B.

vs. 15. *εἰς τὴν — γίνεσθε.* Later ingevoegd, evenals 16 *καὶ ρουθετοῦντες — πνευματικαῖς*; 23 *ὡς τῷ — ἀνθ.*; 25. Weisse.

vs. 16. *ἐν τῇ καρδίᾳ.* Venema gist: *ἐκ τῆς καρδίας.* V.

vs. 18. *ἀνήκει.* J. P. D'Orville, *zum Chariton* 1783, gist: *ἀνήκεν.* N. *Theol. Bl.* 1800 p. 335.

IV.

vs. 2. *ἐν αὐτῇ.* Later ingevoegd, evenals: 3 *δι' ὃ — 4*; 9. Weisse.

vs. 16. *ὑμῖν.* Weisse leest: *ὑμῶν.*

vs. 18. *δεσμῶν.* Chrysostomus heeft *δακρύων.* Mangey. B.

De eerste brief aan de Thessalonikers.

I.

vs. 1. Hieronymus zegt dat *Silvanus* een bedorven lezing is voor *Silas*, omdat *Silvanus* in de Hand. niet voorkomt. Grotius. *B.*

II.

vs. 3. ἀκαθαρσίας. Bentley gist: ἀνθρωπαρεσκείας. *B.*

vs. 4. λαλοῦμεν. De samenhang vordert: ἐλαλοῦμεν. Bentley. *B.*

vs. 5, 6. De woorden Θεὸς μάρτυς en δυνάμενοι — ἀπόστολοι moeten worden omgezet. Wass. II : 56—57.

vs. 11. ὑμᾶς behoort niet νόορ καὶ, maar achter παραμυθούμενοι te staan. Wass. II : 58.

vs. 13. De woorden τοῦ Θεοῦ achter λόγον ἀκ. π. ἡ. zijn ongetwijfeld een ingevoegde kantteekening. Venema. *V.*

τοῖς πιστεύουσιν. Een later bijvoegsel. Wass. I : 20.

vs. 14. καὶ αὐτοὶ. Mangey gist: καὶ αὐταὶ nl. ἐκκλησίαι. *B.*

vs. 14, 15. Een Johanneische inlassching, volgens Hipp. Rodrigues, *St. Paul.* 1876. *Th. Tijds.* 1877 : 327.

vs. 16. ἐφθασεν — τέλος. Ritschl, *Hall. A. Lit. Z.* N. 126, houdt deze woorden voor een later toevoegsel. *Meyer.*

vs. 18. ἐγὼ μὲν Παῦλος. Ter verklaring later ingevoegd. Wass. I : 20.

III.

vs. 3. σαίνεσθαι is onverstaanbaar. Beza en Bentley vermoeden: σαλεύεσθαι. Zie 2 Th. II : 2. *B.* Venema en later Lach-

mann: μηδὲν ἀσαίνεσθαι, wat reeds voorgesteld was door Reiske en toegejuicht door Valckenaer, alsmede door Kuenen en Cobet, *N. T.* p. XC., hoewel Reiske zelf toch nog liever σαίνεσθαι wilde veranderen in σιαίνεσθαι, *taedio affici. V.*

Een ongenoemde bij Suicerus: κινεῖσθαι, zegt Peerlkamp, die zelf, 83, meent dat Paulus schreef: σινιάζεσθαι, waarvan FG de overblijfsels bewaarden in hun lezing: μηδεν ασι ενεσθαι. Holwerda gist en verdedigt op nieuw: μηδὲν ἀναίνεσθαι, nihil recusare. *Betr.* 123.

vs. 5. γένηται. Naber, 103, herstelt: γεγένηται

vs. 13. πάντων is onecht. Zie 2 Th. I : 17. Mangey. *B.*

IV.

vs. 4. σκεῦος. Verbeter: σκῆνος. Zoo heet het lichaam bij wijsgeeren, in 2 Petr. I : 13; 2 Kor. V : 1. Mangey. *B.*

vs. 5. ἐπιθυμίας. Hammond leest, met het oog op Rom. I : 26, ἀτιμίας. *B.*

vs. 6. ἐν τῷ. Grotius gist: ἐν τινι. Zie 1 Kor. XV : 8. *B.*

vs. 6, 7. Bowyer, Jo. Schrader en Wassenbergh, II : 60, wenschen deze verzen om te zetten.

vs. 14. ἄξει klinkt zonderling, waarom Naber, 369, met het oog op 1 Kor. XV : 52, wil lezen: δοξάσει.

V.

vs. 5. πάντες. Venema gist: πάντως. *V.*

vs. 8. Battier laat καὶ achter ἀγάπης weg. *B.*

vs. 13. εἰρηνεύετε. Verbind dit met het voorafgaande en verbeter: εἰρηνεύειν τε. Mangey. *B.*

vs. 21. πάντα. De samenhang vordert: πνεύματα. Mangey. *B.*

De tweede brief aan de Thessalonikers.

I.

vs. 5. De woorden ἔνδειγμα τ. δ. κ. τ. θεοῦ en εἰς τὸ — πάσχετε moeten worden omgezet, gelijk J. F. Homberg terecht aanwijst. Wass. II : 60.

vs. 9. Mangey wil δόξης en ἰσχύος omzetten. *B.*

vs. 10. ὅτι ἐπ. Wall gist: ὡς ἐπ. *B.* Venema: ὅτε. *V.* Misschien is de tusschenzin ὅτι — ἐφ' ὑμᾶς oorspronkelijk een kantteekening bij πιστεύσασιν. Markland. *B.*

II.

vs. 1—12. Later ingevoegd. Schulthess, *Symb.* I p. IX.

vs. 2. θροεῖσθαι, μήτε διὰ πν. Lees: θρ. ἀπὸ πν. *P.* Junius. *B.* Evenals Mt. XXIV : 6 en Mc. XIII : 7 θορυβεῖσθε en niet θροεῖσθε de juiste lezing is, moet ook hier θροεῖσθαι veranderd worden in θορυβεῖσθαι. Naber 359.

vs. 3. ἄνθρωπος. Basil. Hom. 7, leest: ἄνομος. *B.*

vs. 4. Junius verbetert ἐπὶ in ὑπὲρ πάντα. Beza, met de vulg., ἐπὶ ΠΑΝ ΤΟ, *B.*; maar dan, voegt Knapp er bij, moet men ook het tweede θεὸν verbeteren, met HS. 18, in θεός. Venema gist: ἐπὶ πᾶν τὸ λεγόμενον θεῖον, en Verschuur wil bovendien αὐτὸν veranderen in αὐτόν. *V.*

vs. 7. ἕως behoort onmiddellijk achter μόνον te staan. Vitringa. *B.*

III.

vs. 2. ἀτόπων is een foutieve herhaling van ἀπὸ τῶν, wordt wel van zaken, doch niet van menschen gezegd en moet uit

den tekst verwijderd worden, zoowel als het volgende *καὶ*, dat na en ter wille van *ἀτόπων* werd ingelascht. Linwood 31.

vs. 6. *στέλλεσθαι*. Mangey gist: *συστέλλεσθαι*. Zie 1 Kor. V : 11; 2 Joh. 10. Bogard: *ὑποστέλλεσθαι*. *B.*

De eerste brief aan Timotheus.

I.

vs. 1. *τῆς ἐλπίδος ἡμῶν*. Onverstaanbaar. Misschien viel *αἰτίου* *bewerker*, of iets dergelijks, achter *Χριστοῦ* weg. Owen. *B.*

vs. 3. *προσμεῖναι*. De zin vordert een imperativus: *πρόσμεναι*. Castelio. *B.*

vs. 4. *γενεαλογίαις*. P. Junius gist: *γενεθλιαλογίαις*. Bentley: *κενολογίαις*. *B.*

ἀπεράντοις. Lees: *ἀπεράτοις*. Obs. Sel. Hall. *B.*

vs. 11. *κατὰ τὸ εὐαγγέλιον*. Price gist: *καὶ τῷ εὐαγγελίῳ*. *B.*

vs. 18. *ἐπὶ σε*. Lees: *ἐπὶ σου*. Mangey. *B.*

II.

vs. 5. Price wil *ὁ νόος ἄνθρωπος* plaatsen. Zie 1 Kor. IX : 2; Mt. XIX : 17. *B.*

vs. 6. *πάντων, τὸ μαρτύριον*. P. Junius gist: *πάντων τῶν μαρτύρων*. *B.*

vs. 10. *ὁ πρέπει*. Price gist: *ὡς π.* evenals Kol. III : 8; Ef. V : 3. *B.*

vs. 13, 14 later ingevoegd. Bahrdt. *H.* 512.

vs. 15. *διὰ τῆς τεκνογονίας*. Dat de vrouw *door* het kinderbaren behouden zal worden, is zeker nooit in iemands hoofd opgekomen. Lees: *διὰ τὴν τεκνογονίαν, om het kinderbaren*. Holwerda, *Bijdr.* 86.

III.

vs. 7. ἀπό. Lees: ὑπό. Naber 94.

vs. 12 verbreekt den logischen gang van vs. 1—13, legt den diakenen op, wat alleen van opzieners werd gevorderd, nl. μιᾶς γυναικὸς ἄνδρες te zijn, en is blijkbaar later ingevoegd, naar vs. 2 en 4. Naber 371.

vs. 16. Bentley gist, dat men voor Θεὸς ἐφανερώθη moet lezen: Χριστὸς ἐθανατώθη en voor ὡφθη ἀγγέλους: ὡ. ἀποστόλοις. B.

De lezing θεὸς is jonger dan ὅς, dat echter het spraakgebruik tegen zich heeft, waarom ὅ te verkiezen zou zijn. Doch Paulus schreef waarschijnlijk alleen: μυστήριον · ἐφανερώθη, waarmede eenig lied werd aangeduid. Schulthess, *Symb.* II p. 23. Semler dacht evenzoo en misschien ook Griesbach. *H.* 444.

IV.

vs. 1. E. Hutter, *N. T.* 1599, leest: πνεύματι πλάνης. *Reuss* 105.

vs. 2. Het eerste gedeelte van dit vs. ontbreekt, doch is bewaard door Epiphanius, *Haer.* 78: ἔσονται γὰρ νεκροῖς λατρεύοντες, ὡς καὶ ἐν τῷ Ἰσραὴλ ἐσεβάσθησαν. Mang. B.

vs. 3. ἀπέχεσθαι. Isidorus van Pelus. heeft: ἀντέχεσθαι. Een ongenoemde: ἀποδέχεσθαι. Pearce: ἀπεχομένων. Tourp voegt in: κελενόντων ἀπέχεσθαι. B.

vs. 6. Timotheus was niet ἐντροφόμενος, maar ἐντεθραμμένος. Het foutieve ἐντροπέμενος van D doet vermoeden: ἐφεπόμενος. Naber 372.

vs. 16. αὐτοῖς schijnt achter ἐπίμενε later te zijn ingevoegd. Owen. B.

V.

vs. 4. Toup gist dat achter οἶκον OIKEIN, haar eigen huis te besturen, is uitgevallen. B. Wakefield slaat voor: οἶκον εὐθετεῖν, maar hij wil niets veranderen. K.

vs. 13. ἀργαὶ μαρθάνουσι. Zij leeren lui te zijn. Maar dan moest er staan: ἀργεῖν μαρθ. Misschien: ἀργαὶ λανθάνουσι, tevens loopen zij, zonder dat men er erg in heeft, ledig de huizen rond. Mangey. B. Holwerda, N. J. 593 en Naber 103, toegejuicht door Berlage 79.

Voor λαλοῦσαι gist Heinsius λαλῆσαι, te verbinden met μαρθάνουσι. B.

vs. 16. εἴ τις πιστὸς ἢ πιστὴ ἔχει χήρας. W. Venema gist: εἴ τις πιστὴ (χήρα) χρείας ἔχει. V.

vs. 21. Misschien noch πρόσκλισιν, noch πρόσκλησιν, maar πρόκλησιν. Erasmus. B.

vs. 23 verstoort den zin. Knatchbull wil het schrappen, Owen het aan het slot van het hoofdstuk plaatsen. B.

VI.

vs. 3. προσέρχεται komt in dezen zin nergens voor. Lees: προσέχεται, of προσίσχεται, of προσέχει. Zie 2 Petr. I: 19. Bentley. B. Uitvoerig bestreden door Wesseling, doch verdedigd door Verschuir en door Lotze. V.

vs. 19. θεμέλιον schijnt een onvoegzaam beeld. P. Junius, Le Clerc en Verschuir gissen: κειμήλιον. Bos: θέμα λίαν. B. V.

De tweede brief aan Timotheus.

I.

vs. 3. Het schijnt vreemd dat Paulus God dankt, omdat hij, vrijwillig, Timotheus gedenkt in zijn gebeden. Heinsius gist daarom: *ἐν ΚΑΘΑΡΟΤΗΤΙ ΣΥΝΕΙΛΗΣΕΩΣ ἀδιάλειπτον ΕΧΩΝ* περί σου μνείαν. Piscator wil uit Rom. I : 8—11 achter Θεῶν aanvullen: ὑπὲρ σου · μάρτυς γάρ μου ἐστὶν ὁ Θεός. B.

vs. 12. ἐστι. Bentley gist: ἔση. B.

vs. 15. Door een kleine verandering kan het barbaarsche φύγελλος plaats maken voor φαίνυλλος. Naber 372.

vs. 17. Böttger houdt zonder grond ἐν Ῥώμῃ voor onecht. Scholten, *Inl.* 310.

II.

vs. 2. μαρτύρων. Beter wellicht: μαρτυρίων. Zie Mt. VIII : 4. Venema. V.

vs. 7. Ἐν πᾶσιν behoort bij vs. 8. Venema. V.

vs. 12. ὑπομένομεν. Price gist: συνυπομένομεν, zooals vs. 11. Zie Rom. VIII : 17. B.

vs. 15. ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον. Venema gist: ὀρθοποδοῦντα πρὸς τὸν λόγον, zie Gal. II : 14. V.

vs. 16. προκόψουσιν. Curcellaeus gist: προσκόψουσιν. Dit werkwoord heeft geen subject. Misschien mogen wij voor ἀσεβείας lezen, wat volgens Wettstein gestaan heeft in D, doch daar in ἀσεβεία is veranderd: ἀσεβεῖς. Owen. B.

vs. 19. θεμέλιος voegt hier niet. Misschien κειμήλιον. Op schatten werd het zegel van den eigenaar gedrukt. Zie 1 Tim. VI : 19. Pyle. B.

IV.

vs. 3. ἀνέξονται. Price gist, naar Titus I : 9, ἀνθέξονται. *B.*
vs. 5. πληροφορόρησον. Misschien: πλήρωσον. Zie Luc. XII : 25 ;
 Kol. IV : 17. Mangey. *B.*

vs. 9—22. Zie bl. 78.

vs. 13. φαιλόνην is een schrijffout voor φαινόλην. Piscator. *B.*
 Een *N. T. Gr.*, Dublin 1746, nam het op. Een ander, London
 1786, gaf: φενόλην. *Reuss* 141.

vs. 22. ἡ χάρις μεθ' ὑμῶν en afwijkende lezingen, zijn later
 aan den tekst toegevoegd. *Griesbach. H.* 445.

 De brief aan Titus.

I.

vs. 9 naar 2 Tim. I : 13 en II : 2 aldus aan te vullen :
 διδαχὴν ΜΟΥ. Price. *B.*

II.

vs. 5. ἀγαθὰς. Price gist: φιλαγάθους. *B.*

vs. 7. περὶ πάντα. Mangey vermoedt: περὶ πάντων, in alle
 dingen. *B.*

ἀδιαφορίαν. Camerarius wenscht te lezen: δι' ἀφθορίαν, door
 ernst. Price: δι' ἀδιαφορίαν, door onverschilligheid, nl. zonder
 acht te geven op de personen. *B.*

vs. 8. Price vult aan: ἐντραπή ΣΕ. *B.*

vs. 11. ἐπεφάνη. Misschien: ἀνεφάνη, exorta est, apparuit.
Price. B.

vs. 15. ἐπιταγής. Venema gist: ἐπιστάσεως. V.

III.

vs. 1. πειθαρχεῖν is een latere inlassching, ter verklaring van
ὑποτάσσεσθαι. Wass. I : 78.

vs. 12. Νικόπολιν. P. Allix gist: Νεάπολιν. B.

vs. 12—15. Zie bl. 78.

De brief aan Philemon.

vs. 5. Wassenbergh, II : 61, wenscht door aanvulling en
omzetting te lezen: ἀκούων σου τὴν ἀγάπην, ἣν ἔχεις εἰς πάντας
τοὺς ἁγίους, καὶ τὴν πίστιν, ἣν ἔχεις πρὸς τὸν κύριον.

vs. 9. πρεσβύτης kon Paulus nog niet heeten, toen hij in 62
dezen brief schreef, daar hij in 35, bij den dood van Stephanus,
nog een jongmensch was. Lees: πρεσβευτής, een gezant. Zie
Ef. VI : 20; 2 Kór. V : 20. Verbeter ook ὡς Παῦλος in ὡς
ΠΑΛΛΑΙ. Bentley. B. Linwood, 32.

vs. 17. ἐμέ. Beza leest, met de syr. vert.: ἐμόν. B.

De brief aan de Hebreërs.

I.

vs. 1. *προφήταις*. Lees: *ἄγγέλους*; want de schrijver wil aantoonen, hoezeer Christus verheven is boven de engelen, en niet boven Mozes en Aäron, van welke hij later uitvoeriger spreekt. Zie II : 2, 3. Crell. *B.*

vs. 2. *δι' οὗ*. Griesbach gist: *διότι*. *K.*

vs. 6. *πάλιν*. Venema gist: *πάλαι*. *V.*

II.

vs. 1. *παραρροῦμεν*. Junius leest: *παρασυροῦμεν*. *B.*

vs. 3. *εἰς ἡμᾶς*. Beza gist: *εἰς ὑμᾶς*. *B.*

vs. 9. *γέννηται*. J. J. Reiske vermoedt: *γένηται*. *B.*

Venema wil bovendien aanvullen en lezen: *ὅπως, χωρὶς Θεοῦ, ὑπὲρ παντὸς γέννηται διὰ of ἐκ θανάτου*. *V.*

vs. 13. *καὶ πάλιν* is waarschijnlijk later ingevoegd. Jes. VIII : 17, 18 (LXX) staan beide aanhalingen bij elkander. De eerste past, op zichzelf genomen, ook niet bij des schrijvers doel. Wall. *B.*

vs. 14. *τουτέστι τὸν διάβολόν*. Verklarende aantekening van een latere hand. Wass. I : 79.

vs. 15. *δουλείας*. P. Junius gist: *δειλίας*. *B.*

Achter *ὅσοι* is *σὺν* uitgevallen. Venema. *V.*

III.

vs. 1. Achter *ὁμολογίας* is uitgevallen: *τῆς ἐλπίδος*. Zie X : 23. Venema. *V.*

vs. 3. οἴκου. S. F. N. Morus gist οἰκείου of οἰκέτου. Zie vs. 5. *K.*

vs. 6. αὐτοῦ. Beza: αὐτοῦ. *B.*

βεβαίαν. Beza wil: βέβαιον of βεβαία; Owen, door omzetting lezen: ἐὰν βεβαίαν κατάσχωμεν μέχρι τέλους τὴν παρορησίαν καὶ κτλ. *B.*

vs. 7. καθῶς. Mangey gist: καλῶς. *B.*

vs. 10. ἀεὶ. Misschien een fout voor λαοί. Drusus. *B.*

vs. 15. ἐν τῷ λεγ. Mangey gist: ΕΥ ΤΟ λεγ., het is goed gezegd. *B.*

vs. 19. δι' ἀπιστίαν. P. Junius vermoedt: δι' ἀπίθειαν. *B.*

IV.

vs. 2. συγκεκραμένος. Misschien: συγκεκραμένοις. Griesbach. *K.* Bleek, die met bijna alle unciaal HSS. συγκεκραμένους leest, gist dat τοῖς ἀκούσασιν een schrijffout is voor τοῖς ἀκούσμασιν. *Godg. Bijdr.* 1862 : 612.

vs. 5. καὶ ἐν τούτῳ. Mangey gist: καὶ εἶ τοῦτο. *B.*

vs. 12. Mangey wil niet μυελῶν, noch μέλων lezen, maar μυόνων, spieren, en καὶ νόοις κριτικῶς veranderen in διὰ. *B.*

vs. 13. Τετραχλησιμένα is een poging tot herstel van τετραχισμένα, wat als schrijffout was gekomen in de plaats van het oorspronkelijke κατερραχισμένα, porrecta. Naber 370.

vs. 15. πεπειρασμένον. Junius gist: πεπλασμένον. *B.*

δὲ κατὰ πάντα. Wakefield leest: δὲ, καὶ πάντα. Zie 2 Tim. IV : 1. *K.*

VI.

vs. 5. καλὸν-ῥήμα. Beter Grieksch en meer in overeenstemming met vs. 4 zou zijn: καλοῦ-ῥήματος. P. Junius. *B.*

Is γευσάμενος goed? Moeten wij voor τε μέλλοντος misschien lezen: τε τοῦ μέλλοντος? Markland. *B.*

vs. 6. ἀνακαινίζειν. J. J. Reiske gist: ἀνακομίζειν. *B.*

vs. 9. εἰ καὶ οὕτως λαλοῦμεν. Latere inlassching. Harenberg. *H.* 413.

vs. 18. καταφυγόντες. J. J. Reiske gist: κατὰ φυγὴν ὄντες. *B.*

VII.

vs. 4. Ἀβραὰμ is hier kwalijk geplaatst en later ingevoegd. Naber 370.

vs. 5. ἀποδεκατοῦν. Mangey gist: ἐπιδεκατοῦν, *tienden nemen.* *B.*

vs. 11. εἰ μὲν. Isidorus leest: ἐπεὶ μὲν. *B.*

De woorden καὶ οὐ — λέγεσθαι ontbreken in de aeth. vert. en zijn oorspronkelijk een kantteekening. Mill. *B.*

λέγεσθαι kan best gemist, in den zin niet geplaatst en moet gehouden worden voor een kantteekening bij ἀνίστασθαι. Prins, *Godg. Bijdr.* 1862 : 613.

vs. 13. προσέσχηκε. Erasmus, Colinaeus, Bogard lezen: προσέστηκεν. *K.*

VIII.

vs. 3. ὁ προσενέγκη. Dat een 'priester die offeren zal *wat* brengt, is een overbodige opmerking en toch volgt de mededeeling niet wat het is dat hij brengt. Hij moet een heiligdom hebben, waar hij offeren kan. Lees: ᾧ of οὗ προσ. Michaelis, *Einl.* 745.

Bleek aarzelt, Prins beslist: dit *vs.* verbreekt den samenhang; het is later ingevoegd en was wellicht een ophelderende kantteekening bij *vs.* 4, of bij VII : 27^b. *Godg. Bijdr.* 1862 : 615.

vs. 7. τόπος. Lees: τύπος. Zie *vs.* 5. P. Junius. *B.*

ἐζητεῖτο. Verbeter: ἐζήτητο. Naber 103.

vs. 10. Piscator vult aan *διδούς ΛΩΣΩ νόμους*, naar de LXX en het volgende *ΚΑΙ . . . ἐπιγράψω. Β.*

IX.

vs. 2. *ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων*. Beter: *τὸ θυσιαστήριον*. Venema. *V.*

vs. 4. *θυμιατήριον*. Venema gist: *ἰλαστήριον*. Lotze acht het mogelijk, dat bovendien *τὸ θυσιαστήριον* is uitgevallen, omdat de schrijver het reukofferaltaar, Ex. XXX vermeld, niet noemt. *V.*

vs. 7. *ἀγνοημάτων* is hier niet verstaanbaar en schijnt een verbetering van *ἀνογημάτων*, wat een fout was voor het oorspronkelijke: *ἀλισγημάτων*. Naber 371.

vs. 9, 10. *δυνάμεναι* — *ἐπικείμενα*. Lees *δυνάμενα*, óf *ἐπικείμεναι*. Beza. *B.*

vs. 11. *μελλόντων*. Mangey gist: *μενόντων*, in tegenstelling van de tijdelijke *δικαιώματα*. Zie Kol. II ; 17. *B.*

τουτέστιν, οὐ ταύτης τῆς κτίσεως. Kantteekening bij *οὐ χειροποιήτου*. Wass. I : 79.

vs. 14. *πνεύματος*. Reiske gist: *ἀγνεύματος*, die zich geofferd heeft door eeuwigdurende reinheid. *B.*

vs. 19. *αὐτό τε τὸ βιβλίον* behoort bij *λαβών*. Het onmiddellijk volgende *καὶ* is door misverstand later ingevoegd. Valckenaer, *Sch.* 407.

vs. 26. *ἀπὸ καταβολῆς κόσμου*. Deze woorden hebben het voorkomen eener inlassching. Bahrdt. *H.* 510.

vs. 27. *καθ' ὅσον*. Grotius en Venema gissen: *καθὼς*. *V.*

vs. 28. Bentley vult aan: *εἰς τὸ ΤΩΝ πολλῶν*, wat hetzelfde is als *πάντων*. Zie Luc. VII : 47; Rom. V : 15; XII : 5; 2 Kor. II : 17; Op. XVII : 1. *B.*

X.

vs. 1. μελλόντων. Mangey gist hier, als Kol. II : 17, μερόντων. *B.*

vs. 2. H. Stephanus plaatst ἄν achter ἐπαύσαντο. *K. Chr. Sigismundus Georgii, N. T. Gr. 1736*, geeft: ἐπεὶ οὖν ἄν. *Reuss 146.*

vs. 5. εἰς τὸν κόσμον. Crell gist: εἰς τὸ ὄσιον, in het heiligdom, nl. den hemel. *B.*

σῶμα. Curcellaeus deelt de gissing mede: ὄτα. *W.*

vs. 14. μιᾶ γὰρ προσφορᾶ. Misschien: μία γὰρ προσφορὰ. *Bengel. B.*

vs. 15. μετὰ γὰρ τὸ προειρηκέναι. Venema acht dit onverstaaubar en wil lezen: μετὰ τῆ πρώτῃ ἀπειρηκέναι, postquam priori foederi, διαθήκῃ, renunciasset. Zie VIII : 9, 13; 2 Kor. IV : 2. *V.*

vs. 24. κατανοῶμεν. *P. Junius* gist: κατανουθετῶμεν, κατανύσσωμεν of παρακαλῶμεν. Mangey, overeenkomstig de volgende beeldspraak: κατακονῶμεν. *B.*

vs. 27. πυρὸς ζῆλος. *Junius* gist: π. ζάλος, een vuurstorm. *B. φοβερὰ.* Venema vermoedt: φοβεράς. Zie vs. 31. *V.*

vs. 33. ἀναστρεφομένων. *Junius* vermoedt: ἀνατρεφομένων. *B.*

vs. 39. ὑποστολής. *Junius*: ἀποστάσεως. *B.*

XI.

vs. 3. πίστει νοοῦμεν. De schrijver beroept zich, tegenover de Joden, op hun groote voorgangers, patriarchen voor en na den zondvloed. Hoe kan hij dan beginnen met *wij*, een voorbeeld uit later tijden? In het volgende is telkens sprake van bijzondere personen. Deze ouden hebben met de hier bedoelde *wij* niets te maken. Misschien stond er oorspronkelijk: πίστει ἐνόησεν Ἀδάμ. *Owen. B.*

vs. 4. *πλείονα*. Junius gist: *ΠΙΟΝΑ*. Zie Gen. IV : 4. *B*.
Cobet: *ἡδίονα*. Abel bracht een offer, dat Gode aangenaamer was.
In oude HSS. zijn *Π* en *Η* bijkans niet, *Α* *Λ* en *Λ* moeilijk te
onderscheiden, terwijl *ΕΙ* dikwerf voor *Ι* wordt geschreven. Zoo
kan uit *ΗΛΕΙΟΝΑ*, voor *ἡδίονα*, gemakkelijk *ΠΛΕΙΟΝΑ* ont-
staan. *Mnemosyne* IX, 1860 p. 308—314.

vs. 11. *καταβολήν*. Junius gist: *σύλληψιν*. *B*.

αὐτὴ Σάρρα. Michaelis stelt voor: *αὐτῇ Σάρρα*. *K*.

vs. 20. Venema gist *παρὰ* en niet *καὶ τὸν Ἡσαῦ*. *V*.

vs. 21. *Ἰωσήφ*. Onecht. Mangey. *B*.

vs. 23. *οὐκ* behoort niet in den tekst. De ouders verbergden
Mozes, omdat zij *vreesden* voor het bevel des koning, en niet
omdat zij daaromtrent zonder zorg waren. Mangey. *B*.

vs. 27. *ὡς ὁρῶν ἐκαρτέρησε*. Mangey gist: *ὡς ὁρῶντα ἐμαρτέρησε*. *B*.

vs. 37. *ἐπειράσθησαν*. Beza, ed. 3, 4, gist: *ἐπυρώθησαν*. Gata-
ker: *ἐπρήσθησαν*. Fr. Junius: *ἐπυράσθησαν*. Allen dus: zij werden
verbrand. Beza, ed. 1, 2, *ἐπήρθησαν*, (op een kruis) geheven.
Steph. le Moyne: *ἐπράθησαν*; (als slaven) verkocht. Tan. Faber
(ook Michaelis) *ἐπηρώθησαν*, verminkt. Een ongenoemde in *Misc.*
Obs. Maart 1723: *ἐσραιρίσθησαν*, gespannen (op een wiel). J. J.
Reiske: *ἐπηρειάσθησαν*, slecht behandeld. Alberti: *ἐσπειράσθησαν*,
orgehangen. Kypke: *ἐπέρθησαν*, doorboord. Bryant: *ἐπεράθησαν*,
van *περάω*, doorstoken. *B*.

Wakefield: *ἐπειράθησαν*, palis transfixi sunt. *K*.

Ἡ νόος ἐν αἰγείοις schijnt *καὶ* te ontbreken. Mangey. *B*.

ἐν αἰγείοις δέρμασιν is een verklarende kantteekening bij *ἐν*
μηλωταῖς. Hemsterhuis. *Wass.* I : 80.

μηλωταῖς. Hase, *Bibl. Brem.* gist: *μαλλωταῖς*. *B*.

XII.

vs. 1. *ὄγκον*. P. Junius gist: *ὄκνον*. *B*.

ἀμαρτίαν. Markland en Bentley gissen: *ἀπαρτίαν*, *last*, dien

men op reis meeneemt. Zie Ex. XI : 33. Judith II : 13.

vs. 6. Beza gist *ΟΥ παραδέχεται*, omdat *μαστιγοῖ δὲ* tegenover *παιδεύει* schijnt te staan. Drusius vraagt, met het oog op den Hebreewschen tekst van Spreuk. III : 12, is *μαστιγοῖ* wellicht een later bijvoegsel? *B.*

vs. 7. *ὡς υἱοῖς ὑμῶν προσφέρεται*. P. Junius gist: *ὡς υἱοὺς ὑμᾶς τροποφορεῖ*. *B.*

vs. 9. *εἶτα*. Beza, met syr., *εἰ δὲ*. *B.*

vs. 13. *τροχιᾶς*. Lees: *τραχιᾶς* [*τραχείας*], maakt de hobbelige (paden) recht voor uw voeten. Ed. Compl. Plant. *B.*

ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῆ. De tegenstelling is niet natuurlijk. Battier slaat voor: *τὸ ΚΩΛΙΟΝ*, een lid. Beza, ed. 3, geeft: *ἐκστραφῆ*, luxetur. *B.*

vs. 15. *ἐνοχλῆ*. Estius, Grotius, Mill: *ἐν χολῆ*, zooals Deut. XXIX : 18. *Ἥ*, of eenig ander woord, ontbreekt in beide deelen van den zin. *B.*

vs. 18. Vóór *ψηλαφωμένω* worde *μὴ* of *οὐ* ingevoegd: tot een niet te betasten berg. Zie Exod. XIX; Deut. IV : 11; V : 15. Montagne. *B.*

vs. 21. Vóór *Μωσῆς* is *ὡς* uitgevallen. Venema. *V.*

vs. 24. Law gist *παρὰ τὸ τοῦ*, in plaats van: *τὸν Ἀβελ*. dan het bloed van Abel. *B.*

Verschuur denkt aan een tegenstelling tusschen het evangelie en het woord op Ebal gesproken, naar Deut. XXVII. Hij meent dat er oorspronkelijk stond; *παρὰ τὸ Ἐβαλ*. *V.*

vs. 27. *πεποιημένων*. Bos gist: *πεπονημένων*. *B.*

XIII.

vs. 3. *ἐν σώματι*. P. Junius gist: *ἐνσώματοι*, *lichamelijk*. *B.*

Venema wil *ὄντες* veranderen in *παθόντες*. Zie 1 Petr. IV : 1. *V.*

vs. 9. *ξέναις*. Venema wil: *κεναῖς*. *V.*

vs. 10—12 getoetst aan het leerbegrip van dezen brief, blijken onverstaanbaar, tenzij men de oorspronkelijke volgorde herstelt en achtereenvolgens leest: vs. 10, 12 (waar *διότι* na de omzetting moest wijken voor *διὸ καὶ*), 11, 13. J. Breunissen Troost, *Godg. Bijdr.* 1858 : 1—24.

vs. 18. *πεποίθαμεν*. Mangey gist: *πεπείσαμεθα*. B.

vs. 22. *ἀνέχεσθε*. Price vermoedt: *ἀντέχεσθε*, evenals Tit. I : 9. B.

De brief van Jacobus.

I.

vs. 3. *ὑπομονήν*. P. Faber gist: *ὑπομονή*. B.

vs. 4. *ἐν μηδενὶ λειπόμενοι*. Oorspronkelijk een aantekening ter verklaring van *ὀλόκληροι*. Valckenaer, *Sel. e. scholis* I p. 379. (Wass. I : 80.)

vs. 11. *πορείαις*. Castelio gist: *ἐμπορείαις*. P. Junius: *πειρασμοῖς*. Mangey: *εὐπορείαις*. B. W. Venema: *ἐπιπρεπείαις*. V.

vs. 13. *ἀπὸ*. Naber, 94, verbetert: *ὑπὸ*.

vs. 17. *φώτων*. Mangey vermoedt: *πνευμάτων*, evenals Hebr. XII : 9. Zie Num. XXVII : 7; Op. XXII : 6. B.

vs. 19. *ὥστε* en *ἵστε* schijnen beide schrijffouten te zijn voor *ἴστε*. Zijt gij, mijn geliefde broeders, ja zij ieder mensch traag enz. Michaelis, *Einl.* 745.

De herhaling van *βραδύς* staat leelijk. De schrijver had geen aanleiding tot het gispjen van de *βραδυλογία*, een lastig gebrek ook bij grijsaards, maar geprezen mocht worden al wie is *βραχὺς εἰς τὸ λαλῆσαι*. Naber 366, bestreden door Berlage 97.

II.

vs. 3. *καλῶς* schijnt later aangeteekend door een lezer, die met dit woord bijzonder ingenomen was. Naber 366.

vs. 4. Blom, *De br. v. Jacobus* 1869, bl. 48, stelt voor ἐν νόοις ἑαυτοῖς te schrappen en in verband met vs. 1 te verklaren: zijt gij dan niet met uzelf in strijd gekomen? Hij verdedigt deze gissing tegen Kuenen en Martensen — zie ook Jungius, *Th. Tijds.* 1871, bl. 467 — in het *Th. Tijds.* 1872, bl. 270—271.

vs. 10. *πάντων*. Beaulacre gist: *πάντως*. B.

vs. 18. ἐκ en χωρίς zijn misschien wijzigingen van het oorspronkelijke *ΕΞΩ* of *ΕΚΤΟΣ τῶν ἔργων σου*. Estius. B.

Semler en Griesbach verwerpen beide lezingen: ἐκ τῶν ἔργων σου en χωρίς τ. ε. σ. H. 445.

vs. 25 niet als vraag te nemen en νόοις vs. 24 te plaatsen. Owen. B.

III.

vs. 1. *πολλοί*. P. Junius gist: *πολυλάλοι*. B. Lachmann wil verbeteren: *μη̄ πῶλοι δύσκολοι γίνεσθε*. Maar Jacobus waarschuwt tegen een te sterk verlangen naar het leeraarsambt, met het oog op de verantwoordelijkheid daaraan verbonden. Hij schreef wellicht: *μη̄ πλανοδιδάσκαλοι γίνεσθε*, of: *μη̄ πλάνοι διδάσκαλοι γ*. Naber 366.

vs. 3 is een vraag, die begint met *ΟΥΔΕ*, waarvoor bij vergissing *ΕΙΔΕ* werd geschreven. *ἰδοὺ* ontstond als poging tot verbetering van *εἰ δὲ*. Lachmann, *N. T.* II p. X.

vs. 5. *μεγαλαυχεῖ*. Baron gist: *μέγαρα ὀχεῖ, magna movet*. B.

vs. 6. ὁ κόσμος. Grotius, met de syr., τῷ κόσμῳ, een vuur van ongerechtigheid voor de wereld.

De woorden *καὶ ἡ χλωσῶσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας*, zijn

oorspronkelijk een kantteekening. Le Clerc. *B.* De eerste, ἡ — πῦρ, vatten het gebezigde beeld nog eens samen; de laatste dienen ter verklaring van τῆς γενέσεως. Lotze. *V.*

Barrington vermoedt dat het tweede ἡ γλῶσσα bij vergissing in den tekst kwam. *B.*

Venema slaat voor te lezen: οὕτως ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας ὕλη, καὶ ἡ γλῶσσα κτλ. *V.*

Een ongenoemde gist οἰακισμός voor ὁ κόσμος. *W.*

E. Hutter, *N. T. gr.* 1599, heeft ἀδικίας ὕλη. Reuss 106.

Blom, *De br. v. Jac.* 3^e bijl., houdt ὁ κόσμος τῆς ἀδ. ἡ γλῶσσα voor een ingesloten kantteekening, die den inhoud in het kort wilde samenvatten.

Linwood gist, 295, dat ὁ κόσμος oorspronkelijk een kantteekening was ter verklaring van τὸν τροχὸν τῆς γενέσεως; en τῆς ἀδικίας ter opheldering van τῆς γέννησης, tenzij men liever πῦρ τῆς ἀδικίας verbindt.

vs. 12. οὕτε κτλ. Waarschijnlijk een verklarende kantteekening bij vs. 11. Holwerda, *N. T.* 579.

IV.

vs. 2. φονεύετε. Erasmus, 2^e ed., gist: φθονεῖτε. Grotius: φονεῖτε. *B.* Volgens *W.* echter gaf Erasmus φθονεύετε en Kalvijn: φθονεῖτε. Price slaat voor: φθονοῦντες ζηλοῦτε, en Venema houdt φονεύετε — οὐκ ἔχετε δὲ voor later ingevoegd. *V.*

vs. 4. καὶ μοιχαλίδες. Waarschijnlijk een kantteekening. Owen. *B.*

vs. 5. πρὸς φθόνον. Een ongenoemde: π. ΘΕΟΝ. *B.*, of πρὸς τὸν Θεόν. *W.*

Blom houdt de woorden πρὸς φθόνον — διὸ λέγει voor onverklaarbaar en later ingevoegd. Jungius keurt dit af, *Th. Tijds.* 1871 : 470; Prins hecht er zijn zegel aan, *Godg. Bijdr.* 1870 : 80.

vs. 6. μείζονα. Lees: μείζονι. *V.* J. Ab Utrecht Dresselhuis,

Nieuwe bijdragen, II : 1, leest door omzetting: . . . ὁ Θεός. Διὸ λέγει · κτλ.

vs. 12. Venema wil lezen: εἰς ἔστι κριτῆς ὁ νομοθέτης: *V*.

vs. 13. De gewone spreekwijs vordert een invoeging: εἰς τήνδε [ἢ τήνδε] τὴν πόλιν, naar deze of die stad. Markland. *B*.

V.

vs. 4. ἀφ' ὑμῶν. Naber, 94, verbetert ὑφ' ὑμῶν.

vs. 6. In οὐκ ἀντιτάσσεται ὑμῖν schijnt een naamwoord te ontbreken. ΟΥΚ is een schrijffout voor ΟΚΣ d. i. ὁ κύριος. Bentley. P. Junius stelt voor: ἀντιτάσσεται ὑμῖν, of ἀντιτάσσεται; Zal hij (de rechtvaardige) u niet wederstaan? *B*.

vs. 7. ἂν λάβῃ. Raphelius geeft: ἀναλάβῃ. *B*.

vs. 9. στενάζετε. P. Junius gist: στυγνάζετε. *B*.

vs. 11. εἶδετε. Misschien: οἶδατε. Beza. *B*.

vs. 12. ἦτω is een bedorven lezing voor ἔστω. Holwerda, *U. A.* 47.

vs. 13. κακοπαθεῖ. Misschien, naar de vulg.: κακοθυμεῖ, waarop het volgende εὐθυμεῖ schijnt te wijzen. J. Price. *B*.

vs. 14^b, 15, 16^a. Wat hier voorkomt over het bidden voor, en het zalven der zieken, schijnt later te zijn ingevoegd. Bahrdt. *H.* 512.

De eerste brief van Petrus.

I.

vs. 2. Men kan kwalijk van de Christenen zeggen, dat zij „verkoren zijn tot besprenging met het bloed van J. C.“ Verander daarom ὁαντισμὸν in ὁαντισμῶ. *Ep. Duae.* (Pearce?) *B*.

Is dit καὶ ὑάντισμῶ α. I. X. wellicht een ingeslopen kantteekening ter verklaring van ἐν ἁγιασμῶ πνεύματος? γ. M.

vs. 6. εἰ δέον ἐστὶ P. Junius gist: εἰ δέον, ὅς εἰ δέον ἔτι. B.

vs. 7. ἀπολλυμένου. Goud dat vergaat heeft hier geen zin. Men zuiverde het goud en verhoogde dus de waarde daarvan, door het te wasschen. Lees: ἀπολελουμένου. Ph. D'Orville. Wettstein gist: χρυσίου ἢ ΑΡΓΥΡΙΟΥ διὰ πυρὸς ΔΕΔΟΚΙΜΑΣΜΕΝΟΥ, dan goud of zilver dat in het vuur beproefd is. B.

Achter πολυτιμότερον ontbreekt een participium. ὅν kan gemakkelijk zijn uitgevallen. Linwood 295.

vs. 8. δεδοξασμένη. Markland gist: δεδοκιμασμένη. B.

vs. 11. τίνα. Markland gist τίνες, ter wille van ἑαυτοῖς en ἡμῖν of ὑμῖν. B.

τάς ... δόξας. Het meervoud komt niet voor. Lees: τὴν δόξαν. Owen. B.

vs. 13. φερομένην. P. Junius gist: δεδομένην. Wall: φρουρουμένην. B. Naber, 98: φαινομένην.

Niemand spreekt van lendenen des verstands. τῆς διανοίας worde verbeterd in τῇ διανοίᾳ en dit bij het volgende ὑμῶν νήφοντες gevoegd. Valckenaer, Sch. 407.

vs. 23. Θεοῦ. Mangey gist: τοῦ. B.

II.

vs. 2. ἐπιποθήσατε. Grotius gist: ἐπιποτίζετε; Hammond: ἐπιποτίσατε. Drinkt. B. en W.

vs. 6. περιέχει. P. Junius gist: περιέχεται. B.

vs. 7. λίθον — γωνίας καὶ. Deze woorden die in de syr. vert. ontbreken, zijn een kantteekening uit Ps. CXVIII : 22, bij λίθος προσκόμματος. D. Heinsius. B.

ὑμῖν οὖν ἡ τιμὴ. P. Junius gist: ἔντιμος, voor u dan, die gelooft, is deze steen kostbaar. Owen: ἔντιμον. B.

vs. 8. οἱ προσκόπτουσι. Misschien: οἷς [nl. λίθῳ καὶ πέτρῃ] *pr. waartegen* enz. Markland. *B.*

εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν. P. Junius vermoedt: εἰς ὃν καὶ ἐτέθησαν, voor welk woord zij ook geboren waren. *B.*

vs. 12. ἐκ καλῶν ἔργων kan niet verbonden worden met ἐποπτεύσαντες, dat een accusativus vordert, III : 2. Hammond gist daarom: ὑποπτεύσαντες, u eerende om uw g. w.; P. Junius: ἐποπτευθέντες, in het oog gevallen door uw g. w. *B.*

vs. 13. κτίσει. P. Junius gist: κρίσει. *B.*

vs. 18. σκολιοῖς. Lees, naar de vulg., δυσκολιοῖς, zooals Jer. XLIX : 8; of, naar de syr.: σκολιοῖς καὶ δυσκολιοῖς. Grotius, Mill. *B.*

vs. 21. I. H. Majus geeft in zijn *N. T.* 1705: ὑμῶν ἡμῶν. *Reuss* 145.

Voor ὅτι καὶ schrijft Venema: ὃ τι καὶ. *V.*

vs. 23. De syr. vert. vult παραδίδου δὲ aan met τὴν κρίσιν αὐτοῦ. Zeker ontbreekt er iets, b.v. αἰτίαν αὐτοῦ, of ἑαυτόν. Beza. — P. Junius gist: παρεδίδοτο, of παρεδόθη. *B.*

vs. 24. ἵνα ταῖς. Waarschijnlijk een kantteekening. Owen. *B.*

Barrington helt er toe over, het in vele HSS. ontbrekende αὐτοῦ in αὐτοί te veranderen. *B.* Venema schrijft: αὐτοὶ ἰάθητε. *B.*

III.

vs. 1. Mangey vult aan: ὍΙ ἄνευ λόγου. *B.*

διὰ τῆς τ. γυν. ἄν. Deze zinstorende woorden zijn een ingelaschte kantteekening ter verklaring van ἄνευ λόγου. *Straatman* I : 93.

vs. 2. ὑμῶν. P. Junius gist: αὐτῶν. *B.*

vs. 4. ἄνθρωπος. Mangey gist: κόσμος, *sieraad*. Zie vs. 3. Markland: ἀνθρώποις. Het sieraad des harten, verborgen voor menschen. Daartegenover staat dan: ὁ ἕξωθεν (κόσμος) vs. 3 en ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, vs. 4. *B.* Knapp meent: ἄνθρωπος kan wegvallen en κόσμος uit vs. 3 in gedachten worden aangevuld.

πολυτελής. Wakefield gist: πολυτελής nl. κόσμος. *K.*

vs. 10. ἀγαπᾶν, καὶ ἰδεῖν. Verbeter, naar Ps. XXXIV : 12, ἀγαπῶν ἰδεῖν. Piscator. *B.*

vs. 11. Stephanus liet in zijn ed. 3. ἀγαθὸν · ζητησάτω weg. Waarschijnlijk bij vergissing. Tischendorf, VII^a.

vs. 15. ἔτοιμοι δὲ. Mangey gist: ἔτ. ΔΗ, waarlijk altijd bereid. *B.*

E. Hutter, *N. T. gr.* 1599, leest: κύριον τὸν Θεὸν Χριστὸν. *Reuss* 106.

Griesbach verwerpt zoowel τὸν Θεὸν als τὸν Χριστὸν. *H.* 445.

vs. 19. ἐν ᾧ. Lees: ΕΝΩΧ. Zie Jud. 14. S. bij *B.* Anderen gissen: ἐν ᾧ καὶ Ἐνώχ; anderen: Νῶε καὶ. Zie vs. 20. 2 Petr. II : 5. Mt. XXIV : 37, 38. Hebr. XI : 7. *K.*

vs. 20. ὅτε. Venema vermoedt: ὡς. *V.* Bethe: ὅτι, wat door ἐκήρυξε en door den geheelen zin gevorderd wordt, terwijl men ook ποτὲ in τὲ zou kunnen veranderen. *Studien u. Krit.* 1858 : 524—526.

τουτέστιν ὅκτω. Een latere aantekening. Had de schrijver een cijfer willen noemen, dan zou hij niet gezegd hebben: ὀλίγα ψυχαί. *Wass.* I : 81.

vs. 21. ἐπερώτημα. Mangey gist: ἐπιρράντισμα. Zie Hebr. X : 22. *B.*

Voor ᾧ gist Venema: οὕτω. *V.* Erasmus: οὕ. *K.*

IV.

vs. 1. πέπνυται ἀμαρτίας. Is hier sprake van Christus, dan is vs. 2 niet duidelijk en leze men liever: ἀπέθανεν ἀμαρτίαις. Bentley. *B.* (of ταῖς ἀμ. *W.*)

vs. 3. πότοις is een latere verklaring van οἰνοφλυγίαις. *Wass.* I : 81.

vs. 6. νεκροῖς εὐηγγελίσθη. Battier verbetert: νεκροὶ εὐηγγε-
λίσθησαν. *B.*

vs. 12. τῆ ἐν ὑμῖν πυρώσει. P. Junius gist: ἐν τῆ ὑμῶν πυρώσει. *B.*

vs. 14. De woorden καὶ τὸ, achter δόξης; moeten worden geschrapt, evenals Jes. XI : 2. Beza. *B.*

vs. 15. ὡς ἀλλοτριεπίσκοπος. Mangey wil deze woorden, die hier zonderling geplaatst schijnen, weglaten, óf lezen: ὡς ἀλλοτριεπίκλοπος, als iemand die eens andermans goederen steelt. *B.*

V.

vs. 4. αμαράντινον. H. Stephanus: ἀμάραντον. *W.*

vs. 9. ἐν κόσμῳ worde geplaatst achter εἰδότες en ἐπιτελεῖσθαι veranderd in ἐπιτελεῖσθε, wetende dat gij in de wereld hetzelfde lijden als uw broederschap draagt. P. Junius. *B.*

De tweede brief van Petrus.

I.

vs. 1. Grotius wil, naar het voorbeeld van Jacobus en Judas, schrijven: Συμεὼν δοῦλος Ι. Χ. en dus Πέτρος καὶ ἀπ. weglaten. *B.*

vs. 3. De lezing ἰδίᾳ δόξη heeft de grammatica, διὰ δόξης den zin tegen zich. Men smelte beide samen tot: δι' ἰδίας δόξης καὶ ἀρετῆς. Zie Rom. XII : 1; 1 Kor. I : 10; 2 Kor. X : 1. Linwood 295.

vs. 4. δι' ὧν. Venema gist: διὸ. *V.*

vs. 5. αὐτὸ τοῦτο δὲ. Markland gist: αὐτοὶ δὲ τούτῳ. *B.* Zoo ook Griesbach. Zie Tischendorf VII^a.

καὶ kwam misschien in de plaats van het oorspronkelijke εἰς of κατὰ. Piscator, Beza. *B.*

Schott, *Isagoge in N. T.* 1830 p. 576, meent dat de oorspronkelijke

lezing was: καὶ αὐτοὶ (i. q. ὑμεῖς αὐτοὶ, Luc. XI : 4) διὰ τοῦτο κτλ.

vs. 10. διὸ. Venema: δι' ὧν. V.

vs. 11. ἐπιχορηγηθήσεται. Bentley gist: ἐπιχορηγηθῆ. B.

vs. 14. καθὼς — μοι. Onecht toevoegsel. Zie Joh. XXI : 18, 19. J. C. W. Augusti. K.

vs. 17. ἐνεχθείσης. P. Junius gist: ἐνηχηθείσης, toen er een stem klonk. B.

vs. 19. ἀρχμηρῶ beteekent niet *donker*. Lees: ἀμαυρῶ. Bentley. B.

vs. 20. ἐπιλύσεως. Kalvijn gist: ἐπηλύσεως, van ἐπέρομαι. Geen profetie is van eigen herkomst. P. Junius: ἐμπρέσεως, van eigen ingeving. Edwards: ἐπελεύσεως. B: Zoo ook Heinsius. W., en Linwood 295.

vs. 21. ἠνέχθη. P. Junius gist: ἐνηχῆθη, was geleerd. B.

II.

vs. 3. Valckenaer vermoedt dat εἰς is uitgevallen achter λόγοις. Sch. 408.

vs. 4. Εἰ γὰρ. Piscator gist: Καὶ γὰρ. B.

vs. 14. γεγυμνασμένην. Een hart geoefend in hebzucht, klinkt hard. Bentley gist: γεγεμισμένην, vol h. B.

vs. 16. παρανομίας worde naar de vulg. *suae vesaniae* gewijzigd in παραφρονίας of παρανοΐας. Erasmus. Grotius. Mangey. B. ἐκόλυσε. Bentley gist: ἐκόλασε of ἐκόλουσε. B.

vs. 18. τοὺς ὄντως ἀποφυγόντας geeft hier geen zin. Immers, die nog onder de bekoring zijn van de lusten des vleesches, kunnen niet gezegd worden *waarlijk* of *geheel* ontvloden te zijn aan hen die in dwaling wandelen. Sommige HSS. lezen ὀλίγως en ὀλίγον. Men schrijve: ὀλίγου, *hen die bijna ontvloden zijn*. D. Heinsius. Bentley gist: τοὺς οἰνοφλυγοῦντας. B.

ἀναστρεφομένους. P. Junius vermoedt: ἀνατρεφομένους. B.

ἐπιθυμίας is een schrijffout voor ἐπιθυμίας. Lachmann, N. T. II p. VI.

III.

vs. 2. Achter ἐντολῆς is καὶ uitgevallen. — De woorden ἡμῶν ἐντολῆς behooren aan het slot van den zin te staan. Zie Jud. 17. Sherlock. *B.*

Battier gist τοῦ ἀποστόλου voor τῶν ἀποστόλων. Zie Hebr. III : 1. Anderen: voor τ. ἀποστόλων is διὰ uitgevallen. *K.*

vs. 5. θέλοντας. Mangey gist: λέγοντας. *B.*

vs. 6. δι' ὧν. Venema gist: δι' οὓ. *V.*

vs. 9. τῆς ἐπαγγελίας. Misschien: τὰς ἐπαγγελίας, of τὴν ἐπαγγελίαν, gelijk Jes. XLVI : 13. Grotius. Th. Smith. *B.*

vs. 10 moet gelezen worden... λυθῆσεται, καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ οὐχ εὐρεθῆσεται; doch misschien ἐπ' αὐτῆς in plaats van ἐν αὐτῇ. De uitdrukking οὐχ εὐρισκεσθαι wordt in het N. T. wel eens gebruikt van dingen, die geheel en al vergaan, vernietigd of verdwenen zijn; Op. XVI : 20. Men zocht het te verklaren met ἀφανισθῆσονται, een misvorming van het echt Grieksche ἀφανισθήσεται; terwijl κατακαθήσεται een mislukte verbetering is voor εὐρεθῆσεται, nadat οὐχ was weggevallen. ἔργα werd later ingevoegd. Holwerda, *Betr.* 127—129.

Naber, 98, ziet in εὐρεθῆσεται de sporen van het oorspronkelijke συρρυθήσεται, terwijl hij verwijst naar ῥυθήσονται, Job XXXVI : 28; ἀπορρυθήσεται, Ps. I : 2; ῥυθήσεται. Jes. XLVIII : 21.

vs. 12. σπεύδοντας τὴν παρουσίαν τῆς τοῦ Θεοῦ ἡμέρας. Mangey gist: σπ. ΙΔΕΙΝ τῆς παρουσίας τὴν τοῦ Θεοῦ ἡμέραν. *B.* Venema gist dat οὐ is uitgevallen vóór σπ. Zie Jes. XXVII : 16. Pred. II : 2. *V.*

vs. 15. ὁ ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς. Een later toevoegsel, bestemd om aan den brief een zekere apostolische wijding te geven. Grotius. *B.*

vs. 16. Naber, 367, wil πρὸς veranderen in εἰς.

De eerste brief van Johannes.

I.

vs. 1. Van Voorst, *Ann.* in 1 Ep. Joh. I : 1—3, stelt voor te lezen: Ὁς ἦν ἀπ' ἀρχῆς, wat echter onnoodig is na zijn eigen voortreffelijke verklaring van den gewonen tekst. *Godg. Bijdr.* 1813, I : 246.

vs. 3. κοινωνία δὲ. Verbeter: δὴ. Mangey. *B.*

vs. 5. ἐπαγγελία, *belofte*, geeft hier geen zin. H. Stephanus gist: ἀπαγγελία. Later vond men in HSS. ἀγγελία. *B.*

II.

vs. 1. Markland vult aan X. ΤΟΝ δίκαιον. *B.*

vs. 2. Owen vult aan: περὶ ΤΩΝ ὅλου. *B.*

vs. 3. καὶ ἐν τούτῳ. Mangey gist: καὶ εὔ τοῦτο. *B.*

vs. 8. παράγεται. H. Stephanus gist hier, en vs. 17, παράγει, evenals 1 Kor. VII : 31, daar het passivum niet voorkomt. *B.*

vs. 13, 14. τὸν ἀπ' ἀρχῆς. Mangey gist: αὐτὸν α. α. *B.*
Anderen: Χριστὸν α. α. *K.*

vs. 14. Een niet oorspronkelijke omschrijving van vs. 13. Ed. Compl. Plant. Gen. en Wall. *B.*

vs. 20, 27. χρίσμα. Michaelis, *Einl.* 746, gist dat Johannes heeft geschreven: χρησμα, in den zin van χρησμός, χρησμὸν, *oraculum.*

vs. 28. ἀπ' αὐτοῦ. Mangey gist: ἐπ' αὐτοῦ. *B.*

III.

vs. 9. σπέρμα. Owen vermoedt: πνεῦμα. *B.*

vs. 20. ὅτι μείζων. H. Stephanus gist: ἔτι μ. *B.*

IV.

vs. 2. Tusschen *I.* en *X.* is τὸν uitgevallen. Venema. *V.*

vs. 3. ὁ ἀκ. H. Stephanus: ὅν ἀκ. *B.*

Lees: Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν. Venema. *V.*

Irenaeus heeft misschien den echten tekst: ὁ λυει τὸν Ἰησοῦν. De uitdrukking wordt gebruikt van onrechtzinnigen, die Christus voor een mensch hielden. Schulthess, *Symb.* II p. 26.

Stroth wil lezen: καὶ πάν, ὃ μὴ, ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστι κτλ. en alle (geest) die niet (dit belijdt) is enz. *H.* 404.

vs. 10. Venema vult aan: αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν. Zie vs. 19. *V.*

vs. 18. κόλασιν. Grotius: κόλουσιν, en voor ὁ δὲ φοβούμενος: κολουόμενος. Hammond: κώλυσιν. Price: δὲ νόορ φοβ. is overbodig. *B.*

V.

vs. 2 voegt niet bij het voorafgaande, noch bij het volgende, tenzij men door omzetting leze: γιν. ὅτι τὸν Θεὸν ἀγαπῶμεν, ὅταν τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ αγ. Mangey wil alleen ὅτι en ὅταν omzetten. *B.*

De woorden καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ τηρῶμεν zijn misschien een later bijvoegsel. Schulthess, *Symb.* II p. XX.

vs. 4. ὅτι πάν. Bentley gist: ἔτι πάν, bovendien. *B.*

vs. 6. ἡ νόορ ἀλήθεια is onecht. Grotius. *B.*

E. Hutter, *N. T.* 1599, heeft nog: ὅτι ὁ Χριστὸς ἔστιν ἡ ἀλήθεια. *Reuss* 106.

vs. 7, 8. Wat na de verwijdering der algemeen als onecht erkende woorden overblijft: ὅτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτ., τὸ πνεῦμα κτλ., moet insgelijks wegvallen, als in strijd met vs. 6, dat slechts één getuige, nl. den geest der waarheid kent. Scholten, *Ev. n. Joh.* 171.

vs. 14, 15 kwalijk te herstellen. *ἐὰν οἴδαμεν* is in geen geval te dulden. Misschien schreef Johannes: *ὅτι οἴδαμεν, ὅτι ἐὰν τι αἰτώμεθα* vs. 15: *καὶ ἐὰν ἀκούῃ ἡμῶν, ὃ ἂν αἰτ.* Holwerda, *Betr.* 103.

vs. 16. *τοῖς ἁμαρτάνουσι μὴ πρὸς θάνατον.* Owen gist, met het oog op het voorafgaande *αὐτῶ: τῷ ἁμαρτάνοντι*, maar houdt de woorden in beide gevallen voor een kantteekening. *B.*

vs. 20. *ἦκει.* Piscator gist: *ἔκε.* *B.*

De tweede brief van Johannes.

vs. 1 en 5. *κυρία* en *κυρία*. P. Junius gist voor beide: *ἐν κυρίῳ.* *B.* Zoo ook Linwood, 296.

vs. 2. Mangey leest *Ἡ* achter *καὶ.* *B.*

vs. 3. *ἔσται.* Beza gist: *ἔστω.* *B.*

vs. 12. *μέλανος.* Price vermoedt, evenals 3 Joh. 13: *καλάμου.* *B.*

vs. 13. *τῆς ἐκλεκτῆς.* Sommige HSS. laten het lidwoord weg. De echte lezing is: *Ἐυδέκτης*, een eigennaam. Grotius. *B.*

De derde brief van Johannes.

vs. 2. *περὶ πάντων.* Piscator gist: *πρὸ π.* *B.*

vs. 6. *ποιήσεις.* Grotius gist: *ἐποίησας.* *B.*

vs. 7. *ἐθνῶν.* Bentley vermoedt: *ἐκκλησιῶν.* *B.*

vs. 10. *αὐτοῦ.* Price slaat voor: *αὐτὸν.* *B.*

De brief van Judas.

vs. 1. Ἀδελφὸς δὲ Ἰακώβου. Deze woorden zijn later ingevoegd, om den brief, die geschreven is door een bisschop van Jeruzalem onder Hadrianus, te doen doorgaan voor het werk van een apostel. Grotius. *B.* Wassenbergh, I : 82, huldigt dezelfde onderstelling, maar op grond dat de gewijde schrijvers niet gewoon waren hun bloedverwanten te noemen voor hun lezers.

Price wil, met het oog op Joh. XVII, 1 Petr. I : 5 en andere plaatsen, invoegen: καὶ *EN I. X. B.*

vs. 4. Price onderstelt dat οἱ bij vergissing werd herhaald achter ἀνθρώποι. *B.*

κύριον is misschien een kantteekening bij δεσπότην. Zie 2 Petr. II : 1. Owen. *B.*

vs. 5 worde door omzetting gelezen: εἰδότες ὑμᾶς τοῦτο ὅτι ἅπαξ ὁ Κύριος. Price. *B.* Griesbach: εἰδ. ἅπαξ ὅτι ὁ *K. K.*

vs. 7. ἑτέρας. Lucifer, toegejuicht door Calomesius, gist: τέφρας, daar liggen als een voorbeeld van de asch van het eeuwige vuur. Battier: ἑτέροις, daar liggen voor anderen. *B.* Trillerus: σφετέρας. Zie vs. 23 en Rom. I : 26, 27. *K.* Wassenbergh, I : 22: ἑταίρας, meretricis, en dit was oorspronkelijk een kantteekening ter verklaring van de Hellenistische spreekwijs: ἀπέρχεσθαι ὀπίσω σαρκὸς, die onze schrijver bezigde in navolging van 2 Petr. II : 10, waar echter ὀπίσω σαρκὸς πορεύεσθαι staat, zonder het overtollige ἑτέρας.

vs. 9. Μωσέως. Misschien moeten wij met het oog op Zach. III : 2, 3 lezen: Ἰησοῦ. Beza, Vitranga. *B.*

σώματος. Venema gist: σχήματος. Verschuur, indien verandering noodzakelijk is: συστήματος. Zie 2 Macc. XV : 12. *V.*

vs. 11. ἐξεχύθησαν. Hammond gist: ἐξεκαύθησαν. *B.*

vs. 12. ποιμαίνοντες. Price vermoedt: ποιμαίνουσι. *B.*

vs. 15. *κατὰ πάντων*. Price wil, evenals Op. XI : 7, lezen: *μετὰ π. B.*

Misschien moeten de woorden *ἁμαρτωλοὶ ἀσεβεῖς*, evenals 1 Tim. I : 9, door *καὶ* verbonden worden. Price. *B.*

ἀσεβεῖς werd later ingevoegd ter verklaring van *ἁμαρτωλοὶ*. Wass. I : 82.

vs. 18. *ἀσεβειῶν*. Bentley gist: *ἀσελγειῶν*, evenals 1 Petr. IV : 3 en 2 Petr. II : 18. Pearce wil het woord schrappen; zie 2 Petr. II : 3 en de copt. vert. *B.*

De Openbaring van Johannes.

I.

vs. 7. *ἐπ' αὐτόν*. Price gist: *ὑπ' αὐτοῦ*. Zie Job XXX : 25. *B.*

vs. 15. *χαλκολιβάνω*. Salmasius gist hier en II : 18, *χαλκοκλιβάνω*, een koperen fornuis. *B.*

vs. 16. *ὄξεια* is hier en II : 12 een verklarende aantekening bij *δίστομος*. Wass. I : 82.

vs. 18. Schmid wil lezen: *ζῶν εἰμὶ — ὁ Ἀμήν*. Ik, de Amen, leef tot in eeuwigheid. *B.*

II.

vs. 8. *ἔζησεν*. Mangey gist: *ἀνέζησεν*. *B.*

vs. 12. Zie bij I : 16.

vs. 18. Zie bij I : 15.

vs. 27. *ποιμανεῖ*. Trillerus gist: *πημανεῖ*. *B.*

III.

vs. 2. ἀποθανεῖν. P. Junius gist: ἀποβαίνειν. B. Wakefield: ἀπολιθθάνειν. K.

vs. 3. ποίαν ὥραν ἤξω is geen Grieksch. Lees: ποία ὥρα. Price. B.

vs. 7. τὴν κλεῖδα τοῦ Δαβὶδ. Beza gist: τ. κ. οἴκου Δαβὶδ, evenals Jes. XXII : 22. Trillerus vermoedt dat het meer bekende Δαβὶδ is ingeslopen voor ΤΑΦΕΘ of ΤΩΦΕΘ, dat *hel* betekent, Jes. XXX : 33. Dit wijst op κλεῖς τοῦ ἄδου καὶ τοῦ θανάτου, evenals I : 18. Zoo ook Venema. V. Wilkins gist, naar de copt. vert., τῆς ἀβύσσου. B.

vs. 8. Mangey vult aan: ὅτι ΟΥ μικρὰν. B.

IV.

vs. 2. Mangey gist dat ὁ is weggevallen vóór καθήμενος. B.

V.

vs. 1. καὶ ὀπισθεν, κατεσφραγισμένον. Grotius gist: καὶ ὀπισθεν ἐσφραγισμένον, beschreven van binnen en van buiten verzegeld. B.

vs. 6. Reuss, 80, noemt een *N. T. gr.*, waarvan het 2^e deel te Keulen in 1611 verscheen, dat hier ἐσφραγισμένον heeft.

vs. 12. λέγοντες. Owen verbetert λεγόντων, in overeenstemming met ἀγγέλων πολλῶν, vs. 11. B.

VII.

vs. 1. δένδρου. De tegenstelling van *zee* en *boomen* is allersonderlingst. Tegenover de zee staat: ἡ ξηρά. Maar dat woord ligt niet in δένδρου. Lees: ἀνύδρου en zie Mt. XII : 43; XXIII : 15; Job XXX : 3; Jes. XXXV : 7; XLI : 19. De

HSS. die ἐπὶ τῆς γῆς invulden, waagden een niet gelukkige gissing. Uit *ΑΝΥΔΡΟΥ* kon gemakkelijk, door verschrijving, *ΔΕΝΔΡΟΥ* ontstaan, wat reeds zeer vroeg geschiedde, blijkens de inlassching *μήτε τὰ δένδρα*, vs. 3, in alle HSS., behalve in **N**. Naber 113; toegejuicht door Berlage 86.

vs. 6. Gomarus gist dat wij voor *Μανασσῆ* moeten lezen: *ΔΑΝ*, wiens stam ontbreekt in de optelling, terwijl er toch verzegelden zijn uit *alle* stammen, blijkens vs. 4. Bovendien is Manasse reeds, met Efraïm, genoemd in den stam Jozef. Men kan *ΔΑΝ* licht aanzien voor *ΜΑΝ*, verkorte schrijfwijze van *Μανασσῆ*. *B*.

VIII.

vs. 3. *λιβανωτὸν*, wierook. Grotius vermoedt hier en vs. 5: *λιβανωτὶν*, wierookvat. *B*.

ταῖς προσευχαῖς. Castelio, met de vulg.: *τὰς προσευχὰς*, om de gebeden te offeren. *B*.

vs. 7. Owen wil, naar Exod. IX : 24 (LXX), lezen: *καὶ ἐγένετο καὶ πῦρ μεμιγμένον ἐν αὐτῇ* nl. *χαλάζη*. *B*.

αἵματι. Mangey gist *ἄμα*. *B*.

IX.

vs. 5. *πέντε* = *E*. Om hier te kunnen denken aan de uitspattingen der Mohammedanen gedurende 608 of 609 tot 1057 of 1058, gist Whiston: *δεκαπέντε* = *IE*. *B*.

XI.

vs. 7. *τέταρτον* ontbreekt in enkele HSS., is volgens Owen een aanvulling naar Daniel, volgens Grotius een schrijffout voor *τεράστιον*. *B*.

vs. 18. ὠργίσθησαν. J. Gronovius gist: ὠρύθησαν. B.

vs. 19. καὶ βρονταὶ. Misschien later bijgevoegd, ter verklaring van φωναὶ. Beza. B.

XII.

vs. 7. Düsterdieck (Meyer's *Komm.*) vermoedt dat de woorden πόλεμος ἐν τῷ οὐρανῷ een ingesloten kanttekening zijn.

vs. 8. οὐκ ἴσχυσαν. Price gist: οὐ κατίσχουσιν. B.

XIV.

vs. 18. Welke beteekenis voor den engel de hem toegekende macht over het vuur heeft, laat zich niet begrijpen. Is πυρός misschien een verbastering van ὀπώρας, of liever van πυροϋ = **רָמָה**, *het donkerroode*, hetzij dat dit gezegd is van den wijn, of van de voor den oogst rijpe druiven? Michaelis, *Einl.* 746.

vs. 19. τὴν ληνὸν τὸν μέγαν klinkt ondragelijk hard. Johannes schreef hoogstwaarschijnlijk τὸν ληνὸν . . . τὸν μέγαν. Breunissen Troost, *Nieuwe Jaarb.* 1861 : 361.

vs. 20. χαλινῶν. Mangey gist χηλῶν, *hoeven* van paarden. B.

XVI.

vs. 5. ὄσιος. Piscator: ἐσόμενος. W.

vs. 15. wordt door Beza geplaatst achter III : 18. W.

vs. 17. Toussaint, *N. T. gr.* 1543, geeft φωνὴ μεγάλη ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπὸ τ. θρόνου. Reuss 43.

XVII.

vs. 4. Owen wil niet lezen: καὶ ἀκαθάρτητος, noch ἀκάθαρτα τῆς, maar met Arethas: τῶν ἀκαθάρτων τῆς πορνείας αὐτῆς. B.

XVIII.

vs. 13. ἵππων κτλ. Lees: ἵππους, καὶ ῥέδας, καὶ σώματα.
P. Junius. *B.*

vs. 14. Indien wij dit *vs.* achter *vs.* 23 plaatsen, hindert de tweede persoon niet en kan de derde in 15 doorloopen.
Beza. *B.*

XIX.

vs. 15. Hier heeft ὄξεια, oorspronkelijk een verklarende kantteekening, de echte lezing: δίστομος verdrongen. Wass. I : 82.
Zie I : 16.

XXI.

vs. 19. χαλκηδών. Lamy gist: χαρκηδών. *B.*

XXII.

vs. 12. Plaats eerst *vs.* 13 vóór 12 en dan beide achter 16.
Beza, ed. 3, 4, 5. *B.*

vs. 18, 19. De vervloeking is hier, tusschen 17 en 20, niet op haar plaats. Zij worde gezet achter *vs.* 15. Wass. II : 61.

vs. 20. ναὶ ἔργου. Beza gist: καὶ d. i. οὖν ἔργου. *B.*

vs. 21. De 5^e ed. van Erasmus *N. T. gr.* 1545 heeft aan het slot: μετὰ πάντων ἡμῶν, waarin Reuss, 39, de vrome verzuchting vindt van een corrector of van een letterzetter.

Aan het einde mijner taak, gereed om den volbrachten arbeid ter beoordeeling over te geven, is het kiezen van een spreuk, waaronder dit geschieden zal, niet moeilijk. Zij mag, naar het mij voorkomt, geen andere zijn dan die, waarmede reeds tweemaal in ons vaderland een prijsverhandeling over tekstkritiek werd ondertekend, door Heringa in 1790, door Doedes in 1842, en die ook de leus behoort te blijven van elken beoefenaar der conjecturaal-kritiek:

„Nec temere, nec timide.“

Bl. 53, regel 4, staat: *circumspectod et meeste*. Men leze: *circumspecta et moleste*. Enkele andere fouten, die bij het nazien der proeven aan het oog zijn ontsnapt, of die als onregelmatigheden voor rekening komen van het feit, dat schrijver en corrector niet aanstonds elkanders afwijkende schrijfwijzen hebben gevat, zullen door den welwillenden lezer zonder moeite worden verbeterd.

